
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817

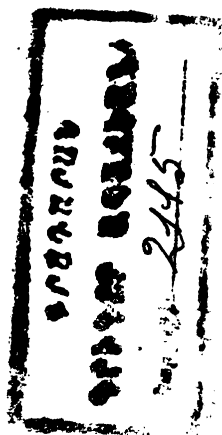
№ 40 «ՅԱՌԱՋ»-ի գրադարան № 40

Nar-Dos
Kovkasean Vandean Turk..

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՎԱՆԴԵԱՆ

(Թուրք-հայկական ընդհարումները, նրանց պատճառները)

«Կովկասեան կոտորածները մի մասն են այն կռւի, որ մղւում է ժամանակակից քաղաքակըր-թութիւնը ասիական բարբարոսութեան դէմ, ոչ միայն Կովկասում, այլ և Ռուսաստանում»։

ԼՈՒԻՋԻ ՎԻԼԼԱՐԻ

(«Fire and Sword in the Caucasus»)

ԹԻՖԼԻՍ
ԷԼԵԿՏՐԱՇԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՕԼԻՑ. 7.
1907 *(31)*

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Առանց վարանման չէ, որ մօտենում ենք այս ծանր ու ցաւոտ պրօբլեմին։ Մեր ժամանակում անպատեհ է թւում զբաղւել ազգամիջեան հաշիւներով, բանակռիւներով։ Եւ սակայն դա էլ գործ է, այժմէական անհրաժեշտ գործ։

Պէտք է սկսել գրել պատմութիւնը։ Պէտք է փորձել լուսաբանելու մեր չարաբախտ երկրի պատմութեան ամենասև, ամենավշտալի դրւագը, որ արձանագրւած է արեան տառերով համամարդկային տարեգրութեան մէջ։

Սակայն, փաստերն արձանագրելը չէ մեր նպատակը։ Դրա համար անհրաժեշտ կլինէր տարիների քրտնաջան աշխատանք և ապրել ոչ թէ տարածութեան վրայ, այլ տեղն ու տեղը, ընդհարումների արիւնոտ վայրերում։ Մէկ ու կէս տարի պատերազմ... Ու այն՝ համարեա անդուլ, անդադրում։ Բրօշիւրներ չէ, որ պէտք է գրել, այլ հատորներ։ Եւ դա՛ կը պահանջէ բազմաթիւ ուժերի սերտ գործակցութիւն։

Մեր գործը էապէս բացատրական է, ոչ նկարագրական։ Մենք պիտի փորձենք—ճշմարտութիւնն ունենալով իբրև ղեկավար—թափանցել այն իրական ֆակտորների մէջ, որոնք առաջ բերին երկու ժողովուրդների այդ հոյակապ ու արիւնահեղ բախումը։ Պիտի պատասխանենք և անխրազեկ ու անմտած մեղադրանքներին և շահախնդիր ու չարակամ դատախազներին, պիտի աշխատենք ջրել աչառու ու միակողմանի լուսաբանութիւնները։

Նրանք, որոնք ծանրանում են բացառապէս կառավարութեան ակտերի վրայ, նրանք ճշմարտութեան կէսն են միայն ասում. միւս կէսը մնում է վարագուրւած։ Իսկ հայ ժողովուրդը, հայ աշխատաւոր և սգաւոր ընդհանրութիւնը բնաւ շահ չունի այդ վարագուրումներից, նա փափագում է պարզւած տեսնել բովանդակ ճշմարտութիւնը։

Մ. Ց.

I

ՄԵԾ ԱՆԱԿՆԿԱԼԸ

Պատճառների շարքը

«Շէյթանի» նպատակն իրագործւած.—Թուրքական զրոհը և կովկասեան «դիագ-նոստիկները».—Մեկնութիւններ.—Տնտեսական և ազգայնական պատճառաբանութիւն.—Սօցիալ-դէմօկրատները և անալօգիայի մեթօդը.—«Մեղաւորը դրօշակեաններն են».—«Новое Время» և «Искра».

Մարդ-գազանը վեր բարձրացաւ բնութեան արգանդից և մասսային նախճիրների մէջ վերստին փորձեց յագուրդ տալ արեան անյագ ծարաւին։ Հին, դժնդակ ուրւականը, բոլոր վայրագ ուժերի մարմնացումը, կրկին անգամ դուրս լողաց մոռացութեան ալիքներից և գրոհ տւեց փոքրիկ, անբախտ, արիւնաքամ ժողովրդի դէմ, որը երկար դարերից ի վեր քաղաքակրթութեան դրօշն էր հակադրել այդ ահարկու ուրւականին...

Շղթան փշրւեց, վագրը անզուսպ մոլեգնութեամբ գահավիժւեց դէպի իր զոհը... Եւ սկսւեցին դժոխային արարողութիւնները, և հարևանը սկսեց ծւատել հարևանին...

Ոճիրը արագ, ցիկլօնի պէս շրջան արաւ Անդրկովկասում. ամէն տեղ, ասես ռազմական մի ազդանշանով, գլուխ բարձրացրեց անգիտակից, արիւնածարաւ խուժանը և ամէն տեղ սփռեց կոտորած ու աւերած, յուսահատութիւն ու նզովք...

Սարսափահար, անակնկալի բռնւած զոհը մի վայրկեան խեղկօրոյս նայեց իր շուրջը, մի վայրկեան «հաւմբի» յուսակտուր աղաղակ հանեց, ապա զգաստացաւ, զարկեց ահազանգը, շտկեց դարերի հայկական բեռի տակ կորացած մէջքը և սեղմելով իր [illegible]ատական կազմակերպութեան շուրջը՝ սկսեց պաշտպանել... Հարւածին՝ հարւած...

Եւ նոյն վայրկեանին, երբ Ռուսաստանում, ամբողջ կայսրութեան մէջ ժողովուրդները քաղաքական ու սօցիալական ազատագրութեան դրօշն էին պարզել, նոյն այդ վայրկեանին կովկասեան վեհապանծ լեռների տակ երկու ժողովուրդ, երկու դարաւոր դրացիներ, որոնք ըստ երեւոյթին կոչուած պիտի լինէին ընդհանուր ուժերով կռելու իրենց ճակատագիրը, միացնելու իրենց ջանքերը յանուն ընդհանուր ազատութեան—հին անյիշատակ դարերի, հին մովսիսական օրէնքն էին գործադրում իրենց փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ...

Երկու զոհերը յօշոտում էին իրար, մինչդեռ անարգ tertium gaudens-ը «երրորդ խնդացողը»—չէյթանական, անհոգի բիւրոկրատիան—որ վաղուց փափագել ու հոգացել էր այդ սոսկալի մեռելապարը՝ ցնծութեան քրքիջ էր արձակում...

Եւ եղեռնը դեռ այսօր էլ վերջնական դադար չի առել, դեռ մահու հրեշտակը սաւառնում է կովկասեան հօրիզոններում, դեռ արիւնածարաւ բնազդները զոհացում չեն ստացել։ Ցաւից ու սարսափից յոգնած, ուժասպառ՝ երկու ժողովուրդները դեռ կանգնած են դէմ առ դէմ, երկու թշնամի բանակների պէս, պատրաստ վերստին դահավիժելու իրարու վրայ։

Ի՞նչ է կատարւում—զարհուրանքով հարց տուին իրանց բոլոր մտածող քաղաքացիները այդ արիւնալի կօշմարի հանդէպ...

Եւ ահա սկսեց հարցի դիագնօզը։ Դրսի աշխարհը սկսեց վերլուծել այդ մեծ առեղծուածը, որ այնպէս յանկարծակի գալիս էր թունաւորելու համակովկասեան ազատութիւնն ու բարօրութիւնը տենչացող բոլոր անհատների վարդագոյն երազները։

Հայ ժողովուրդը սրտատրոփ ականջ դրեց։ Մի չարատանջ հարց էր նկարուած նրա վշտոտ ու ահաբեկ հայեացքի մէջ։

—Արդեօ՞ք այս զարհուրելի փորձութեան հանդէպ, ուր նրա լինելու-չլինելու խնդիրն էր դրուած՝ օտարները, գիտուն ու անաչառ դատախազները գէթ կը դնահատե՞ն նրա արհաւիրքը, կը քննե՞ն աղէտի խոր պատճառները, ճշմարտավայել բացատրութիւն կը տա՞ն...

Եւ նա զուր սպասեց։ Նրա տարաբախտ ճակատագիրը այս դէպքում եւս ինքն իրան հաւատարիմ մնաց։ Նրա ծով տառապանքին՝ ոչ մի սրտացաւ համակրութիւն, նրա անօրինակ ճգնաժամին ոչ մի վեհանձն, ազդու, իրական միջամտութիւն... Դրա փոխա-

քէն՝ առատութեամբ ցեխ նրա հասցէին, նրա լաւագոյն յեղափոխական ուժերի հասցէին,—ինսինուացիաներ, ամբաստանութիւններ, անարգանքներ... Եւ նա դարձեալ լքուած՝ շուռ տւեց երեսը և գնաց իր ուղին, տարտամ հայեացքը յառած հօրիզօնին, իր ինքնօգնութեան դրօշակին փարած...

—

Այո. մինչ հայ ժողովրդի բոլոր առնական ու գործօն ուժերը, համախմբուած ինքնապաշտպանութեան դրօշակի շուրջը, գերմարդկային ճիգ էին թափում յետ հակայեղափոխութեան ու լանկթամուրեան բարբարոսութեան արշաւանքը, մինչ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, մեն-մենակ կռւի դաշտում, ընդհարւում էր կիսավայրենի և միշտ նախայարձակ հրոսակների հետ, ձգտելով ըստ կարելւոյն շուտ վերջ դնել մի քստմնելի ողբերգութեան, ուր նա վատնում էր և՛ իր թանկագին ոյժն ու եռանդը, և՛ իր հմայքը, իբրև ազատութեան համար կռւողի, իբրև միմիայն բռնապետութեան դէմ մարտնչողի—դուրսը, հասարակական անմասն շրջաններում, մարդիկ դիագնօզի ենթարկելով իրողութիւնները, մեծ եռանդով մերկացնում և խարազանում էին պատասխանատու հեղինակներին։ Եւ ձւմ...

Տանր ու շշմեցուցիչ էր ժողովրդական ճգնաժամին ապրող կազմակերպութեան համար, երբ նա մի վայրկեան աչքերը դարձնելով արիւնոտ կրկէսից, ականջ էր դնում այդ անհեղագոչ արէօպագին, այդ իմաստուն ու խորհրդաւոր դատախազներին, որոնք իրանց կոյր, յախուռն, կրքոտ դատավճիռների մէջ յաճախ մոռանում էին նոյնիսկ շէյթան-ոճրագործին, իրանց վեր հանած պատճառների շարքում մոռանում էին գլխաւորները, էականները։

Բռնակալութեան փաստաբան մամուլը և երբեմն նոյնիսկ ազգի անունով ճառող ինտելիգենցիան, ռէակցիայի մարմնացումու[illegible]րը և յեղափոխական սոցեալ-դէմօկրատները միանում էին մի սրտաշարժ համաձայնութեան մէջ, մէկ նշանաբանով, որի ընդհանուր իմաստն այն է՝ թէ «զոհերը իրանք են մեղաւոր, պէտք է դատապարտել իրանց, զոհերին»...

Բուն յանցաւորները կամ չքանում էին հրապարակից կամ [illegible] նրանց համար փաստաբանւում էին մեղմացուցիչ հանգամանքներ, և մեղադրեալի նստարանի վրայ էր դրւում դարձեալ նոյն

ոյժը, նոյն յաւիտենապէս ամբաստանուած ոյժը, որ տագնապների, գոռ փոթորիկների ժամին նետուել է միշտ կրակի մէջ՝ ժողովրդի դատին նեցուկ կանգնելու և հակառակորդի արիւնոուշտ բնազդները սանձահարելու համար…

***

Ուշագրաւ է «պատճառների» սերիան։ Անդրկովկասեան մեծ աղէտի պատճառ են հաղխանում, մեր «իրազեկ» դատաւորների կարծիքով,—մերթ հայի տնտեսական ճնշումներն ու Թուրքի սնանկ, անճար վիճակը, մերթ երկու ազգերի բուրժուա ու ազնուական դասակարգերի մրցակցութիւնը, բայց ամենից աւելի հայկական նացիօնալիզմը և մասնաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան ազգայնամոլ հաւատամքն ու ընթացքը, սխալ տակտիկան, նրա գրգռումներն ու պրովօկացիաները Թուրք ժողովրդի դէմ և այլն և այլն։

Ծայրէ-ծայր՝ սխալ կամ խնսխնուացիա ու զրպարտութիւն։ Տեսպենք յիշեցնել, որ պրօկուրօրները մեծ մասամբ սօցիալ-դէմօկրատներ էին…

Սխալ լուսաբանութիւնները, ոչինչ իհարկէ, եթէ մնում են սխալ լոկ թէօրիայի մէջ. բայց նրանք ցոյց են տալիս իրանց վնասակարութիւնը և գործնականում, նրանք խրախուսում են հայ ժողովրդի թշնամիներին, թև են տալիս պրօվօկատոր համիւլամականներին և նրանց հովանաւոր ոստիկանութեանը, փոքրացնելով սրանց յանցաւորութեան չափը։

Փորձենք նախ և առաջ պատասխանել այդ զարհուրելի մեղադրականներին։ Ի՞նչ դեր ունէր այդ դժբախտ հայկական «նացիօնալիզմը» կովկասեան աղէտների մէջ…

Մի կատաղի գրոհ էր, որ սկսեց Դաշնակցութեան դէմ։ Եւ սօցիալ-դէմօկրատիայի օրգաններն էին—„Искра“, „Пролетарій“ և այլն—որ տւին ազդանշանը։ Միացած „Новое Время-ի“ ու „Московскія Вѣдомости-ի“ հետ, նրանք անլուր ամբաստանութիւններ տեղացին հայ մարտական կազմակերպութեան վրայ։ «Մեղաւոր են ամեն բանում Դրօշակեաններըը»—այսպէս յայտարարեցին նրանք։ «Աղէտների պատճառը հայկական կօմիտէի շօվինիզմն է, նեղ ազգասիրութիւնը, նացիօնալիզմը»… Այո, սօցիալ-դէմօկրատներ և Սուվօրիններ միաբանեցին այդ անմաքուր արշաւանքի մէջ… Les extrémités se toushent.

Դրօշակեանները և Դաշնակցութիւնը ամենքի շրթունքների

վրայ էր… Մինչդեռ «Նովօէ Վրեմիան» այդ սև օրերում փրփուրը բերանին յոխորտում էր «փոքրիկ յանդուգն ժողովրդի դէմ, որ կախւ է հրատարակել երեք պետութիւններ»—«Մոսկովսկիա Վէդոմոստին» կատաղութեամբ շանթեր էր թափում Դաշնակցութեան վրայ։ Իր №244-ում (1905 թ.) Կատկովի արժանաւոր ժառանգը հետևալն էր գրում, ի միջի այլոց.

«Թուրքերը տառապող կողմն են… Խաբեբայ ու վաճառուած ձայները (ակնարկուած են հայ յեղափոխականները) ցեխոտել են ուզում Ռուսաստանի աւանդականօրէն հաւատարիմ հպատակ՝ երեք ու ու կէս միլիոն Թուրք ազգաբնակութիւնը, խրախուսելով նրա մէջ պաղապողի մարդասպանների անջատական հակումներ, ի վնաս ռուս կայսրութեան անդորրութեան ու ամբողջութեան։ Եւ, ինչպէս միշտ, արիւնհեղութիւնները աշխատում են գցել ռուս կառավարութեան վզին։ Ահա մի քաղուածք Կովկասի մէջ ամենատարածուած Հայկական Կոմիտէի—Դաշնակցութեան—մի պրոկլամացիայից»…

Առաջ է բերուած Կովկասեան մեր մի կենտրոնական մարմնի Թռուցիկ—կոչը, ուղղուած Թուրքերին, ուր վերջիններիս՝ մարմինը յորդորում է ճանաչել իսկական թշնամիներին ու յետ կենալ եղբայրասպան կռւից։

«Մեղաւորը հայ յեղափոխականներն են»…

Այդ անամօթ նշանախօսքը չէ՞, որ կատաղութեան փրփուր է հանում դեռ այսօր ևս զանազան Տակայշվիլիների ու Լեմիցկիների շրթունքներին. նա չէ՞, որ մի և նոյն ժամանակ թև է տալիս կովկասեան հրուշեվաններին և մահմեդական խուժանին, որոնց այնքան հաճելի է յեղափոխականի կարծեցեալ մեղքերով վարագուրել իրանց զազիր շահատակութիւնները։

Բայց… խուժանը խուժան է, բիւրոկրատն էլ բիւրոկրատ. ոչ Թուրք խուժանից ու Աղաներից, ոչ Տակայշվիլիներից, ոչ էլ բռնապետութեան զօրավիգ կազմող վատ մամուլից՝ մենք չենք պահանջում, չենք կարող պահանջել ազնիւ, շիտակ վերաբերմունք դէպի հայ կօմիտէների գործունէութիւնը և նրա հետ կապուած հրատապ խնդիրները… Մեզ համար միայն անըմբռնելի է, որ այդ սև բանակի խաղն են խաղում-թէկուզ տարբեր նկատումներով հասարակական լաւագոյն տարրերը, ամենաարմատական ներկայացուցիչները։

«Դաշնակցութիւնն է մեղաւորը»—մի՞թէ այդպէս չեն աղաղակում ամբողջ մէկ ու կէս տարուց ի վեր Կովկասում հաստատուած սօցիալ-դէմօկրատ կազմակերպութիւնները ևս. մի՞թէ կուսակցական կուրութիւնը թոյլ է տուել երբ և իցէ այդ կազմա-

կերպութիւններին, նրանց օրգաններին՝ որև է արդար, ճիշտ ու նպատակաւոր խօսք արտասանել այն մարմնի մասին, որը իրանց իսկ վկայութեամբ՝ «ցանցով պատել է Անդրկովկասի հայաբնակ գաւառները» («Искра»)։

Նրանք վաղուց արդէն կնքել են այդ մարմինը «նացիոնալիստ» ու այլ նման ածականներով, բռնել են նրա դէմ բացասական դիրք—թէկուզ և այդ ընթացքով յաճախ իրանք իսկ յայտնուեն բացասական դիրքում՝ դէպի հայ ժողովրդական դատի պահանջները։

Ինչպէ՞ս կարելի էր հանգիստ թողնել «Դաշնակցութիւնը» մեծ, անսովոր աղէտների պատճառները քննելիս. անշուշտ, նա դեր խաղացել է այդ աղէտների մէջ և, իր բնութեան համեմատ, բացասական դեր։ Նացիոնալիստ, թթու, ազգայնամոլ ու յարձակողական ձգտումներով բռնուած մի կազմակերպութիւն, անտարակոյս, իր պատասխանատւութեան բաժինն ունի թուրք ամբոխի վայրագնութեան ու մոլեգնոտ ցնցումների մէջ. հայ նացիոնալիստները, անշուշտ, գրգռել են:

Այդպէս պէտք է լինէր այն բոլոր մարդկանց երևակայութեան մէջ, այն բոլոր գործիչների ըմբռնումով, որոնք ծանօթացել են «Դաշնակցութեան» հետ թռուցիկ, հատ ու կտոր մակերեսային զրոյցներից։

Եւ ահա անօգուտ խարազանումներ։ Ահա յախուռն դատավճիռներ, ուր իզուր կը փնտրէք անաչառութեան սուերն անգամ։ Դաշնակցութեան դերը էապէս բացասական է, հակաժողովրդական։ Նա դրական ու օգտակար ոչինչ չունի իր գործունէութեան մէջ. ինչ որ արուած է ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան, զինման ու առաջնորդութեան համար՝ արել են ուրիշները... Դաշնակցութիւնը անհետացել էր նոյն իսկ փետրվարեան օրերում Բագւի առաջին կոտորածի միջոցին. նա չէր, որ ջարդելով յետ մղեց վայրենի խուժանը և կնքել տւեց հաշտութիւնը. ոչ, սօցիալ-դէմօկրատական «Իսկրա»-ի վկայութեամբ՝ փետրւարեան օրերում Բագուն պաշտպանել են «բոլոր ազգութիւններից շտապով կազմուած բանւորական խմբերը»...

Դաշնացութիւնը միայն գրգռում է, միայն վնասում է։ Եթէ անգամ նա իր պաշտպանութեան տակ է առնում ուերի ու սարսափի մատնուած նաւթաշրջանը — դարձեալ վնասում է։ Նա

դրանով իսկ դրդում է, նա իր պաշտպանողական գործունէութեամբ իսկ աղբիւր է դառնում կառավարական խստութիւնների, թրքական արշաւանքների և ջարդերի։ Այդպէս էր տրամաբանում, օրինակ, „Пролетарій" թերթը, ռուս սոցիալ-դէմօկրատիայի միւս արտասահմանեան կենտրօնական օրգանը։ Զափազանց բնորոշ է այդ յայտնութիւնը մեր հակառակորդների ընդհանուր նկարագրի համար, ուստի մենք այն առաջ կը բերենք ընդարձակ քաղուածքով *).

«Ռուսները լուռ են և քթի տակ հայհոյում են հայերին, որպէս ամբողջ խռովութեան հեղինակներին։ Բանւորական լայն մասսաները, ճնշուած անաշխատութիւնից ու սպառնացող սովից, փնտրում են մեղաւորին և ակամայ փընտրում են նրան մօտիկում...

«Այն իրողութիւնը՝ որ այդ օրերում (Բաքւի կոտորածի օրերում) իրանց ցոյց տալ կարողացան միմիայն նացիօնալիստ Դրօշակեանները, հաստատում է իմ կարծիքով միայն այն, որ կառավարութեան տակտիկը—գրգռել մի ազգութիւն միւսի դէմ—աջողութեամբ պիտի առաջ գնայ, քանի դեռ Կովկասում գոյութիւն ունեն ազգայնօրէն առանձնացած քաղաքական կուսակցութիւններ, որոնք իրանք իրանց առաջադրում են ինքնուրոյն նացիօնալիստական նպատակներ։ Թող լինէր Բաքւում հարիւր ռուս բանւոր, հրացաններով զինուած—նրանց երևան գալը և գործօն միջամտութիւնը կունենար ահագին քաղաքական նշանակութիւն և հայերին աւելի կը տար, քան թէ կարող են տալ հարիւրաւոր լաւ զինուած դրօշակեաններ»...

Մի մեծ կուսակցութեան կենտրօնական օրգաններից կարելի է պահանջել երևոյթների լուսաբանութեան մէջ փոքր ինչ աւելի լրջմտութիւն... Ռուսական սոցիալ-դէմօկրատները, որ սրտացաւ ականատես էին հայ ազգաբնակութեան խողխողւելուն, անտարակոյս, սոցիալիստական վեհանձնութեամբ հրապարակ կը նետւէին ու վերջ կը դնէին մարդկային գարշելի սպանդանոցին, խլելով հայ ժողովրդի պաշտպանութեան գործը «նացիօնալիստ» դրօշակեանների ձեռքից, որոնք ընդունակ են միայն պատճառ դառնալ նորանոր ջարդերի և աւերումների։ Ռուս սոցիալ-դէմօկրատները անշուշտ կանէին այդ, եթէ միայն... զէնք ունենային։

Լաւ ականջ դրէք։

«Որքան և ցաւալի է, բայց պէտք է արձանագրել, որ աղէտի ամբողջ ժամանակամիջոցում ոչ մի անգամ յայտնապէս և ակտիւ կերպով հրապարակ

---

*) Այս քաղուածքները ժամանակին արել ենք Ժնեւում,—տարաբախտաբար չենք յիշատակել թերթերի համարները (1905 թւի գարնանային ամիսներում)։

չեկան՝ ոչ կուսակցական կօմիտէն (խօսքը սօցիալ-դէմօկրատ Մեծամասնութեան մասին է), ոչ էլ Փոքրամասնութեան միութիւնը... Նրանք երկուսն էլ ոչնչով ցոյց չը տւին իրանց։—Իր այդ կրաւորական դիրքը կօմիտէն բացատրում է անաջող անցած գործադուլով, որը պիտի կայանար աղէտի նախօրեակին, բայց գլխաւորապէս զինուորման պակասութեամբ»։

Մի դժբախտ գործադուլ «աղէտի նախօրեակին» երբ Թուրք խուժանը հասել էր բորբոքման գագաթնակէտին, երբ բաւական էր մի կայծ՝ մթնոլորտը բռնկեցնելու համար... Որքա՜ն հեռատեսութիւն և որքա՜ն սրտացաւ մտահոգութիւն՝ հայ ժողովրդի կեանքի և գոյքի վերաբերմամբ...

Եւ դարձեալ ընթերցող, Դրօշակեաններն են, պատճառ, որ ռուս սօցիալ-դէմօկրատները անզէն էին մնացել. որ այն սարսափելի օրերում նրանք ոչնչով ցոյց չը տւին իրանց գոյութիւնը։...

«Որ ռուս բանւորները մնացին կրաւորական դիրքում, այդտեղ մեծ չափով մեղաւոր են իրանք Դրօշակեանները։ Նրանք շատ միջոցներ, շատ զէնք ունէին. բայց նրանք միևնոյն ժամանակ կղզիանում էին ռուսներից, հրաժարւելով օգնել կօմիտէին (սօց.-դէմ.) կազմակերպելու զինուած խմբեր ռուս բանւորներից, որոնք պատրաստ էին օգնութեան գալու։ Տեղական կօմիտէն միջոցներ չունենալով (ամբողջ բուրժուազիան այստեղ հայերից է բաղկացած), ոչինչ չը կարողացաւ անել իր դրօշներով»...

Ի զուր, ի զուր կը փնտրէք մի անկեղծ ու ճշմարիտ խօսք ինսինուացիաների այս այլանդակ հիւսուածքի մէջ։ Բաւական չէ, մեր դառն, ցաւագին հիասթափութիւնը հանդէպ այն տխուր իրողութեան՝ որ հսկայական աղէտի օրերում ռուս յեղափոխական կուսակցութիւնները, իրանց իսկ կոպիտ խոստովանութեամբ, «ոչնչով» ցոյց չը տւին իրանց գոյութիւնը, որ ամեն օր, ամեն մի առթիւ ազգերի եղբայրութեան անունով խօսող, բարձրագոչ նշանաբաններով օդը խլացնող մտաւորականներն ու մասսաները ցոյց տւին ապառաժեայ անտարբերութիւն անօրինակ տագնապի օրերում, երբ ամեն մի պարզ քաղաքացու պարտականութիւնն էր օգնութեան գալ հայ ժողովրդին, քանի որ սա մղում էր ինքնապաշտպանութեան հարկադրած կռիւը վայրենութեան դէմ— բաւական չէր այդ բոլորը, դեռ նրանք անսովոր քաջութիւն ունէին հրապարակով այպանելու, սևացնելու նրանց, որոնց սիրտը արիւնոտւում էր ի տես հարազատների մասսային խողխողման, որոնք առաջ էին նետւում՝ երկաթի ուժեղ հակահարւածներով կանգնեցնելու ոճրագործ ձեռքը... Այո, նրանք դեռ իրենց զարմանալի ընթացքը քաշքշուկներով վարագուրելով, չէին վարանում

նոյն իսկ à l,unisson «Մոսկովսկիա Վեդոմոստի»-ի և ռուս կառավարութեան ամբաստանութիւններին՝ հրապարակել ի լուր աշխարհի, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար պրովօկատօրի դեր է, ստանձնել Թուրք-հայկական արիւնալի կօշմարի մէջ... Դառն է, քստմելի է։

Կան ողբալի թիւրիմացութիւններ, նախապաշարումներ հայ ժողովրդի նկատմամբ, որոնք բերնէ բերան, երկրէ երկիր տարածուելով, ստեղծում են որոշ շրջաններում աննպաստ, նոյնիսկ թըշնամական տրամադրութիւններ դէպի հայութիւնը, նրա իդէալները, նրա պաշտպանած դատը, նրա մղած պայքարը։

Այդպիսի այլանդակ նախապաշարումներից է այն վայրիվերոյ յայտարարութիւնը՝ թէ հայկական շարժումը, տոգորուած մոլեռանդ նացիօնալիզմով, ձգտում է անկախ հայկական պետութեան, կամ այն միւս տարածուած պարադօքսը, որի համեմատ հայ ժողովուրդը յայտնւում է որպէս շահի ու կեղեքման տենչանքով բռնւած, էապէս վաշխառու, առևտրական մի տարր։

Թուրք բուրժուազիայի և մահմեդական ֆանատիկոսութեան իդէօլոգները ճարպիկ կերպով կարողացան շահագործել հայ յեղափոխութիւնն ու հանուր հայութիւնը վարկաբեկող այդ թիւրիմացութիւնները։ Նրանք հնչեցրին ահազանգը հայ հարստահարիչ դրամագլխի «ոտնաձգութիւնների» դէմ, նրանք տարածեցին առասպելներ հայ կոմիտէի, նրա երևակայական շահատակութիւնների ու դաւերի մասին։ Նրանք ամեն առթիւ, առանց այն էլ կասկածամիտ ու հայատեաց բիւրօկրատիայի առջև, շեշտեցին հայի «սեպարատիզմը», հայ յեղափոխականի անջատական, ազգայնամոլ ձգտումները։ Նրանք ի ցոյց դրին հայ գործիչին, որպէս ամբարիշտ, ֆանատիկոս մի տիպ, որ միայն թունաւոր ատելութիւն ունի դէպի դրացի ժողովուրդները, մասնաւորապէս դէպի Թուրքութիւնը։

Եւ այդ առասպելներն ու ինսինուացիաներն էին, որ մեր միւս դրացիները ևս, ռուս ու վրացի որոշ կարգի սոցիալ-դէմօկրատները փութկոտութեամբ որդեգրեցին և աղմկեցին մթնոլորտը մարտական լօզունգներով—«Հայ նացիօնալիզմի դէմ», «հայկական առանձնացման դէմ», «Դաշնակցութեան դէմ»։

Թուրք իդէօլօգների, պանիսլամիզմի աւազանում մկրտուած Թուրք ագիտատօրների հակահայկական ու հակայեղափոխական

այդ տրամաբանութիւնը բղխում էր, անտարակոյս, մասամբ հետաւոր իրողութիւններից,—բղխում էր այն մեծ, ազատագրական պայքարից, որ հայ մարտական կազմակերպութիւնը տասն և հինգ տարուց ի վեր մղում է Տաճկաստանում, բռնակալ մի տիրապետութեան դէմ, հերոսական անձնւիրութեամբ ու անօրինակ զոհողութիւններով…

Դժւար է, այո, պահանջել Աղաններից մի վայրկեան թօթափել ցեղա-կրօնական ազգակցութեան, սուլթանական բռնութեան կուլտը և հասկանալ, գնահատել հայ մարտիկի հոգեբանութիւնը, նրա հերոսական պայքարի իմաստը. դժւար է պահանջել այդ մտաւոր մնանկներից նոյնիսկ տարրական ծանօթութիւնը՝ պատմական փաստերի, հայ քաղաքական կուսակցութեան ծրագրի, նրա տակտիկի և սկզբունքների, նրա առաջադրած maximum-պահանջների և այլն։ Բայց մեզ թւում է, որ այդքան ծանօթութիւն կարող էինք պահանջել վրացի և ռուս սօցիալ-դէմօկրատներից, առաւել ևս սրանց հայացեղ համախոհներից, որոնք օրթօդօքսութեան մէջ յետ չը մնալու համար, նոյնպէս երբեմն-երբեմն հրապարակ են գալիս կովկասեան մամուլի մէջ, պատրաստ կատեգորիկ յայտնութիւններով, ուր գրեթէ բոլոր պատուհասների մեղքը գցում են հայկական կապիտալիզմի ու նացիօնալիզմի վրայ։ Հասկացողութիւնները խեղաթիւրւում են և ապացոյցների տեղ դուք տեսնում էք միայն պարադօքսների ու պառաւական բամբասանքների մի տարափ…

Հայ յեղափոխութիւնը սեպարատիզմ։ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը՝ ազգային առանձնացման ջատագով, ազգերի համերաշխութեան հակառակորդ, կռիւ ու ատելութիւն սերմանող… Բայց ո՞վ է տասնուհինգ տարուց ի վեր Տաճկաստանի մըռայլ հորիզոններում համերաշխութեան քարոզ հնչեցնողը, քրդին ու տաճկին համերաշխ կռւի հրաւիրողը, ո՞վ է որ իր օրգանների մէջ, երկար տարիների ընթացքում արծարծել է խաղաղ համայնակեցութեան գաղափարը ամենայլազան համայնքերի միջև, մեղադրել է միշտ—հայկական անծայր ողբերգութեան մէջ—միմիայն սուլթանական բռնակալութիւնը և միշտ արդարացման քւէ է տւել թիւրք ժողովրդին, չը նայած վերջինիս ուղղակի մեղսակցութեան, նրա հայակեր ֆանատիկոսութեան բռնկումներին…

Անցեալի դառն, հիասթափեցնող փորձերն այդ ուղղութեամբ

չէ՞ին վհատեցնում հայ յեղափոխաղան կազմերպութիւնը և վերջին, 1904-ի Ընդհանուր Ժողովը, տոգորւած նոյն համերաշխութեան ոգով, միաձայն որոշում է՝

«Շարունակել Թիւրքահպատակ այլ և այլ տարրերու հետ (քիւրդ, տաճիկ, ասորի, ալբանացի, մակեդոնացի և այլն) համերաշխ գործակցութեան տակտիկը, որով մինչև օրս ղեկավարուած է Դաշնակցութիւնը՝ յանձնարարելով բոլոր պատասխանատու մարմիններուն ու կենտրոնական կոմիտէներուն, ըստ տեղական հանգամանքի, գործնականապէս մշակել բաղձալի մերձեցումի պահանջը այդ տարրերու հետ»։

«Նացիօնալիստ» հայ կուսակցութիւնը քանի՜ քանի անգամ համերաշխութեան յորդորներ է ուղղել նոյնիսկ Երիտասարդ Թիւրքերին, քանի՜ցս փորձել է միանալ նրանց հետ, ծրագիրներ են կազմւել, համաձայնութիւն է կնքւել որոշ յեղափոխական ձեռնարկների շուրջը, բայց և միշտ վիժել են այդ չարաբաստիկ էքսպերիմենտները, շնորհիւ տաճիկ յեղափոխականների բարոյական հեղկութեան, գաղափարական նկարագրի և Թուիչքների բացակայութեան։

Նոյն համերաշխութեան կոչերը չէ՞ն ուղղւել և կովկասեան Թուրքերին... Տասնեակ տարիների ընթացքում նոյն իսկ հայկական լիբերալիզմը չէ՞, որ յանձին Արծրունու, սիստէմատիկաբար համերաշխ, եղբայրական գործակցութեան է հրաւիրել մահմեդական տարրը, խաղաղ, կուլտուրական ասպարէզում։ Հետևա՞նքը... Այս՞ է արդեօք հայ նացիօնալիզմը, սօցիալ-դէմօկրատական «Պրօլետարի»-ի հռչակած «ազգային առանձնացումը»...

«Նացիօնալիստ» հայ կուսակցութիւնը համաձայնութեան դաշն է կռում Տաճկաստանում՝ մակեդօնացիների հետ, Ռուսաստանում՝ ռուս և վրացի, լեհ ու ֆինլանդացի յեղափոխական սօցիալիստներ հետ՝ ընդհանուր ոյժերով պայքարելու բռնապետութեան դէմ և իրագործելու ամենալայն ռամկավարական ազատութիւններ։

«Նացիօնալիստ» հայ կուսակցութիւնը առաջադրել է տաճկահայկական իր ծրագրի մէջ՝ ոչ զուտ ազգային, այլ տերրիտօրիական ինքնավարութիւն, որի բարիքները պիտի վայելեն հաւասարապէս ապագայ ազատ նահանգների բոլոր համայնքները, առանց խտրութեան ցեղի և կրօնի։

«Նացիօնալիստ» հայ կուսակցութիւնը, դեռ տասն և հինգ տարի սրանից առաջ, մտցրել է նոյն ծրագրում ռամկավարութեան և սօցիալիզմի գաղափարները, ծանուցել է աշխատաւոր դասա-

կարգի գալոց յաղթանակը, արծարծել է այդ գաղափարները թէ հրատարակութիւնների մէջ—ինտելիգենտ տարրերի համար—և այդ այն ժամանակ, երբ հայրենիքում հալածողների ճիչը և կուի շրինդը միակ ցաւոտ այժմէութիւնն էին։

Եւ, համաձայն կուսակցութեան սկզբունքներին, նրա լայն, միջազգայնական դաւանանքին, Դաշնակցութեան ֆէդայիները Տաճկահայաստանում իրանց երկարամեայ փոթորկոտ կռիւներում Թուրք կառավարութեան և քրդական հրոսակների դէմ ունեցել են գաղափարական զինուորներին յատուկ վեհանձնութիւնը՝ խնայել Թոյլերին ու ամեղներին—կանանց, ծերերին, երեխաներին—մի մտահոգութիւն, որ նրանք երբէք չեն տեսել իրանց անհոգի թշնամիների մէջ… Նոյն տակտիկով էր ղեկավարւում Դաշնակցութիւնը և ներկայ կովկասեան տագնապի միջոցին, Թուրքերի դէմ ուղղած ինքնապաշտպանութեան կռւում։ Նա բարբարոսի փոգրոգութեամբ գրոհ չէր տալիս հակառակորդի դէմ այն վայրերում, ուր վերջինը կազմում է աննշան փոքրամասնութիւն, նա տրամադիր չէ փոխ առնելու դրացու նախապատմական կուի մեթոդը և ծւատւած դիակների շուրջը դիւային խրախճանքներ սարքելու… Զերկարացնենք։

Նացիոնալիստ հայ կուսակցութեան խորհուրդը, վերջապէս,—առաջին հեղինակաւոր մարմինը Ընդհանուր Ժողովից յետոյ—մշակեց 1904 Թւականին Անդկովկասի համար գործունէութեան մի նախագիծ, հիմնւած մի կողմից՝ կովկասեան ազատ ինքնավար ազգերի դաշնակցութեան, միւս կողմից սօցիալիստական միջազգային կօնգրէսների հիմնական սկզբունքների վրայ։

Ահա «Դաշնակցութեան» նացիոնալիզմը։ Ահա թէ ինչպէս են հրապարակ նետւում—ինչպիսի աններելի թեթևամտութեամբ ամենածանր ամբաստանութիւնները մի կազմակերպութեան դէմ, որ իր դերն ունի տանջւող ու ազատագրւող մի ժողովրդի պատմութեան մէջ։

Ա՜հ, անտարակոյս, բամբասանքի ու ինսինուացիայի հերոսները, որ հետամուտ են դաշնակցականների ամենաաննշան արարքներին անգամ և որ անսովոր փութկոտութիւն են ցոյց տալիս՝ այդ արարքները յաղթական ձևերով հանրային ուշադրութեանը մատնելու համար, չեն համակերպի անգամ ամենայատակ փաստերի առջև, նրանք կըյիշեն ձեզ այս ինչ միջադէպը, այն

ինչ անկանոն, դատապարտելի քայլը, կատարուած կուսակցութեան այս կամ այն անդամի կամ խմբի կողմից։ Նրանք կը յիշեն դաշնակցական նացիոնալիզմի ու շովինիզմի այս կամ այն հակադարձ շարժումները թէկուզ հէնց վերջին երեք տարուայ ընթացքում, եկեղեցական գոյքերի յափշտակման, բիւրօկրատիայի ու Թուրք խուժանի արշաւանքների միջոցին… Բայց ում կը զարմացնեն նրանք, ում կարող են զարմացնել նոյնիսկ ծայրայեղ նացիոնալիզմի այդ մասնակի արտայայտութիւնները մի էպօխայում՝ երբ հայը իր շուրջը տեսնում է միայն արիւն ու արհաւիրք, երբ դրակօնական, բացառիկ օրէնքները բոլոր թափով նրա վրայ են ծանրանում, երբ նրա գոյութեան դէմ, նրա հաւաքական, ցեղային գոյութեան դէմ դաւեր է նիւթում բոլոր սև ուժերի դաշնակցութիւնը, երբ երեկուայ խաղաղ ու անդորր կարծուած հայրենիքում բռնաբարում են նրա ամենանուիրական սրբութիւնները, արիւնով ներկում եկեղեցիների գաւիթները, կօզակների սւինների տակ տալիս կանանց և երեխաներին. երբ լանկթամուրական արշաւանքը ուրագանի պէս պայթում է անզէն ժողովրդի վրայ, անապատ դարձնում հայի արիւն-քրտինքով մշակուած շէն վայրերը, չորս կողմը սփռում դիակների կոյտեր, կսկիծ ու հառաչանք, նզովք ու ցասում,—և երբ արիւնալի այդ քաօսի մէջ, բռնութիւնների, լացի ու փախի այդ հսկայական տարտարոսում չը կայ ոչ մէկը, որ գէթ կարեկցութեամբ ձեռք մեկնէ անարգ, հրէշային դաւադրութեան արիւնոտ զոհին, երբ շրջապատող հասարակութիւնները ընդհանուր առմամբ անզգայ հանդիսատեսի դեր են կատարում և նոյն իսկ՝ լռելեայն կամ բացարձակօրէն՝ մեղադրում են զոհին, փաստաբանում դահճին… Ասացէք խնդրեմ, ո՞ր խելահաս մարդը կարող է քար նետել այն երիտասարդի վրայ, որը անհնարին զայրագնութեան մէջ այս կամ այն դէպքում, այս կամ այն առթիւ —թէկուզ հէնց յեղափոխական դրօշակի տակ բուռն, ծայրայեղ արտայայտութիւն է տալիս իր շատ բնական հայրենասիրութեան…

Հայահալած չարակամութիւնը սահման չունի։ Հայի ինքնապաշտպանութեան քայլերն անգամ աններելի յանցանք եղան կովկասեան հայատեաց արէօպագի աչքում։ Յիշեցէք, ընթերցող, թէ որպիսի թշնամանք ու ցասում յայտնեցին վրացի և Թուրք շովինիստները Նակաշիձէի սպանութեան առթիւ, ինչպիսի անպատ-

կառ ցոյցեր եղան հայերի դէմ։ Հնաւանդ, վայրենի ատելութիւնը չէր կարող մարսել, որ երեկւայ հլու «ռայան» կարողանար այնքան սասանեցուցիչ ձևերով պատժել իր ժողովրդի դահիճներին։ Նրանք չէին կարող մարսել և ուրիշ մի շարք տերրորական ակտեր, որ Դաշնակցութիւնը ի գործ դրեց—ընդհանուր մասսային շարժման հետ միասին—իբրև անհրաժեշտ պրէվանտիւներ, իբրև կանխիչ և միանգամայն վրէժխնդիր միջոցներ, որոնք նպատակ ունէին ըստ կարելւոյն նւազեցնել սարսափների, կառավարչական տերրորների կրկնողութեան հնարաւորութիւնը։ Հայը համարձակւում է պաշտպանւե՛լ, դժո՜խք և անէծք,—ոռնում էր մարդախոշոշ արջօպագը…

Cet animal est très mechant
Quand on l'attaque, il se defend. *)

Եւ զայրանում ու զարկում են անհակոչանակը հայի մեղապարտ յանդգնութեան դէմ. ռումբն ու տերրորը ենթարկում են թուրք աղաների ու մօլլաների, վրաց պորտաբոյծ ազնւականութեան շանթարձակ անաթեմաներին, որոնք մի անլուր ցինիզմով հնչեցրւում են կովկասեան կառավարչապետի պալատում… Հայի դրացի ժողովուրդների բշխող դասակարգերը այդպիսով ձեռք ձեռքի տւած, մի սրտառուչ համերաշխութեամբ, հանդիսաւորապէս ստանձնում են մատնիչի դեր և ամբողջ հայ ժողովուրդը դրւում է մեղադրեալի նստարանի վրայ։ Հսկայական պատմութեան մէջ չը տեսնւած օստրակիզմ… Հայութեան երդւեալ թշնամիները չեն կարող հանդուրժել առհասարակ հայկական շարժումը և, ինչպէս որ հայ կապիտալիզմի մէջ նրանք տեսնում են համայնակուլ մի հրէշ, որ մի օր պիտի նւաճէ բովանդակ Կովկասը, այնպէս էլ հայ շարժման մէջ նրանք կարծես ընդնշմարում են մի չարագէտ սկզբունք, ուղղւած ոչ միայն բիւրոկրատիայի, այլ և իրանց բոլորի դէմ։ Ահա մի ողբալի մտավիճակ, որ պակաս դեր չէ խաղում մեր ժողովուրդի դժբախտութիւնների մէջ։ Հայ յեղափոխական տարրի ամենաբնական կռւի ձևերը, բիօլոգիական աշխարհում իսկ ընդունւած ու սրբագործւած արտայայտութիւնները, դառնում են օտար չարակամ քննադատների աչքում մի անախրօնիզմ, դիւային մի խաղ…

Ոչ, և դարձեալ ոչ։ Մենք «ազգային առանձնացում երբէք չենք քարոզել և չենք դաւանել։ Եւ եթէ վրացի սօց.-դէմօկրատ-

---

*) Այս կենդանին շատ չարն է, երբ նրան խփում են—պաշտպանւում է։

ները որոշել են անդադար կռուել նացիօնալիզմի դէմ, ոչնչացնել նրան իր արմատում»*), եթէ այդտեղ ի նկատի ունեն մեր նացիօնալիզմը, ապա նրանք զարնում են բաց դռներ։ Նոյնքան անստած են վրացի սօցիալ-դէմօկրատների միւս յայտարարութիւնները՝ թէ «վտանգաւոր է պարզել ազգային դրօշակներ»—իբր թէ նրանք են պատճառ դառնում խուլիգանական շահատակութիւնների—թէ ազգայնական ընդհարումները ծնունդ են հէնց նացիօնալիզմի, թէ ուրիշ կուսակցութիւնների շնորհիւ է, որ «հայ գիւղացիները ոչ մի մասնակցութիւն չեն առնում ընդհանուր յեղափոխական շարժման մէջ և այլն և այլն»։

«Ազգային դրօշակներ չը պէտք է հանել»—ահա մի պահանջ, որ միանգամայն ներդաշնակւում է ռուս «պրօլետարի»-ի ծանօթ յիշատակւած յայտարարութեան հետ՝

«Այն իրողութիւնը՝ որ այդ օրերում (Բագւի կոտորածի օրերում) իրանց ցոյց տալ կարողացան միմիայն նացիօնալիստ Դրօշակեանները, հաստատում է, իմ կարծիքով, միայն այն, որ կառավարութեան տակտիկը—գրգռել մի ազգութիւն միւսի դէմ—աջողութեամբ պիտի առաջ գնայ, քանի դեռ Կովկասում գոյութիւն ունեն ազգայնօրէն առանձնացած քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք իրանք իրանց առաջադրում են ինքնուրոյն նացիօնալիստական նպատակներ»։

Կովկասեան ինքնատիպ մարքսիզմը դեռ շատ անակնկալներ պիտի պատճառէ մեզ պրօֆաններիս, իր ինքնատիպ սօցիալօգիական գիւտերով։

Ազգային դրօշակներ չը պէտք է պարզել, ազգի անունով առհասարակ չը պէտք է խօսել ու գործել—դա նացիօնալիզմ է և դուցէ... սօցիալիզմի պրօֆանացիա... Օրինակը վարակիչ է, մանաւանդ հայերի մէջ, ծանծաղամիտ կօսմօպօլիտիզմը «առաջադիմութիւններ» է անում—և մենք չենք զարմանում, տեսնելով անհատներ, որոնցից իւրաքանչիւրը իր նորընծայական յափշտակութեան մէջ, «ուղղադաւան» թէօրիաներով տարւած՝ կասէ ձեզ, օրինակ, թէ ինքը «մարդ է» կամ սօցիալ-դէմօկրատ է, կամ ռուսաստանցի սօցիալ-դէմօկրատ է, և դժկամակութեամբ ու ամաչելով միայն կը յիշատակէ իր ազգային ծագումը,—ճիշտ այնպէս ինչպէս հին փիլիսօփայութեան նէօ-պլատօնական յայտնի շկօլայի ներ-

---

*) Այդպէս է ասւած վրաց «Սօցիալ-Դէմօկրատ»-ի մի յօդւածի մէջ, որ թարգմանւած է ռուսական «Սօցիալ-Դէմօկրատի»-ի 8-րդ համարում 1905 թ. և այնտեղից անցած «Րէւօլ. Րօսսիայի» մէջ։

կայացուցիչ Պլոտէնեսը ամաչում, կարմրում էր, որ մարմին ունէր,- այնքա՜ն սպիրիտուալիզմը, հոգեպաշտական դոգմաները գերել էին նրան...

Ազգային դրօշակներ չը պէ՛տք է պարզել... 1903-ի աշնանը չը պէտք էր հրապարակ գալ ազգային պա՛րօլով, թէպէտև խլւում էին ազգի ուրոյնութեան վերջին մնացորդները. յեղափոխականը տարրը չը պէտք է կոչէր՝ «կեցցէ՝ հայութեան բռնաբարւած իրաւունքը». «Դաշնակցութիւնը» չը պէտք է կազմակերպէր իր խմբերը բիւրօկրատիայի ու Թուրք խուժանի դէմ նոյն ազգային նշանաբանի տակ, նա չը պէտք է առաջ մղէր քաղաքների և գիւղերի վտանգւած հայ ժողովուրդը՝ նոյն վտանգւած հաւաքական գոյութիւնը զէնքը ձեռին պաշտպանելու համար... Այդ բոլորը «նացիօնալիզմ» է և «Դաշնակցութեան» այդպիսի միջամտութիւնը, վրաց ս.-դ. օրգանի ասելով, տրամադրում էր «հայ գիւղացիներին՝ ոչ մի մասնակցութիւն «առնել ընդհանուր յեղափոխական շարժման մէջ» (կարծես հայ ժողովրդական այդ ըմբոստացումը կալւածների գրաւման առթիւ՝ այդ ընդհանուր, հակապետական շարժման մի արտայայտութիւնը չը լինէր)... Այդ բոլորը նացիօնալիզմ է, դրա փոխարէն պէտք էր միայն կանգնել հրապարակի վրայ և զիլ ձայնով աղաղակել՝ «պրօլետարնե՛ր բոլոր երկրների, միացէ՛ք»—և հայ ժողովուրդը դարման կը ստանար իր ցաւերին...

Ժամանակ է, որ թողնեն սխոլաստիկական մտածողութեան այդ տարամերժ ձևերը, չը կաշկանդեն, չը խեղաթիւրեն նրանցով նոր կեանքի կոչւող երիտասարդութեան հարցասէր միտքը: Առողջ տրամաբանութիւնը ըմբոստանում է այդ կամայական ու բռնազբօսիկ ֆօրմուլաների դէմ. նա ասում է, որ կարելի է սօցիալիստ լինել և ամենաջերմ պաշտպան կանգնել իր ազգային իրաւունքների ու անկախութեան. նա հաստատում է, որ կարելի է նոյնիսկ ուղղափառ մարքսիզմ դաւանել և հրապարակ գալ ազգային դրօշակի ու նշանաբանի տակ, որոշ մօմենտում, երբ վտանգ է սպառնում ազգայնութեան ինքնուրոյնութեան, նրա ազատ ու նորմալ զարգացման:

Ճշմարիտ, ոչ խեղաթիւրւած սօցիալիզմը զանազանում է այն ռազմատենչ, աշխարհակալող ու վնասակար նացիօնալիզմը, որ վերջին տարիներում գլուխ է բարձրացրել ու այնքան տխուր հռչակ է ստացել Ֆրանսիայում ու Անգլիայում, և այն միւս «նա-

ցիօնալիզմը», որ այլ ինչ է, բայց եթէ ձգտում ազգային վերածնութեան ու առաջադիմութեան, ձգտում՝ կրթելու և բարձրացնելու հարազատ ժողովուրդը համամարդկային իդէալների ոգով։ Ճշմարիտ սօցիալիզմը նշաւակում է, անարգ սիւնին մեխում ոչ այն ազգայնութիւնը, որ սեփական արիւնն է թափում ազատ, ինքնագլուխ ապրելու համար, այլ այն միւսը, որը արեան հեղեղների մէջ խեղդել է ուզում ուրիշ ազգերի ազատութեան թռիչքները։ Չափազանց տարրական բաներ են սրանք և վաղուց ժամանակ է հասկանալ։

Հայ դաշնակցականը նոյնպիսի իրաւունքով կարող է փառաբանել իր ազգայնութեան դատը, որպիսի իրաւունքով մի Բէբէլ կամ մի Պրէսանսէ պատրաստականութիւն կը յայտնեն զէնքը ձեռքին ասպարէզ նետուելու՝ իւրաքանչիւրը իր Հայրենիքը պաշտպանելու համար։

Հայ դաշնակցականը նոյնքան իրաւունքով կարող է սիրել իր լեզուն, երկիրը, պատմութիւնը, որքան իրաւունքով մի էնտրանզիժան սօցիալիստ Ֆէրրի կարող է բացականչել. «Ես շատ սիրում եմ իմ մեծ հայրենիքը՝ Իտալիան»։

Այսպէս է հրահանգում իսկական, չը խեղաթիւրուած սօցիալիզմը։ Այդ է բուն իմաստը և այն ծանօթ, տարածուած բանաձևի, որի անունն է «ազգայնական ինքնորոշում» և որը Ռուսաստանի ու Կովկասի սօցիալ-դէմօկրատների աչքում կարծէք մի դատարկ աւելորդ ֆօրմուլ է, որ ծառայում է միայն ագիտացիական նպատակների և որի մէջ երբէք չը պէտք է դնել որ և է կօնկրետ բովանդակութիւն, այնպէս կընկնէք նացիօնալիզմի գիրկը և կարժանանաք կովկասեան պապերի ահեղ բանադրանքին...

II

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԴՐՈՇԸ ԵՒ ՀԱՅ ՆԱՑԻՕՆԱԼԻԶՄԸ

Սօցիալ-դէմօկրատիայի խաղացած դերը

Նախապաշարումներ.—«Դաշնակցութեան» նացիօնալիզմը.—«Ազգային դրօշակներ չը պէտք է պարզել».—Սօցիալիզմ և նացիօնալիզմ.—Վրացական ինտելիգենցիայի դիրքը.—Իմերիականներ և մարքսիստներ.—Ս.-դ.-ների սխրագործութիւնները.—Ս.-դ.-ական մի րէզօլիւցիա.—Հայ և Թուրք հաւասարապէս մեղսակից.—Հայ լիբերալիզմի և բուրժուազիայի դերը.—Թուրքական դրօշը «կազմակերպուած պրօլետարիատը».—Ս.-դ.-ական մի օրիգինալ առաջադրութիւն.—Հայը պէտք է հաւատարիմ Թուրքին.—Վրացամոլութիւնը կովկ. սօցիալ-դէմօկրատիայի մէջ.—Մի դօկումենտ.—Մի պրօկլամացիա.—Սօցիալ-դէմօկրատիան՝ պրօվօկատօրի դերում.—«Դաշնակցութեան» թռուցիկները հայ-թուրքական ընդհարումների առթիւ.—

Անորակելի է և անհաւատալի այն բոլորը, ինչ որ կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատիան արեց ու գրեց վերջին մէկ ու կէս տարուայ ընթացքում թուրք-հայկական ընդհարումների և Դաշնակցութեան դերի առթիւ։ Սկզբից մինչև վերջ—տենդենցիօզ ու աչառու վերաբերմունք՝ դէպի կատարուող իրողութիւնները, դէպի հայերը, դէպի նրանց պաշտպան կազմակերպութիւնը։

Սկզբից մինչև վերջ վրացական բորբոքուած շօվինիզմն էր բարձրաձայն աղաղակում այդ կուսակցութեան խօսքի ու գործի մէջ, մի կուսակցութեան՝ որ իր ճնշող մեծամասնութեամբ կազմուած է վրացիներից և որի մէջ այդ տարրը գրեթէ բոլորովին լուծւում է, դիմազուրկ լինում, կամ յամենայն դէպս կատարում է մի չափազանց արգահատելի դեր, յայտնելով իբրև հլու աւտօմատ, իբրև կոյր գործիք, իբրև մի տեսակ instrumentum vocale...

Գանգատներ ունի հայ ժողովուրդը իր հարևան վրացիների դէմ, դառն, կշտամբող, արդար գանգատներ, որ մի օր, վստահ ենք, պիտի արձանագրեն իրանք վրացի պատմագիրները և պիտի զզւանք ու ցաւում զգան, տեսնելով, թէ որքան անարժան դեր է խաղացել վրաց ինտելիգենցիայի մի ստուար մասը հայ մորթուող ժողովրդի դիմաց, նրա պատմական, անօրինակ ու աշխարհադղորդ տագնապի ընթացքում... Փաստերը չափազանց շատ են և մոռանալ անհնարին է։

Այդ շովինիստ ինտելիգենցիայի օրգանները չէի՞ն «Իվերիա» ու «Մօգզաուրի» և այլն—որ փրփուրը բերնին արշաւում էին հայերի, միշտ հայերի դէմ և միաժամանակ աչքերը փակում Թուրք աղալարների մշտնջենական դաւերի վրայ, Թուրք խուժանի սիստեմատիկ նախայարձակների վրայ...

«Իվերիան» չէ՞ր, որ Թիֆլիսի ընդհարումներից յետոյ հրապարակով պահանջում էր քննութիւն կատարել Դաշնակցութեան կատարած դերը պարզելու համար. quasi—մարքսիստ «Մօգզաուրին» չէ՞ր, որ խորիմաստ կերպով պատճառաբանում էր.

—«Եթէ հայ պրօլետարիատը դասակարգային գիտակցութիւն ունենար, և չը շահագործւէր հայ շովինիստ բուրժուազիայից ու հոգևորականութիւնից՝ տեղի չէին ունենայ հայ-Թուրքական ընդհարումները»...

Վրացի մարքսիստների բերան-օրգանը դրանով պարզ ակնարկում էր, որ հայ պրօլետարիատը ոչ միայն մեղսակից է ընդհարումներին, այլ և ուղղակի պրօվօկատոր է, որ նա գրգռել ու յարուցել է ընդհարման աղէտը։

Նոյն լեզուն է բանեցնում, նոյն ստայօդ ու չարագործ միտքն է յայտնում և այն նշանաւոր «րէզօլիւցիան», որ վրացական սօցիալ-դէմօկրատիան ձևակերպեց 1906-ի մայիսի 26-ին, Թիֆլիսի լիազօրների համագումարում (Պետական Դումայի ընտր. միջոցին).

«Ի նկատի ունենալով, որ կովկասեան արիւնոտ իրականութեան խոշոր երևոյթներից մէկը, այսպէս անւանւած Թուրք-հայկական կոտորածը, անմիջական հետևանք է կառավարչական պրօվօկացիայի, որ հաստատւած էր **երկու Թշնամացած կողմերի մութ ու րէակցիօներ տարրերի վրայ**, որոնց կառավարութիւնը ոտքի էր կանգնեցնում ու գրգռում ազգայնականութեան խաղաղ մասի վրայ, այդպիսով կազմելով քաղաքականապէս րէակցիօն (յետադէմ) մի բանակ և ուղղելով նրան ընդհանուր ազատագրական շարժման դէմ»...

Անհաւատալի առաջին նախադրեալը այդ վրդովեցուցիչ «րէզօլիւցիայի», որ յիշեալ համաժողովը ընդունեց հայ-Թուրքական ընդհարումների առԹիւ և յանձնարարեց իր ընտրեալին պաշտպանել Պետական Դումայում։

«Կառավարչական պրօվօկացիան, հաստատւած երկու Թշնամացած կողմերի մութ ու յետադէմ տարրերի վրայ» *)։ Այս էր արդիւնքը

---

*) Նօտրագիրը մերն է։ Ս. Յ.

մէկ ու կէս տարի շարունակւող հայկական աղեխարշ նահատա-կութեան... Եւ ինչ զարմանք, որ այդ տեսակ յայտարարութիւ-ներից կարող էին ցնծալ Թուրք ժողովրդի խուլիգանները, ու-րախութեան ծափ կը զարկէին պանիսլամիզմի ու հակայեղափո-խութեան այլասերուած շամպիօնները,—նրանք այլեւ մենակ չէին. նրանց հետ միասին տեղաւորում էին միեւնոյն սեւ տախտակի վը-րայ, մեղադրեալների միեւնոյն աղտոտ նստարանի վրայ՝ հայ ժո-ղովրդի «մութ ու ռէակցիօն տարրերին»... Կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատները այդպէս էին որոշել, «արդարութեամբ», «անաչառ-ութեամբ», և պատրաստ էին այդպէս ծանուցանել ամբողջ աշ-խարհին։ Ամբողջ աշխարհը պէտք է իմանար, որ եթէ Կովկա-սում երկու ցեղեր 18 ամսից ի վեր պատերազմի մէջ են՝ դրա-նում մեղաւոր են հաւասար չափով երկու ցեղերն էլ։ Թուրք տար-րը չէ միայն, որ հզօր պատճառ է հանդիսանում հակայեղափոխու-թեան,—այլ և հայ տարրը. նա էլ ենթակայ է պրօվօկացիայի, նա էլ արտադրում է «մութ ու ռէակցիօն տարրեր», որոնք անարգ գործիք են լինում Նակաշիձէների ու Տակայշվիլիների կեղտոտ ձեռքերում. մի խօսքով, հայ ժողովուրդը եւս, Թուրք խուժանի պէս, միացած համառուսական խուլիգանութեան, սեւ-հարիւրա-կեան շարքերին՝ փչում է եռանդով ռէակցիայի ազատասպան կը-րակը...

Զազիր ու ոճրագործ սուտ—և գիտակից սուտ, ոչ թիւրիմա-ցութիւն, ոչ մոլորութիւն։ Կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատները, ո-րոնց շարքերում այնքան վառ է վրացական նացիօնալիզմը, գի-տակցաբար, առանց վարանման խեղաթիւրում էին ճշմարտու-թիւնը և այդպէս վարւելով, նրանք յաւակնութիւն ունէին խօսե-լու նոյն իսկ հայ մասսաների անունից... Թշւառ, վատաբախտ հայ մասսաներ, ինչ տմարդի ոճիրներ են գործւում քո անունով և սօցիալիզմի հովանու տակ... Թշւառ սօցիալիզմ, ինչպէս անայ-լայլ թեթեւամտութեամբ իմաստակները ամեն քայլափոխում ա-րատաւորում են քո դրօշակը...

Մենք չենք իդէալականացնում հայ ժողովրդին և ամենեւին տրամադիր չենք կարծել, թէ նրա մէջ չը կան մութ ոյժեր, չը կան յետադէմներ. այդպիսի միտք անգամ չի անցնում մեր գը-խով։ Հայերի մէջ կարող են լինել շատ մութ ու անգիտակից մարդիկ, նոյն իսկ Թունդ աքքայականներ և խուլիգաններ, բայց

նրանք երբէք մասսա չեն կազմել և, որ գլխաւորն է, նրանք երբէք կառավարչական պրովօկացիայի չեն ենթարկուել: Ինքը՝ կառավարութիւնը երբէք չէր յանդգնի գրգռել հայերին իրանց դրացիների դէմ, նա գիտէր, որ հայ ժողովուրդը իր ամբողջ էութեամբ, իր ամբողջ պատմութեամբ մի խաղաղասէր ու կուլտուրապաշտ համայնք է, ազատ՝ գիշատիչ, յարձակողական ախորժակներից, հեռու արիւնալի արկածներից. նա գիտէր այդ և չէր յանդգնի փորձ անգամ անել գրգռելու հայերին. դրա համար նա բնաւ հող չունէր... Եւ եթէ, վերջապէս, par impossible, մոգական գաւազանի մի հարուածով, սրանից մի երկու տարի առաջ պայթէր խմբովին նախայարձակը որև է տեղ հայերի կողմից իրանց դարաւոր թուրք հարևանների դէմ—ապա կար հրապարակի վրայ այն քաղաքական, կազմակերպուած ոյժը—Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը—որ անմիջապէս կը խեղդէր եղբայրասպան ոճիրը և քաւել կըտար նրա սատարող հերոսներին... Սա մի անվիճելի իրողութիւն է, որ չի կարելի ժխտել առանց մեղանչելու ազնւութեան դէմ: Ագիտացիան չը պէտք է մթնացնէ, խեղդէ մեր մէջ բարոյական տարրական պահանջը: Ագիտացիական ինտերեսից դուրս՝ կայ ճշմարտութեան ինտերեսը, աւելի բարձր, աւելի հրամայական՝ որին և միայն պէտք է համակերպենք: Թուրք կալուածատէր Ջիաթխանօվն անգամ, Պետական Դումայում արտասանած իր ճառի մէջ—թուրք-հայկական ընդհարումների վերաբերեալ—զգուշացել էր սօցիալ-դէմօկրատական պատճառաբանութեամբ հրապարակ գալ ու պնդել երկու կռւող ժողովուրդների համահաւասար մեղսակցութեան վրայ:

Ոճիր է, այո, մի արիւնաքամ ժողովրդի դիմաց—որ ինքը մեծագոյն զոհն է բոլոր չարագործ ինտրիգների ու պրօվօկացիաների, որին երեկ բիւրօկրատիան և թուրքական խաւար տարրերի խուլիգանութիւնը պառկեցրել էին չարչարանքի անկողնի վըրայ—ոճիր է, ասում ենք, նետել մի այդպիսի ժողովրդի երեսին անարգական մեղադրանքը, թէ՝ «դու էլ պատճառ ես եղած քո դժբախտութիւնների, դու էլ արտադրել ես՝ «մութ, խուլիգան, ռէակցիօն, տարրեր», որոնք թև են տւել արիւնածարաւ բիւրօկրատիային և հայաջինջ պօգրօմների պարագլուխներին՝ Նակաշիձէներին, Աւալիանիներին...

Մի՞թէ պարզ չէ այս մեղադրանքի բոլոր նողկալի ըն-

տութիւնը։ Մթի՞է կարող էին առանց խղճահարւելու այդպէս տրամաբանել մեր սարսափելի ճգնաժամին սկզբից մինչև վերջ հետևողները, նրանք որ տեսել են, թէ ինչ սանդարամետային դաւերով է առաջացրել Բագւի անդրանիկ կատաստրոֆը, նրանք որ վկայ են եղել Նախիջևանի, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի հողմանման աղէտներին, որոնք բոլորն էլ նախամտածւած, նախօրօք կազմակերպւած ձեռնարկներ էին հայ ժողովրդի դէմ, նրա կուլտուրական և ֆիզիքական գոյութեան դէմ... Մի՞թէ կարող են մարդիկ—թէկուզ և անւանւեն նրանք կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատներ—պնդել, առանց ճշմարտութիւնն անարգելու և իրանց քաղաքական կուսակցութեան արժանապատւութիւնն արատաւորելու, թէ այդ հայաջինջ աղէտների մէջ, այդ բացարձակապէս հակահայկական արշաւանքների մէջ, նրանց խթանների, պատճառների շարքում որև է տեղ ունին հայ կոտորւող ու հրդեհւող ժողովրդի «մութ ու րէակցիօնէր տարրերը», թէկուզ հայկական բուրժուազիան, թէկուզ հայկական խուժանը...

Հայ բուրժուազիայի դաւերի վրայ ևս սիրում է ծանրանալ վրաց ինտելիգենցիան, մասնաւորապէս ս.-դ.-ները. սիրում են նրանք խօսել այդ դասակարգի «ազգային առանձնացման» ձգտումների մասին շօվինիզմի ու յարձակողական տրամադրութիւնների մասին և այլն։

«Հայ բուրժուազիան քարոզել է հայ ժողովրդական մասսաների մէջ ազգայնական առանձնացում և այդպիսով պարարտ հող է պատրաստել պրօվօկացիայի համար»,—այդպէս էր յայտարարում Վլադիկաւկազի ս.-դ.-ական «Голосъ Кавказа»-ն իր 1906-ի № 2-ի մէջ, ի պատասխան մեր մի յօդւածին, ուր քննադատել էինք սօցիալ-դէմօկրատիայի խաղացած դերը թուրք-հայկական անցքերի մէջ։

Զեռնհա՛ս, խիստ ձեռնհաս են այդ պարոնները, մեր հայկական իրականութեան դէմ դատավճիռներ արձակելիս...

Չը կայ գուցէ ամբողջ Ռուսաստանում, ամբողջ աշխարհում մի այլ բուրժուազիա, որ այնքան հեռու լինէր նեղ-ազգայնական մտահոգութիւններից, որ այնքան քիչ կապւած լինէր իր ազգային ստացւածքների հետ, ինչպէս հայկականը։ Նա իր մայրենի լեզուն անգամ դուրս է վտարել իր ընտանիքներից—լեզուն՝ որ ազգայնութեան էական խարիսխն է, նա յօժարակամ օտարախօս է—էլ ինչ են դալիս շարունակ ճառում մեզ հայ բուրժուազիայի

նեղ ազգասիրութեան, շովինիզմի, «ազգային պետութիւնը» վերականգնելու ձգտումների մասին և այլն... Դրանք բոլորը ծնունդ են միայն թերուս ու անուս իդէօլօգների երևակայութեան,—իդէօլօգների՝ որոնք հասարակական ամեն մի երևոյթի քննութեան մէջ տեղի-անտեղի խոթել են ուզում իրանց սերտած, միանգամ ընդ միշտ բիւրեղացած ֆօրմուլաները բուրժուազիայի, պրօլետարիատի, դասակարգային անտագօնիզմի մասին։

Շովինի՞ստ—հայ բուրժուազիա՞ն...

Մենք գիտենք, ճանաչում ենք ուրիշ բուրժուազիաներ, ճնշուած, պատմական ազգութիւնների մէջ—Լեհաստանում, Իռլանդիայում, Յունաստանում, որոնք յիրաւի լցուած ազգային նախանձախնդրութեամբ, գիտակ իրանց հասարակական ճակատագրին, ուրոյն պատմական առաքելութեան՝ ամփոփուել են իրանց ազգայնական շրջանակների մէջ և յամառ ու յարատև պայքար են մղել շրջապատող բռնաւոր ուժերի ոտնձգութիւնների դէմ, ռուսացման, անգլիացման, թիւրքացման վտանգների դէմ—և լաւ են արել նրա՛նք, այդ բուրժուա դասակարգերը, նրանք բացասական գործ չեն կատարել. այդ նացիօնալիզմը մի դրական ֆակտոր է մարդկային պատմութեան մէջ, առանց նրան՝ Լեհաստանը, Յունաստանը, բոլոր փոքրիկ ու հալածական, օտար լծի տակ հեծող ազգերը պիտի լուծուէին իշխող տարրերի մէջ, պիտի կորչէին, իբրև ուրոյն, առանձնայատուկ միութիւններ, իսկ դա կը լինէր անդառնալի կորուստ մարդկութեան համար, որը, ճիշտ է, ուզում է մէկ լինել, ներդաշնակ լինել ու ամբողջական, բայց ոչ միակերպ ու միապաղաղ, այլ բազմօրինակ եւ այլատարր։

Այո, այդ նացիօնալիզմը, որ նոյնանում է ազգային իրաւունքների արդար ու օրինաւոր պաշտպանութեան հետ, նոյն իսկ այդ ինքնամփոփ, «բուրժուազական» նացիօնալիզմը մի դրական ու արգասաւոր գործօն է մանր ու ստրուկ ազգերի կեանքում. բայց կա՞յ, եղե՞լ է նա հայ բուրժուազիայի մէջ...

Թող լաւ իմանան մեր իրականութեան մասին այնքան ապլոմբով ճոռոմաբանող ս.-դ.-ները, որ հայ բուրժուա ու վաճառական դասը այն չէ, ինչ որ նրանք են իրանց պատկերացնում, որ այդ դասակարգը հայոց վերածնութեան առաջին օրերից, Նազարեանի ու Նալբանդեանի ժամանակից ի վեր քարկոծուել է միշտ հայ գրականութեան ու հրապարակախօսութեան մէջ և քարկոծ-

ւել է հէնց այն պատճառով, որ զուրկ է հայրենասիրական, ազգայնական ոգուց, որ նա, չնչին բացառութեամբ, անտարբեր է եղել միշտ դէպի ազգային ստացւածքները, լեզուն, մամուլը, գրականութիւնը և այլն, որ նա չի պայքարել բռնի ձուլման, բռնի ռուսացման ձգտումների դէմ, այլ ընդհակառակը հանդէպ է գնացել այդ ձգտումներին, որ նա ընդհանուր առմամբ արհամարհել է, անտես է առել նաև իր ազգային-քաղաքական դատը Թիւրքահայաստանում, ամենադժբախտն ու ամենաարիւնոտը բոլոր դատերից, արհամարհել է այդ դատը փաստաբանող, նրա համար մարտնչող յեղափոխական երիտասարդութիւնը, խուլ-համր է ձևացել նրա սրտառուչ յորդորների և օգնութեան աղաղակների դիմաց... Հաւակնում են սօցիալ-դէմօկրատիզմի բոլոր օտար ու հայ նէօֆիտները; թէ ինչպէս նրանք խեղաթիւրում են մեր իրականութիւնը, դուրս բերելով մեր ուլտրա-կօսմօպօլիտ բուրժուազիային, (ծոյլ ու անգոյն, ապազգայնական կօսմօպօլիտիզմն է դա, որ ոչ մի ուրիշ պետութիւն չի ճանաչում, բացի դրամի անսահման, անարգ պաշտամունքից), իբրև ազգայնամոլ մի դասակարգ, որ իբր թէ տոգորուած է ծայրայեղ հայրենասիրութեամբ, ազգայնական առանձնացման ու տիրապետութեան բաղձանքներով։ Հաւակնում են նրանք, որ իրանց խակ դատողութիւններով ու մեկնութիւններով միայն հայակեր Սուվօրինների կրակին են իւղ ածում...

Ազգայնամոլ երբեք չի եղել և հայ լիբերալիզմը։ Սօցիալիստ լինել—չի նշանակում ծուռ, խարդախ լինել, աղաւաղել ու կեղծել իրողութիւնը և առհասարակ անազնիւ միջոցներով դուրս գալ ոչ սօցիալիստ հակառակորդի դէմ։ Սօցիալ-դէմօկրատ լինել չի նշանակում միևնոյն ֆօրմուլային, միևնոյն ընդհանուր յայտարարին վերածել աշխարհիս բոլոր լիբերալ, ազատամիտ կուսակցութիւնները։ Շօվինիստ, նեղ ազգամոլ երբեք չի եղել և հայ լիբերալիզմը։ Մեր խօսքը, ի հարկէ, այժմեանի մասին չէ, որ քարշ է տալիս մի անդամալոյծ ու յուսահատ գոյութիւն, մենք խօսում ենք անցեալի լիբերալիզմի մասին, որի առաջնորդը ու հուժկու ներկայացուցիչն էր Արծրունին։ Երբեք նա չի դաւանել այն մարդատեաց, օտարամերժ շօվինիզմը, որ յատուկ է օրինակ գերմանական նացիօնալ-լիբերալներին, բիսմարկեանութեան պատւար կուսակցութեան։ Ընդհակառակը։ Եօթանասնական թւականներից նա քարոզել է միշտ թուրքին, վրացուն, ռուսին, քրդին,

բոլոր ժողովրդներին՝ համերաշխութեան աւետարանը, կռուել կատաղութեամբ վրացական թթու ազգասիրութեան դէմ, պատերազմ է յայտարարել ազգայնական ամէն տեսակ նախապաշարմունքներին,—մի բան, որ այսօր սօցիալիստ կուսակցութիւնները շարունակում են միայն։

Որոտալով սկզբից ի վեր Դաշնակցութեան ու հայ բուրժուազիայի «պրօվօկատօրական» գործունէութեան դէմ, ս.-դէմօկրատ. ֆանֆարօնութիւնը շեշտում է յաճախ իր հերոսական սխրագործութիւնների վրայ, պնդում է, որ մենք ոչինչ չենք արել հակայեղափոխական արշաւանքների դիմաց և որ իրանք ս.-դէմօկրատները են մղել անհաւասար կռիւը թէ բռնապետութեան և թէ հակայեղափոխութեան դէմ։ Նոյն, վերը յիշած օրգանի № 2-ի մէջ սօցիալ-դէմօկրատիայի ձեռնհաս փաստաբանը բացականչում էր, դիմելով մեզ, դաշնակցականներիս.

—«Գոնէ պիտի յարգէք այն կռիւը, որ ուղղուած էր դէպի անմիջական պաշտպանութիւնը հայկական կուսակցութեան, գոնէ պիտի յարգէք այն արիւնը, որ թափուած էր ձեր ընտանիքների պաշտպանութեան համար։ Մոռացե՞լ էք դուք նոյեմբերեան օրերը Թիֆլիսում ու Բագւում, երբ կազմակերպուած պրօլետարիատը բռնել էր ամենավտանգաւոր դիրքերը»։

Որքան բնորոշ է այս պաթեթիկ և ստայօդ բացականչութիւնը։ Եւ որքան նման է, ընթերցող, նոյն կուսակցութեան Ժընևեան օրգանի, «Искра»-ի արդէն յիշատակած յայտարարութեան։

—«Փետրուարեան օրերում (առաջին կոտորածին) Բագուն պաշտպանեցին բոլոր ազգութիւններից շտապով կազմուած բանւորական խմբերը»...

Կարող էք հաւատալ, ընթերցող, որ մի գաղափարական կուսակցութիւն, այն էլ սօցիալիզմի անունից խօսող, թոյլ տայ իրան, իր օրգանների մէջ, այսքան հրէշաւոր այլանդակ կեղծիք...

Սահմանները ջնջւում են բարոյականի ու անբարոյականի, ազնւութեան ու ստութեան միջև և մենք ապշանքով ենք դիտում այն զարհուրելի և անբուժելի անտարբերութիւնը, որ իշխում է ս.-դէմօկրատների մէջ, գրական էտիկայի վերաբերեալ բոլոր հարցերում։ Եւ քանի՜ քանի նոյնանման դէպքեր՝ որոնք [illegible] են բերում ճշմարիտ յեղափոխականներին և վարկաբեկում են սօցիալիզմի վարդապետութիւնը...

«Մոռացե՞լ էք, որ… կազմակերպուած պրօլետարիատը բռնել էր ամենավտանգաւոր դիրքերը»…

Ոչ, չենք մոռացել մենք այդ օրերը։ Յիշում ենք սօցիալ-դէմօկրատական դժբախտ «միջնորդութեան» բոլոր բացասական հետեւանքները, Դաշնակցութեան ուժերի կաշկանդելը և բօրչալուեցիների ազատ մուտքը Թիֆլիսի դռներով, յիշում ենք սօցիալ դէմօկրատների ողբալի դասալքութիւնը (désertion), յիշենք, ինչպէս յուսախաբ մնաց նա իր միամիտ ըէզօնէօրութեամբ, ինչպէս մի զոհ տալուց յետոյ փոքրոգութեամբ քաշուեց ասպարէզից, թողնելով Դաշնակցութիւնը մեն-մենակ՝ ամբողջ Թիֆլիսին սպառնացող բարբարոսութեան յորձանքի առաջ. մենք չենք մոռացել և այն՝ թէ ինչպէս Բագուի առաջին մեծ արիւնյեղութեան միջոցին «կազմակերպուած պրօլետարիատը» իր քաջարի ու սանձարձակ առաջնորդներով չքացել էր, անկիւնները մտել, թէ ինչպէս նոյն Բագուի յետագայ պօգրօմների ընթացքում թուրք խուժանը գործարաններից, «կազմակերպուած պրօլետարիատի» շարքերից որսում էր հայ աշխատաւորներին—ինչպէս ուռկանով կը որսան ձկներին—և նոյն «կազմակերպուած պրօլետարիատի» աչքերի առջև մորթոտում էր նրանց… Թէ ինչպէս Դաշնակցութիւնը, միշտ միայնակ, միշտ իր ռազմական պօստի վրայ, ճգնում էր յետ մղել խուլիգանական, հայակործան արշաւանքը և դարձեալ շարունակ ամբաստանւում էր ու անւանարկւում սօցիալ-դէմօկրատ ֆրազեօրների կողմից… Ոչ, մենք երբէք չենք մոռանայ, հայ աշխատաւորը երբէք չի մոռանայ այդ արիւնոտ իրողութիւնները, որոնք անարգանք են ամբողջ առաջադէմ Կովկասի համար։

*

Սօցիալ-դէմօկրատական շահատակութիւնները հայ-թուրքական անտագօնիզմի հողի վրայ անցան ամեն չափ ու սահման։ Նրանք երբեմն այնքան հրէշաւոր էին, այնքան այլանդակ, որ ուղղակի դժւարանում էինք հաւատալ և ընդունել նրանց իբրև ստոյգ իրողութիւններ։ Լսեցէք թէկուզ այս մի փաստը.

Անցեալ 1906 թւի ապրիլին Բագւում մի սօցիալ-դէմօկրատ պարոն հրապարակական մի ճառ է արտասանում, որից մի կտոր տպւում է տեղական Баку լրագրում և այնտեղից անցնում է «Յառաջի» էջերը։ Ահա այդ զարմանալի ճառի կտորը, որ թարգ-

մանաբար զետեղուած է «Յառաջի 1906 թ. ապրելի 22-ի համարում (№ 76).

«Քանի որ Կովկասեան տարբեր ազգութիւնների զարգացման մակերևոյթը անհաւասար է, ուստի որպէս զի հող չըստեղծւի փոխադարձ ընդհարումների համար—չըպէտք է թոյլ տալ, որ այս կամ այն ազգութիւնը երբ և իցէ անէ մի այնպիսի կուլտուրական քայլ, որին դեռ ես յարմարւած չէ միւս պակաս կուլտուրական ազգութիւնը։ Ճիշտ է, դրա շնորհիւ առաջին ազգութիւնը արհեստականօրէն պիտի յետ մնայ իր զարգացման մէջ. բայց Տէրը նրա հետ՝ մի այդպիսի զարգացման՝ եթէ նա պէտք է առաջացնէ պօգրօմներ և հրդեհներ»...

Աքանչացէք, գռեհիկ մտքի այս հիւանդոտ արտադրութեամբ, որից անծայր դիմադրութիւն ու զարշանք է բուրում։ Դուրս է գալիս, որ հայ ժողովրդը պիտի կաշկանդէ իր քաղաքակրթական տենչանքները, իր երազները, պիտի խեղդէ առաջադիմութեան իր ծարաւը, որպէս զի յարմարւի, հաւասարւի իր մահմեդական հարևանին, որպէս զի չը ծագեն ընդհարումներ...

Սա, կրկնում ենք, թւում է մի այլանդակ առասպել, բայց իրօք մի սովորական նորմալ բան է Կովկասեան սոցիալ-դէմոկրատիայի սանձարձակ ֆրազէօլօգիայի մէջ։

Շատ ծանրացանք, բայց մեզ պէտք է մի երկու փաստ ևս յիշատակել, որոնք բնորոշում են այդ կուսակցութեան վայրենի մտավիճակը (mentalite') և նրան խեղաթիւրւած մօրալը. փաստեր, որոնք ցոյց են տալիս մասնաւորապէս վրացի սոցիալ-դէմօկրատների նեղսիրտ, աչառու վերաբերմունքը դէպի հայ ժողովուրդը և նրա պաշտպան կազմակերպութիւնը։

Պէտք է նկատել, որ նոյն վերաբերմունքը, նոյն շօվինիստական տրամադրութիւնները ցոյց են տալիս, տարաբախտաբար, և վրացի սօցիալիստ-ֆէդերալիստները, որոնք սկզբից հակամիտ էին ձեռք ձեռքի տւած ընթանալու «Դաշնակցութեան» հետ, իբրև ծրագրով ու տակտիկով իրանց նման մի կուսակցութեան։

1905 թւի վերջին ամիսներում սօցիալիստ-ֆէդէրալիստները համաձայնութեան եկան Դաշնակցութեան հետ՝ հիմնելու մի օրգան ընդհանուր ուժերով և ծառայեցնելու այն՝ ընդհանուր դատին։ Օրգանը հիմնւեց «Возрожденіе» անունով և խմբագրութեան կազմի մէջ մտաւ Դաշնակցութեան մի ներկայացուցիչը, իբրև թերթի ղեկավարներից մէկը։ Ընդհանուր համաձայնութեամբ՝ թերթը պէտք է նւիրւած լինէր բոլոր ժողովուրդների շահերին,

նա պէտք է արծարծէր անխտիր կերպով համակովկասեան իրականութեան մեծ հարցերը և պիտի լուսաբանէր, ի միջի այլոց, օբեկտիւ, անաչառ կերպով հայ-թուրքական ընդհարման պրոբլեմը,—այդ իրականութեան ամենացաւոտ, և ամենահրատապ խնդիրը։ Եւ հայկական բաժինը յանձնուեց «դաշնակցական» խմբագրին։

Սակայն, հէնց առաջին քայլերից սկսեց ցոյց տալ իրան՝ վրդովեցուցիչ շօվինիզմը և տենդենցիօզ ու աչառու վերաբերմունքը դէպի կռւող կողմերից մէկը—դէպի հայերը։ Վրացի «ընկերները» սկսեցին ճնշել հայ ընկերոջ և իրանց խմբագրած յօդւածների մէջ փակեցին աչքերը «կովկասեան վանդէականների» շահատակութիւնների վրայ և սիստեմատիկաբար աշխատեցին սուեր ձգել ոչ միայն հայ տարրի, այլ և այն կազմակերպութեան վրայ, որի ներկայացուցիչը հրաւիրւած էր նրանց կողմից, իբրև խմբագրութեան անդամ։ Ցարաբերութիւնները սրւեցին և այդ վերջինը կազմակերպութեան որոշումով, հրաժարւեց խմբագրութիւնից։

Հետաքրքրական է այդ հրաժարականի պատճառաբանութիւնը, որ Դաշնակցութեան ձեռնհաս մարմինը խմբագրել էր իր ժամանակին և ուղղել էր «Возрожденія»-ի վրացի խմբագրապետին։ Քաղում ենք այնտեղից մի քանի կէտեր.

1. «Դուք ձեր հաւանութիւնը տւիք մի յօդւածի, որ քննում էր մամուլի դերը հայ-թուրքական ընդհարումների մէջ և որում ասւած էր, թէ մեղաւորը հայերն են, քանի որ նրանք իբր թէ ձգտում են Մեծ Հայաստանի վերակառուցման։ Այդ յօդւածը չըտպագրւեց միայն շնորհիւ խմբագրութեան քարտուղար պ. Սօկօլօվսկու և մի քանի ուրիշ անդամների ուժգին բողոքին։

2. Թերթի հայկական բաժնի մէջ, հակառակ նրա խմբագրողի կամքին այնպիսի կրճատումներ և ուղղումներ էիք անում, որոնցից յաճախ գրածը կորցնում էր իր իմաստը։

3. Դուք տպագրութեան յանձնեցիք ռուս պահպանողական օրգանների աշխատակից Է. Լ-ինի մի յօդւածը «Կովկասեան գործերի» մասին և դարձեալ միայն շնորհիւ նոյն Սօկօլօվսկուն և հայոց բաժնի խմբագրողին՝ աջողւեց դուրս հանել շարւածքից այնպիսի կտորներ, որոնք կարող էին միայն ազգանք յարուցանել։ Նոյնիսկ այն ձևով, ինչպէս այդ յօդւածը այնուամենայնիւ անցաւ, նա յայտնւում է անբարեխիղճ։

4. Ձեր թերթի մէջ տպւած էր, որ Թիֆլիսի ընդհարումներում սպանւած մահմեդականների մեծամասնութիւնը պարսկահպատակներ են։ Եւ երբ մեր ընկերը, հիմնւած պարսից հիւպատոսարանական պաշտօնեայի վկայութեան վրայ, հերքում գրեց՝ Դուք զետեղեցիք հերքումը, բայց հարկ համա-

ւեցէք դուրս ձգել հետեւեալ նախադասութիւնը. «Հիւպատոսը կարող է հաստատել, որ միմիայն «Դաշնակցութեան» ձեռքով հիւպատոսարան են բերուած ոչ պակաս, քան 150 մարդ»:

5. Դուք ստացաք, ուրիշ տեղական թերթերի հետ միասին, հեռագիր Շուլուց (տես Возр. № 22), որ Դուք կրճատեցիք, խպառ անճանաչելի դարձնելով, (сократили до неузնаваемости). Դուք նրանից դուրս ձգեցիք այս ֆրազը, թէ «հայերը արձակեցին բռնուած թուրքերին», հանեցիք և այն կտորը, որ վերաբերում է Դաշնակցութեան ձգտումներին: Եւ, սակայն, Դուք ասում էիք, թէ ձեր թերթը մասամբ այդ կուսակցութեան օրգանն է...

6. Դուք ստացաք մի թղթակցութիւն Զուգդիդի գաւառից, ուր գրուած էր գաւառապետ Գ ե ղ ա մ օ վ ի քստմնելի արարքների մասին, և Դուք հարկ համարեցիք այդ անունը յիշատակելիս, աւելացնել փակագծի մէջ՝ «ծ ա գ ո ւ մ ո վ հ ա յ»:

7. Դուք հնարաւոր գտաք տպագրել առանց որեւէ առարկութեան պ. Զրելայէվի յօդուածը, որ ճգնում է վերականգնել Տակայշվիլու վարկը,—մի մարդու՝ որի անարժան ընթացքի մասին այնքան անգամ յիշատակուած էր ձեր լրագրում:

8. Վերջապէս, Ձեր օրգանի կերպարանքը կատարելապէս որոշւեց վերջին արիւնոտ օրերում, երբ Դուք, փոխանակ «անաչառ ու հանգիստ կերպով քննելու» թուրք-հայկական ընդհարումների պատճառները—ինչպէս որ խոստացել էիք ձեր լրագրի առաջին համարում—Դուք զանազան ակնարկներով, կիսաակնարկներով, նոյն իսկ բացորոշ յայտարարութիւններով, հասկացրիք՝ որ թ շ ն ա մ ա բ ա ր էք տրամադրուած դէպի հայերը...

Ահա այդ ուշագրաւ դօկումենտը, որ իր կարճութեամբ իսկ այնքան լոյս է սփռում վրաց ինտելեգենցիայի տրամադրութեան վրայ: Եւ այդ տգեղ արարքների հեղինակները, որոնք չեն քաշւում ծաւալելու աշխարհի առաջ իրանց անդուսպ հակակրանքը, դէպի մի ժողովուրդ—դրանք դեռ սօցիալիստներ են, դրանք դեռ այդ ինտելեգենցիայի լաւագոյն տարրերն են...

Ո՜րպիսի թշուառութիւն...

Այդ պարոնները, որ այնքան կատաղի ու անողորմ են հայ բուրժուազիայի, հայ ժողովրդի ու Դաշնակցութեան վերաբերմամբ, որ պատրաստ են բոլոր յանցանքը ծանրաբեռնել այդ տարրի վրայ,—նրանք սիրով կը կուրանան իրանց հարազատ ազնուականութեան զզւելի պրովօկատորական արարքների հանդէպ,—ազնուականութեան՝ որ հայ ժողովրդի արիւն-օրերում այնպէս դէմօնստրատիւ եղբայրանում էր թուրք բէկութեան հետ և ներբողալի ճառեր արտասանում նրա հասցէին...

Պրովօկատորական ընթացք է բռնել հայ ժողովրդի և Դաշնակցութեան նկատմամբ... հէնց ինքը վրացական սօցիալ-դէմօկրատիան: Այդ կուսակցութիւնը, որ, ինչպէս տեսանք, սկզբից ար-

դէն տրամադիր էր Դաշնակցութիւնը մեղսակից ճանաչել Թուրք-հայկական ընդհարումների մէջ, վերջերս բացարձակ գը... գոումների ճանապարհն է բռնել. գիտակցաբար է թէ անգիտա... ցաբար—չը գիտենք, բայց նա ոչ մի միջոց չի խնայում բորբ... քելու առանց այն էլ վառ անտագօնիզմը, նոր սնունդ տալու ա... դէն հանգստացող կրքերին և թւում է թէ ոչնչով չի զանազան... ւում Աղայևներից ու «իրշադականներից»:

Յիշենք միայն մի փաստ, շատերից մէկը. մի դօկումենտ... ոչ պակաս ուշագրաւ, քան նախընթացը. մի պրօկլամացիա, մի... անօրինակ ու անորակելի Թռուցիկ, որ կովկասեան ս.-դէմօկրատ... ան հրատարակեց ներկայ յունւարին, ընտրողական պայքարի ... ամենասուր վայրկեանում, երբ նա իր դէմ տեսնում էր միայ... մէկ հատիկ ուժեղ կուսակցութիւն—Դաշնակցութիւնը: Այդտե... այդ աննման դօկումենտի մէջ հարազատութեամբ ցոլում է մե... երկրի ս.-դ.-ների բարոյական ամբողջ պատկերը, որ իր բարե... մասնութիւններով, անշուշտ, եզակի է սօցիալիստական աշխար... հում: Թռուցիկը ամբողջապէս ուղղուած է, ի հարկէ, Դաշնակցու... թեան դէմ, որին նա ձուլում է միևնոյն բանակի մէջ ռուս խու... լիգան «պատրիօտների» հետ: Այդտեղ բառացի ասուած է հետե... ւեալը.

„Дашнакцаканы натравливали армянскій пролетаріатъ и армянское крестьянство, все армянское общество на остальныя націи и прежде всего на татаръ. Своей дѣятельностью въ этомъ направленіи они вызвали армяно-татарскую рѣзню, а дальше убивали беззащитныхъ татаръ, грабили и жгли татарскія селенія, уничтожали имущество татаръ, растаскивали ихъ добро“...

«Դաշնակցականները գրգռում ու լարում էին հայ պրօլետարիատին, հայ գիւղացիութիւնը, հայ ամբողջ հասարակութիւնը՝ միացած ազգերի վրայ և ամենից առաջ Թուրքերի վրայ: Այդ ուղղութեամբ ունեցած իրանց գործունէութեամբ նրանք առաջ բերին հայ-Թուրքական կոտորածը և այնուհետև ըսպանում էին անպաշտպան Թուրքերին, Թալանում ու այրում էին Թուրքական գիւղերը, ոչնչացնում էին Թուրքերի գոյքը»...

Մեկնութիւններն աւելորդ են: Զրպարտութեան ու ցինիզմի գագաթնակէտն է դա, որից հեռուն անցնել չի կարող ամենաընկած կուսակցութիւնն անգամ: Դաշնակցութիւնը պարզապէս ներկայացնում է, իբրև խթան-պատճառ Թուրք-հայկական ընդհարումների: Իսկ Թուրք տարրը—իբրև զոհ... Եւ այդ Թռուցիկի

էջ դուք կը տեսնէք խիստ գունավառ նկարագրութիւն թուրք քիւրդերի աւերածութեան ու կոտորածի։ Իսկ հայ ժողովրդի կրած արդերն ու սոսկումները… Դա հաշիւ չէ։ Այդ հարցի վրայ ստ-ատարակ չեն սիրում ծանրանալ ս.-դ.-ական թռուցիկները։ Հայ ողովրդի ցաւերի մասին շատ քիչ կը խօսւի, կամ կը խօսւի թռու-իկ ու կցկտուր կերպով և այն էլ սովորաբար՝ միայն պրոլետարիա-ի մասին, որ մի չնչին բեկորն է տառապող բազմութեան։ Թող ր նա ինքը, հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ յանձին իր «յետադէմ տարրերի» երբէք չի ցանկացել և չի նպաստել եղբայրասպան ութիւններին, թող որ մեր դրացիների սիստեմատիկ նախայարձակները այտնի են ամբողջ լուսաւոր աշխարհին… Այդ միևնոյն է. կով-կասեան ս.-դ.-ները մի բութ ու նողկալի անգիտակցութեամբ պիտի ներկայացնեն միշտ թուրք մասսաններին իբրև զոհ և Դաշ-նակցութիւնը՝ իբրև դահիճ…

Եւ ինչ զարմանք, որ միշտ էլ կը ծաղկեն պրովոկացիայի ոճիրները մեր հողի վրայ, միշտ էլ կը ցնծան բոլոր հայակեր ճի-ւաղները այդ հրապարակական quasi-խոստովանութիւններից, միշտ էլ անբախտ հայ ժողովուրդը կը տառապի ու կարիւնոտւի, քանի դեռ իր շուրջը վխտացող «գաղափարական» ս.-դ.-ներն ան-գամ գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար պրովոկատորների պաշտօն կը վարեն Անդրկովկասում, քանի դեռ նրանք անպատկառութեամբ կը շեփորեն ամեն տեղ, թէ Դաշնակցութիւնը, հայ ժողովրդի մի ստուար մասը, նրա ամենահեղինակաւոր մարմինը травля-ներ է կազմակերպում ազգերի միջև…

Երևակայում էք, ընթերցող, թէ ինչ տպաւորութիւն կարող են անել վերոյիշեալ տողերը թուրքական սև-հարիւրակեանների և նոյնիսկ թուրք բարեմիտ հասարակութեան վրայ։ Երևակայում էք, թէ ինչպէս կարող են անդրադառնալ տասնեակ հազարներով տարածւող այդ պրովոկատորական թռուցիկները կովկասեան միւս հասարակութիւնների մտածողութեան վրայ, թէ ինչպիսի վայրե-նի հասկացողութիւն կարող են նրանք կազմել հայ ժողովրդի և նրա կուսակցութեան մասին… Նրանք չէ՞ որ գիտեն, որ այդ պրոկլամացիաները խմբագրող կազմակերպութիւնը բացառապէս վրացիներ չեն, որ նրա մէջ կան նաև հայ անուն կրող ասպետ-ներ, որոնք իբր թէ ձեռնհաս և լաւատեղեակ են իրողութիւն-ներին; բայց որոնք մի ստոր, դաւաճանական խաղ են խաղում

իրանց ժողովրդի հետ։ Վրացի շօվինիստ ս.-դ.-ները պարզապէս գրգռում են հայ ժողովրդի դէմ Թուրքերին ու վրացիներին, իսկ նրանց հայազգի ընկերները, իբրև խակ քաղաքական մանուկներ կոյր գործիք են դառնում առաջինների ձեռքում։ Այդպէս է վկայում հրատարակւած բազմաթիւ «պրօկլամացիաների» ոգին... Կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատիան սկզբից ի վեր ցոյց է տւել խոր, արհամարհոտ անտարբերութիւն դէպի հայ ժողովրդի ճակատագիրը, անգամ ամենասև, կրիտիկական վայրկեաններում, երբ այդ ժողովրդի գոյութեան խնդիրն էր դրւած հրապարակի վրայ։ Նա արհամարհում է և այն սարսափելի ճակատամարտները, որ հայ ժողովուրդը Դաշնակցութեան առաջնորդութեամբ մղեց վերջին աղէտների ընթացքում խուժանային բարբարոսութեան և հակայեղափոխութեան դէմ։ Նա արհամարհում է և Տաճկաստանում մղւած կռիւների արիւնոտ էպօպէան, որ նրա բոցավառ թռուցիկների մէջ ներկայացնում է, իբրև մի խղճուկ «աւանտիւրա», իբրև մի արկած և «ռէակցիայի մի ռէզերւ» ռուսահայերի և Դաշնակցութեան համար։ Մի խօսքով՝ Դաշնակցականների վարած բոլոր կռիւները— հակայեղափոխութիւն են, ռէակցիա են...

Եւ այդպէս, հակահայկական պրօվօկացիան սլանում է на всѣхъ парахъ սօցիալ-դէմօկրատիայի թևերի վրայ և Կովկասեան ռուսատառ մամուլն էլ սիրով արձագանք էր տալիս նրան. զանազան մարդիկ, կասկածելի բարոյականի տէր, սօցիալիստական ծիրանի հագած, «յանուն միջազգային պրօլետարական համերաշխութեան» և ուրիշ սովորական Schlagwort-ների, ամեն առթիւ ծանուցանում էին այդ ռուսատառ մամուլի մէջ հարևան օտար հասարակութիւններին, որ Դաշնակութիւնը իր օրգանով և մարմիններով շարունակ զբաղւում է պրօվօկացիայով, որ նա գրգռում է Թուրքերին, վրացիներին, որ «հայ նացիօնալիստները (դաշնակցականները) ուզում են ստեղծել արհեստական անջրպետներ Անդրկովկասի ազգերի միջև, ուզում են այդ ճանապարհով մըթնացնել աշխատաւորի դասակարգային ինքնագիտակցութիւնը և այդպիսով ամրապնդել այն անօրմալ, թշնամական յարաբերութիւնները, որոնք ստեղծւած են վերևից, իշխող դասակարգերի կողմից*)»...

Աղաւաղել իրականութիւնը, աղաւաղել ու այլանդակել մի

*) Տես «Тифлисскій Листокъ» 1906 թ. № 85.

քաղաքական կազմակերութեան ամբողջ դաւանանքը, ամբողջ տակտիկան, ջնջել ու դուրս մղել այդ կազմակերպութիւնը Կովկասեան հօրիզոններից—ահա մի ակներև, յամառ ու անդրդուելի ձգտում, որ արտայայտւում է մեր բոլոր բազմապիսի հակառակորդների մէջ։

Դաշնակցութիւնը—նացիոնալիստ, ազգամոլ. Դաշնակցութիւնը—բուրժուազիայի շահերի պաշտպան, բուրժուական մի կուսակցութիւն. Դաշնակցութիւնը—մի սև, յետադէմ ոյժ, բոլոր խաւար ուժերի մարմնացումը, որ ձգտում է միայն կռուեցնել ազգերին... Soit! Բայց փաստերը հրապարակի վրայ են և միայն յօժարակամ կոյր ու խուլեր կարող են անտես առնել նրանց։

Ահա թէ ինչպիսի թռուցիկներով էին դիմում ժողովրդներին՝ Դաշնակցութեան մարմինները Թուրք-հայկական բռնկումների միջոցին, սկսած Բագուի արիւնոտ օրերից.

1.

ԲԱԳՈՒԻ ԹՈՒՐՔԵՐԻՆ

Մեր քաղաքը արիւնալի, ամօթաբեր գործողութիւնների ասպարէզ էր դարձել։

Զօրս օր ականատես և ակամայ մեղսակից էինք անմիտ, զզուելի եղբայրասպանութեան։

Թափուեց շատ անմեղ արիւն, ընկան բազմաթիւ մարդկային զոհեր։

Հարևանը զինուեց հարևանի դէմ և սկսուեց կատաղած՝ վայրենի, անփառունակ, ամօթաբեր։

Թէ ում վրայ է ընկնում այդ սարսափելի օրերի պատասխանատուութիւնը,—մենք դեռ յետոյ կը վերադառնանք դրան։

Այժմ անկեղծ սրտով ողջունում ենք վերականգնուած խաղաղութիւնը և ցանկանում ենք, որ դա լինի ամուր և ընդմիշտ, որովհետև գիտենք և լաւ յիշում ենք, որ ոչինչ բաժանելիք չունենք Թուրքերի հետ։ Մենք չունենք միմեանց հակառակ շահեր և թէ զէնքի դիմեցինք, այդ միմիայն նրա համար՝ որ ստիպուած էինք պաշտպանել մեր պատիւը, մեր կեանքն ու մեր գոյքը։

Բայց հէնց որ հնչեց խաղաղութեան հրաւէրի առաջին կոչը, մենք թեթևացած սրտով ցած դրեցինք հարևանների արիւնով ներկուած մեր զէնքերը։

Այդ արիւնին մենք ծարաւի չէինք և չենք էլ ծարաւել երբէք։ Մեծ զղջմանքով ենք յիշում դեռ նոր անցած օրերը և գործ կը դնենք մեր բոլոր ուժերը, որ նրանք այլևս չկրկնուեն։

Հէնց նոյն այդ հաշտութեանն ենք հրաւիրում ձեզ, մահմեդականներ, մի՛

վնասէք թշնամուն այնտեղ, ուր նա չըկայ և մի գործածէք ձեր զէնքերը այնպիսի մի գործում, որը կը ծածկէ ձեզ ոչ թէ փառքով, այլ ամօթով։

10 փետր. 1905

2.

Այս դառն ու արիւնալից օրերում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը նորից կոչ է անում հայ ու թուրք ժողովրդին։ Նա դիմում է ձեզ, աշխատաւոր ժողովուրդ, ձեզ, որ կրծքի վրայ տանում էք տանջանքի ու ցաւի բեռը, ձեզ, որ քամում էք դաւաճանների ու ոճրագործների եղբայրասպան յանցանքի դառնութիւնը։ Եւ տասն ամիս է, որ սկսուել է եղբայրասպան կռիւը, երկուստեք ոչնչացումը, տասն ամիս է, որ մեր հայրենիքի ամեն մի անկիւնում, ինչպէս փոթորիկ, անցնում է աւերածութիւն, հրդեհ, թալան ու կողոպուտ։

Նոյն փոթորիկն է, որ այսօր կախուած է նաև Թիֆլիսի հայ ու թուրք ազգաբնակութեան գլխին, սպառնալով այնքան անմեղների։ Հերիք է այնքան անմեղ զոհեր ու արիւն, որի դէմ բողոքում են մարդկային զգացմունքն ու խիղճը։

Երեկուայ և այսօրուայ դէպքերի ու զոհերի առթիւ մենք յայտնում ենք մեր ցաւն ու վիշտը։ Միաժամանակ կոչ ենք անում երկու ժողովուրդներին էլ՝ չկորցնել սառնարիւնութիւնը և զոհ չը գնալ ոճրագործ պրօվօկացիայի։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէ։

23 Նոյեմբեր 1905

3.

Հայ յեղափոխական Դաշնակցութեան Թիֆլիսի Ինքնապաշտպանութեան Կենտրոնական Մարմինը խստիւ պատուիրում է, որ ոչ ոք չը համարձակուի անցորդներին խուզարկել, զէնքերը խլել կամ բռնել և բանտարկել, եթէ նրանք հարբած՝ անկարգութիւն չեն անում կամ զէնքը հանած՝ խռովութեան և յուզմունքի տեղիք չեն տալիս։

Զինուորական դատի կենթարկուեն մեր զինուորներից նրանք, որոնք հրապէն կը պարպեն անմեղ և խաղաղ քաղաքացիների վրայ։

Հ. Յ. Դ. Ինքնապաշտպանութեան Կ. Մարմին։

4.

Թիֆլիսի ազգաբնակութեանը.

Երեկ, 23 Նոյեմբերի, ամբողջ օրուայ ընթացքում Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի կազմակերպութիւնը իր բոլոր ուժերով աշխատեց զսպել ժողովրդական զայրոյթը և րոպէ առաջ վերջ տալ վրդովեցուցիչ սպանութիւններին։ Եւ շնորհիւ դրան յաջողուեց ամբողջ գիշերը խաղաղ անցնել։ Առաւօտ վաղ կազմակերպութեան կոմիսարները յորդորում էին ազգաբնակութեան խանութները բանալ և սովորական զբաղմունքներով պարապել։ Ժամը 8 և կէսին մի խումբ հայեր մտան Թուրքաց Թաղը, հաւաքելով Թուրքերին սկսեցին համոզել նրանց, որ վերջ տան կռւին, որի վերաբերմամբ կայացաւ համաձայնութիւն։ Այդ խո-

ակցութիւնից յետոյ՝ Թուրքերը կամաց-կամաց հեռացան հայերից և երբ հայերը մնացին առանձին, շրջակայ Թուրքերի տներից յանկարծակի հրացանաձգութեան բռնեցին փողոցում գտնուող հայերին և սպանեցին մէկին ու վիրաւորեցին 3-ին։

Այսպէս ուրեմն մի անգամ ևս մեր դրացի Թուրք ամբոխը դաւաճանեց իր խօսքին։ Սրանով պարզ է, թէ ում վրայ է ծանրանալու գալիք աղէտների պատասխանատուութիւնը։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէ

24 Նոյեմբ. 1905 Թ.

5.

Ի նկատի ունենալով երեկ քաղաքում պատահած մի շարք սպանութեան ու կողոպուտի քստմնելի դէպքերը, հարկ ենք համարում յիշեցնել հասարակութեան, որ ինքնապաշտպանութեան նպատակն է միմիայն պաշտպանել, երբ տեղի կունենայ յարձակում խաղաղ ու անմեղ քաղաքացիների անձի և գոյքի վրայ։ Վնասել խաղաղ քաղաքացիներին, բարբարոսներին վայել միջոցների դիմել՝ թալանել, կողոպտել ու հրդեհել ամենախիստ կերպով արգելւում է։

Իսկ մեր զինուորներին հրամայում ենք հետևել ու ձերբակալել յանցաւորներին և յանձնել Կ. Կոմիտէին։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէ։

24 Նոյեմ. 1905 Թ.

6.

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յայտնում է ի գիտութիւն ընդհանրութեան, որ նա ստացել է ռուսաց սօցիալ-դէմօկրատական բանւորական կուսակցութեան Թիֆլիսի կօմիտէից հետևեալ ծանուցումը.

«Ի նկատի ունենալով, որ Թուրքերը բացին պատերազմական գործողութիւններ, որ արտայայտւեց նրանց հրաձգութեամբ, մեր պահակների վրայ առանց որևէ առիթի մեր կողմից, որի ժամանակ սպանւեց մէկը և վիրաւորւեցին երկուսը մեր ընկերներից, մենք վերցրինք մեր պահակները և դրանով վերացնում ենք մեզանից որևէ պատասխանատւութիւն ապագայ դէպքերի համար։

Եւ այսպէս Սօցիալ-Դէմօկրատական կուսակցութեան ջանքերը՝ վերականգնել խաղաղ յարաբերութիւններ Թուրքերի և հայերի մէջ՝ ապարդիւն անցան դժբախտաբար։ Եւ այդ փաստը մի անգամ ևս ապացուցեց, թէ Թուրքերը ամեն տեղ և միշտ հանդիսացել են յարձակւող կողմ և նրանց յանձն առած բարոյական պարտաւորութիւնները երբէք գին չեն ունեցել։ Եւ այս անգամ ևս ազգերի եղբայրութեան և խաղաղութեան գաղափարի համար կռւող Սօց.-Դէմ. կուսակցութիւնը միւս յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ միասին հանդիպեց խոչընդոտի ագրէսիւ տրամադրւած Թուրք խուժանի կողմից։

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը բոլոր ջանքերը գործ կը դնի հարկաւոր դիմադրութիւնն անելու Թուրքերի ագրէսիւ գործողութիւններին։ Միևնոյն ժամանակ նա յայտնում է, որ մեր կուսակցութեան կողմից ձեռք առնւող

բոլոր ակտիւ միջոցների միակ նպատակն է խաղաղութիւնը շուտափոյթ վեր կանգնել և դադարեցնել այն բռնութիւնները, որ Թուրքերի պատերազմիկ մ գործում է խաղաղ ազգաբնակութեան դէմ։

Այդ պատճառով Դաշնակցութիւնը յայտարարում է ի գիտութիւն ըն հանուրի.

1. Ամեն մի բռնութիւն խաղաղ և անզէն Թուրքերի վրայ՝ կը հալածվ իսկ նրանց գոյքը Թէ խանութներում և Թէ տներում կը պահուեն։

2. Ընդհարումների շրջանից դուրս զինուորուած Թուրքերը մինչև խ ղաղութեան վերականգնումը զինաթափ կանուեն մեր կուսակցութեան կոմիտէ լիազօրութիւն ունեցող անձանց ձեռքով։

3. Մինչև Թուրքերի կողմից յարձակումները դադարեցնելը, նրանց ան նելը, չէզօք շրջանից պատերազմական շրջանը, չէ Թոյլատրւում։

28 Նոյեմ. 1905 Թ.

7.

Բագւի ազգաբնակութեան.

Վերջին օրերս քաղաքում նորից տարածուել են անհեթեթ լուրեր, Թ փետրուարի 6-ին, փետրուարեան կոտորածի տխուր տարելիցին, հայերը, Հ. Դաշնակցութիւն» կուսակցութեան ղեկավարութեամբ, պատրաստւում են յա ձակում գործելու Թուրքերի վրայ։

Պարզ է, որ գլուխի պրօվօկացիան նոր փորձեր է անում մեր քաղա վերստին արիւնահեղ սպանդի և տմարդի անգԹութիւնների վայր դարձնել Նրան չեն յագեցրել երեք կոտորածի ժամանակ Թափուած անմեղ արեան հեղե ները, նրան չի գոհացրել այն արցունքի ծովը, որի մէջ նա դեռ ևս չի կար կանում խեղդուել։ Նա դեռ ևս ծարաւի է անմեղ զոհերի արեան, Թշուառ և ո նանկ այրիների, մայրերի ու որբերի չցամաքած արցունքի։

Բայց մեզ համար հերիք է այդ արիւնը, այդ արցունքը, քաղաքացինե Հերիք է, որքան մենք արիւն ու արցունք Թափեցինք երեք կոտորածի ժամ նակ։ Միթէ մենք դարձեալ պիտի զոհ գնանք պրօվօկացիային։ Միթէ պի հաւատանք այդ սուտ ու զրպարտիչ լուրերին և նորից ձեռք պիտի բարձրաց նենք իրար վրայ և պիտի ձգենք իրար նոր Թշուառութիւնների, նոր աղէտների մէջ

Ո՛չ, հերիք է։

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», որի վրայ ներկայումս մատնանիշ են լինու պրօվօկացիայի բոլոր յայտնի ու գաղտնի ագենտները իբրև մի կազմակերպու-Թեան վրայ, որը պատրաստւում է յարձակւելու Թուրքերի վրայ, սը-րանով յայտարարում է Բագւի բոլոր քաղաքացիներին, որ այդ բոլոր լուրերը սուտ են, իսկ դրանց տարածողները զրպարտիչներ են։ Կու-սակցութիւնս յայտարարում է, որ ինքն անխնայօրէն պատժում է միայն այն ժամանակ, երբ իւր առաջն է տեսնում հայատեաց կրքերի կատաղի, անգուԹ և վայրենի սանձարձակութիւն։ Յարուցանել, վառել այդ կրքերը երբէք չի եղել և չէր կարող լինել կազմակերպութեանս նպատակն ըստ իւր ծրագրի էութեան, իսկ խօսել Դաշնակցութեան Թուրքերի դէմ ուղղուած ագրեսիւ գործողութիւն-ների մասին կարող են միայն ստախօսները և պրօվօկատորները, որոնց ձեռն-տու են արիւնալի բարբարոսութիւնները։

«Դաշնակցութիւնը» յայտարարում է, որ նա սրտանց ողջունում է քաղաքումս հաստատուած խաղաղութիւնը և ցանկանում է, որ այդ խաղաղութիւնը հիմնաւոր դառնայ ի բարօրութիւն և յուրախութիւն դրացի ժողովուրդների հայրենի Կովկասի բարգաւաճման համար։

1906. 4 փետրուարի.

Այս պատմական թռուցիկների մէջ ամփոփուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան ոգին, որ բղխում է նրա ծրագրային էութիւնից։ Որքան էլ անպատիւ հակառակորդները աղմկեն հրապարակը—ինսինուացիաներով ու այլանդակ առասպելներով—այդ կազմակերպութեան quasi-*շովինիստ, թուրքատեաց ու պրովոկատորական նկրտումների մասին՝ փաստը մնում է փաստ. Դաշնակցութիւնը թէ Տաճկահայաստանում, թէ Անդրկովկասում, երբեք մահմեդական, ինչպէս և՛ ուրիշ ժողովուրդների դէմ չի գրգռել մտքերը, երբեք նրանց դէմ զէնք չի բարձրացրել։ Ընդհակառակը. 15 տարուայ պատմութիւնը վկայում է, որ նա միշտ ջանացել է քարոզներով, յորդորներով գիտակցութեան բերել և իր կողմը գրաւել հակայեղափոխական տարրերին։*

Այդ առիթով միանգամայն պատեհ ենք համարում առաջ բերել այստեղ ամբողջութեամբ մեր մի ուրիշ թռուցիկը, որ հրապարակել ենք 10 տարի սրանից առաջ, մօտաւորապէս նման պայմաններում, թէև աշխարհագրական տարբեր միջավայրերում... Կ. Պօլսում, Բանկ Օտտոմանի գրաւման ժամանակ։ Յիշեցէք, ընթերցող, այն կարմիր ու սև օրերը, այն զարհուրելի օրերը, երբ Բանկը անմիջապէս գրաւելուց յետոյ, տաճիկ ամբոխը, Եըլդըզի տուած ազդանշանի վրայ, մի արիւնառուշտ խենթութեան մէջ, գրոհ տուեց անմեղ անպաշտպան հայ ազգաբնակութեան դէմ, և կարճ միջոցում 6,000 հայ դիակներ փռեց Ստամբուլի փողոցներում...

Հ. Յ. Դ Ա Շ Ն Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Կ. Պօլսի Կեն. Կոմիտէի

Շ Ր Ջ Ա Բ Ե Ր Ա Կ Ա Ն

(Տարածած, կռուից առաջ տաճկերէն լեզուով)

Քեզ ենք դիմում սրանով, տաճիկ ժողովուրդ, և ոչ այն պատճառով որ երկիւղ ենք կրում քեզանից, կամ այլ և այլ միտումներ ունենք—ո՛չ, մենք արհամարհանքով ենք նայում մահուան երեսին,—քո կառավարութիւնն է մեզ այդ սովորեցրել։ Մենք դիմում ենք քեզ միայն մի նպատակով՝ յայտնելու քեզ, որ քո դէմ մենք ոչինչ չունենք։ Դարերից ի վեր մեր հայրերը ու պա-

պերն ապրում էին քեզ հետ հաշտ ու խաղաղ, ունենալով մի հայրենիք ու ընդհանուր նպատակներ։ Սակայն այս վերջին ժամանակները, ոճիրներով սաեղծուած քո կառավարութիւնը սկսեց խռովութիւններ սերմանել մեր մէջ, որպէս զի աւելի մեծ դիւրութեամբ խեղդի և քեզ, և մեզ։ Դու չը հասկացար, ժողովուրդ, այս դիւական քաղաքականութիւնը և մեր եղբայրների արեան մէջ թաթախուած՝ դու մեղսակից գտնւեցար այդ զազրելի ոճրագործութեան։ Բայց թող քեզ քաջ յայտնի լինի, որ մեր կռիւը ոչ թէ քո դէմ է, այլ քո կառավարութեան. դրա դէմ են կռւում և քո լաւագոյն զաւակները, որոնք կառավարչական ներկայ ձեւերում իրենց հանգստութիւնը միմիայն Բօսփորի սրընթաց ալիքների մէջ են գտնում։

Մտածի՛ր ժողովո՛ւրդ, ո՞վ է քո թշնամին և ո՞վ քո բարեկամ։

1896 թ. օգոստ. 16

III

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՐՈՀԸ ԵՒ ՀԱՅ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԸ

Տնտեսակա՞ն թէ կուլտուրական

Մամուլի առաջին յայտարարութիւնները Եւրոպայում.—Տնտեսական պատճառաբանութիւնը կովկասեան ս.-դ. մամուլի մէջ.—Ծուլիզանութիւնը մասսային.—Կուռի տարածումը.—Նոր-Նախիջեան, Երևան, Ղարաբաղ, Գանձակ, Թիֆլիս.—Ամեն տեղ թուրքերը նախայարձակ.—«Տնտեսական անտագօնիզմը» զաւառում.—Ո՞վ է հողատէրը.—Հայ առևտրականների «կեղեքումները».—Հայկական ինդուստրիան գաւառում.—Բագուն.—Կուլտուրական անտագօնիզմը.—Կովկասեան առևտուրը հայերի ձեռքում.—Փաստական վկայութիւններ.—Թուրք-հայկ. ընդհարումը կարող էր պայթել և 30 տարի առաջ։

Առաջ գնանք չարատանջ պատճառների քննութեան մէջ։ Հայ նացիօնալիզմը, մանաւանդ դաշնակցական նացիօնալիզմը, այդպիսով, գործ չունի հայ-թուրքական ընդհարումների հետ և մենք սրտանց կըփափագէինք, որ մեր բոլոր դրացիները վարակուած լինեն նոյն տեսակի նացիօնալիզմով, ինչպէս մենք։

Գուցէ՞ մեղաւոր է հայկական կապիտալիզմը... Գուցէ, յիրաւի, հայը հանդիսանում է իբրև ճնշող տարր, — և՛ հողատէր և՛ փողատէր, իսկ թուրքը ճնշւած և իրաւազուրկ,—և գուցէ հէնց այդ է թուրք մասսաներին ու բուրժուաղիային գրգռող հանգամանքը։

Այդ հարցերը տալով՝ մենք յայտնւում ենք տնտեսական ֆակտորի հանդէպ, որը շատերի կարծիքով հանդիսանում է գլխաւոր դրդապատճառ թուրք-հայկական ընդհարումների։

Տնտեսական կատեգորիայի վրայ ծանրանում էին դէպքերի կգրում, նոյն իսկ Եւրօպայի դիտողները, որոնք տակաւին հնարաւորութիւն չունէին ստուգելու իրողութիւնները։ Երբ արևմտեան խոշոր մամուլը արձանագրում էր Բագւում տեղի ունեցած սարսափները, նա շեշտում էր ցեղական և մասնաւորապէս տնտեսական անտագօնիզմի վրայ. հայերը առհասարակ հանդիսանում էին գայլերի դերում, թուրքերը՝ ըմբոստացող գառների դերում։

Պարիզեան մեծ օրգանի, Le Temps լրագրի կովկասեան թղթակիցը գրում էր 1905-ի յուլիսին.

«Հայերը խելացի են և գործունեայ. հետևաբար նրանց մեղադրում են արագ հարստանալու մէջ, ի վնաս այն գիւղացի, ինդուստրիական կամ վաճառական ազգաբնակութիւնների, որոնց մէջ նրանք ապրում են։ Թիֆլիսում, օրինակ, հարստութիւնը հին կալուածատէր, շռայլ, անկարգ վրացիների ձեռքից անցել է նորեկ հայերին, անյագուրդ և խնայող։ Ահա այդտեղից է առաջ գալիս աղքատացած վրացիների ատելութիւնն ու ոխը հարստացած հայերի դէմ։ Եւ այդ տեղից մի քայլ էր մնում, որ հայերին ամբաստանէին, իբրև երկրում գործւող ամեն չարիքի պատասխանատու։ Այդ քայլն էլ արին։

«Հայերը գտնւում են բոլոր տեղերում, ուր առևտրական գործ կայ։ Հրէաների պէս, նրանք գերազանց են դրամի առևտրի մէջ։ Եւ դժբախտութիւն ունեն յաճախ աջողութիւն գտնելու»...

Սօցիալիստական օրգաններն անգամ, ռուս կառավարութեան դժոխային դաւերը նշաւակելով հանդերձ՝ յիշատակում էին տնտեսական գործօնի ույժը։ Այդպէս Պարիզի Humanité-ն տպագրելով «Դրօշակի» խմբագրութեան կոչը ուղղւած լուսաւոր աշխարհի քաղաքացիներին, Բագւի գազանութիւնների առթիւ, և դրւատելով նրա հիմնական պատճառաբանութիւնը՝ հարկ էր համարում յիշատակել իր երկրորդական աշխատակիցներից մէկի բերանով, որ «թուրքերը հողի առաջին գրաւողներն են (խօսքը Բագւի մասին է), որ հայերը նրանց զրկել են»...

Եւրօպայի սօցիալիստները, որոնք ի հարկէ բնաւ տեղեակ չէին մեր պայմաններին, դատում էին à priori, լոկ անալօգիայով, նմանութեան օրէնքով։ Ի նկատի ունենալով, որ մարտը նոյն

մարտն է երկրագնդի բոլոր ծայրերում, նոյն էական բնազդ
ներով ու ախորժակներով, նրանք շտապով եղբայրացութ
էին հանում, առանց լրջօրէն հաշւի առնելու մեր իրականութ
բոլոր սարսափեցնող տրագիզմը, առանց իմանալու մեր միջ
վայրի առանձնայատուկ, բացառիկ պայմանները, առանց լիով
գնահատելու և՛ մեր ռէժիմը և՛ մեզ շրջապատող խուժաննե
դժոխային պատկերը, ուր մտաւոր ամայութեան հետ ցոլում
զգացմունքների մի անօրինակ դժնդակութիւն... Թո՛ղ գտնեն
ուրիշ անկիւն երկրագնդի վրայ, ուր գոյութեան կռիւը սառա
այնքան այլանդակօրէն բիրտ, զուտ բիօլօգիական բնաւորութի
ուր կենդանաբանական մնացորդները այնքան ուժով զգալ տայի
իրենց գոյութեան մասին, ուր կուլտուրան ու վայրենութիւն
այնպէս իրարու խճողւէին, այնքա՛ն անհաւասար, ահեղ, անի
ւած մի մենամարտում... Այգպէս—Տաճկահայաստանում, այդպէ
—և Անդրկովկասում...

—

Տնտեսական են հայ-թուրքական ընդհարման պատճառնեը
—այսպէս էին պնդում և Կովկասեան մի կարգ ռուս հրապարա
կախօսներ, գլխաւորապէս սօցիալ-դէմօկրատիայի բանակից։ Յի
շենք նախ և առաջ պ. Օրեստ Սեմինին, որ Баку լրագրի խմբագի
րըն էր և ըստ երևոյթին, ամենալուրջ սօցիալ-դէմօկրատ հրա
պարակախօսներից մէկը։ Բագւի առաջին կոտորածից մի քան
ամիս անց՝ նա զետեղում է վերոյիշեալ լրագրի № 58-ի (190
թւի) մէջ մի տեսութիւն, ուր փորձում է, իբրև մարքսիստ-թէօ
րետիկոս, լուսաբանել կատարուած աղէտները, նրանց պատճառ
ները։ Պէտք է խոստովանել, որ դա ամենալուրջ փորձն է, սօ-
ցիալ-դէմօկրատների յախուռն բացատրութիւնների, «թէօ-
րէական» մարզանքների երկարաձիգ շարքում։ Եւ ի՞նչ է նա
մեզ տալիս։ Սահմեղական ազիտութեանը—և ա՛յն էլ միայն տր-
գիտութեանը—երկրորդական տեղ է տրւում պ. Սեմենի տեսու-
թեան մէջ և աղէտների էական պատճառը յայտնւում է թուրքե-
րի տնտեսական թշւառութիւնն ու նրանց կրած ապօրինութիւն-
ները, զրկանքները։

«Շարժումը մուսուլմանների մէջ—ասում է յօդւածագիրը—
ծագել է այն դժգոհութեան հողի վրայ, որը պայմանաւորւում է
նրանց տնտեսական անապահովութեան աճումով, ապա նաև ի-

ւազրկութեան հողի վրայ. Նա առաջ է եկել նոյնպէս մահմե-
ական մասսայի մռայլ ոգիտութիւնից, որը արգելում է նրան
եռնելու իր ստորացած վիճակի իսկական պատճառները և ստեղ-
ում նրանից պատշաճաւոր նիւթ՝ ամեն տեսակ փորձերի համար,
բուշևանի, Գրինգմուտի նման դէմագօգների ոգով.—ուրիշ խօս-
ով, Ներկայ շարժումը մուսուլմանների մէջ փոխ-հատուցումն է այն իրա-
զրկութեան (безправіе), չքաւորութեան ու խաւարի համար, որոնց մէջ
նք դարերով պահել ենք մահմեդական մասսային, զրկելով նրան կուլտու-
ական մարդկային գոյութեան ամենատարրական պայմաններից *)։

Այդպէս էր տրամաբանում պ. Սեմին, այդ մտքով էլ նա
եկուցում էր ներկայացնել կովկասեան բարձր իշխանութեանը։
ւ ճիշտ միևնոյն ժամանակները՝ տխրահռչակ Աղայև իր ար-
անեակների հետ միևնոյն «ճշմարտութիւններն» էր ազդարարում
ասարակութեան։ Տարբերութիւնն այն էր երկու արգումենտա-
իաների մէջ՝ որ համիսլամական թէօրետիկոսը հայ տարրին էր
երագրում իր ցեղակիցների կուլտուրական թշւառութիւնը,
մինչդեռ ռուս գրողը վերագրում էր այն՝ տիրող քաղաքական ռէ-
ժիմին։

Ապա շարունակում է պ. Սեմին.

«Գիւղացիութեան հողազրկութիւնն ու քայքայումը և քաղա-
քային ազգաբնակութեան լայն խաւերի պրօլետարիացումը (про-
летаризація),—ահա գլխաւոր աղբիւրները, որոնցից ծնւում է
homo sapiens-ի այն առանձին, ակամայօրէն գազանակերպ տիպը,
որի ներկայացուցիչների սխրագործութիւնները այսօր սոսկում են
ազդում ամբողջ աշխարհին... Ոչ մի ոստիկանական միջոցով չէ
կարելի կանգնեցնել խուլիգանական տարրերի աճումը և աշխար-
հիս ոչ մի ադմինիստրացիա չէ կարող միմիայն ոստիկանական
միջոցներով յաղթահարել այդ հասարակական չարիքը»։

Բայց ահա պայթեց ուրագանը Երևանեան նահանգում, որ
կամաց-կամաց տարածւեց և ուրիշ նահանգների վրայ—ամբողջ
երկիրը, բռնակալ ռէժիմի սադրանքներով դարձաւ Թուրքական
ապատակութիւնների թատերաբեմ։ Ցայտնադործւեց բոլոր
մտածող քաղաքացիների համար, որ սև-հարիւրակեան մարդա-
սպանները Թուրք տարրի մէջ, տարաբախտաբար, կղզիացած ան-
հատներ և խմբեր չեն, որ համատարած եղեռնի մէջ մասնակից
են թէ չքաւոր և թէ ունևոր, որ հէնց բէգական դասակարգը ա-
ռաջնակարգ դեր է խաղում թալանի ու սպանութեան այդ ար-

*) Ստորագծածը մենք ենք։ Մ. Ց.

շաւանքի մէջ, որ մահմեդական ազգայնականութեան լայն զանգուած-ները պատրաստ են ամեն վայրկեան, պատեհ առիթով, գրոհ տա[լ] անպաշտպան հայ ժողովրդի դէմ և բարդուղիմէոսեան գիշերներ սարքել, á la Մինքենդ... Մասսային, հրէշաւոր եղեռնագործու-թիւններ, որոնց առջև սոսկում էին անգամ բիւրօկրատիայի ներ-կայացուցիչները... Յիշեցէք, թէ ինչպէս դիմաւորեց գեներալ Նա-պօլէօնը Մինքենդի Թուրքերին, ինչպէս նա զզւանքով յետ մղեց նրանց աղսախկալների մատուցած աղ ու հացը...

Անհուելի էր Կովկասեան Վանդէան իր բնաջնջող արշաւանքի մէջ։ Գալոց պատմագիրը ահ ու սարսուռով պիտի նկարագրէ այդ հսկայական որսախուճապը, որ կազմակերպւել էր՝ խաղաղ դրա-ցուն ջնջելու հաստատ որոշումով, այդ արիւնահեղ ճակատամարտ-ները, այդ մասսային խողխողումները, այդ համատարած լացն ու հեծեծանքը...

Հին Նախիջևանը իր շրջակայքով քար ու քանդ եղաւ, 50-ի չափ գիւղեր փլատակ դարձան, բնակիչները մասամբ կոտորւե-ցին, մասամբ բռնի կրօնափոխ եղան, մասամբ էլ փախան զանա-զան կողմեր. հայերի գոյքը յափշտակւեց և տասնեակ հայեր կեն-դանի վառւեցին իրենց խանութներում։ Հրդեհը ճարակեց և հա-րեան գաւառները։

Երևանն անգամ չը խուսափեց ընդհարումից. Թուրքերը յարձակ-ւեցին, բայց չարաչար պատժւեցին. Նրանք չարաչար տուժեցին և Երևանին մօտիկ վայրերում, ուր «Դաշնակցութեան» խմբերը զգա-լի ջարդ տւին ահաբեկելով ու փախուստի մատնելով իրենցից անհամեմատ աւելի բազմաթիւ հրոսակներին։ Նոյն պարտութիւնը կրեց խուժանը և Ղազախի շրջանում, ուր չը նայած հայ տարրի յարաբերական սակաւութեան, հակառակորդը սարսափահար յե[տ] էր նահանջում մեր փոքրաթիւ խմբերի յարձակումների առաջ...

Աւերածի հողմը անցաւ և Ղարաբաղ, ուր գիշատիչ բէգերն ու աղալարները, արդէն Բագւի ազդանշանից յետոյ, պատրաստ էին իրենց անհամար ասպատակող վոհմակները...

Կռիւը բորբոքւեց նաև Ղարաբաղի մայրաքաղաք-Շուշում այն միջոցին, երբ հազարաւոր ձիաւոր խաժամուժը, աղալարնե-րի առաջնորդութեամբ Աղդամի դաշտավայրերից արշաւում էր դէպի բերդը, օգնութեան էր գալիս իր ցեղակիցներին, երբ նա գալիս էր թալանելու Շուշու հայոց հարստութիւնները, ջնջելու

այ բնակչութիւնը և ապա գրոհ տալու Վարանդայի և Խաչէնի վրայ՝ յդ միջոցին մի խրոխտ, անառիկ բերդ ցցւեց յանկարծ նրա առջև, ի բուռն հայ կտրիճներ, մեր լաւագոյն ռազմիկներից, պատմական նկերանի պարիսպներում ամրացած՝ գրոհ տւին հազարաւոր խուժանի դէմ և մատնեցին մի անպատիւ փախուստի։ Ասկերանը ւերժացաւ հայ դժբախտ ազատագրական տարեգրութեան մէջ ւ ժողովրդական նոր հերոսների՝ Համազասպների անունները եկան իանալու Դումանների, Վարդանների, Սագօների ու Մուրադների ետ՝ ժողովրդական մելամաղձոտ երգերում... Մի դժբախտ, մի գաւոր էպիզոդ... Ո՞վ կարող էր գուշակել, որ մի օր հայ աշուղները պիտի երգեն հայ կտրիճների կռիւներն ու յաղթանակները՝ նարևան Թուրքերի դէմ...

Պատմութիւնը իր կապրիզներն ունի.—անցնենք։ Կռիւը շարունակւեց կատաղի, արիւնահեղ։ Գանձակն էլ ենթարկւեց Նախիջևանի ու Շուշու վիճակին, չը նայած Թուրքական այնքան խոստումներին, համերաշխութեան յայտարարութիւններին... Դրսից ու ներսից արշաւող խուժանը յանկարծակի բերելով հայերին, ջարդւեց նրանց և քաղաքի առևտրական մասը, հայոց ահագին հարստութիւններով, թալանի ու կրակի մատնւեց օր ցերեկով, գեներալ Տակայաշվիլիի, նոր ժամանակների այդ գարշելի Ներօնի՝ աչքերի առաջ։ Ամբողջ հայկական քաղաքամասը անխնայ պիտի քանդւէր և սրի անցկացնւէր, եթէ «Դաշնակցութեան» փոքրաթիւ խմբերը ամրացած չը լինէին այնտեղ ու յետ չը մղէին կրկնակի յարձակումները...

Կովկասեան փարթամ մայրաքաղաքն անգամ ազատ չը մընաց հակայեղափոխական կարմիր խենթութեան համաճարակից։ Թիֆլիսն էլ պաշարւեց մի գեղեցիկ օր, երբ բնաւ ոչ ոքի մտքովըն անգամ չէր կարող անցնել այդպիսի մի յանդուգն, խիզախ ծրագիր Թուրք շէֆերի կողմից... Թիֆլիսը, ուր ընդամենը մի տասնեակ հազար Թուրք են հաշւում, մօտ 150 հազար հայ, վրացի, ռուս ազգաբնակութեան դէմ՝ մի վայրկեան յայտնւեց ամենածանր տագնապի, կեանքի ու մահւան պայքարի մէջ... Տասնեակ հազար արիւնարբու բօրչալւեցիներ նախօրօք կազմած ծըրագրով եկել էին հռչակաւոր «պօգրոմի» ենթարկելու հայկական թաղերը, ժանաւանդ գեղեցիկ Սօլօլակը իր հրապուրիչ հարստութիւններով... Ամեն ինչ ժպտում էր հրոսակներին, քաղաքի դըռ-

ները բաց էին նրանց առջև. իշխանութիւնները անգործ ու անհոգ, միանգամայն տրամադրուած յօգուտ Թուրքերի... Պատմական mauvais quart d' heure անցկացրեց Թիֆլիսը, և նա խաղաղ ձեռքից գնացել էր, եթէ գործեալ հրապարակ չը նետուէր Դաշնակցութիւնը իր մի քանի հարիւր կտրիճներով, որոնք եօթ օրուայ արիւնահեղ կռիւներից յետոյ դուրս քշեցին աւարատենչ խուլիգանական մասսաներին, որոնք այնուհետև մորեխինման սփռուեցին Բորչալուի ամբողջ տարածութեան վրայ, ոչնչացնելով ամեն բան, ինչ որ հայկական էր, ինչ հայի սեփականութիւն էր։ Անմոռանալի կռիւներ, որ խուժանային տմարդութեան հետ աչքի էր ընկնում մեր ինքնապաշտպան ռազմիկի վեհանձնութիւնն ու անվեհերութիւնը և Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամբողջ հմայքը, որ դերել էր բոլոր սրտերը—բարեկամ ու հակառակորդ—այդ սարսափելի օրերում...

Եւ այդպէս, ամեն տեղ՝ Թուրքերը նախայարձակ, ամեն տեղ՝ մասսային կոտորածի, թալանի ու հրդեհումների նախաձեռնող և կատարող։ Տասնեակ հազարաւոր մի բանակ... Համատարած, տարերային մի շարժում... Եկէք ու խօսեցէք ինչ որ «Թափթըփուկի», ինչ որ «հասարակական տականքի» մասին։ Ոչ, դա Թուրք ազգաբնակութեան լայն խաւերն էին, որ մղում էին այդ հոյակապ Վանդէան, հակայեղափոխական այդ պատերազմը։

Բացառութիւններ մնացին անշուշտ, Թուրք տարրի մէջ և նրանք այնքան աւելի յարգելի են մեզ, որքան մռայլ ու յուսահատական է Թուրք ընդհանրութեան մտավիճակը.—սակայն այդ բացառութիւններն էլ իրենց բացարձակ անզօրութեամբ շատ չընչին մխիթարութիւն էին մեզ համար, աղէտի օրերում։ Մենք ողբում ենք այդ իրողութիւնը, բայց ստիպուած ենք արձանագրել,—այնքան ծանր դժբախտութիւնների հանդէպ էօֆէմիզմներն ու փափկանկատութիւնները սազ չեն գալիս և մենք պարտաւոր ենք լիակատար հարկ տալ ճշմարտութեան, թէկուզ և դաժան, անողորմ ճշմարտութեան։

Թուրք համայնքի մի ստուար մասն էր, երբեմն ասես ամբողջ համայնքն էր, իր բէգերով ու մօլլաներով, իր կրթուած ու անկիրթ ներկայացուցիչներով՝ որ հրաժեշտ էր տալիս երեկուայ խաղաղ, հաշտ դրացիութեան և նետւում էր հայ համայնքի վրայ, կեանքի ու մահուան խնդիր դնելով նրա առջև...

Այդքան անօրինակ, եզակի, խոշոր հասարակագիտական մի

երեւոյթ ճիշտ որ չէր կարելի մեկնաբանել սոսկ քաղաքական, պետական գործօնով, սոսկ իշխանութիւնների հայատեաց դրդումներով, պէտք էր փնտրել այլ շարժառիթներ։ Եւ երբ ուշադիր ու իրազեկ միտքը ուզում է փնտրել այլ կարգի պատճառներ ժողովրդական այդպիսի մի շարժման, նա բնականաբար կանգ է առնում մարդկային ամենապարզ, ամենաընդհանուր ախորժակների վրայ, նիւթական կամ տնտեսական պահանջների վրայ։ Այդպէս է վարւում մարքսիստական կամ տնտեսական մատերիալիզմի շկոլան, երբ նրա առջև պարզւում են մարդկային պատմութիւնն ալեկոծող ժողովրդական այլազան շարժումները և տիրաբար լուծում են պահանջում։

Այդպէս կամեցան վարուել և մեր կովկասեան մարքսիստները, որոնք Թուրք-հայկական պրոբլեմի քննութիւնը ձեռք առնելով, տնտեսական մեթոդը վայր ի վերոյ կիրառելով, սկսեցին աջ ու ձախ հոլովել ծանօթ տերմինները՝ «տնտեսական կռիւ», «դասակարգային կռիւ», «կապիտալիզացիա», «պրոլետարիզացիա»... Սակայն, ինչպէս յաճախ պատահում է Մարքսի էպիգոնների և նորընծայ-աշակերտների հետ, կովկասեան մարքսիստները հասան անհեթեթ ծայրայեղութիւնների՝ թէ թէօրիական բացատրութեան և թէ գործնական եզրակացութիւնների մէջ, որոնց շարքում մի գառն, ցաւագին զաւեշտականութեամբ փայլում է Թիֆլիսեան օրգանի թղթակցի այն կլասսիկ յայտարարութիւնը, որ կովկասահայ մամուլը իր ժամանակին նշաւակեց միանգամայն արդար ցասումով, իբրև տմարդի, անպատիւ, անորակ մի երևոյթ... Յիշեցէք, ընթերցող, «Վօզրօժդէնիէ»-ի Մօսկւայի թղթակցին, որը կովկասեան փոխարքային ուղղած մի զեկուցման մէջ խորհուրդ էր տալիս չը դիմել խիստ, ճնշող միջոցների Թուրք ազգաբնակութեան դէմ պատճառաբանելով, որ այդ վերջինը գտնւում է ամենադժբախտ պայմանների մէջ և չէ կարող դիմանալ տնտեսական մրցակցութեան։ «Միլիօնաւոր ժողովուրդը, ասում էր դա, խրւած կատարեալ տգիտութեան մէջ, չունենալով մի կտոր անշարժ սեփականութիւն, բոլորովին անկարող է տնտեսական կռիւ մղել անչափ աւելի կուլտուրական և տնտեսապէս աւելի ուժեղ ժողովրդի (հասկացէք՝ հայերի) հետ»...

Այդպէս, ահա, հանճարեղ ուսուցչի անշնորհք աշակերտները թեթեւամտութեամբ խրախուսում էին անպատժութիւնը Թուրք

հրոսակների մէջ և գիտական դաւանանքի անունով նուիրագործում հայ ժողովրդի արտասուելի նահատակութիւնը...

*

«Տնտեսական» բառի իմաստը ճկուն է, առաձգական, նա ունի ընդհանուր և մասնաւոր նշանակութիւն։ Ընդհանուր մտքով, եթէ կուզէք, տնտեսական ֆորմուլան կիրառելի է մեր քննելի խնդրում։ Մենք կարող ենք ասել, օրինակ, որ Թուրք ժողովրդի լայն զանգուածները իրանց ընդհանուր մոբիլիզացիայի մէջ հայերի վրայ՝ հնազանդուել են այն շատ տարրական ախորժակներին, որ մենք քիչ առաջ յիշատակեցինք։ Լինելով մեծ մասամբ խեղճ ու չքաւոր, նրանք կամեցել են պատեհ առիթով փոքր ինչ հարստանալ, թէկուզ և ի հաշիւ իրանց պէս թշուառ ազգաբնակութեան։ Եւ առաջացել են ջարդեր ու արիւնահեղութիւններ, որոնք, դէհ, անխուսափելի են թալանի միջոցին...

Տնտեսական բացատրութեան այդ ձևը, ինչպէս տեսնում էք, á la rigueur ընդունելի է, թէև դա բանալ ու տարտամ մի բացատրութիւն է, որ չի թափանցում հարցի խորքերը, չի պարզաբանում կատաստրոֆի հրէշաւոր ծաւալը, այն սպեցիֆիկ, դժոխային արտայայտութիւնները, որ ունեցաւ Թուրք ամբոխի մոբիլիզացիան։

Կովկասեան սօցիալ-դէմոկրատները մասնաւորեցին, որոշեցին «տնտեսական» ատրիբուտը և մի կողմից հրահանգուած մարքսիզմի ֆորմուլաներից, միւս կողմից ակամայ ներշնչուած հրապարակի վրայ շրջող նախապաշարումներից, սկսեցին ճառել մէկ ժողովրդի տնտեսական ճնշման ու ստրկացման մասին՝ միւսի միջոցով, մէկ դասակարգի (հայ բուրժուազիայի) տնտեսական գերիշխանութեան ու ոտնձգութիւնների մասին և այլն։

Թուրք ժողովրդի quasi—ստրկացումը հայ ազգութեան կամ նրա որևէ հատուածի ձեռքով՝ պէտք է դիտել իբրև մի անկայուն պարադոքս և յետ մղել, առանց երկար ու բարակ բացատրութիւնների։ Թուրք մասսայի հակահայկական զգացումներն ու գործողութիւնները չեն կարող բղխել հայի տնտեսական ճնշումներից, այն պարզ պատճառով՝ որ նա, Թուրք մասսան, չէ կարող տեսնել իրականութեան մէջ այդ ճնշումները։ Իր ծայրայեղ տգիտութեան ու կուրութեան մէջ անգամ նա տեսնում է, որ գաւառներում լայնատարած ու լաւագոյն հողերը պատկանում են իր կրօ-

...լից աղաներին, որոնք իշխում են ֆէօդալական իշխանութեամբ, ...ելով և հայ և թուրք հողագործին. այո, անտարակոյս, թուրք ...նայետին գեղջուկն անգամ պարզ տեսնում է, որ հայ աշխա...տրը նոյնքան «սեփականատէր» է, նոյնքան «հողատէր», որ... և ինքը։ Իրողութիւնը հանրածանօթ է և կարիք իսկ չը կայ ...ելու ձեռնհաս հեղինակութիւնների։ «Իսկական հայ ժողո...րդը, ասում է կովկասագէտ պրոֆէսոր Մարր, աւելի մեծ չա...վ պրօլետարիատի (գիւղական պրօլետարիատի) յատկութիւն... ունի, քան թէ Գուրիայի ժողովուրդը»։ Նոյն գիտնականը հե...եալն է ասում թուրքերի մասին. «Մուսուլման աշխատաւոր ...ովորդը մինչև օրս հեծալով հեծում է համակրօն ֆէօդալների ծայ...յեղ ճնշման տակ» *)։

Ամենքը գիտեն, ամբողջ Կովկասին յայտնի իրողութիւն է, ...Երևանի ու Գանձակի նահանգներում—երկու մեծ վայրեր, ուր ... և թուրք ապրում են կողք կողքի—թուրք աղալարներին ու ...գերին են պատկանում ամենաընտիր, ամենաարգաւանդ և ամե...ընդարձակ հողաբաժինները, որոնք նախանձի առարկայ են ...ձայլին չոր ու անպտուղ մասերը գիւղող հայ ազգաբակութեան ...մար։ Այլ բան է, որ նրանք չեն մշակում։ Բայց ո՞վ է մեղա...ր... Ահա հսկայական տարածութիւններ՝ հարուստ ու բերրի ...ի աւազանով, Ղարս-Թիֆլիզեան ճանապարհի Սանահին կայա...նից մինչև Բագու, ուր աշխատանքը հրաշքներ կը գործէր, ուր ... ամենաբազմատեսակ բերքերի լեռներ կը կազմէր,—բայց ...անք մնում են խոպան ու ամուլ, դառնում են միայն աւազա...ութիւնների լայնարձակ ասպարէզ։ Այդպէս և շատ ուրիշ տեղեր։ ...եղաւորը մեր դրացին ինքն է, իր անընդունակութիւնը տոկուն, ...րատև ու արդիւնաբար աշխատանքի։ Որպէս զի այդ աշխա...անքը դառնայ ներոյժ, ինտենսիւ՝ անհրաժեշտ է, տարաբախտա...ար, շատ երկար ժամանակաշրջան... «Եթէ մի ազգ—իրաւամբ նը...ատում է պրոֆէսոր Զուպրով—եթէ մի ազգ երկար ժամանակ ապրել ...այնպիսի պատճառների ազդեցութեան տակ, որոնք չեն նպաստա...րել ուժեղ, կորովի աշխատանքը—ծուլութիւնն ու մեղկութիւնը ...աշխատանքի մէջ կը յարատևեն դեռ երկար ժամանակ, նոյն իսկ ...ղդ մեղկութիւնն առաջացնող պատճառները վերանալուց յետոյ»։

*) Տես Петербургскія Вѣдомости, 1905 թ. № 272.

Կրկնում ենք, հողատէրը Թուրք տարրն է և հէնց ըն րումների վայրերում խոշոր կալւածատիրութիւնը գոյութիւն Թուրքերի և ոչ հայերի մէջ։ Խաչէնի շրջանում—ասում է Ս. ւարեան իր մի զեկուցման մէջ (Սովը Ղարաբաղում ու Զան զուրում)—35 հայկական գիւղերից պետական են միայն 3-ը, նական—չորսը և բէգական—28-ը։ Վերջիններից 9-ի տէրերը մէլիքներն են, 19-ի տէրերը Թուրք բէգեր։ Ղափանի 32 գիւղերից 15-ը պետական են, 12-ը բէգական (4 հայ, 8 Թուրք նոյն պայմաններն են՝ Վարանդայի, Ջիւանշիրի, Ջէբրայ Գանձակի և այլ գաւառներում։

Ղարաբաղի խաների ժառանգն ունի 30 գիւղ սեփական 23 գիւղերի եկամուտները՝ մինչև իր մահը։ Ջաւատ աղա Ջիւ շիրը տէր է մի քանի տասնեակ գիւղերի, մեծ մասամբ հայ։ մէլիքների հողերը ըստ ամենայնի ողորմելի են, համեմատ այն տարածութիւնների հետ, որոնց վրայ իշխում են Թուրք շոր կալւածատէրերը։ Նոյն յարաբերութիւններն են տիրում րևանի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Շարուր-Դարալագեազի և բազ Թիւ ուրիշ գաւառներում։ Դեռ չենք խօսում Բագւի, Թիֆլ նահանգների մասին։ Հայ և Թուրք հողագործները—հաւասա պէս գերի են Թուրք ֆէօդալ բէգերի ձեռքում...

Այդպիսով, եթէ ճնշում կայ ագրարային աշխարհում ժ վրրդական մասսաների վրայ—այդ ճնշումը գալիս է իրօք ոչ այլ Թուրք տարրի կողմից։

Ոմանք ենթադրում են, թէ Թուրք հողատէրերը, ագդ Ռուսաստանի ագրարային մեծ շարժումներից և երկիւղ կր մի գուցէ նման շարժումներ առաջ դան իրանց հպատակ խլօ րի մէջ՝ մտածեցին «դիվերսիա» անել, կուացնել Թուրք ու աշխատաւորներին, շեղել նրանց ուշադրութիւնը տնտեսական մերաշխ կուլի մտահոգութիւններից և այդ նպատակով նրանք յ ցան Թուրք-հայկական պատերազմը... Այս էլ մի բացատրութ է, շատերից մէկը, որ սակայն լուրջ քննադատութեան չի դի նում։ Դժւար թէ Թուրք հողագործ մասսան ընդհարումներից առաջ արտայայտած լինի ինքնագիտակցութեան և ըմբոստութ այնպիսի նշաններ և դժւար թէ հայ և Թուրք հողագործ մասս ների համերաշխութիւնը ագրարային շարժման հողի վրայ ա քան զգալի դարձած լինէր, որ երկիւղ ներշնչէր աղալարներ

ար թէ, վերջապէս, այդ վերջինները նման դիպւածում լինէին տարբերաբար յղանալ այդպիսի «դիվերսիաներ», ուշադր-թիւններ... Աւելի ճշմարտանման ենթադրութիւնն այն է, որ ղարները շարժւել են այն ուժեղ զարկի ազդեցութեան տակ, ուեց Բագուն։

—

Ի՞նչ ուրիշ ճնշման մասին խօսք կարող է լինել հայի ու րքի յարաբերութիւնների մէջ։ Լրջութիւն չի լինի, եթէ ծան-անք հայ մանր բուրժուազիայի, մանր առևտրականների ու խառուների «կեղեքումների» վրայ։ Վաշխառութիւնը մեր գա-ներում մի ընդհանուր-կօսմօպօլիտական պատուհաս է, որի հայ և Թուրք կարող են հաւասար աջողութեամբ մրցել իրար ու Թուրք «կուլակները» նոյնքան բազմաթիւ են և նոյնքան ողորմ վաստակի մէջ։

Մանր առևտրականների կեղեքումները ևս չեն կարող մտնել առճառների» շարքը։ Հէնց նաւթային մայրաքաղաքում, ուր տարւեց հայ-թուրքական ողբերգութեան առաջին արարւածը, որ առևտուրը կենտրոնացած է գլխաւորապէս թուրք տարրի ձեռքում...

Ողորմելի натяжка-ներ կը լինէին նմանապէս, եթէ մենք ճըն-ֆակտոր համարենք մեր գաւառների մի քանի անկիւններում ր ու ցան կանոնած մետաքսի և ուրիշ փոքրաթիւ գործարան-րը։ Այդպէս անում են մեր նորընծաները սօցիալ-դէմօկրատնե-շարքերից, որոնք ճգնում են հաւատացնել, որ հայ բուրժու-իան իր ձեռնարկներով գրգռում է ֆէօդալ աղալարներին, ար-րծում է նրանց մէջ յարձակողական ախորժակներ, որ, ուրիշ քով, հայ-թուրքական ներկայ տագնապը իր քաղաքական պատ-ներից դուրս՝ մի անխուսափելի ընդհարումն է երկու մեծ տեսական ուժերի—թուրք կազմալուծւող ֆէօդալիզմի և հայ րգացող բուրժուազիայի... Դա միայն դեղեցիկ հիպերբօլա է (ա-չափազանցութիւն), մի շատ ու յախուռն ընդհանրացում և ու-րիշ ոչինչ։

Բայց գուցէ՞ ճնշում կայ հայերի կողմից խոշոր կապիտալի կամ ուստրիայի աշխարհում...

Ասում է թէ այդտեղ է հարցի կենտրոնը, նրա ամենափա-կ ու շահագրգռող կէտը։ Այնտեղ, կովկասեան ինդուստրիայի

և մահմեդական աշխարհի սրտումն է, որ նիւթւել է հրէշային ւադրութիւնը, այնտեղ է, որ նա առաջին անգամը իրագոր ողբերգական ու համաշխարհային շառաչումով. այնտեղ՚ց է, դաւադրութիւնը ճիւղաւորւեց ամբողջ Անդրկովկասում, տա ծելով իր հետ և արեան ալիքը... Որովհետև այնտեղ է, որ իր «դայնական» գործունէութեան խարիսխ է հաստատել Թուրք պիտալիստ դասակարգը, նրա սպասաւոր մամուլը և նրա խնկ կու իդէօլօգների կուռ բանակը, ամբողջ մահմեդական e'tat-majo Բագուն սկսել է, Բագուն թերևս կարող է և վերջ տալ արիւ կօշմարին, եթէ կամենայ։ Բնական է, ուրեմն, որ մարդիկ հ տան, արդեօք այդտեղ, այդ վիթխարի հնոցում չէ՞ որ խաղ ւում է, իբրև մի ահաւոր կրկէսի մէջ, Թուրք-հայկական ան գօնիզմի մեծադոյն դրաման, արդեօք Բագւի պայմանների վ չէ՞, որ պէտք է կառուցանել կովկասեան արիւնահեղ ընդհար ների պատճառաբանութեան ամբողջ շէնքը...

Եւ դարձեալ—ոչ։

Միամտութեամբ կամ չարամտութեամբ մոլորւում են րանք, որոնք պնդում են, թէ նաւթաշրջանի ամբողջ արդիւ բերութիւնը հայերի ձեռքումն է, թէ «ամբողջ բուրժուազիա հայեր են»։ Նոյն իսկ Պետերբուրգից և արտասահմանից յառ միասիայով գրկւած թղթակ ցները իրանց անաչառ ուսումնա րութիւններով հերքեցին այդ ըմբոստեցուցիչ թիւրիմացութիւ հաստատելով՝ որ հայ արդիւնաբերող պատրոնի կողքին կա նած են Թուրք, ռուս ու եւրոպացի պատրոններ, որ ընդամենը կու խոշոր հայ ընկերութիւնների հետ—Մանթաշեան, Կասպեան գոյութիւն ունեն երկու նոյնքան խոշոր Թուրք ընկերութիւնն և երկու անհամեմատ աւելի խոշոր օտար ֆիրմաներ—Նոբ Ռօտշիլդ,—որ հայկական արդիւնաբերութիւնը նաւթային ա խարհում կազմում է ընդհանուր արդիւնաբերութեան հազիւ մ երրորդը, որ Թուրք կրեսոսները ամբարած են ու անշարժացրա իրանց ամրակուռ սնդուկների մէջ դրամական ահռելի հարստու թիւններ, որոնց համեմատութեամբ չնչին է հայերի դրամագլու խը, որ Թուրքական այդ հարստութիւնները, ստեղծւած են հա յոց աշխատանքով, որ մանր առևտուրը, վաճառականութիւն նոյն շրջանի մէջ կենտրոնացած է գրեթէ բացառապէս Թուր տարրի ձեռքում, որ Թուրքի ձեռքումն են և քաղաքի տները

յնատարած նաւթահողերը,—հարստութեան այդ անսպառ աղբիւրը և այլն և այլն։

Ո՞ւր է ճնշումը։ Ի՞նչն է այնպիսի յուսահատական ճիչեր ացնում թուրք կրեսոսների և նրանց իդէօլօգների նախանձոտ րտից։ Ի՞նչն է, որ բոլոր հայատեացներին բոցավառում է վայնի կրքով ու հրապարակ նետում անմիտ, տմարդի նշանախօսը՝ «հայ կապիտալը—ահա՜ թշնամին»։ Հայ կապիտալի ու կապիտալիստների փաստաբանութիւնը չենք ուզում անել մենք. կանգնած լինելով աշխատաւոր ընդհանրութեան շահերի տեսակէտի վրայ, մենք այդ շահերին թշնամի ենք դիտում կապիտալիզմը ընդհանրապէս, անկախ կրօնից ու ազգութիւնից։ Բայց կայ մի այլ տեսակէտ—ճշմարտութեան տեսակէտը՝ որ շիտակ ուսումնասիրողը երբէք չի կարող խեղդել որ և է աղանդական մտահոգութեան մէջ... Ո՞ւր է ճնշումը...

Դա այն չէ, ընթերցող, որ իբր «ամբողջ բուրժուազիան Բագւում հայերն են»—անարժան մի սուտ, որ դարձեալ գալիս է սօցիալ-դէմօկրատներից—դա այն չէ, որ իբր թէ թուրքը զգում է իր կաշուի վրայ, իր հոգու խորքում հայ տնտեսական լուծն ու ճնշումը, այլ դա այն է, որ հայ «եկւոր» *) տարրը, կարողացել է 30—40 տարւայ ընթացքում, իր նախաձեռնութեան, ընդունակութիւնների շնորհիւ, պատկառելի դիրք գրաւել նաւթային աշխարհում, որ հայը ընդհանրապէս դժբախտութիւնն ունի հանդիսանալ, բրև խոշոր կուլտուրական ուժ արդիւնաբերական կեանքի բոլոր ասպարէզներում, որ նա թափանցում է միշտ աւելի և աւելի տուար թւով ինդուստրիական, առևտրական, բանկային ու այլ հաստատութիւնների մէջ, որ այնպիսի խոշոր հիմնարկութիւններ, ինչպէս են նաւթարդիւնաբերողների Խորհուրդը, Բօրսային մարմինը, Տեխնիկական ընկերութիւնը՝ գլխաւորապէս հայերի ձեռքումն են, (ոչ ոք, ի հարկէ, չէ արգելում նաև թուրք տարրին՝ բազմացնել իր ձեռնարկութիւնները և իր ստուար ներկայացուցչութիւնն ունենալ այդ հիմնարկութիւնների մէջ), որ հայ կապիտալը, ակտիւ, շարժուն ու նախաձեռնող, նետւում է նորանոր

*) «Եկւոր» բառը, ինքնին միամիտ արտայայտութիւն է, որով թուրք շօվինիստ «հրապարակախօսը» սիրում է արհամարհոտ շեշտով յատկանշել հային, նրա քաղաքացիական իրաւասութիւնը ժխտելու համար։ Այդ բառը առաջին անգամ սկսեց գործածուել Աղայեվների գրականութեան մէջ։

ձեռնարկների մէջ,՝ մինչդեռ Թուրքական ահագին դրամագլուխները կամ անշարժ մրափում են, կամ թէ բռնուած են սոսկ վաշխառուական գործողութիւններով, հանդիսանալով էապէս սպեկուլատիւ մի ուժ, որ Թուրքական վաղեմի տիրապետութեան այդ կենտրոնում «եկւոր» հայը շինում է դպրոցներ, բարեգործական ու այլ հասարակական հիմնարկութիւններ, հիմնում է մամուլ, ստեղծում է ամբողջ մտաւոր մթնոլորտ, գրաւում է ազատ պրօֆէսիոնների ընդարձակ ասպարէզը, տալիս է բժիշկներ, ինժինէրներ, փաստաբաններ, որ հայ տարրը, մի խօսքով, հանդիսանում է պրօգրէսի մի խթան, անդուլ, բեղմնաւոր առաջադիմութեան ներկայացուցիչ, մինչդեռ իր դրացին արեւելեան անշարժութեան կնիքն է կրում և այլն և այլն։

Այդտեղ է ահա հայկական անիծեալ «ճնշման» գաղտնիքը, այդտեղ է Թուրք տարրի, Թուրք «ինտելիգենցիայի» ու «հասարակութեան» դժգոհութեան պատճառը։ Բայց այդ պատճառը բացառապէս, նոյն իսկ գլխաւորապէս տնտեսական չէ,—ինչպէս խեղաթիւրել բառերի իմաստը—և այդ «ճնշումը» տեղական չէ ու դասակարգային չէ, այլ զուտ կուլտուրական։ Նա գոյութիւն ունի ոչ միայն Նաւթային մայրաքաղաքում, այլ բովանդակ Անդրկովկասում,—բոլոր վայրերում, ուր խառը ապրում են հայ և Թուրք տարրերը։ Ո՜չ, այդ չարաբաստիկ «ճնշումը»—որքան էլ խորթ հնչէ ճնշում բառը խեղճ, հալածական մի ժողովրդի դիմաց—յատուկ չէ սահմանափակ մի շրջանի։ Նա, ըստ երևոյթին, հայի բնութեան մի յատկանիշն է, նրա էութիւնից անբաժան մի բան։ Չէ՞, Թիւրքահայաստանում ևս հայը, ասում են, ճնշող տարր է, նա «ճնշում է» քրդին, տաճկին, եզիդին... Չէ՞, սուլթանական րէժիմի տակ անգամ Թշւառ ժողովուրդը հանգստութիւն չունի տգէտ ու հայատեաց «թէօրէտիկոսների» ձեռքից... Նա պիտի ջնջւի կամ իսպառ բթանայ, պիտի կորչի նրա մէջ գործունէութեան, նախաձեռնութեան ամեն յատկութիւն, կեանքի ամեն սաղմ, նրա բոլոր օրգանները պիտի անդամալուծւեն, ատրօֆիայի ենթարկւեն, ընդմիշտ պիտի մարի առաջադիմութեան հոյակապ ջահը, որ այդ վիրաւոր ժողովուրդը դարերից ի վեր անվկանդ տոկունութեամբ կրում է ասիական խաւարի միջից, նա պիտի նմանի, պիտի հաւասարւի իր շրջապատին, այն ժամանակ միայն խաւարամոլ մարդա-

ցները կը հանգստանան, կը դադարեն ատել բազմատանջ նա-
ակլին, կը սիրեն նրան...

Հայ ժողովրդի համար մի իրական պատուհաս է դառնում այն գամանքը՝ որ հայ կապիտալիստը առհասարակ տարբեր է րք կապիտալիստից իր կրթութեամբ ու ըմբռնումով, որ տար- է և հայ աշխատաւոր դասակարգը՝ հայ միջին արհեստաւորն բանւորը, գործակատարը, ինտելիգենտը՝ իրանց վարժութեամբ յարաբերական գրագիտութեամբ, իրանց հետաքրքրութեամբ ւարական հոսանքներով, և այդ դժբախտ տարբերութիւնն է լուլտուրական, ոչ տնտեսական—որ անդրադառնալով Թուրք լավարող դասակարգերի մտածողութեան վրայ, աղբիւր է դառ- մ այնքան Թունոտ ատելութեան և թշնամութեան. այդ դժ- խտ տարբերութիւնն է գուցէ, որ ներշնչում է պանիսլամիստ խուլիգան e'tat-major-ին յանցաւոր միտքը, խիզախ, ուտոպի- յան ծրագիրը—դուրս մղել բռնութեամբ ատելի ոսոխին, ջնջել մ գաղթեցնել նրան հեռու «մուսուլմանական նահանգներից»— ռու «Թուրքական հայրենիքից»...

Ո՞րտեղ կը գտնէք նման կացութիւն։ Եւ ծիւ է մեղաւոր, որ յ տարրը քաղաքակրթութեան տեսակէտից իր որոշ առաւելու- իւններն ունի, ո՞ր լօգիկայով կը բարեհաճէք արդարացնել այն ւաքական և գիտակից Ոճրագործին, որը չէյթան-դահիճների ստ միաբանելով, դաւ է նիւթում դրացի ժողովդի դէմ, այն տճառով որ չի հանդուրժում նրա մտաւոր, կուլտուրական ռաւելութիւնները։ Ո՞ր օրինագիրք, որ իրաւական կամ բարո- ական կօդէքսն է հրահանգում՝ հաւաքական ոյժ կազմակերպել ի ազգի վրայ, եթէ անգամ նա, այդ ազգը, ամբողջապէս բաղ- ացած լինէր գձուձ արծաթասէր չարչիներից, անգամ եթէ նա իւթական հարստութեան անյագ տենչով, բայց և խաղաղ, օրի- աւոր մրցութեամբ, լոկ իր ներքին կարողութիւնների վրայ յեն- ած՝ իրօք գրաւէր ամբողջ երկիրը, հասնէր տնտեսական միա- եծան տիրապետութեան, դուրս մղէր բոլոր հակառակորդ ու- ժերը...

Ի՞նչ կը լինէր, եթէ մի գեղեցիկ օր Անդրկովկասի որոշ կէ- տերում հայ գիւղական ազգաբնակութիւնը Թրերով ու հրացան- ներով արշաւէր իր ծոցում բնակութիւն հաստատած գերմանական գաղութների դէմ, որոնք իրանց աւելի բարձր կուլտուրայով,

տնտեսական աւելի նուրբ մեթօդներով՝ ճնշող մրցակից են հա[illegible] դիտանում և հետզհետէ ծաւալում են ու բարգաւաճում, ի հ[illegible] շիւ տեղացիների...

—

Նրանց, որոնք տրամադիր են ներկայացնելու հայ ժող[illegible] վուրդը, որպէս չարչի, վաճառական մի ժողովուրդ և որոնք պ[illegible] ռում են աջ ու ձախ, թէ հայը դաւթել է ամբողջ Կովկասի առ[illegible] տուրն ու արդիւնաբերութիւնը—այդպիսիներին կուղէինք յանձն[illegible] րարել ընթերցանութեան համար թէկուզ ռուս գրող պ. Սազոնո[illegible] մի փաստացի յօդւածը «Вся торговля находится-ли въ ракахъ а[illegible] мянъ»? վերնագրով (Ամբողջ առևտուրը գտնւում է արդեօք հա[illegible] յերի ձեռքում), որ զետեղւած է հանգուցեալ Ջանշեանի «Եղբայ[illegible] րական Օգնութեան» մէջ և, թէև գրւած 9 տարի սրանից առա[illegible] հազիւ թէ ընդհանուր գծերով սխալ լինի ներկայ դրութեան վե[illegible] րաբերմամբ։

Կովկասեան արտահանութեան նիւթերի մէջ, ասում է Սազօ[illegible] նով, առաջին տեղը բռնում է նաւթը և թւերով ցոյց է տալիս, ո[illegible] նաւթի արդիւնաբերութեան, առևտրի ու արտահանութեան մէ[illegible] հայերի դերը չնչին է, որ գտնւում է օտարների ձեռքում։

Նաւթից յետոյ առաջին տեղը բռնում է մարգանեց և սխմինդր[illegible] Այդ բերքերի թէ արտադրութիւնը և թէ արտահանումը գտնւու[illegible] է գարձեալ օտարների կամ իմերեթին կալւածատէրերի ձեռքում[illegible] այնտեղ՝ ոչ մի հայ։

Հանքերն ու հանքագործարանները ևս գտնւում են մեծագոյ[illegible] մասամբ օտարների կամ ռուսների իշխանութեան տակ։ Աղահան[illegible] քերի ու ձկների առևտրի մէջ միայն՝ պատահում են մի երկու հա[illegible] ազգանուններ։ Հայերի տեղը համեմատաբար աննշան է նաև գինո[illegible] և օղիի արդիւնաբերութեան մէջ։ Արտադրած սպիրտի հազիւ մի[illegible] այն 1/6 մասն է դուրս գալիս հայերի գործարաններից։ Կովկա[illegible] սում գտնւող 11 օղիի գործարաններից (1894 թւի հաշւով) մի[illegible] միայն երկուսն են պատկանում հայերի և նրանք արտադրում են[illegible] հազիւ միայն 1/9 մասը ամբողջ կովկասեան օղիի քանակութեան[illegible]

Գարեջրի գործարաններ—18 հատ. ոչ մէկը՝ հայի։

Ծխախոտի գործարաններ—19 հատ. միայն 3-ը՝ հայերի։ (Այժ[illegible] այդ թիւը մեծացել է և մեծագոյն գործարանները հայերի ձեռքում[illegible] են։ Մ. Ց.)

Մետաքսի գործարաններ—53. Նրանցից 33-ը՝ հայերի: Բրդի՝ միայն մէկ գործարան—Ադելխանովի, Թիֆլիսում: Նա էլ գլխաւորապէս ընդունում է տէրունական պատուէրներ:

Լաւագոյն զորքերը պատրաստւում են Շուշու գաւառում, Թուրքերի մօտ. լաւագոյն մահուդները՝ Դաղստանում և Օսետիայում:

Զուգունի գործարանները կենտրոնացած են Թիֆլիսում, Բագւում և Բաթումում և գրեթէ բոլորը պատկանում են օտարերկրացիների:

Կաշւի գործարաններ—200 հատ Կովկասում: Նրանց մէջ ամենամեծը հայ Ադելխանովինն է, Թիֆլիսում:

Քութայիսի նահանգում գործատէրերի շարքում հայ չը կայ:

Լուցկիի գործարան—մէկը միայն, ոչ հայի:

Մնացած ճիւղերի վրայ Սազօնովը կանգ չի առնում, համարելով նրանց միանգամայն աննշան:

Եզրակացութիւն: Գործարանական ու հանքային արդիւնաբերութիւնը Կովկասում (բացի նաւթից) շատ թոյլ է զարգացած, չը նայած արտադրւող հում նիւթերի ահագին քանակութեան: Ոչ Կովկասի արտաքին առևտուրը, ոչ էլ գործարանային ու հանքային արդիւնաբերութիւնը չի գտնւում հայերի ձեռքում. աւելի ևս՝ արդիւնաբերութեան ոչ մի ճիւղի մէջ հայերը չեն բռնում տիրապետող դիրք:

Դրա հետ միասին պ. Սազօնով հաստատում է, վիճակագրական տեղեկութիւնների վրայ յենւած, որ Կովկասում հայ վաճառական տարրը կազմում է ամբողջ հայ ազգաբնակութեան 6%-ը միայն. Մնացած 94%-ը կազմում են հողի աշխատաւորներ ու արհեստաւորներ:

Անհասկանալի պերճախօս թւեր այն բոլոր հայատեացների համար, որոնց հաճելի է նոյնացնել հայ ժողովրդին իր փոքրաթիւ վաճառական դասակարգի հետ և սրա բարոյական մակարդակով չափել ամբողջ ժողովրդի ֆիզիօնոմիան:

Նոյն ցաւալի երևոյթն ենք գտնում, տարաբախտաբար, թէ այստեղ մեր շուրջը, թէ Տաճկաստանում և թէ Եւրոպայում: Ամեն տեղ հայատեաց ու շահախնդիր մոլեգնութիւնը գրոհ է տալիս հայ «սարրաֆների» (դրամափոխ) ու վաշխառուների դէմ, որոնց իրաւ է, յաճախ են հանդիպում Կ. Պօլսում, Տրապիզոնում

ու Թիֆլիսում...և ադէտ ու յաւակնոտ թեթևամտութեամբ սևացնում են 95⁰/₀ հայ երկրագործ, աշխատաւոր ժողովրդին...

Եւ, երևակայեցէք, այդ զզւելի նախապաշարումից քիչ չի տուժում հայ նահատակ ժողովրդի դատը Արևմուտքում։ Այդ տըգեղ յայտարարութիւնները յաճախ ու յամառութեամբ կրկնելով որոշ մամուլի էջերում, մի յայտնի չափով անդրադառնում են եւրոպական մասսաների և նոյն իսկ կրթւած քաղաքացիների տրամադրութեան վրայ և երբեմն կը լսէք նրանց բերաններից վիրաւորական բացականչութիւնը. «Ce peuple n'est pas bien inte'ressant, cette cause n'est pas bien cympathique!» (Այդ ժողովուրդը այնքան էլ հետաքրքիր չէ, այդ դատը շատ էլ համակրելի չէ)...

Հայկական դմա—«սարրաֆների» դմա... մրմնջում են մարդիկ—քչերը, բարեբախտաբար—և ուսերը թոթւում...

Այդ վնասակար նախապաշարումների դէմ է, որ տարիներից ի վեր Արևմուտքում մաքառում են հայ դատի բարեկամ օրգաններն ու քաղաքացիները, նկարագրելով, ի տես դնելով բուն թըշւառ, հարստահարւած հայ ժողովրդին—«Հայաստանի ազնիւ ու աշխատասէր գիւղացուն»,—ինչպէս 2 տարի առաջ ասում էր անգլիական այժմեան մինիստր Ջէյմս Բրայս։

Վերջապէս, միթէ «վաճառականութիւն» կոչւած կատեգորիան իր ներքին բնութեամբ մօտաւորապէս նոյնը չէ բոլոր երկրներում։

Ո՞րտեղ է նա սիրւած, գուրգուրւած... Հայ առևտրական տարրը, որ մի չնչին բեկորն է ամբողջ հայութեան, յայտնի է իր աւանդական արատներով, դրամի ստորացնող պաշտամունքով, դասակարգային բիրտ էգօյիզմով, որ տասնեակ տարիներից ի վեր հայ քննադատող միտքը մտրակել է ծայրայեղ խստութեամբ. բայց ո՞ր երկրում, Արևելքի և Արևմուտքի ո՞ր ազգի մէջ կը գտնէք բուն, ազնիւ, էտիկայի սկզբունքներին համապատասխանող առևտրական դասակարգ։

Եւ ո՞վ չը գիտէ, որ այդ արատները չեն սպառում վաճառականութեան սկզբունքի ամբողջ էութիւնը, որ այդ վերջինը իր բացասական գծերի հետ՝ ունի ամեն տեղ, պատմութեան բոլոր շրջաններում, իր դրական, քաղաքակրթող, աշխարհաշէն դերը, որ մասնաւորապէս հայ աշխարհում, Փոքր Ասիայի, Անդրկովկասի, Պարսկաստանի հորիզոններում՝ հայ առևտրական տարրը հան-

դիտացել է դարերից ի վեր իբրև ճշմարիտ կուլտուրտրէգեր, քաղաքակրթութեան ջահակիր, •իբրև միջնորդ Արևելքի և Արևմուտքի միջև։ Դա մի ույժ է, վաստակւած գոյութեան անհաւասար ու փոթորկալի պայքարի մէջ, մի ույժ, որ այսօր արևմտեան աշխարհում անգամ համարւում է գրաւական ազգերի կենսունակութեան ու առաջադիմութեան։ Այսօր Գերմանիան, Կոմմի-Վօյաժօր Կայզէրի պետութիւնը, ձգտումն ունի կարծես վերածւելու առևտրական գործակալների մի հսկայական բանակի՝ արտահանելու, ծաւալւելու, աշխարհը տնտեսապէս նւաճելու, բրիտանացուն՝ «Արևմուտքի այդ Հրէային՝» դուրս մղելու յամառ ձգտումով,—և ոչ ոք, ոչ մի իրաւական բարոյագիտական կօդէքսով հարկ չի համարում բարկութեան ու ցասման շանթեր թափել գերմանական այդ անյագուրդ շահախնդրութեան, ծաւալման առթիւ։

Կենսունակութեան առաջադիմութեան գրաւակա՛ն… Այնտեղ, ուր չը կայ այդ ույժը, ուր բացակայում է տնտեսական, առևտրական թռիչքը, ինիցիատիւը,—այնտեղ սովորաբար կեանքը թմրում է, ճահճանում, միտքը բորբոսնում է և թունաւորում իր շրջապատը։ Այդպէս է, օրինակ մեր մահմեդական դրացիների աշխարհում, ուր տնտեսական-առևտրական զարգացման անընդունակութիւնը տարաբախտաբար, չափազանց աղաղակող է… Զո՛ւր են, զո՛ւր պանիսլամիստ շէֆերը պարծենում հասարակական կարծիքի առաջ, իրանց ժողովրդի կուսական «բարոյականութեամբ», իրանց նահապետական «առաքինութիւններով», որոնք իսկապէս պատուհաս են միայն երկրի ընդհանուր առաջադիմութեան համար։ Դառնանք հարցին։

Անտագօնիզմը, այդպիսով, ընդհանուր է, համատարած. ոչ զուտ տնտեսական, այլ կուլտուրական. ոչ դասակարգային, այլ ցեղական-ժողովրդական։ «Մեղաւորը» հայ կապիտալիզմը չէ, բուրժուազիան չէ, «մեղաւորը» Բագուն չէ, այլ ամբողջ հայ աշխարհը, ամբողջ հայ տարրի կուլտուրական առաջադիմութիւնը։ Սրանից մի քանի տասնեակ տարի առաջ նաւթաշրջանը գոյութիւն չունէր, իբրև ինդուստրիական վայր և առհասարակ հայ կակապիտալիզմը չը կար, բայց մենք վստահանում ենք ամենավճռական կերպով պնդել, ու Թուրքերի հաւաքական արշաւանքը և Թուրք-հայկական ընդհարումները Անդրկովկասում կարող էին առաջ գալ նաև սրանից 20—30 տարի առաջ, եթէ կառավարութիւնը նպաստաւորէր։

Ով որ ժխտէ այդ՝ կամ նա չի ճանաչում Թուրք խուժանային տարրերին կամ թէ գիտակցաբա՞ր, սխալ հասկացրուած «ինտերնացիօնալիզմի» ու «համերաշխութեան» միտումներով վարագուրել է ուզում այդ տարրերի նկարագիրը։ Իսկ մենք այդ համարում ենք ոճրի դիմաց կրկնակի ոճիր և, լինելով հանդերձ սոցիալիզմի ու համաշխարհային համերաշխութեան համոզուած պաշտպան, մենք անհրաժեշտ ենք սեպում և յանձնարարում ենք սիստեմատիկաբար մերկացնել մեր անբախտ միջավայրում թագաւորող այն sui géne'ris հոգեբանութիւնը, որ քսաներորդ դարում դժոխք է ստեղծում մի ամբողջ ժողովրդի համար, բռնանալով նրա ոչ միայն առաջադիմութեան, այլ և գոյութեան վրայ։

Ի՞նչ կայ աւելի քստմնելի, քան վարագուրելու այդ մեթօդը… à la Աղայէվ, որը Բագւի առաջին կոտորածից յետոյ այնպէս կատաղութեամբ պահանջում էր, որ մամուլը լռէր, որ «յանուն խաղաղութեան» նա չը մերկացնէր Թուրք խուժանի սխրագործութիւնները։ Ի՞նչ կայ աւելի թեթևամիտ ու աւելի յանցաւոր, քան հայ ֆիլիստէր-ինտելիգենտի ու դեռաբուսիկ սօցիալ-դէմօկրատի սիրած տակտիկան՝ աչքերը փակել կատարւող անլուր շահատակութիւնների վրայ և քաւութեան նոխազի դերին արժանացնել բարբարոսութեան ողջակէզ բերւած հայ ժողովրդին…

IV

ԱՐՋԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԴՐՍԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Ցաւոտ ճշմարտութիւններ

Թուրքական նախայարձակները և Ռուսաստանի մամուլը.—Պատճառները տնտեսական չեն.—Եւրոպական մամուլի գնահատութիւնները.—Times-ի ծայրայեղ կարծիքը.—Temps լրագիրը և օբիեկտիւ ճշմարտութիւնը.—Հայերը երբէք նախայարձակ չեն եղել.—Արևելեան ատաւիզմը.—Կուլտուրական հակադրութիւնը երկու ժողովուրդների մէջ.—Լուիջի Վիլլարի.—Քաղաքականութեան կռիւը բարբարոսութեան դէմ.—

Պէտք է խոստովանել, որ Ռուսաստանի և Եւրոպայի խոշոր մամուլը—չենք խօսում «Նօվօյէ Վրեմիայի» ու նրա գոյնի օրգանների մասին—այդ տեսակէտից աւելի ծառայութիւն մատու-

ն ճշմարտութեան և հայ ժողովրդին։ Շատ աւելի օբիեկտիւ
բպով ռուս ու եւրոպացի հրապարակախօսները ի ցոյց դրին
ւն, Թափանցիկ իրողութիւնը և հասարակական ուշադրութեա-
մատնեցին իսկական պատասխանատուներին։ Եւ այդ
գանները իրանց հեղինակաւոր Թղթակիցների բերանով չը բա-
կանացան աջ ու ձախ կրկնելով շաբլօն-ֆրազը բիւրօկրատիա-
մանակցութեան մասին, մի բան, որ աւա՜ղ, արևի պէս պարզ
Նրանք աւելի խորը գնացին արիւնոտ պրօբլեմի վերլուծման
ջ և քաղաքական պատճառներից դուրս՝ տեսան ուրիշ կարգի
ատճառներ ևս—մտաւոր, հոգեբանական, ցեղական-կուլտուրա-
ան և այլն։

Անհնարին է նոյն իսկ համառօտիւ ամփոփել այստեղ այն
խիթարական և անաչառ տեսութիւնները, որ «Русь», «Новос-
ы», «Право», «Биржевыя Вѣдомости» և այլն—չենք էլ յիշատա-
ում զուտ սօցիալիստական օրգանները, «Сынъ Отечество» և
րիշները—նուիրեցին կովկասեան անլուր աղէտներին, ծանօ-
ացնելով հանգամանօրէն ահռելի իրականութեան ֆակտօրների
տ, լուսաբանելով Թուրքական գրոհի ճշմարիտ իմաստը։

Կուզէինք միայն մի երկու յատկանշող անել, որոնք, իրաւ
ծանօթ ճշմարտութիւններ պիտի պարունակեն, բայց ի՜նչ ա-
ած... Պէտք է յար և միշտ կրկնել, արծարծել այդ հանրածանօթ
մարտութիւններն անգամ, մինչև որ նրանք խոր Թափանցեն
նգիտակիցների ու ֆօրմուլաներով հմայւածների ուղեղները, ո-
նք ինչոր մետաֆիզիկական «անաչառութեան» ցաւով բռնւած՝
զում են անպատճառ միևնոյն սև տախտակի վրայ դնել ամեն
ան, ուզում են անպատճառ մեղաւոր ճանաչել մէկին և միւսին,
յն իսկ յաճախ փորձում են փաթաթել դահիճների մեղքը՝ զո-
երի շլնքին...

Ո՞վ սկսեց այս արիւնալի վակխանալիան և ինչո՞ւ... Ո՞վ էր,
ր առաջին անակնկալ նախայարձակից ու ջարդից յետոյ առաջ
դեց կանոնաւոր պատերազմը, նոր մասսային նախայարձակնե-
ով ու սարսափներով... Ո՞ւմ գործն է այդ նզովեալ, այդ հսկա-
կան տրագեդիան, որ գուցէ դեռ չի արտասանել իր վերջին
օսքը, որ գուցէ դեռ հէնց մօտ ապագայում պիտի ցնցէ մեզ
որ աղէտալի անակնկալներով... Ո՞ւմ յղացումն է նա,—հայ ժո-
ովրդի՞, հայ բուրժուազիայի՞, հայ խուժանի՞...

Թող խօսեն օտար հրապարակախօսները։ Մեղաւորը
չենք, եթէ նրանց գրաւոր վկայութիւնների մէջ գտնուեն
պաստ, անախորժ շեշտեր այս կամ այն կողմի վերաբերմամբ
Եւ մեր «ազգային հպարտութեանը» գոհացում տալու
տակով չէ, որ առաջ կը բերենք օտար գրողների ներբողները
ժողովրդի հասցէին։ Մեզ միայն մի բան է հետաքրքրում—
բացնել հայ Նահատակ ժողովուրդը այն ղազրելի, այն պատմական
տավճռի առջև, որ արձակել է մի դծուծ ու շահախնդիր
պագ․ մաքուր ու անբիծ դուրս բերել այդ ժողովուրդը եղբայ
սպանութեան ու հակայեղափոխութեան ամբաստանութիւններ

—

«Новости»-ի մէջ *) գրում էր Ստարցեւ, կովկասեան
կին ռուս հրապարակագիրը, որ ոչ Թուրքերի թշնամի է
ոչ էլ քայլել է առհասարակ, իբրև լուրջ, անաչառ ու դ
րատ գրող։
«Անցեալի խորհրդաւոր ծոցից—ասում է Ստարցեւ—բարձրացաւ մի
որ սպառնում է ոչնչացնել այն բոլորը, ինչ որ ստացել է բազմաթիւ սեր
ների աշխատանքով, ինչ որ քաղաքակրթութիւնը արտադրել է Կովկասում։
«Ի՞նչ անել, երբ մի ամբողջ ժողովուրդ, սկսած իր առաջնորդնե
մինչև գիւղացիները, բարձրանում է մի ուրիշ, բոլորովին անմեղ ժողովրդի
և անխնայ կոտորում նրան։ Հայ նուաճողները պահե՞լ են արդեօք մահմեդակա
ներին գերութեան, ստրկութեան մէջ։ Կամ արդեօք կեղեքե՞լ են նրանց, գ
են վերջին հիւթերը։ Ամենեւին»։
Ապա պատմելով, թէ ինչպէս սկզբներում ռուս կառա
րութիւնը խտրութիւն չը դնելով ազգութիւնների մէջ և թոյ
տալով մահմեդականներին, առաջւան պէս, հալածել հայեր
զգալի թեթևութիւն էր առաջացրել վերջինների կեանքում՝ Ստա
ցեւ շարունակում է․
«Այդ փոքրիկ թեթևութիւններն իսկ բաւական եղան գործօն ու օժ
հայերի համար, որպէս զի նրանք թօթափէին իրանց միջնադարեան տխ
կեղևը։ Այդ նրանք արին, առանց որև է աջակցութեան ռուս իշխանութիւնն
կողմից։ Հազիւ անցաւ մէկ-երկու սերունդ—և հայերը դարձան Կովկասի ա
նաքաղաքակիրթ ժողովուրդը։
«Փախչելով կղզիացումից, նրանք սիրով յաճախում էին ռուսական դ
րոցները (ի՞նչ կասեն հայ ազգային «առանձնացման» առթիւ կուրծք ծեծող
ները․ Մ. Ց.), սովորում էին և աշխատում։ Նրանք ստեղծեցին մտաւորական

*) Թերթի համարը, դժբախտաբար, մոռացուած է յիշատակել։ Այս և
հետագայ քաղուածները տպուած են «Մշակի» 1906 № 22-ի մէջ։

ամբողջ պատմութեամբ և գրականութեամբ։ Նրանք գրաւեցին առաջին տեղերը ուր աշխատանքի բոլոր ասպարէզներում։

«Զարմանալի չէ, որ նրանք գերակշռող դեր կատարեցին և հասարակա-ն կեանքում։ Թուրքերը մնացին վաղեմի Թուրքերը. և ես բոլորովին հասկա-նում եմ այն ատելութիւնը, որ պիտի զգային նրանք, տեսնելով երեկուայ ստրուկ, ված ու հալածական հայերին՝ կեանքի մէջ առաջին տեղերն ստացած, պա-ն ու ազդեցութիւն վայելելիս»...

*

«Հայերը, ասում էր չափաւոր ազատամիտ «Русь» լրագիրը ռուս Թղթակից Նանդի բերանով, հայերը ցոյց տուին իրանց վկասի մէջ ուժեղ մի ժողովուրդ, աշխատասէր ու արթուն գի-ակցութեամբ... միշտ անհանգիստ, յաւէրժօրէն շարժուն ու ե-ազուն և միշտ ձգտող դէպի անյայտ իդէալներ...

«Մահմեդական ազգայնականութեան մասսան բնազդօրէն հաս-նում է հայերի այդ դերը, ուստի ոչ միայն նրա աւանդական չնամութիւնը չէր նւազում, այլ միշտ աւելի և աւելի աճում էր ս, քանի աւելի էին հայերը իւրացնում Եւրոպական կեանքի ները...

«Ինչ որ էլ լինի,—նրանք, որոնք պնդում են, Թէ Թուրք-հայկական դհարումը բացատրւում է տնտեսական պատճառներով՝ նրանք կամ քըն-ւմ են խնդիրը կատարեալ տգիտութեամբ, կամ Թէ աշխատում են դիտ-մբ Թոզ փչել աշխարհի աչքին... Բագուն մահմեդական մեծ կենտ-ն է ոչ միայն Անդրկովկասի, այլ և Պարսկաստանի համար։ ագւի մահմեդականների հարստութիւնները ստեղծւել են գրեթէ ցառապէս հայերի ձեռքով. դրա պատճառը այն է, որ Թուրքե-ը ընդհանրապէս փախչում են աշխատանքից ու ֆինանսական րծողութիւններից և գրեթէ բացառապէս դրամ են փոխ տալիս ւ դրա են դնում հողերը... Կայ և այլ հանգամանք. Թուրքի անջները չեն աւելանում. նա շարունակում է հագնել իր խա-ը և ստանալ իր 20 կոպէկանոց ճաշը բաղարից։ Իսկ Թուրք տնուկները չեն յաճախում նոյն իսկ երկրորդական դպրոցները... Թուրքերը ունեին իրանց ձեռքում ամենահարուստ հողերը. ինչ երաբերում է Բագւի միլիօնատէրներին՝ Մանթաշեանի պէս հա-ստներ Թուրքերի մէջ կան տասից աւելի։ Այդպիսով, այն ասպելը Թէ անտագօնիզմը բացատրւում է տնտեսական պատ-ճառներով,—զուրկ է որև է հիմքից»։

*

Անցնենք Եւրոպա։

Times-ի, Temps-ի, Frankfurter Zeitung-ի պէս համաշխարհ յին օրգանները ծանրանում են Թուրք ամբոխի առանձնայատկ թիւնների վրայ և փաստացի յօդուածների մէջ ներկայացնում նրան իբրև մի տեսակ անախրօնիզմ (ժամանակավրէպ) իր ջավայրում։ Նրանք միաժամանակ նկարագրում են հայ և Թու տարրերի քաղաքակրթական խոր հակադրութիւնը, ձգտումնե ու իղձերի հիմնական տարբերութիւնը և այլն։ Երբեմն օրգանները իրանց արտայայտութիւնների մէջ հասնում են ծայր յեղութեան։ Այդպէս, օրինակ, Լօնդօնի Times-ը իր մի յօդուա մէջ *) խօսում է «Թուրքերի Թալանողական բնազդերի» մասին (predatory instincts of the tartares)։ Յօդուածագրի կարծիքով «Թալանողական բնազդները» միացած բիւրօկրատիայի քաղաքակ նութեան հետ՝ եղել են աղէտների գլխաւոր պատճառներ։

Պարիզի Temps-ը, որի ղեկավարները երբէք անկեղծ համ կրութիւն չեն ցոյց տուել դէպի հայերը, հետևեալն էր գրում մի խոշոր յօդուածի մէջ, «Կովկասեան խռովութիւնների» առթիւ **)

...«Օբիեկտիւ ճշմարտութիւնը այլ է. այնպիսի ազգաբնակութիւնն մէջ, որոնք սարսափում են աշխատանքից, հայերը հրաշալիօրէն գործուն են. այնպիսի անձերի մէջ, որոնք գործ չեն հասկանում, հայերը սիրում գործել և աջողում են. շռայլների մէջ նրանք խնայող են։ Ահա նրանց աջող թեան իսկական պատճառները։ Ահա իսկական պատճառները և նրանց դէմ գը գուող ատելութեան»։

Ապա յօդուածագիրը մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդելո հայերի ունեցած դժգոհութիւնների մասին՝ շարունակում է.

«Բայց և այնպէս, ամենքին յայտնի է, որ հայերը նախայար ձակ չեն եղել երբէք, այլ միշտ միայն պաշտպանուել են։ Այն յայտ նի ասացուածքը, որ թէ «միշտ անզէն մարդիկն են, որ կոտորւու են», ոչ մի տեղ այքան ճիշտ չէ, ինչպէս Կովկասում»։

Մի այլ համարում Temps-ի թղթակիցը վառ գոյներով պատ կերացնում է կուլտուրական խոր հակադրութիւնը կովկասեան երկու կռուո՞ղ տարրերի մէջ ***)։ Մինչդեռ հայերը, նրա ասելով, «ա-

*) Տես 1905 թ. սեպտ. 25-ի համարը, յօդուած Times-ի կովկասեան թղթակցի։

**) Այդ յօդուածը ամբողջապէս թարգմանուած է «Մշակի» 1905 թ. յու-լիս 14-ի համարում (№ 136)։

***) Տես Temps-ի մէջ 1905 թ. սեպտ. 15-ի նամակը Կովկասից, յատուկ մխանխայով ղրկուած իր թղթակցից։

կրթուած և աւելի աշխատաւոր, քան կովկասեան միւս ժողովուրդները, ներկայացնում են խելքն ու ինտելիգենցիան», րք ժողովուրդը «ունի պահպանողական մի կուսակցութեան ղինակը, նախանձախնդիր աւանդութիւնների և յարգող ցավեհապետական իշխանութեան»։

«Արևելեան տասուիզմը—շարունակում է պարիզեան խոշոր ափաւոր օրգանը—և նոյն իսկ մահմեդական կրօնի հրահանգը ազատ են պահում նրանց, թուրքերին՝ արևմտեան ազաունչ գաղափարների վարակումից, որոնցով տոգորւում են երը»...

«Matin» լրագրի ուշիմ թղթակից Գաստօն Լեօռու, նոյնպէս ուած յատուկ միսսիայով, մի մարդ, որին նոյնպէս չի կարելի ադրել հայասիրութեան ու թրքատեացութեան մէջ, որը միանմայն անաչառ արձանագրողի դեր էր ստանձնել, հետևեալն էր ում նաւթային աշխարհից *).

«Երկու ցեղերին անդունդ է բաժանում... Հակադիր յարակցութիւններ nités), ներհակ բնազդներ և քաղաքակրթութեան մի իդէալ, որ մինը հետապնդում է, միւսը յետ է մղում... Թուրքերը կուրօրէն յանձնառու են լի (հայատեաց կառավարութեան առջև) պատժել մի ազատամիտ, հակաական ժողովուրդ, որը հէնց իր իդէալով ահարկու մի ոյժ է բռնապեան կառավարութեան համար... **)։

Հետևեալ թղթակցութեան մէջ, սեպտ. 21-ին Լեօռուն ևս մ է տարածուած կարծիքը՝ հայերի իբր գրկող ու հարստահաղերի մասին և ընդգծում է այն իրողութիւնը, որ «թուրքն է ատէրը» և որ փողային հարստութիւնը ևս նաւթաշրջանում համեմատ աւելի մեծ է թուրքերի ձեռքում։

Ինչպէս պարզ տեսնում է ընթերցողը վերը բերած քաղուածքից, եւրոպացի ուսումնասիրողները ևս, ծանօթանալով մեր պայմանների և ընդհարումների բնոյթին, եկել են այն եզրակացութեան, որ թուրք ազգաբնակութիւնը միանգամայն հակայեղափոխական Վանդէայի դեր է կատարել Անդրկովկասում...

Այդ նոյն կարծիքն է պաշտպանում և հրապարակախօս Լուի-Վիլլարի իր մի բովանդակալի յօդուածի մէջ, որ տպուած է Լօն-

---

*) Տես Matin-ի մէջ Qaston Leroux-ի 1905 թ. սեպտ. 20-ի թղթակցութիւնը։

**) Ստորագծողը մենք ենք։ Մ. Ց.

դօնի նշանաւոր հանդէսի, «Fortnightly Review»-ի 1906-ի փետրվ րի համարում։

Յօդւածի թեման է՝ «Կովկասեան անիշխանութիւնը և հայ հարցի նոր շրջանը»։ Գ. Վիլլարի, անտարակոյս, Կովկասեա անցքերի ամենալուրջ ուսումնասիրողներից մէկն է, ուստի փոյ ինչ կանգ կառնենք նրա այդ յօդւածի վրայ։ Հեղինակը ուսումնա րել է իրողութիւնները տեղն ու տեղը, մեծ առատութեամբ փա տեր է հաւաքել. ունեցել շփումներ բոլոր տարրերի, նոյն ի վարչական բարձր շրջանների հետ, եղել է փոխարքայ Դաշկո մօտ—և ահա նա փորձում է անաչառ, անկողմնապահ լուսաբ նութիւն տալ մեր երկրում խաղացւող ահռելի ողբերգութեան։

«Խռովութիւնները ծագում են բնակիչների ցեղական ու կ րօնական բաժանումներից, բայց նրանք առանձին գոյն ու գո են ստանում շնորհիւ այն ընդհանուր անիշխանական դրութեա որ տիրում է ռուսաց կայսրութեան մէջ»․—այսպէս է սկս յօդւածի հեղինակը և այնուհետև ուրւագծում է մի քանի խօ քով հայ ժողովրդի դժբախտ պատմութիւնը, նրա դարաւոր հ լածանքները, որոնք ի վերջոյ յանգեցին տաճկական կոտորածն րին և Թուրքական արիւնահեղ բռնկումներին… Պատմում է, ինչպէս Ալէքսանդր II-ի օրով թևաւորւում էին հայկական տե չանքները, զարկ էր տրւում տաճկահայոց ազատագրական շար ման, անարգել զարգանում էր հայկական կուլտուրան Անդրկո կասում, բայց յետոյ եկաւ սև շրջանը, հակահայկական քաղաք կանութեան էրան։

Ռուս-տաճկական պատերազմից և Ալէքսանդր II-ի սպանո թիւնից յետոյ—ասում է Վիլլարի—ռուսաց քաղաքականութիւ բոլորովին փոխւեց։ Սպանւած կայսրի չափաւոր ազատամտութ նը տեղի տւեց մի սոսկալի ռէակցիայի՝ նրա որդու գահակալ թեամբ։ Անցան պանսլաւօնական հին իդէալները, չքացաւ նր հետ և հին թէօրիան՝ Ռուսաստանի պատմական առաքելութե մասին, Ռուսաստանի՝ իբրև արևելեան քրիստոնեաների հովան ւորի։ Նրանց տեղը բռնեց նեղ ռուսական նացիոնալիզմը, որի ձգ տումն էր՝ ռուսացնել կայսրութեան բոլոր օտար հպատակներին։

Միւս կողմից Ռուսաստանը անհրաժեշտ գտաւ համաձայնո թեան գալ Տաճկաստանի հետ՝ թէ Մեծ Բրիտանիային դուրս մ ղելու համար Մերձաւոր Արևելքից և թէ ինքնապաշտպանութեա

տակով։ Այդպիսի համաձայնութեան առաջին պայմաններից ը եղաւ այն՝ որ Ռուսաստանը պէտք զգաց երես դարձնել հա-ից և դէմ գնալ նրանց հակաթուրքական դաւադրութիւններին։ ն այդ քաղաքականութիւնը անդրադարձաւ և Ռուսաստանի քին քաղաքականութեան վրայ։

Եւ սկսւեցին հալածանքները... Յօդւածագիրը նկարագրում օլիցինեան րէժիմի վայրենութիւնները, որոնք յանգեցին ե-եցական կալւածների յափշտակութեան։ Այստեղ նա ծանրա-մ է համատարած ու զօրեղ խմորման վրայ, որ առաջ եկաւ ժողովրդի մէջ այդ աւազակային յափշտակութիւնից և որ տայայտւեց շատ տեղերում զինւած մասսային ապստամբու-ամբ։ Նկարագրում է պ. Վիլլարի, թէ ինչպէս հայ մարտական զմակերպութիւնը հանդէս եկաւ այդ բռնութիւնների միջոցին ւկսեց իր բուռն, խենթային գործունէութիւնը, նախ ինքնա-շտպանութեան հողի վրայ, ապա և ձուլւեց ընդհանուր Ռու-տանի ազատագրական շարժումների հետ։ Կառավարութիւնը, ւմը կորցրած այդ փոթորկոտ ագիտացիայից՝ դիմեց աւելի բբարոս միջոցների—նա դիմեց Թաթարների օգնութեան...

Հայ-թուրքական հակամարտութիւնը—շարունակում է պ. լլարի—ունի բազմազան պատճառներ։ Կայ նախ և առաջ կրօ-ւան տարբերութիւնը։ Կայ և այն հանգամանքը՝ որ հայերը, թուրք ների այդ վաղեմի ստրուկները, դեր են խաղացել այդ խանե-իշխանութեան կործանման մէջ և ձգտել են միշտ դէպի Ռու-տանը։ Թուրք աղալարները չեն մոռանում այդ հանգամանքը։ էլ մի զուտ քաղաքական պատճառ։ Զը պէտք է, սակայն, կար-—ծելացնում է յօդւածագիրը—թէ այդ աղալարները ռուսաց պետութեան տակ իսպառ զրկւել են իրանց արտօնութիւն-ից։ Ընդհակառակը, նրանք դեռ ունեն մեծ իշխանութիւն, նք գործադրում են մեծ ազդեցութիւն թուրք մասսաների որոնք դարերից ի վեր սովորել են հլու հպատակութեան. ական չէ այդ. ռուս կառավարութիւնն ընդունում է այդ ա-լարներից շատերին իր ծառայութեան ու ադմինիստրացիայի Բազմաթիւ գաւառներում պօլիցիականներն ու դատաւոր-թուրքեր են։ Թուրքական հարստութիւնները ևս պատկա-են և ընդհանուր առմամբ թուրքերն աւելի հարուստ են, քան որովհետև հողը մեծ մասամբ պատկանում է թուրքերին։

«Բաքւում նրանք ունեն իրանց ձեռքում հանքերի մեծագոյն մասը և Թանգերը, սատնում են լայն չափերով բ է ն ս ա ւ։ Նոյն քաղաքում ն ձեռքն է գտնւում նաև առևտրի մեծ մասը։ Աւելին կայ. նրանք վարում են փաղանց պարզ կեանք, ծախսելով միայն իրանց եկամտի մի չնչին մինչդեռ հայերը հակումն ունեն ապրելու եւրոպացու պէս, հայաշէն ու շքեղ բում, ճանապարհորդելու արտասահմանում և դրկելու իրանց զաւակներին ա տահմանեան համալսարանները։

«Մի ուրիշ էական տարբերութիւնն այն է՝ որ Թուրքերը բնականից տերազմասէր են, ինդուստրիական կեանքի անընդունակ և անյիշատակ ժ ներից ի վեր, հակւած դէպի Թալան ու յափշտակութիւն, մինչդեռ հայերը խաղաղասէր են և գժւար, չարքաշ աշխատաւոր։

«Թուրքերից շատերը նոմադ են, Թափառական. ամառը նրանք ան են լեռները և ձմրան դէմ իջնում են դաշտերը իրանց նախիրներով ու րով։ Այդ քոչերի միջոցին նրանք յաճախ զինւած ընդհարումներ են ուն նստակեաց հայերի հետ։ Կան ամբողջ Թուրքական գիւղեր, որոնք ուրիշ բաղմունք չունեն, բացի Թալանից, և նոյն իսկ իրանք խաները խիստ նմ են միջնադարեան աւազակ բարօններին»…

Այս էլ զուտ էտնօլոգիական պատճառ։ Գ. Վիլլարի ուզո կատարելապէս անաչառ լինել և խօսում է նաև հայ տարրի « գրուիչ» յատկութիւնների մասին։

«Պէտք է ընդունել միւս կողմից, որ հայերը յաճախ գրգռիչ ու ա տաւան են մասնաւորապէս Թուրքերի դիմաց, որոնց նրանք համարում սատր ցեղ…(?)

«Հայերի ազդեցութիւնը, ասում է նա, տարածւում է տարէց տարի. պիսի գաւառներ, ուր առաջները մի հայ անգամ չը կար, այժմ լցւած են րով, և ամեն մի վայր, ուր նրանք հաստատւում են՝ դիտւում են նրանց մից՝ իբրև «հայկական ազդեցութեան շրջան»։ Այդպէս Թիֆլիսում, Վրաս նին մայրաքաղաքում, Թէև հայերի Թիւը ամբողջ բնակչութեան 40 տո ցած է (?) բայց նրանք ճնշող մեծամասնութիւն են կազմում քաղա դումայի մէջ և իրապէս կառավարում են քաղաքը։ Գանձակում, ուր Թու վճռական մեծամասնութիւն են կազմում, հայերը մինչև վերջին ժամանակ կօ ունէին դումայի վրայ։ Բաքւում հայ արդիւնաբերողները ունեն իրանց ձեռ արդիւնաբերական ձեռնարկների 35 տոկոսը, և չը նայած, որ հայերը բնակութեան $1/5$ մասն են՝ այնուամենայնիւ նրանք կազմում են մեծա նութիւն քաղաքային խորհրդի մէջ»։

Ընթերցողը ինքը կը նկատէ եւրոպացի Թղթակցի վրիպո ները։

«Այդ բոլոր հանգամանքների պատճառով—շարունակում է նա—հայ չունեն ժողովրդականութիւն. «նրանք նոյնքան չեն սիրւած վրացիներից, ռա ներից և օտարներից, որքան և Թուրքերից, Թէպէտ և ատելութիւնը առաջ

ւլիս նոյնքան հայերի լաւ յատկութիւնների, որքան և նրանց պակասութիւնների շնորհիւ» *)։

Շատ ճիշտ նկատում է յօդուածագիրը, որ կովկասաբնակ եւրոպացիք առհասարակ հայերի նկատմամբ «այնքան էլ անաչառ չեն ինչպէս այդ թւում է»։ Նա նկարագրում է հայ արհեստաւորի, հայ գիւղացու աշխատասիրութեան ու այլ առաքինութիւնների մասին, ցոյց է տալիս այն խոր տարբերութիւնը, որ կայ հայ և թուրք աշխատաւորի մէջ։

Ապա նա անցնում է վերջին տարւայ արիւնոտ անցքերի նկարագրութեան, պատմում է Նակաշիձէների ու Ալիխանովների սխրագործութիւնները, բացատրում է ռուս բիւրօկրատիայի և թուրք խաւար մասսաների յարաբերութեան գաղտնիքը, բացատրում է հայ մարտական կազմակերպութեան պաշտպանողական դերը։ Խօսում է և պանիսլամիզմի մասին, համարում է օսմանեան վտանգը երևակայական. «Թուրքերը չափազանց անհասկացող ու տգէտ են՝ որ և է ընդհանուր քաղաքական գաղափար ըմբռնելու համար»։ Ոչ մի կասկած չը կայ, որ նրանք (Թուրքերը) նիւթել էին կանոնաւոր մի դաւադրութիւն և որոշել էին օգտւել կառավարութեան հակահայ քաղաքականութիւնից ու նրա ժամանակաւոր թուլութիւնից՝ իրանց ոսոխներին դուրս քշելու, կոտորելու և կողոպտելու նպատակով»...

Հայերը, ասում է Վիլլարի, նւիրւած են կրթութեան գործին և ջանք ու դրամ չեն խնայում՝ ուղարկելու համար իրանց որդոց լաւ դպրոցներ։ Կան Ասիայի հեռաւոր խորքերում հայ անգրագէտ գիւղացիներ, որոնց զաւակները ուսանում են Պետերբուրգում, Բեռլինում կամ Պարիզում։ Կովկասի մէջ նրանք միակ տարրն են իսկական քաղաքակրթութեան և ես համոզւած եմ, որ նրանք ի վերջոյ պիտի դառնան դերիշխող ցեղ, պիտի խաղան միեւնոյն դերը, ինչ որ բուլղարները խաղում են Բալկաններում։ Նրանց մեղադրում են երկչոտութեան մէջ, որովհետև, երբ նրանք անզէն են, զինւած թուրքեր ու տաճիկներ առանց դժւարութեան կոտորում են նրանց։ Բայց նրանք յաճախ ցոյց են տւել, որ հաւասար պայմաններում նրանք գիտեն շատ լաւ պաշտպանել իրանց։

«Հայերը ունեն լուրջ պակասութիւններ, ինչպէս ես շեշտեցի, բայց այն պակասութիւնները մեծ մասամբ հետևանք են նրանց տրագիկական պատմու-

*) Նօտրագիրը ամեն տեղ մերն է։ Մ. Ց.

թեան, մինչդեռ նրանց մտաքինութիւնները այնպիսիներից են, որոնց ա
պիտի տնի քաղաքակրթութեան առաջադիմութեան հետ։ Եթէ Ռուսաստ
իմաստութիւն սովորէ, նրանք կը հանդիսանան շատ օգտակար մի տարր
ներքին և թէ արտաքին քաղաքականութեան մէջ։ Որովհետև առանց հայ
բարեկամութեան, ոչ մի ազգ չէ կարող ապրել Միջին Արևելքում»։

Եթէ միայն Ռուսաստանը իմաստութիւն սովորէ՜ր... Ց
ւածագիրը վկայում է, որ Վորոնցով-Դաշկովի հետ Գոլիցինեան շ
ջանի մասին խօսելիս՝ Փոխարքան ասաց իրան. Cette désastre
politique de Galitzine» (Գալիցինեան աղէտալի քաղաքական
թիւնը)...

Որքա՜ն կծու հեգնութիւն են պարունակում այդ խօսքեր
Ի՞նչ կասէին արդեօք կովկասեան բիւրօկրատները իրանց
սակցութիւնը հայցող եւրոպացի թղթակիցներին այժմ՝ երբ հ
կական գաւառների հազարաւոր կողոպտուած, բռնաբարուած
հերը մինչև երկինք են աղաղակում, երբ վայրենի, կանոնիբա
կան օրգանների դիմաց՝ խաւարում, մոռացւում են Գոլիցինե
շրջանի արհաւիրքները։

Աւելի ընդարձակօրէն Լուիջի Վիլլարի պարզեց իր հայեա
ները անգլիերէն լեզւով հրատարակած իր աշխատութեան մ
«Fire and Sword in the Caucasus» վերնագրով (Հուր և սուր Կ
կասում)։ Այստեղ նա ուղղակի յայտարարում է, որ Կովկաս
կոտորածները «մի մասն են այն կռւի, որ մղում է ժամանակակից քա
քակրթութիւնը ասիական բարբարոսութեան դէմ, ոչ միայն Կովկասում
և Ռուսաստանում...*)»։

---

*) Տես գրքի համառօտ ըէցենզիան Тиф. Л. 1906 թ. № 15.

V

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՎԱՆԴԷԱՅԻ *) ՆԵՐՔԻՆ ԲՆՈՅԹԸ

Ռծրականութիւնը Անդրկովկասում

մալ ժամանակ.—Թուրք տարրի բռնած տեղը ռեժիմների տարբերութեան
ը.—Փաստեր.—Մտրքախտ գրողի վկայութիւնները.—Հորդայական բնազդներ
արհամարհանք դէպի մարդկային կեանքն ու գոյքը.—Ռեակցիոնութիւնը և
դպրական պայմանները.—Էնրիկօ Ֆերրի.—Մաքսիմով.—Ծանօթ իրողութիւն-
ը.—Հայադաւ քաղաքականութիւնը.—Զսպւած բնազդները Թռիչք են առնում.
—Թուրք մասսան հակայեղափոխութեան դրօշակակիր.—

«Եմ Ալի, վայ գեաւուրին»—հնչում է դու մարտահրաւէրը, վայրկենաբար, սուս գետնի տակից, դուրս են կոչւում սպա-
ղինւած բանակներ, գալիս են հեռուից, սահմանի միւս կողմից, լիս են և մօտիկից, հայ ժողովրդի հէնց քթի տակից, նրա հ-
եկւայ հաշտ ու մտերիմ բարեկամներն անգամ, նրա աղ ու հա-
ը վայելողները, նրա ընտանեկան օջախի աշնանները մի դար-
ւրկլի, հօրդայական վրէժխնդրութեամբ, ատամները կրճտացնե-
լ, ծառանում են նրա դէմ. «Տուր ստացւածքդ, կամ տուր
անքդ»... Մենք պարզապէս նախապատմութեան մէջ ենք, ըն-
երցող, որքան էլ աշխատենք վարագուրել դաժան, անողորմ ի-
կանութիւնը, որքան էլ ուզենանք ինտեր-նացիոնալիզմի ու
մերաշխութեան մտահոգութեամբ մեղմել դժոխային, սիրտ կըտ-
տող իրողութիւնները, մենք կատարեալ նախապատմութեան մէջ
նք, այն մռայլ շրջանում,—երբ մարդկային ցեղերը, անասնա-
ան տեսակների պէս, գիշատիչ ախորժակներով բռնւած, դրոհ

*) «Վանդէա» բառը տիեզերական դարձաւ Ֆրանսիական մեծ յեղափո-
խութեան օրերում։ Այդ անունը կրող Ֆրանսիայի արեւմտեան մի ամբողջ գա-
ւառ, սկսած ազնուականներից մինչև հոգևորականներն ու գիւղացիները՝ 1793-ից
կռիւ էր հրատարակել մեծ յեղափոխութեան և նրա սահմանած կարգերի դէմ,
յանուն արքայական բռնապետութեան «սրբազնագոյն» իրաւունքների։ Մի կը-
ատաղի կռիւը երկար ընդհատումներով շարունակւեց մինչև անցեալ դարու 30-ական
թւականները, երբ նա վերջնականապէս խորտակւեց։ Այդ ժամանակներից ի
վեր, աշխարհիս բոլոր կողմերում, ամեն մի հակայեղափոխական արշաւանք, ա-
մեն մի մասսայական կռիւ, ուղղւած մի ժողովրդի ազատագրական թռիչքների
դէմ—որակւում է «Վանդէա» անունով։

էին տալիս իրանց նմանների դէմ, երբ բանի ուժը, «վայ յա սածին» աղաղակելով, խրոխտ ու յաղթական սաւառնում էր արիւնոտ նախճիրների վրայ…

Դա նախամարդու մոլեգնութիւնն է, արբած արիւնով, ռօդի հոտով, ռազմի աղաղակով, դա զարհուրելի ատաւիզմն է, վերադարձնում է մարդուն իր հեռաւոր նախնիքների ախորժ ները, որ հասցնում է նրան մինչև անասնութեան աստիճանը։ յն իրողութիւնն է, որ Times-ը որակում է «predatory instinc բառերով, որ Ստարցեւ անւանում է «անցեալի ծոցից բարձ ցող հրէշ»,—մի իրողութիւն, որ իր ահարկու պարզութեան վաղուց ծանօթ է ամեն մի կովկասեցու…

Ո՞վ մեզնից չը գիտէ, որ նոյն իսկ սովորական նորմալ մանակ աւազակութեան ու մարդասպանութեան համաճարակ որ հաւասարապէս մատչելի է թուրք բէգերին ու կիսավայրե գեղջուկներին—խոկոյն բռնում է սար ու ձորեր, հէնց որ Ա դրրկովկասեան այս կամ այն գաւառի գլուխ է կանգնում թոյլ գաւառապետ, մեղմ միջոցների սիրահար։ Եւ ո՞վ չը գի որ համաճարակը կտրւում է անմիջապէս, հէնց որ «նաչալնի փոխւում է, հէնց որ գալիս է «խիստ միջոցների» ներկայացու ցիչը…

Հարկաւո՞ր է արդեօք փաստեր ու ապացոյցներ բերել՝ պ ցելու համար մեր հարևան թուրք ազգաբնակութեան անհանգ տարրերի բռնած տեղը կովկասեան աւազակութիւնների, քր կան ամեն տեսակ ոճիրների արհաւրալի տարեգրութեան մէջ…

Մենք այդ էլ կանենք, սակայն, և այդտեղ, այդ փաս կէտում մենք վկայութեան կը կոչենք մի նորագոյն հակիրճ տազօտութիւն, հրատարակւած «Տիֆլ. Լիստօկ» լրագրի մէջ որի հեղինակը, պ. Ֆիլիպպով, ըստ երևոյթին թունդ մարքսի է, ուղղափառ մարքսիստ, որովհետև նա ամեն քայլափոխում րապարակ է գալիս մարքսիստական տերմինօլօգիայով, իր բողջ նիւթը լուսաբանել է ձգտում տնտեսական մատերիալիզ հրահանգներով։

«О преступности закавказскаго населенія» վերնագրով*) (Անդրկովկասեան ազգաբնակութեան ոճրականութեան մասին) իր

---

*) Тифл. Л. 1906 թ. № 121

հետաքրքրական տեսութեան մէջ պ. Ֆիլիպպով ուզում է պարզել այլ և այլ էտնօգրաֆիական (ցեղագրական) տարրերի մասնակցութիւնը յանցանքների մէջ, նրա տւած համեմատական տոկոսը և նա բնաւ չի կարծում—իր բազմաթիւ մտավախ կուսակիցների պէս—թէ ճշմարտութիւնը մերկացնելով, կարող է անպատուել, վիրաւորել այս կամ այն տարրի ցեղական ազգայնական դիւրազգացութիւնը։

Նախ մի քանի հետաքրքրական տեղեկութիւններ է տալիս պ. Ֆիլիպպով ոճրի էութեան մասին։ Ոճրի հասկացողութիւնը, ասում է նա, մշտական, անփոփոխելի բան չէ,—նա փոխում է իր բովանդակութիւնը՝ հասարակութեան կուլտուրական զարգացման հետ։ Մի բան, որ կուլտուրայի որոշ աստիճանի վրայ համարւում է ամենաանմեղ բանը,—նոյնը կարող է հասարակական կեանքի մի այլ կազմի մէջ դառնալ ծանր յանցանք, արժանի ամենածանր պատժի։

Ուստի և որևէ ժողովուրդ, որ ժամանակակից համաշխարային մօրալի տեսակէտից հակամէտ կը դիտւի դէպի ոճրագործութիւն,—այդ ժողովուրդը կարող է ինքն իրան բնաւ չը համարել ոճրագործ, և այն ինչ որ ներկայ հասարակական յարաբերութիւնների մէջ համարւում է անպայման ոճիր,—նոյնը յիշեալ ժողովրդի կենսապայմաններում կարող է նոյն իսկ դիտւել իբրև առաքինութիւն։ Այդպէս է, օրինակ, հէնց վենդետտայի կամ արեան վրէժխնդրութեան երևոյթը։

«Անդրկովկասի ազգաբնակութեան նկատմամբ յաճախ ըստուգւած է, որ նա ցոյց է տալիս, այսպէս ասած, փոքր ինչ թեթև վերաբերմունք դէպի քրէական ոճիրները—սպանութիւնները, վիրաւորումները և այլն։ Դա կատարելապէս իրաւացի է, բայց ոչ Անդրկովկասի ամբողջ ազգաբնակութեան, այլ միայն նրա մի մասի վերաբերմամբ. և, յիրաւի, կարելի բան չէ որ հասարակական գրուպպաները, որոնք գտնւում են սօցիալական-տնտեսական սանդուղքի տարբեր աստիճանների վրայ, ցոյց չը տան խիստ տարբերութիւն՝ *) մարդկային հանրակենցաղի այնպիսի մի հիմնական հարցում, որպիսին է՝ վերաբերմունքը դէպի ուրիշի կեանքն ու անձնաւորութիւնը։

«Այդպէս է և իրօք։ Մարդասպանութիւնները ահագին տօ-

---

*) Նօտրագիրը ամեն տեղ մերն է։ Մ. Ց.

կոս են կազմում այն յանցանքների ընդհանուր թւի մէջ, որ... տեղի են ունենում Բաքւի, Երևանի և Գանձակի նահանգներում, ուր ամեն տարի նահանգական ատեանի կողմից պատժի դատապարտւած յանցաւորների մօտ կէսը, երբեմն նոյն իսկ կէսից աւելին դատապարտւում են մարդասպանութեան համար։ Այս երևոյթը արժանի է ամենաուշադիր հետազօտութեան։ Թէ տեղական և թէ մայրաքաղաքի մամուլը բաւական զբաղւել է աւազակութեան հարցով Կովկասում, բայց աւազակութիւնը էապէս մէկն է միայն հասարակական քարքերի որոշ դրութեան արտայայտութիւնների, ուստի կարեւոր է պարզել մեզ՝ ինչպէս է ստեղծւում ժողովրդական մասսայի այս կամ այն բարոյական ֆիզիօնոմիան։ Տարաբախտաբար տեղական ազգաբնակութեան յանցաւորութեան խնդրի բազմակողմանի ուսումնասիրութեան համար—չը կան անհրաժեշտ նիւթեր մեր աղքատիկ վիճակագրական հրատարակութիւնների մէջ։ Ակամայ ստիպւած էք բաւականանալ այն սակաւաթիւ փաստերով, որ գտնում էք այդ լղար տետրակներում, որոնք անւանւում են ամենամեայ տեսութիւններ (обзоры) Անդրկովկասի նահանգների ու շրջանների և որոնք սովորաբար կցւում են ամենահպատակ հաշիւ-զեկուցումներին։ Դրանց մէջ, մի քանի տեղերում նահանգական ատեանի կողմից դատապարտւածները բաժանւած են, ըստ կրօնի»։

«Սակայն—շարունակում է պ. Ֆիլիպպով—յանցաւորների դասաւորումը, ըստ իրանց կրօնի՝ ամենևին բաւական չէ բնորոշելու համար ազգաբնակութեան ոճրական խաւերը։—Կրօնը, ասում է նա, միայն որոշ ազդեցութիւն է ունենում ազգաբնակութեան ոճրականութեան վրայ, կամ իբրև զսպող, կամ իբրև թոյլատրող սկզբունք. բայց ոճրականութեան իսկական աղբիւրները պէտք է փնտրել ոչ թէ այդտեղ, կրօնի մէջ, այլ տւեալ հասարակական գըրուպպայի սոցիալական-տնտեսական վիճակում։

«Մեր обзоръ-ներում չը կան տեղեկութիւններ յանցագործների պարապմունքի՝ եղանակի և նիւթական կացութեան մասին, ուստի երբ մենք քննում ենք տնտեսական ֆակտորի դերը տեղական ազգաբնակութեան յանցաւորութեան մէջ, ստիպւած ենք յենւել, մասամբ այն թէօրիական դրութիւնների վրայ, որոնք բղխում են ուրիշ ժողովրդների մէջ գտնւած համանման իրողութիւններից, մասամբ էլ այն տնտեսական կեանքի ընդհանուր բնաւորութեան վրայ, որ մենք գտնում ենք

Անդրկովկասի որոշ տեղերում և ազգաբնակութեան որոշ խմբումների մէջ»։

Մարդկային կեանքի արժողութեան չափը—ասում է Ֆիլիպպօվ—նրա աշխատանքի արդիւնաւորութիւնն է (производительность его труда) և եթէ այսօր, քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանների վրայ կանգնած ժողովուրդների մէջ մարդկային կեանքը աւելի է յարգւում, աւելի բարձր է գնահատւում,—այդտեղ հումանիստ, մարդասիրական վարդապետութիւնները բնաւ դեր չունեն, այլ դրա իսկ պատճառն այն է, որ տեխնիկական առաջադիմութեան շնորհիւ, բարձրացել է մարդու աշխատանքի արդասաւորութիւնը...

Չը ծանրանանք այդ ուլտրա-մատերիալիստական և վիճելի հայեացքի վրայ, որը տրամադիր է իսպառ ժխտել կրթութեան ու քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնները մարդկային համայնքների վրայ և նետել նրանց տնտեսական ֆատալիզմի գիրկը.—անցնենք պ. Ֆիլիպպօվի միւս հետաքրքրական յայտնութիւններին, ուր նա խօսում է Թւերի լեզուով։ Նա արձանագրում է, որ 20-րդ դարի արշալոյսին Անդրկովկասի ազգաբնակութիւնը արդիւնաբերական ուժերի զարգացման տեսակէտից շատ ցած է կանգնած, որ նա իր մշակողական գործիքներով վերարտադրում է երկրագործական կուլտուրայի առաջին քայլերը։ Արձանագրում և այն՝ որ Թուրք ազգաբնակութեան մի պատկառելի մասը—Բագւի, Գանձակի և մասամբ Երևանի նահանգներում—կիսա-Թափառական կենցաղ ունի և պարապում է խաշնարածութեամբ։ 1897 թւում կատարուած перепись-ի համաձայն՝ Անդրկովկասի ամբողջ Թուրք տարրի 6% ապրում է խաշնարածութեամբ. Բագւի նահանգում այդ տոկոսը բարձրանում է 7-ի, իսկ Գանձակի նահանգում—անցնում է 8,28%-ից։

Մինչդեռ գլխաւորապէս խաշնապահութեամբ ապրող հայերի թիւն է 1/2 % միայն։ Երեք յիշեալ նահանգների մէջ խաշնարածութեամբ ապրում են 80 901 Թուրք և 4124 հայ. Թուրքերի ընդհանուր թիւն է այդ նահանգներում (համաձայն 1897-ի մարդահամարի)—1,332,408, հայերինը 785,421. «Թափառական» խաշնարած կենցաղը, ասում է Ֆիլիպպօվ, ինքնատինքեան մի յայտարար է մարդկային աշխատանքի արդիւնաբերութեան խըղճուկ վիճակի և նա այն հողն է, ուր ճոխ ու առատութեամբ

ծաղկում է կուլտ անարգանքը, արհամարհում վերաբերումը դէպի ուրիշի կեանքը և բացասումը անհատի ամեն իրաւունքների»։

Շարունակենք պարոն Ֆիլիպպովի խօսքերով.

«Անդրկովկասի Թուրք ազգաբնակութիւնը իր ընդհանրութեամբ այսօր դեռ ապրում է տնտեսական զարգացման ստորին շրջանները, ուստի և զարմանալի չէ որ նա ապշեցնում է ուրիշ հասարակական-տնտեսական միջավայրում մեծացած դիտողին՝ կեանքի ու պատւի դէմ կատարած իր ոճիրների առատութեամբ»։

Ահա և թւերը, քաղւած նոյն Обзоръ-ներից. Բագւի նահանգում սպանւած է՝

1900 թւին	—	324	մարդ
1901-ին	—	391	»
1902-ին	—	416	»
1903-ին	—	440	»
1904-ին	—	468	»

Գանձակի նահանգում սպանւած է՝

1900 թւին	—	499	մարդ
1902-ին	—	416	»
1903-ին	—	905	»

Տաս տարւայ ընթացքում, 1893-ից մինչև 1902 թ. միմիայն Բագւի նահանգում, ընկել են մարդասպանների ձեռքից՝ 2889 մարդ. իսկ Գանձակի նահանգում 9 տարւայ մէջ (չը հաշւելով 1901-ը) սպանւել են 4042 մարդ։ Միջին թւով, ուրեմն, իւրաքանչիւր տարի սպանւում է՝

Բագւի նահանգում	289	մարդ
Գանձակի	450	»

Քանի որ Գանձակի նահանգի ազգաբնակութեան ընդհանուր թիւն է (1897-ի մարդահամարի համաձայն)՝ 878,415 մարդ (երկու սեռի), իսկ Բագւի նահանգինը 826,716 մարդ,—ապա ուրեմն իւրաքանչիւր տարի՝

Առաջինում՝ 1952 հոգուց միջին թւով մէկը ընկնում է մարդասպանի ձեռքից.

Երկրորդում՝ 2860-ից մէկը։

Այդպէս է իրերի վիճակը, այն նահանգներում, ուր գերակշռող տարրը կազմում է Թուրք ազգաբնակութիւնը։ Արդարև, Թուրքերի թիւն է՝

Գանձակի նահանգում—մօտ 61% ընդհանուր ազգաբնակութեան.
Բագուի » —մօտ 60% » »

Տեսնենք ինչ պատկեր է ներկայացնում Երեւանեան նահանգը՝ ւտեղ Թուրքերը կազմում են ազգաբնակութեան մօտ 38%։ ա տարուայ ընթացքում (1893—1902) ամբողջ Երեւանեան նահանգում սպանուած է 1304 մարդ, ուրեմն՝ միջին հաշւով իւրաքանչիւր տարի 130 մարդ. կամ ուրիշ խօսքով իւրաքանչիւր 6381 գուց ընկնում է տարեկան 1 մարդ։

Թւերը աւելի հրահանգիչ են դառնում, երբ քննում էք սպաւթիւնների հարցը ըստ ցեղական միութեան։ Երեւանեան նահանմասին հաւաքած վիճակագրական չոր թւերը պարզում են ղ Թուրք ազգաբնակութեան խաղացած դերը ընդհանուր ոճրանութեան մէջ։ Обзоръ-ների մէջ վերջին 8 տարում (1897—04) դատապարտուածները դասաւորուած են ըստ կրօնի և ղանութեան։

Եւ դուրս է գալիս, որ այդ 8 տարուայ մէջ զանազան ոճիրրի համար դատապարտուած են 2801 մարդ, որից 1739-ը կամ %-ը մահմեդականներ են։ Նկատեցէք, որ դա Երեւանեան նահանգումն է, ուր մահմեդականները կազմում են ընդհանուր ազրնակութեան 42, 2% միայն։

Обзоръ-ները վկայում են նաև որ մահմեդականները բոլոր եղի ունեցող ոճիրների մեծագոյն թիւ հեղինակ լինելով հանդերձ՝ անձնապէս աչքի են ընկնում սպանութիւնների, վիրաւորումների և ազակութիւնների մէջ։

Եօթ տարուայ մէջ (1897—1904) դատապարտուած են 1165 րդասպաններ, որոնցից 879 հոգի կամ 75,45%-ը մահմեդականեր են։ Նոյն ժամանակամիջոցում մարդկանց ծեծելու, վիրաւոելու համար դատապարտուած են 151 հոգի, որից 113-ը, այսինքն 4%-ը աւելի քան մահմեդականներ են։ Աւազակութեան համար դատապարտուած են 48 մարդ, որից 39-ը կամ 81%-ը դարձեալ մահմեդականներ են։

Այդպէս ուրեմն Երեւանեան նահանգի ոչ-մահմեդական ազբնակութիւնը—որ կազմում է ամբողջ բնակչութեան 3/5-ը—ժին է ընկնում հազիւ 1/4-ը միայն այն ոճրագործների, որոնք տապարտուած են մարդասպանութեան համար, և 1/5-ը միայն

այն յանցաւորների՝ որոնք պատսպարուած են աւազակութե
համար։

«Այդ ուրեմն, եզրակացնում է պ. Ֆիլիպպով, Անդրկ
կասեան ազգաբնակութեան յանցագործ տարրերը արտադրում
կուլտուրապէս չափազանց յետամնաց՝ մահմեդական կամ ճի
կը լինէր ասել, Թուրքական մասսան»։ (Слѣдовательно прест
ные элементы закавказскаго населенія даетъ крайне отсталася
культурномъ отношеній мусульманская, точнѣе татарскя масса)։

Այդպէս է ահա վկայում պ. Ֆիլիպպով, տնտեսական մատերի
լիզմի և անշուշտ նաև սօցիալ-դէմօկրատիզմի ջերմ փաստաբ
ներից մինը։ Նա Թւերի պերճախօս լեզուով մերկացնում է և հր
պարակ հանում մէկը մեր Կովկասեան իրականութեան ամենայ
ւոտ վէրքերից, որը և միաժամանակ բաւականաչափ լոյս է սփռ
ներկայ հսկայական տրագեդիայի վրայ... Մի բացառութիւն
սօցիալ-դէմօկրատների մէջ... Չը գիտենք, թէ ինչպէս են գ
պ. Ֆիլիպպովի այդ վարմունքը՝ Կովկասեան «ընկերները»,
րոնք á tout prix համերաշխութիւն են գտում, առանց քննե
ցաւոտ, ախտաւոր իրականութեան խորունկ պատճառները, հ
մարելով նման «մերկացումները» մի տեսակ պրօֆանացիա իրա
ամեն բան հարթող ու հաւասարեցնող և միանգամայն սխալ ը
բռնուած դօքտրինի համար։

Այնուամենայնիւ, պ. Ֆիլիպպովը ևս տալիս է առատօր
իր. հարկը սօցիալ-դէմօկրատական ֆրազիօլօգիային։ Երևոյթնե
լուսաբանութեան մէջ նա ևս կիրառում է ապրիօրիստական մեթ
դը Սէմինի և այլոց նման ի չարն է գործ դնում տնտեսակ
մատերիալիզմը և դատում է անալօգիաներով, նմանութիւններո
Նա յենւում է մասամբ—ինչպէս ինքն է ասում—«այն թէօրիակ
դրութիւնների վրայ, որոնք բղխում են ուրիշ ժողովուրդներ
մէջ գտնուած համանման իրողութիւններից», և Թուրք տարր
արտադրած մեծածաւալ ոճրականութիւնը բացատրում է միայն
միայն նրա տնտեսական-արդիւնաբերական պայմաններո
բացատրում է նրանով, որ «արևելեան Անդրկովկասում ներկա
յումս մուտք է գործում քաղաքային տնտեսութիւնը, որը դուրս
մղում հին բնական տնտեսութիւնը (Naturalwirtschaft)։

Բացատրութեան այդ եղանակը օրիգինալ է, բայց ոչ բոլ
բովին համոզեցուցիչ։ Արդիւնաբերութեան էւօլիւցիան և պա

ւնքների եղանակը, անտարակոյս, մեծ ազդեցութիւն ու-
ղղովուրդների բարքերի վրայ, բայց քիւրդը, օրինակ, իբ-
մայնք, իբրև մասսա, չի սպասել փողային տնտեսութեան
գործելուն՝ որպէս զի իր անդադրում ու աղաղակող ոճիր-
կատարեալ նահատակութեան մատնէ մի ամբողջ ժողո-
—իր դրացի հայ խաղաղ ժողովրդին։

նվիճելի է, որ սօցիալական տարկանոնութիւնները—անհա-
արութիւն, չքաւորութիւն, կարօտութիւն և այլն—շատ մեծ
ւթիւն ունեն յանցագործութեան վրայ, սակայն նրանք
պատճառները չեն։ Բացատրեցէք, օրինակ, այն փաստը՝ որ
րիայում տարեկան 7—8 անգամ աւելի է մարդ սպանւում,
րլանդիայում։

նկարելի է վերագրել այդ՝ երկու երկրների տնտեսական
ների տարբերութեան, որ այնքան էլ մեծ չը պիտի լինի։
ակակից ոճրագիտական շկօլան, որ ունի փայլուն, աշ-
հռչակ ներկայացուցիչներ՝ տնտեսական ու սօցիալական
ներից զատ՝ տեսնում է նաև ուրիշ մօմէնտներ ոճրի էու-
մէջ. նա մեծ տեղ է տալիս նաև զուտ բնական ֆակտոր-
—ցեղական խառնուածքին, բնազդականութեան, գրգռողու-
(Jmpulsivität) և այլն։ Նրա տեսակէտից՝ ոճրագործութիւ-
ւդիսանում է որոշ չափով իբրև ատաւիստական մի երե-
որ վերարտադրում է նախնի դարերի մարդկային բիրտ
նութիւնը։

սկ այդ հոգեբանութեան տիրապետող գծերն են—ըստ Վի-
ծէրրերօի—գրգռողութիւնը և տոկուն, յարատև աշխատան-
ւցակայութիւնը (այդպիսի աշխատանքի անընդունակ
)։

նրիկօ Ֆէրրի, Իտալիայի սօցիալիստ կուսակցութեան պա-
-ւթը և յիշեալ դպրոցի տաղանդաւոր ներկայացուցիչներից
ցոյց է տալիս՝ կրիմինալ ստատիստիկայի վրայ հիմնուած՝ որ
ցեղը, այդ զուտ բնական (և ոչ սօցիալական) ֆակտորը
ն տարբերութիւններ է մտցնում ոճիրների համեմատա-
օկոսի մէջ։ Առաջ բերենք նրա «L' Omicidio» գրքից մի
թւեր, որոնցով հռչակաւոր սօցիալիստը պարզում է տար-
ողովուրդների տարբեր հակումը դէպի մարդասպանութիւն։

Իւրաքանչիւր մէկ միլիօն բնակիչներից տարեկան սպանու

Իտալիայում	—	96,9	մարդ
Սպանիայում	—	76,7	»
Աւստրիայում	—	24,4	»
Շվէցիայում	—	12,9	»
Դանիայում	—	12.4	»
Գերմանիայում	—	10,7	»
Հօլլանդիայում	—	5,6	»
Անգլիայում	—	5,6	»
Շօթլանդիայում	—	5,0	»

Պարզ է, որ ոճրագործութեան երևոյթը (la criminalite') սեր
կապակցութիւն ունի ցեղական առանձնայատկութիւնների հ
նրա զարգացման մէջ դեր են խաղում բացի տնտեսական և կլ
տուրական պատճառներից նաև արիւնը, բնութիւնը, խառնու
քը, որոնք տարբեր են մի շվէդի և մի իտալացու մէջ, մի ան
լիացու և մի ունգարացու մէջ, մի սպանիացու և մի աւստր
ացու մէջ։ Այստեղ, այս հիմնական ու ծանրակշիռ խնդրում
իր ակներև անբաւարարութիւնն է ցոյց տալիս մարքսիզմը կ
տնտեսական մատերիալիզմի թէօրիան, որը յաւակնութիւն ունի մար
կային հանրակեցութեան բոլոր երևոյթները վերածելու նիւթակ
տնտեսական մօտիւներին։ Ինչպէս որ անհատական ոճիրների մ
առհասարակ մեծ դեր են խաղում անհատների օրգանական
առանձնայատկութիւնները (զուտ բնական մի ֆակտոր, որ կա
չունի անհատների տնտեսական կենսապայմանների հետ)—այ
պէս և հաւաքական ոճրականութեան մէջ դեր են խաղում հասարա
կական օրգանիզմի զուտ ցեղագրական, անտրօպօլօգիական առան
նայատկութիւնները, որոնք, անշուշտ, քաղաքակրթութեան էւօլ
ցիայի հետ փոփոխւում են աստիճանաբար, թէև խիստ դանդա

Դառնանք Վանդէային։ Ռուս իրաւաբաններն ու ոճրագէտ
ները ևս յաճախ մատնացոյց են լինում նոյն իրողութեան վրա
նոյն ցեղագրական տարբերութիւնների վրայ և նրանք ևս ա
ձանագրում են նոյն տխուր փաստը, որ հրապարակ են բերու
Կովկասեան Обзоръ-ները. այսինքն՝ որ մահմեդական տարրեր
կայսրութեան ամբողջ տարածութեան վրայ մի առանձին հակու
մըն են ցոյց տալիս դէպի ամեն կարգի ոճիրները և մանաւ
րապէս դէպի մարդասպանութիւն։

Խօսելով Սիբիր աքսորուած ոճրագործների մասին՝ պ. Ս. Վ. քսիմօվ ասում է իր «Сибирь и Каторга» *մեծահատոր ուսում-ւիրութեան մէջ.*

«Այն նահանգների ցանկում, որոնք տուել են մարդասպանու-ների ամենամեծ թիւը, առաջին տեղը գրաւել են այլացեղ նա-գները և գլխաւորապէս նրանք, որոնք բնակուած են մահմեդա-օրէնքը դաւանող ժողովուրդներով» (Եր. 196)։

Մի այլ տեղ նոյն գրքում ասուած է.

*«Թաթարների վրայ (*на татаръ*) ընկնում են ամենածանր րները,—մարդասպանութիւն, թալան ու աւազակութիւն *)։*

Չերկարացնենք։ Թւում է թէ վաղուց հանրածանօթ ու banal *րձած ճշմարտութիւններ ենք յիշում,—վաղուց մեր թշւառ ի-կանութեան մէջ արմատացած գծեր, որոնց մասին ամենից լաւ եակ են հէնց իրանք, մշտնջենական դրացիութեան մէջ ապ-տարրերը—հայ ժողովուրդը (Անդրկովկասում ու Տաճկաստա-մ) և մահմեդական ժողովուրդները՝ թուրք, քիւրդն ու տաճիկը...*

Այո, պարզ, անգրագէտ հայ գիւղացին՝ տաճկահայը, թէ կով-սահայը՝ կը վկայէ ձեզ, առանց խորիմաստ ֆորմուլների դիմե-լով իր պապերի ու իր ամենօրեայ փորձի վրայ յենուած՝ որ իր օրինակ դժբախտութիւնների պատճառը մուսուլման ազգաբնա-թեան տնտեսական իրաւազուրկ դրութիւնը չէ, որից ինքն էլ տա-պում է գէթ հաւասար չափով, «հողազրկութիւնը» չէ, «պրօլետա-ացիան» չէ,—այլ նա գիտէ, որ իր դրացին, մուսուլման ժո-ովուրդը արտադրել է միշտ անսովոր առատութեամբ անհանգիստ րրեր, անհանգիստ՝ անկախ ապահովութեան ու անապահո-թեան պայմաններից և անհանգիստ՝ բացառական, վուլգար ստով, տոկուն աշխատանքից ընդհանրապէս խորշող, թալա-ու սպանութեան միշտ տրամադիր. բայց հայի ռամկական դա-ութիւնը կասէ ձեզ և այն՝ որ մահմեդական տարրերի այդ խու-ուած տրամադրութիւնը—որի արմատները պէտք է փնտրել րերի խոր գիշերի մէջ—խիստ դիւրութեամբ սանձահարւում է ն իսկ Թիւրքիայի ու Պարսկաստանի պէս կիսաանիշխանական րերի մէջ, երբ կառավարութիւնները կամենում են այն, որ անհանգստութիւնը, թալանի ու աւերի այդ խորարմատ բը-

*) С. В. Максимовъ. «Сибирь и Каторга» ст. 321.

նազդները մինչև օրս զսպւել էին նաև Կովկասում, որ յ
ու ոճրի հերոսներին շատ յաճախ կանգնեցրել է Սիբիրի
խաղանի հեռանկարը, որ այդ հեռանկարի սարսափներն
վայրկենաբար չքացան, որ անպատժութեան գիտակցութիւնը յան
ծակի բռնեց նրա տեղը և... պայթեց հսկայական աղէտը...

Ցանկարծակի՞... Այդտեղ արդէն միջամտեցէք դուք,
լիգենտ ընթերցող, այդտեղ ռամիկ հայ գիւղացու խելքը չի
նում. առանց տրամաբանութեան օրէնքներին ծանօթ լինելու
տեւեց ձեզ մերկ, անպաճոյճ ցուցմունքները, որոնք ոչ այլ ինչ
եթէ ոչ կովկասեան ողբերգութեան բուն ծնող-նիւթող
ճառները, իսկական causes de'terminantes-ը...

Իսկ «յանկարծակին»—ձեզ յայտնի է, որ պատահական ո
չը կայ ոչ բնութեան, ոչ էլ մարդկային հասարակութիւնների
—«յանկարծակին» ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ երկար տարին
ի վեր պատրաստւող, զարգացող իրողութիւնների ճակա
գրական հետևանք, կամ ասենք աւելի պարզ—այն չարաշուք
ոճրագործ քաղաքականութիւնը, որ ասիական բռնաւորների
քում միակ ու գերագոյն միջոցն է՝ թումբ դնելու յեղափո
թեան բարձրացող ալիքի առջև։

Հայը «վտանգաւոր» տարր էր հռչակւած—պէտք էր խեղդ

Բիւրօկրատիան, ի դէմս Գօլիցինների, իրագործեց իր
կարամեայ հայադաւ քաղաքականութեամբ որոշ, նպաստաւոր
մաններ, որոնց մէջ շղթայազերծ դուրս ժայթքեցին խուժա
զսպւած բնազդները... Թուրքական մասսան դարձաւ այդ սև պա
մական մօմէնտում հակայեղափոխութեան սիրայօժար դրօշակակիր։
ահա հետևանքը.—արեան հեղեղներ, ծխող աւերակներ և ամ
ուրեք լաց ու հեծեծանք...

Նման պատճառներ, նման հետևանքներ։ Մենք ոչ մի է
կան տարբերութիւն չենք տեսնում տաճկահայոց և ռուսահայ
կտորածների մէջ, նրանց աղբիւր-պատճառների ու արտայ
տութիւնների տեսակէտից (բացի ի հարկէ, նրանից, որ Կովկ
սում գազանացած խուժանի հարւածներին, հայկական դիմադր
թիւնը պատասխանում է ոչ նւազ կատաղի հարւածներով)։ Նո
կուլտուրական-աղատագրական հոսանքը հայ տարրի մէջ, նո
ոճրագործ, խուլիգանական քաղաքականութիւնը, նոյն քստմնել
անարգ գործիքը՝ ի դէմս վայրագ, արիւնածարաւ, նախապաշ

մարդակերների… Սակայն, հաւատացած եղէք, ընթերցող, եթէ կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատները շնորհ անէին մակե- ային մարգանքներից դուրս՝ փոքր ինչ խորը գնալ տաճկա- կան աշխարհաշառաչ ողբերգութեան անալիզի մէջ, մի ող- ութեան, որի առաջին գործողութիւնը խաղացւել է դեռ տաս ի սրանից առաջ,—այդտեղ ևս նրանք պիտի հոլովէին, մըտ- մի ողբալի խակութեամբ ու սորկութեամբ, նոյն ընդհանուր, ոթ բառերը՝ ֆէօդալիզմի քայքայում, դասակարգային կռիւ, կան նացիօնալիզմ, հայ առևտրական մրցութիւն, դիֆֆե- ցիացիա, կապիտալիզացիա, պրօլետարիզացիա… Ո՞ւր ես, ղքս… Երբէք մի նշանաւոր թէօրիա չի ենթարկւել այդքան ւր պրօֆանացիայի…

VI

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՐՈՀԸ ԵՒ ՊԱՆԻՍԼԱՄԻԶՄԸ

«Իդէօլօգիան» դեր չունի

է պանիսլամիզմը.—Նրա պատմական պատճառները.—Աբդիւլ Համիդ և ական միութեան պրօպագանդը.—Բանդագուշանք.—Համիսլամութեան ե- թը հովկասում.—Նրա արտայայտութիւնները թուրք-հայկ. կռիւների ըն- ում.—«Օսմանեան արշաւանքի» վտանգը.—Մի նշանաւոր դօկումենտ.— Շիա և սիւննի.—Տրամաբանական հակասութիւն.—

կայ մի ուրիշ պատճառաբանութիւն, մի ուրիշ «իզմ»— իսլամիզմը։

Մենք տեսանք, որ ոչ հայ բուրժուազիան ու կապիտալիզմը ից «աւերածներով», ոչ հայկական «նացիօնալիզմը» իր quasi- ակողական ախորժակներով, ոչ հայ կօմիտէների գործու- թիւնն ու «սեփական թագաւորութիւն» հիմնելու ծրագիրը մէկը դրանցից, իբրև դրդապատճառ այժմեան դրամայի, չի դիմանալ լուրջ քննադատութեան։ Նրանք բոլորը հնար- ն կամ հայատեաց սև-հարիւրակեանների կամ թէ միամիտ միտ «թէօրետիկոսների» կողմից։

ուած կամ յամենայն դէպս խիստ ուռցրած, չափազանց- է նաև պանիսլամիզմի արգումենտացիան։ Թուրք խուժա-

նը իր «բարձր», ոճրագործ դասակարգի ղեկավարութեամբ հ
յերի դէմ շարժւելիս՝ չի հնազանդւել ոչ մի «իդէօլօգիայի»,
մի գաղափարական բնոյթ ունեցող թելադրութեան։ Նա հնազան
ւել է իր աւանդական penchant au crime-ին, իր աւարառու բ
նազդումներին։ Նրան հասկացրել են, այդ թշւառ, տգէտ, ողբ
լի մասսային, թէ նա անվերջ ու անպատիժ կերպով կարող է թ
լանել իր հարևանին… Ցիշեցէք այն միթխարի կարաւանը,
1905-ի ամառը ֆուրգոններով շարժւում էր դէպի Վարանդա
գիւղերը—Նախիջևանիկ, Քեաթուկ, Փիրջամալ, Վարազաբոյն—գ
նում էր հայ գիւղացու գոյքը յափշտակելու, իր տունը կրելու
վայելելու։ Ցիշեցէք և այն հազարաւոր բօրչալւեցիներին, որո
նոյնպիսի հիմնական պատրաստութիւններով արշաւել էին Թիֆ
լիսի վրայ և ապա—պատմում են—դառն յուսախաբութեան մ
վերադառնալով, տրտունջ էին յայտնել իրանց շէֆերին. «Դու
մեզ հաւատացրիք թէ ամբողջ Սօլօլակը պիտի կրէինք»…

Ի՞նչ դեր կարող էր ունենալ պանիսլամիզմը այդ հսկայա
կան մօբիլիզացիայի մէջ… Բայց նախ բացատրենք գաղափար
իմաստը.

Աբդիւլ-Համիդի դիւային հանճարի յղացումն է դա—այ
քաղաքական վարդապետութիւնը, որի անունն է պանիսլամիզմ
համիսլամութիւն։ Եւ նա ունէր իր հիմնական պատմական պատ
ճառները։ Նա գալիս էր իբրև մի պանացէում, իբրև մի դարմա
կիսալուսնի խաւարող տիրապետութեան համար։ Ի՞նչ սոսկալ
հարւածներ էր կրել վերջին դարում՝ երբեմն ահարկու և համա
տարած այդ ուժը։ Ի՞նչ էր նա Սօլիման մեծի օրով և ինչ դա
ձաւ Աբդիւլ-Համիդի օրով։ Գեաւուր ուժերը եկան մին միւսի
տևից յօշոտեցին այդ հսկայական օրգանիզմը։ Իսլամը խորտա
ւեց Ասիայում, Աֆրիկայում, Եւրօպայում. Նրա մի միթխա
զանգւածը Հնդկաստանում անցաւ Անգլիային, Նրա բազմաթ
իշխանութիւնները կենտրօնական Ասիայում անցան Ռուսաստա
նին. Աֆղանստանը միայն կանգուն մնաց մի երերուն ու ֆ
տիւ անկախութեան մէջ, շնորհիւ միայն անգլօ-ռուսական հակ
մարտութեան։ Պարսկաստանն ու Մարօկկօն ևս քարշ են տա
մի ողբալի գոյութիւն, այն ինչ Ալժիրը, Եգիպտոսը, Ցունաստան
Ռումինիան, Սերբիան խլւեցին սուլթանների ձեռքից համեմ
բար նոր ժամանակներում։ Եւ, վերջապէս, ահա մի շարք վճ

կան հարուածներ Աբդիւլ-Համիդի թագաւորութեան օրով.—Բուլղարիա, Արեւելեան Ռումելիա, Բօսնիա-Հերցեգովինա, Թեսալիա Կիպրոս, Էպիրոս, Կրետէ, Տունիս, Եգիպտոս, Սուդան—բոլորն անցան գեաւուրների ձեռքը կամ կազմակերպուեցին իբրեւ ուրոյն, անկախ պետութիւններ։

Այդ ծանր կորուստները չէին կարող չանդրադառնալ Ելդըզեան կամարիլլայի հոգեբանութեան վրայ և մանաւանդ Սուլթան Համիդի՝ որ ինքզինք համարում է ամբողջ իսլամ աշխարհի պարագլուխ—և՛ թագաւոր և գերագոյն խալիֆա, Մարգարէի միակ փոխանորդ։ Եւ ահա յղացւում է փրկադարմանը. Տաճկաստանը իբրև միակ շատ թէ քիչ ուժեղ ու կազմակերպուած պետութիւն ամբողջ մահմեդական երկրագնդի վրայ՝ հաւաքէ իր շուրջը բոլոր մանր ու խոշոր իսլամ պետութիւններն ու ժողովուրդները և վերականգնէ օսմանեան գահի նախկին մեծութիւնն ու հմայքը…

Բանդագուշանք, անշուշտ… Բայց Ելդըզի մենաւորը, ըստ երեւոյթին, շատ պինդ է կպել այդ գաղափարին և նա երկար տարիների ընթացքում ջանք չը խնայեց իրագործելու համար անիրագործելին։ Ղրկեց գործակալներ քարոզչական միսսիայով դէպի բոլոր ծայրերը, դէպի Եգիպտոս, Ալժիր, Մարօկկօ, նոյնիսկ հեռաւոր Հնդկաստան։ Առատ վարձատրութիւն ստանալով պետական թշուառ գանձարանից՝ այդ բազմաթիւ գործակալները ամեն տեղ Մահմեդի հաւատացեալների մէջ «իսլամական միութիւն» են քարոզում և սուլթան-խալիֆայի գովքն են երգում։

Ոչ մի կասկած՝ որ նոյն աշխատանքը առաջ է մղւում և Կովկասում… Կան, եղել են բազմաթիւ փաստեր հէնց թուրք-հայկական ընդհարումների միջոցին, որոնք հաստատում են համիսլամական պրօպագանդի գոյութիւնը Անդրկովկասում. եղել են խորհրդաւոր սոֆտայանման քարոզիչներ, հաւանականօրէն Թիւրքիայից եկած որոշ հրահանգներով, եղել են «ղազաւաթի», սրբազան պատերազմի մարտակոչեր, եղել են կանաչ դրօշակներ, զանազան գայթակղեցուցիչ մակագրութիւններով ու լօզունգներով, եղել են մասսային իսլամացման դէպքեր, եղել է, վերջապէս, տարիների ընթացքում համիսլամացման քարոզը Թուրք մամուլի միջոցով Աղայեւների և ուրիշ իդէօլօգների բերանով, որոնք յիրաւի, մինչև ուղն ու ծուծը վարակուած են պանիսլամիզմով։

Այդ բոլորը չի կարելի հերքել։ Սակայն դրանք, կարելի է

տսել, մեկուսացած պատահական փաստեր են միայն, որոնք եղ են ունեցել մի մի շէֆերի գիտակցութեան մէջ, բայց որոնք ոչ մի առնչութիւն չեն ունեցել Թուրք մասսաների հետ, որոնք, իբրև շիա, չէին կարող բարեկամաբար տրամադրուել դէպի Բօսֆորից եկող ներշնչումները... Պանիսլամիզմի, ինչպէս և բոլոր իդէօլօգիական մօմէնտների դերը, համարեա ոչինչ է Թուրք-հայկական կօշմարի ծագման ու զարգացման մէջ։

Մի վայրկեան կար, երբ հայ հասարակութիւնը ամենայն լրջութեամբ ահազանգ էր խփում «օսմանեան արշաւանքի» վըտանգի հանդէպ։ Այդ ժամանակն էր, որ ռուս սօցիալիստ-յեղափոխականների մեծ օրգանը, Պետերբուրգի «Сынъ Отечества»*-ն հրատարակեց իր Կ. Պօլսեան թղթակցից ստացած մի նշանաւոր ու սենսացիօնել դօկումենտ, որը վճռականապէս հաստատել էր ուզում, որ Անդրկովկասեան Թուրքերի հայաջինջ դաւադրութիւնը նիւթուած, ծրագրուած է Բօսֆորի ափերում...*

Ահա այդ ուշագրաւ դօկօմենտը.

(Կ. Պօլսի թղթակցութիւն «Сынъ отеч.» *լրագրի)*

«Երբ ես գրում էի պանիսլամիզմի մասին, ինչպէս մի լուրջ շարժման մասին Կովկասում և առհասարակ Արևելքում, մի քանի հեղինակներ «Արևելքը ճանաչողներ» անուանուածներից հեգնաբար ծիծաղում էին և ասում էին, թէ դա չափազանցրած երկիւղ է։ Վերջ ի վերջոյ, երբ քեզ ամեն տեղ ասում են՝ յայտնի չէ թէ ում կողմից «հեղինակութիւններ» ճանաչուածները, թէ դու սխալւում ես,—մնում է միայն լռել։ Ժամանակները փոխուեցին։ Պանիսլամիզմը ճանաչուած է ամեն տեղ, և Եւրօպայում դիմադրութեան միջոցներ են ձեռք առնուել։ Միայն Ռուսաստանում նրան նշանակութիւն չեն տալիս, չը նայելով ամեն տեսակ աշկարայ փաստերի։ Ներքև բերուած թանկագին դօկումենտը, որ ես ձեռք բերի մեծ դժւարութիւններով, պերճախօս և պարզ կերպով նկարագրում է, թէ ինչպէս էր պանիսլամիզմի գործը Կովկասում։

Ներկայումս Անդրկովկասից վերադարձան երեք ագէնտներ, որոնք եղել են գլխաւորապէս Գանձակի, Բագւի և նրանց սահմանակից նահանգներում։ Մէկը անդրկովկասեան մի Թուրք է Գանձակից, միւս երկուսը—Թիւրքացած ղրիմցիներ։ Թիւրքիայում նրանք ապրում են վաղուց և նոյն իսկ հաշւում են մի ինչ որ մինիստրութեան ծառայութեան մէջ, թէև դարձեալ էլի ռուսահըպատակ են համարւում։ Անցագրերին նայելով, նրանք վաճառականներ են, իսկ իրապէս ոչ մի կապ չունեն վաճառականութեան հետ։ Ահա այն դօկումէնտը, որ յօրինել է այդ երեք ագենտներից մէկը և ուղարկուած է պանիսլամիզմի մի ներկայացուցչի, որի հասարակական դիրքը թոյլ չէ տալիս սխալ միտք ունենալ։

«X—փաշայի հրամանով, ես անյապաղ Թիֆլիսից ուղևորւեցի Շուշի. յետագայ հրահանգները ստացայ արդէն Բագւում։ Մեր համախոհները ինձ կրկնում էին, թէ ի փառս իսլամի սկսած ձեռնարկութեան աջողութիւնն ապա-

Մեր ընկերներից ազդեցիկ մարդկանց պրոտեկցիայով, բայց ի հար-
կարապէս դրամական նշաններով (Թարգմանում եմ բառացի) մեզ ա-
ցնել ոստիկանութեան մէջ մեր գործի համար անհրաժեշտ մարդ-
կանց Ն. տսում էր և խոստանում, թէ կանէ ինչ որ հնարաւոր է, որ-
ռուացնէ մեզ խանգարող հայերին, որոնք ադմինիստրացիայի մէջ մի
տօններ ունեն։ Բայց այս բանը այնքան էլ հեշտ չէր։ Այդ անիծեալ
րը, ինչպէս երևում է, իշխան Ն.-ից աւելի ուժեղ պաշտպանութիւն
մեր ջանքերը այս ուղղութեամբ, կորան ի զուր. դրա հետ և հա-
ի, որպիսի գումարի բաժանման ստացագիրը սրա հետ ներկա-
մ։ (Այս ստացագիրը ինձ չաջողուեց տեսնել, բայց կարելի է գլխի ընկ-
է նրա վրայ ստորագրել)։ Դուք գիտէք, որ մեր նպատակը սկըզ-
ած էր հայերի դէմ, և շնորհիւ այդ հանգամանքի, մենք մէջտեղից
ամեն մի կասկած։ Ամբողջովին զբաղուած Հեռաւոր Արևելքի պա-
, բնակիչները ուշադրութիւն չէին դարձնում թէ ինչ է կատարւում
կ մենք գործում էինք եռանդով։ Առիթները քիչ չը կային։ Մի հան-
քիչ էր մնում, որ փչացնէր գործը։ Տեղ հասած շոգենաւը,
էր բերում, ձերբակալուեց, հարկաւոր էր տալ ում պէտք է
խսկ մենք փող չունէինք։ Շնորհակալութիւն Մ-բէկին, որ ան-
ւ հարկաւոր գումարը, և մենք գիշերով ափ իջեցրինք շոգենաւի
Նոյն օրը և եթ այդ զէնքը բաժանուեց ձեռքէ ձեռք։ Այն մեծ գաղա-
ի համար մենք պատրաստ ենք մեր գլուխները զոհել և վրէժ առնել
մի թշնամուց, որ չէր ուզում մեզ մարդու տեղ դնել, ստորացնում էր
ում էր մեզ շատ տասնեակ տարիներ,—այդ գաղափարը ոգևորել է
մարիտ ուղղահաւատներին, և մենք խորապէս համոզուած էինք, որ
ակին կը հասնենք։ Այն, ինչ այս րօպէին տեղի ունի Կովկասում,
համարել մեծ գործի սկիզբ։ Ափսոս միայն, որ հաշտութիւնը շատ
մեզ շատ խանգարեց։ Բայց մեծ Ալլահը կը տայ մեզ ոյժեր շարու-
կուած գործը, յանուն որի մեր կանայք և քոյրերը արդէն ջերմ ար-
եր են թափում։ Շատ անսպասելի հանգամանքներ թոյլ չը տուին մեզ
Կովկասի մի մասը»։

այն ամենը, ինչ ինձ աջողուեց կարդալ։ Պանիսլամական շարժումը
ոջ դնաց այն ժամանակից, երբ Հեռաւոր Մանջուրիայի դաշտերում
էր մարդկային արիւնը։ Չը բաւականանալով բերանացի պրոպագան-
տարածում էին ամբողջ Կովկասում հարիւրաւոր և հազարաւոր ան-
մօլլաներ, պանիսլամիզմի ամեն տները աւելի հեռու գնացին։ Բերա-
պրոպագանդան նրանց այլ ևս չէր բաւականացնում, անհրաժեշտ էր տես-
իրական հետևանք։ Եթէ չը լինէր ռուս-եապօնական պատերազմը,
ռուսաց զէնքի մշտական անաջողութիւնը, պանիսլամիզմը գուցէ
ը կը մնար ստուգման կէտի վրայ և խօսքից գէնը չէր գնայ։ Բայց օ-
ը վարակիչ են։ Անխելքները հրճուեցին. «Մենք եապօնացիներից յետ
յ ոչ քաջութեան, ոչ դէպի հայրենիքն ունեցած սիրոյ կողմից։
փորձենք ոչնչացնել անիծեալ գեաւուրներին ի փառս Իս-
մեծ Օսմանի։ Եթէ բոլոր մահմեդականները միանան, այն

ժամանակ կարելի է աւելի լաւ պարել և կը ստեղծւի այնպիսի անհ... պետութիւն, որը Եւրոպայում նոյն իսկ չեն էլ երազում։ Նորից կը շող... Օսմանեան սուրը և նորից գեաւուրները կը սողան մեր ոտների մօտ։ Եթէ գեղեցիկ օր ապստամբեն բոլոր մահմեդականները, ոչ մի ոյժ չէ կարող կ... նեցնել նրանց հարուածը։ Եւ ահա յանուն այս անմիտ գաղափարի, որ հա... արծարծում են Բոսֆորի ափերում և որը պէտք է ի նկատի առնել, պան... մական միութեան բոլոր անդամները կամաւոր նւէրներ են տալիս կոմիտէ... րին։ Այդպիսի մի կոմիտէ էլ կայ մեզ մօտ Կ. Պոլսում։ Նրա բազմաթիւ ... դամների մէջ կարելի է հանդիպել այնպիսի անձանց, որոնք սովորական ... մանակ սեղմում են եւրոպացու ձեռքը և իրանց կրթուած մարդ են համար... Վերջին ժամանակ այդ կոմիտէները եռանդով զբաղուած են փող հաւաք... զէնք գնելու համար։ Ստամբուլի մի քանի տներում կարելի է գտնել ամեն ... սակ զէնքի ամբողջ պահեստներ։ Յայտնի չէ թէ ինչ ճանապարհներով հա... հազարաւոր փամփուշտներ, վառօդ և հրացաններ ուղարկում են Կովկաս և ... նում են Կովկասի սահմանակից ազգաբնակութիւնը։ Տենդային մի գործունէ... թիւն է կատարւում ռուս կառավարութեան քթի տակ, իսկ այդ կառավար... թեան այնպիսի պաշտօնեաները, ինչպէս են իշխան Ն.,—անհոգ ապրում են ... րանց համար և փող դիզում»։

Մաք. Այշին

Ապագան թերևս փոքր ինչ լոյս կը սփռէ այդ առ... ծւածի, այդ դողացնող կասկածների վրայ, որոնք միանգամ... զուրկ չէին հաւանականութիւնից և որոնք ունէին իրագործել... համար որոշ նպաստաւոր պայմաններ,—Մանջուրական կատաս... րօֆ, Ցուսիմա, շառաչալի պարտութիւններ և ի լրումն ամենայ... ներքին համատարած յեղափոխութիւն... A priori *անհնարին ... թւում, որ Եըլդըզի բռնաւորը—թէկուզ և մակեդօնական ու հ... կական կօշմարները սրտի վրայ ծանրացած—մտածէր անել վ... ջապէս խիզախ ոստիւնը, շանթել աւանդական ոսոխին, ապստ... բեցնել Դաղստանը, ոտքի հանել բոլոր Կովկասեան մահմեդակա... ներին՝ շիա ու սիւննի՝ և յետ նւաճել կորցրած հողերը...*

Սակայն.. Դաղստանը յուզման ոչ մի նշան չարտայայտեց... սպասողական դրութիւն էր արդեօք—չը յուզւեցին և Կովկասեա... միւս ծայրերում ապրող սիւննի ազգաբնակութիւնները, որոն... ընդհակառակը, սկզբից մինչև վերջ խուլիգանական քարոզնե... հանդէպ պահպանեցին կատարեալ անդորրութիւն և նոյն իսկ ե... բեմն բարեացակամ վերաբերմունք դէպի հայ ժողովուրդը։ Պա... նիսլամիզմը, ինչպէս ամեն մի ուրիշ վարդապետութիւն, որ գա... լիս է Տաճկաստանից, պէտք է բնականաբար ջերմ արձագան... գտնէ սիւննի մահմեդականների մէջ. և տրամաբանօրէն, կռիւ... պէտք է կենտրոնանար նախ այդ վերջինների ու հայերի միջև

ինչ՝ միանգամայն հակառակն ենք դիտում։ Կոտորածը ըսկս- է Բագւում և այնտեղից տարածւում է դէպի Նախիջևան, ան, Շուշի, Գանձակ, Թիֆլիս. այդ բոլոր վայրերում մու-սլման ազգաբնակութիւնը կազմում են բացառապէս շիաները։ ինչդեռ կոտորածի մէջ ոչ մի մասնակցութիւն չեն ունենում ի քաղաքները, ուր գերիշխող տարրը սիւննիներ են, և ուսկից դիւրին էր դուրս մղել հայերին։ Այդպէս—Նուխի, Շամախի, ներ և այլն։ Անգամ կատաստրոֆի շրջավայրում գտնւող մահ-կան սիւննի գիւղերը ոչ մի ակտիւ մասնակցութիւն չեն եցել հայ-թուրքական ընդհարումների մէջ։

Այսպիսով, պանիսլամիզմի պատճառաբանութիւնը ևս մնում յուն ու անընդունելի։

VII

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՎԱՆԴԷԱՆ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ՂԵԿԱՎԱՐՈՂ ՏԱՐՐԵՐԸ

Սրտառուչ դաշնակցութիւն

ուրք հրապարակախօսութիւնը և հակայեղափոխական պրօպագանդը.—Անցքե- պատճառները խեղաթիւրւած.—Հայերը ամեն բանում մեղաւոր.—Egalita-me.—Հայերը չը պէտք է արագ զարգանան.—Վանդէականութեան իդէօլօգը.—լօկատօրական շահատակութիւններ.—Մուսուլման պատգամաւորութիւնը թուրքայի մօտ.—Հրապարակական մատնութիւն.—Վլադիկաւկազի Թուրքերի հեռագիրը.—Համալսարանականը խուլիգանի դերում։

Ծանր է, ծա՛նր՝ շնչել մի մթնոլորտում, ուր մեզ բախտակից, ոյ հետ քով քովի ապրող ժողովրդի նոյն իսկ այսպէս կոչւած տելիգենտ, ղեկավարող շրջաններում մենք տեսնում ենք ամեն հին, ցաւագար հանճարի տխուր արտայայտութիւնները, ո-րոնք թունաւորում են ամբողջ շրջապատը և յաճախ ուղղակի ատահատութեան են բերում ընդհանուր համակովկասեան բա-րօրութիւնը տենչացող ամեն մի անհատի։

Մենք խօսում ենք Թուրք ժողովրդի ղեկավարող ու տոն տւող ների մասին, ոչ այն փոքրաթիւ գաղափարական ինտելիգեն-ցիայի մասին, որ տակաւին խանձարուրի մէջ է և որի գործերը դեռ չենք տեսել։

Այդ «ղեկավարող տարրերն» են մեզ հետաքրքրում, նր[...] էին, որ շարժման մէջ դրին մեծ, անմռունչ, հլու զանգուածը, ն[...] րանք կատարեցին Թուրք-հայկական ընդհարումների մէջ [...] «շէյթանի» հետ համահաւասար դեր։

Ամօթալի՜ դեր...

Դեռ երկար ժամանակ արիւնոտ կատաստրոֆից առաջ [...] ղեկավարող «ինտելիգենցիան» յանձին իր ամենափայլուն, [...] նաձեռնհաս ներկայացուցիչների՝ հնչեցնում էր նաւթային [...] րաքաղաքից հակայեղափոխական Վանդէայի շեփորը, փաստաբան[...] էր պանիսլամիզմի և Թուրքական կապիտալիզմի օրգան Каспій-[...] թէ մուսուլման ժողովուրդը հակառակ է սահմանադրութե[...] ու յեղափոխութեան, թէ յեղափոխութիւնն ու սահմանադրութի[...] նը միայն վնաս կարող են բերել Թուրք ժողովրդին։

Եւ երբ ժայթքեց հակայեղափոխութեան պղտոր լ[...] նաւթաքաղաքի զարշահոտ արգանդից, երբ Թուրք ղոչիները [...] րանց հերոսակախմբերի գլուխն անցած, Նակաշիձէան ոստիկ[...] նութեան բարձր ու սիրալիր հովանաւորութեան տակ դժոխ[...] վերածեցին անհագին քաղաքը—այդ նոյն դիպլօմաւոր սև-հարիւ[...] րակեաններն ինչպիսի եռանդով սկսեցին լալ, արդարացնել յար[...] ձակւող կողմը, հարազատ խուժանին և յանցանքի ամբողջ բեռ[...] գցել հայերի վրայ...

«Հայերը սկսեցին»—այսպէս յայտարարեց Ահմէդ Բէգ Աղա[...] յև, վանդէականների գիտուն պարագլուխը, «Петер. Вѣд.»-ի մէջ հրատարակած իր մի յօդուածում։

«Հայեր և Թուրքեր հաւասարապէս ջարդեցին, թալանեցին, հրդեհեցին»...

Այսպէս էր բարբառում զազիր անմտութիւնը Բագւի առաջին կոտորածի մասին, որ պիտի մնայ միշտ Կովկասեան տարեգրութեան մէջ, երբև մի սև ու աղեխարշ կոթող Թուրք ղոչիների աշխարհադղորդ սխրագործութեան...

Իսկ պատճառների լուսաբանութի՜ւնը...

Այստեղ Թուրք ինտելիգենտ առաջնորդը տրամաբանութեան ամենաընտիր գոհարներն է թափում, նա ասպարէզ է գալիս égalitarisme-ի, հաւասարացման վարդապետութեան... Նման այն սօցիալ-դէմօկրատ նորընծային, որի մասին յիշատակեցինք մեր տեսութեան նախորդ էջերում. նա պահանջում է, որ հայե-

ր արագ չառաջադիմեն, չը զարգանան, չը թողնեն Թուրքերին մնաց ետևում, խաւարի տգիտութեան մէջ։

«Հայերը դպրոցներ հիմնեցին, թերթեր հրատարակեցին և կազմակերպեցին այլ և այլ ընկերութիւններ—կրթական, բարեգործական—հիմնեցին գրադարաններ, ընթերցարաններ և այդ բոլորի շնորհիւ արագ զարգացան մտաւորապէս ու տնտեսապէս և չնայած իրանց յարաբերական քչութեան, սկսեցին խաղալ երկրի մէջ գերակշռող դեր։ Մինչդեռ Թուրքերը, չընայելով իրանց ճնշող մեծամասնութեան, շարունակեցին փթել տգիտութեան, մտաւոր ու տնտեսական թշւառութեան մէջ, շնորհիւ ադմինիստրացիայի դէպի նրանց տածած անվստահութեան։ Ինքն ըստինքեան հասկանալի է, որ դրութիւնների այդպիսի անհամապատասխանութիւնը առաջ էր բերում ազգաբնակութեան երկու մասերի մէջ անխուսափելի շփումներ (тренія)» *)...

Եւ ոչ միայն վանդէական հրապարակախօսը անարգում է ամբողջ Ռուսաստանի առաջ հայ ժողովրդին, դուրս բերելով նրան, իբրև նախայարձակ, ոչ միայն նա բոլոր յանցանքը նետում հայ բուրժուազիայի ու հայութեան վրայ, ոչ միայն լռում է Թուրք շայկաների նախամտածւած, նախածրագրւած պօգրօմի մասին, այլ նա պերճախօս լռութիւն է պահպանում նաև «շէյթանի» պրօվօկատորական, դահճային, քստմնելի դերի մասին...

Ահա, սակայն, երկու տարի անց՝ Թուրք ղօչիների փաստաբանը յանկարծ սթափւում է, յանկարծ բացւում են նրա աչքերը, նա սկսում է հասկանալ և «շէյթանի» խաղացած դերը, որը իբր թէ մինչև օրս գաղտնիք է եղել նրա համար...

Սթափեցնողը իշխան Ուրուսովի առաջին Պետական Դումայում արտասանած հռչակաւոր ճառն է, որ ամբողջ աշխարհի առաջ մերկացրեց պօգրօմների քաղաքականութիւնը, նրանց պատրաստելու գաղտնիքները։

Եւ կեղծ ու փքուն էքստազի մէջ «Իրշադի» քամելէօն պուբլիցիստը հետևեալ կոչն է ուղղում Կովկասի հայ և Թուրք ժողովուրդներին.

«Լսեցէք դուք, մուսուլմաններ և հայեր։ Ո՞վ էր պատճառը երկու ազգերի թշնամութեան։ Ո՞վ էր, որ փլատակների վերածեց մեր գեղեցիկ երկիրը և

*) «Петер. Вѣд.» 1905, № 98.

արտասուքների մէջ թողեց բազմաթիւ որբեր։ Այժմ այդ բոլորը պատրաստ
Իշխան Ուրուսովի ճառից յետոյ։ Իշխան Ուրուսովի, նախկին մինիստրի
կանի ճառից երեւում է, որ Պետերբուրգում գոյութիւն ունեցող «Պատրիօտ
րի» կուսակցութիւնը ամեն ճիգ թափել է՝ կռւացնելու համար երկու ոչ-
ղափառ ազգութիւններին։ Բանից դուրս է գալիս, որ կան մինչև իսկ
րաններ, ուր տպագրւում են շրջաբերական-թռուցիկներ, որոնք տարածւում
ագենտների միջոցով դէպի ամեն կողմ, ազգութիւնները իրար դէմ լար-
նպատակով... Ես երկու տարի գլուխ էի կոտրում և ոչ մի կերպ չէի
րողանում գտնել աղբիւրը։ Բոլոր ժամանակ մտածում էի, թէ ինչն էր
ստիպեց երկու ժողովուրդներին, որոնք հազարաւոր տարիներ ապրել են
բայրութեան ու աշնայութեան մէջ, թշնամի դառնալ... Այժմ ամեն ինչ պարզ
ինձ համար Ուրուսովի ճառը կարդալուց յետոյ և ես սկսեցի կամաց-կա-
մաց բերել կոտորածին նախորդող բոլոր պարագաները... Մուսուլմաններ և
յէր. միթէ այսուհետև էլ սեփական ձեռքով քանդելով ձեր խրճիթները,
պիտի աջակցէք Գորէմիկինին ու Տրէպովին։ Հնարաւո՞ր է, որ այսուհետև
դուք շարունակէք գործիք լինել այդ չարամիտ շէյթանների ձեռքում... Մթ
ւեցէք Կովկասի զաւակներ, հայեր և թուրքեր»...

Ողբալի՜ և չարագործ փլիւգեր, որ գիտէ արագութեամբ
պտոյտներ գործել այս ու այն կողմը, նայած թէ ո՞ր քամին
աւելի ուժեղ փչում կայսրութեան մէջ՝ ազատագրակա՞ն
բռնապետական...

Այդ «անկեղծ» հրապարակական խոստովանութիւնները չ
արգելում, սակայն, նոյն խմբագիր Ահմէդ Աղայևին, նոյն «Ի
շադի» մէջ հրատարակել № 105-ում (1906) հետևեալ, պրովոկատ
րական թղթակցութիւնը Աղդամ կոչւած աւազականոցից.

«Հայ և թուրք ժողովուրդը իրար արիւնը թափելուց, իրար տները ա
րելուց յետոյ, միաժամանակ ձեռնպահ մնալով, թէև ապրում էին հաշտ և խա
ղաղ, բայց և այնպէս անցեալում թափած արիւնի անեցրած ծառերը ներկայում
տեսակ-տեսակ դառը պտուղներ են տալիս։

«Գանձակի գաւառի տափարակներում այս տարի շոգերն ընկնելուց մ
րեխը սկսեց կենդանանալ, այսօր կամ վաղը այստեղ ու այնտեղ կը սկսէ ոչըն
չացնել հասած արտերը, որի համար և ժողովուրդը նեղ դրութեան մէջ է մ
նացել։

«Անցեալ տարիները գոնէ հայերը և թուրքերը միասին խմբւելով ա
խատում էին եկող չարիքի առաջն առնելու։ Սակայն այս տարի հայերը թուր
քերին իրանց արշինով չափելով, բարձրացած սարերի լանջերը՝ չեն վստահա
նում թուրքերի մէջ գնալ. թուրքերն էլ, որոնք բնակւում են նոյնպէս սարա
հարթերում, չեն վստահանում տուն-տեղ անտէր թողնել, գնալ զուլումի վայրը
Այնպէս որ, այս չարիքին (մորեխին) վերջ տալու հոգսը մնում է միայն տափա
րակներում բնակւող թուրքերին։ Կառավարութեան կողմից այդ մասին դեռ

ջոցներ ձեռք չեն առնուած, այնպէս որ մարերը Երասխի և Կուրի հովիտ-ն բարձրացած, նրան ոչնչացնող երեք չուխտ մի կէնտ մշակների առաջ ղելով, որոնք անապատ դարձնելով, կը թռչէ դէպի սարերը՝ նոյնը այն-տեղ անելու, որտեղ և միաժամանակ մեծ քանակութեամբ ձու կը դնէ՝ յաջորդ ւայ համար։

«Այս բոլորից յետոյ մեր դժբախտ Թուրք եղբայրները այնքան են կու-րել և խելքները կորցրել, որ այս տարուայ զուլումին ուշադրութիւն չը դարձ-նելով և ապագայի մասին չը մտածելով, իրանց երեխաների, նոյնպէս և միւս ուն, աղքատ, անհող և քաղցած եղբայրների դրութիւնը ի նկատի չունե-նալով, ձեռներին եղած սև օրուայ հացը տանում են հայերի դուռը, ծախում նց, և փոխարէնը կեղծ թղթադրամներ ստանալով, գալիս են սրան-նրան տալիս, հայերի անխղճութեան մասին գանգատուում...

«Է՜յ դժբախտ, է՜յ կոյր, է՜յ հրէշի քուն մտած Թուրք ժողովուրդ ! Ե՞րբ դու քո հարևան հայից խղճի մի աննշան կտոր տեսել, որ այժմս էլ ում ես... Է՜յ դժբախտ, մի՞թէ այս մի տարուայ արձակած Թօփ-Թւանգի երը քեզ հրէշային քնից չեն արթնացրել...

«Գօղաս, Մարտիրոս և Առաքել քիրւաներ! Է՜յ իրանից երկմիտ, է՜յ Կով-ում գիտութեան և լուսաւորութեան սերմը ցանողներ, է՜յ նեղ տեղն ընկ-լուց՝ քրիստոնէութեան թևերի տակ թագնուող և բղաւող քիրւաներ, ինչո՞ւ փրկչի ս. պատուէրը, որ ասում է՝ «Սիրի՛ր հարևանիդ քո անձիդ պէս»—մո-ռացել էք։ Ենթադրենք, որ Թուրքն է խաւարամիտ, իր խէր ու շառը չը հաս-կացող, իր եղբօրը, իր երեխաներին քաղցած թողնելով, նրանց բերանի մի որ հացը խլելով՝ տալիս է ձեզ։ Իսկ ձեզանում ի՞նչ խաֆ է, անուններդ էլ ւած դրած, որ նրա անկրթութիւնը շահագործելով, նրա բերանից կտրած ձեզ տուած հացի փոխարէնը կ ե ղ ծ փողեր էք տալիս... Ինչո՞ւ այնպէս չէք ում, որ ձեր դուռը մէկ էլ «շոր ծախող» գայ։ «Օրքիանը (թոկ) որքան եր-կար լինի, ղօղանաղից կանցնի»։ Խարդաւանքներից, անամօթութիւնից ձեռք րէք, եթէ իսկապէս խաղաղութիւն էք ցանկանում։ Այլ ևս ի՞նչ ջանքեր են կաւոր, երբ որ խարդաւանքները ձեզ համար բնական սովորութիւն են րձել, երբ որ ձեր մարմնի կազմը, ձեր մտածմունքներն անամօթութեամբ ն խմորուած։ Քարոզներն ու յանդիմանութիւնները այլևս չեն թողնիլ ձեզ ղկութեան կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած մնալ. այդ միանգամայն րդ է մեզ համար, որպէս արևի լոյսը։ Հանգուցեալ Սադդին լաւ է ասել. Գղրաքի մտադրութիւնը խայթելը չէ, այլ թէ խայթելը նրա բնական սովո-րութիւնն է»։

Այդպէս էր քարոզում և ամբողջապէս այդ ոգով էր րշնչուած Թուրք «ազատամիտ» օրգանը, խմբագրուած «շատ ա-զատամիտ», երբեմն նոյն իսկ սօցիալ-դէմօկրատական հոլիրով ուող՝ ամենայայտնի Թուրք հրապարակախօս Աղայևի ձեռքով։ քանի՜ այդպիսի գրգռիչ ու ստայօդ թղթակցութիւններ ու ւածներ է հրատարակել Կովկասեան մեծ ճգնաժամի ընթաց-

քում՝ այդ տխրահռչակ հերոսը, Թաղիևների ու Թուրք
այդ գարշելի սպասաւորը…

Եւ նա մենակ չէր—այդ դժնդակ վանդէականը։ Նա
արձագանք էր Թուրք «ազգեցիկ» ու ղեկավարող շրջա
Նրա հետ էին փողի և հողի բոլոր իշխանները, նրա հե
Թուրք ազատամիտ ինտելիգենցիան, ամբողջ Թուրք հասար
թիւնը… Այն հասարակութիւնը, որ նոյն Աղայևների ու
չիրաշևների առաջնորդութեամբ 1905 թւի յունիսի 10-ին
դիտաւորապէս յանձնում էր փոխարքային ամենահպատակ
ցում - յիշատակագիրը։ Դիպլոմատոր ինտելիգենցիայի
կայացուցիչները, միացած ագալարների հետ, մոռացած
ղովրդական ծով ցաւերը՝ խնդրում էին լուծում տալ
և առաջ «Թուրք խաների ու բէգերի ազնուական
ւունքների հարցին»… Բայց աւելի բնորոշն ու հետաքրքրա
այն է՝ որ նրանք հրապարակով իրանք իրանց կողմնակից են
տարարում հակայեղափոխութեան։ Ականջ դրէք այդ ամօթալի
տակագրին.

«Թէ ինչպէս է գործում տեղական ադմինիստրացիան—արդէն յայտ
Ձերդ Պայծառափայլութեան, բայց մուսուլմանները գիտակցելով վտանգը
սպառնում է ամբողջ երկրին այն մարդկանց կազմակերպած գործողութ
ներից, որոնք ոչ մի խտրութիւն չեն դնում միջոցների մէջ և դիմում են
իսկ ռումբերի,—մուսուլմանները դրւած են պաշտպանւողների դիրքում…
րանք (հայերը) ձգտելով ամեն բանում արտատւորել մուսուլմաններին, չեն
զում խոստովանել, որ Երևանի անցքերը, որոնք ունէին կազմակերպւած բ
ւորութիւն, սկսւած ու կատարւած են ոչ մուսուլմանների ձեռքով։ Մուսու
մանները չեն, որ կտոր-կտոր են արել ծերերին, կանանց ու երեխաներին,
բռնաբարել են Թրքուհիներին *), այրել են տները… Ձենք ուզում ծանրան
մի ամբողջ շարք փաստերի վրայ, որոնք հաստատում են, որ այդ բոլոր ան
քերի մէջ մուսուլմանները չեն մեղաւոր… Բաքւում, Նախիջևանում ու Երև
նում մուսուլմանները չեն, որ տւել են կատարածի առիթը։

---

*) Նոյն Աղայևի և նրա խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Հէյաթ»-ի տա
րածած անամօթ ինսինուացիաներն էին դրանք, որ պերճախօս կերպով հերքե
Երևանի կողմերից մի շիտակ Թուրք ինտելիգէնտ, Սուլթանօվ անունով։ Ըն
թերցողը երևի չի մոռացել նրա յիշատակելի հեռագիրը, որ ցասման ու զըզ
ւանքի մի արտայայտութիւնն էր վանդէական ասպետի ու նրա բոլոր աբ
բանեակների հասցէին։ «Баку» լրագրի խմբագրութիւնը հեռագրով հարցնու
է «ճի՞շտ է արդեօք, որ բռնաբարւել են մուսուլմանուհիներ և օրբապղծւել են

«Այդ դժբախտ դէպքերի միջոցին մուսուլմանները ստիպուած էին պաշտպանել կազմակերպուած յարձակումների դէմ, որոնք կատարւում էին ոչ միայն [...]յնների հարուածներով ու բերդանների տրաքոցներով, այլ և պայթուցիկ [...]երով. պէտք է նկատել դրա հետ միասին, որ, ինչպէս փաստերը ցոյց են [...], դէնք և ուրիշ միջոցներ մեծագոյն քանակով ունեին ոչ մուսուլմաններ[ը, ո]րոնք վաղուց արդէն զինաթափ են արւած... Վերջապէս մուսուլմանները [...], որ հետապնդում են որոշ նպատակներ»...*)։

Վերջին ֆրազը միայնակ բնորոշում է արդէն դէկուցման [...]ինակների և նրանց հետ ամբողջ Թուրք ղեկավարող շրջանի [...]ղաքացիական-բարոյական պատկերը։

Անցքերը այդպէս լուսաբանելուց յետոյ՝ «Թուրքական պատ[...]մութիւնը» առաջադրում է փոխարքային և գործունէու[թե]ան յատուկ ծրագիր՝ վերականգնելու համար խաղաղութիւնն [...]նդորրութիւնը Անդրկովկասում.

«Ձեռնարկել ամենավճռական միջոցների՝ դժբախտ անցքերի [...]ական հեղինակների և նրանց դրդիչների դէմ (իսկ այդ հեղի[նա]կներն ու դրդիչները «պատգամաւորութեան» կարծիքով, հայերն [ե]ն), ամենավճռական միջոցներ ձեռք առնել ակներև տենդեն[...]ող, սուտ ու գրգռիչ տեղեկութիւններ տարածողների դէմ, նաեւ [...]ղտնի կոմիտէների դէմ, որոնք տերրորի են մատնում ամբողջ երկիրը»...

Մեկնութիւնները աւելորդ են. բաւական է արձանագրել [...]այն այդ անօրինակ դօնօսի, այդ գարշելի մատնութեան ու [...]նատարած սարկամտութեան փաստերը, որոնք անարգանքի սև [...] են դրոշմում այսպէս անուանուած մահմեդական «հասարակու[թեա]ն» ճակատին։

Բոլորովին նման է հնչում Վլադիկաւկազում բնակւող [...]չեյի Թուրք քաղաքացիների հեռագիրը, որ անցեալ 1906-ի [...]լիսին ուղարկւեց դարձեալ փոխարքայ Դաշկովին **)։

[...]թիններ»։ Եւ հետևում է պատասխան. «Խնդրում ենք հերքել Երևանեան նա[հա]նգում իբր թէ կատարուած մուսուլմանուհիների բռնաբարման և մզկիթների [...]ման մասին շրջող լուրերը, որոնց աղբիւրը, ըստ երևոյթին, «Հէյաթ»-ն [...]ում ենք պատւով—իսկ ես մահմեդականս, երդւում եմ Մարգարէի գա[...]—որ այդ բոլորը աններելի սուտ է։ Էյնալի Սուլթանով. Երև. հասար. [...]կանեան»...

*) «Каспій» 1905, № 116. Քաղում ենք И. Алибеговъ-ի [...]ից՝ „Елисаветпольскіе кровавые дни предъ судомъ общества“.

**) Տես պատճէնը «Ալիք» 1906 թ. № 74.

«Կայսեր փոխարքայ մեծ Վորոնցով-Դաշկովին. Շուշուց մուսուլմա- մասին ստացած լուրերը մեզ անպատմելի վիշտ պատճառեցին։ Երեկ ... գեներալ Գոլոշչապովը իր կօզակներին հայ խմբերի հետ միացնելով, ... րերին, քոյրերին, հայրերին ու եղբայրներին թնդանօթի ու հրացանի ...

«Փոխարքայ. որանից քիչ ժամանակ առաջ, երբ Յեղափոխութեան դեղը Ռուսաստանին իր մէջն էր առել՝ եթէ մեր մուսուլմանների հա- մութիւնն ու շոյող անկեղծութիւնը չը լինէր, Կովկասը հրդեհուած կը լ- ընդհարումների ու յեղափոխութեան կրակով։ Բայց մենք մեր այդ հաւա- մութեան ու անկեղծութեան մէջ հաստատ մնալով, պահպանեցինք Կովկասը։

«Ափսոս, ափսոս. այժմ նոյն զօրքերը, նոյն կառավարութիւնը ... այդչափ հաւատարմութիւն ցոյց տուող մուսուլմանների դէմ ուղղեցին ... թնդանօթները։ Արդեօք մեզ համար կարող էր լինել աւելի դառն ու ... մարհական մի վարձատրութիւն»։

Մի փաստ էլ յիշենք, մի վերջին, ցնցող ու պերճա- փաստ՝ ցոյց տալու համար, թէ ինչ անհունելի տրամադրութ- է իշխում թուրք մտաւորականութեան մէջ, նոյն իսկ նրա ... նակրթուած ներկայացուցիչների մէջ։

Մենք ուզում ենք առաջ բերել այստեղ երդուեալ հաւատ- մատար Ալապկեար բէգ Խաս-Մամեդովի ճառը, ուղղուած ռուս զօ- օֆիցերներին Գանձակի կայարանում *)։ Այդ ճառը, կարելի է ... սել, Կովկասեան վանդէականութեան փառապսակն է և նրա ... նահարազատ ու գեղարւեստական արտայայտութիւնը.

«Պ. պ. ռուս օֆիցերներ. այդ ի՞նչ են անում ձեր զինուո- ները, ինչպէ՞ս են նրանք վարւում մեզ, թուրքերիս հետ։ Նրան- ասում են զարկեցէք, կոտորեցէք թուրքերին, այն թուրքերի- որոնք այսօր յանուն ռուսաց ցարի գահի հաստատութեան՝ զ- հում են իրանց կեանքն ու գոյքը, որոնք մեծից մինչև փոքր- առանց սեռի ու հասակի խտրութեան, լցուած են. հաւատարի- հպատակութեան զգացմունքով, տոգորուած են ջերմ սիրով դէպի ցա- րը, կատարում են նրա հրամանները, նրա կամքը, նրա բոլոր ցան- կութիւնները, և օր ու գիշեր աղօթում են նրա երկարակեցու- թեան ու զօրութեան համար...

«Պարոններ. բացատրեցէք ձեր զինուորներին, որ մեն- թուրքերս, բազմաթիւ զոհեր տալով, կռիւ ենք մղում ցարի թշ- նամիների՝ հայերի դէմ, կոտորում ենք նրանց, ոչնչացնում են- նրանց ուժերը, հալածում ենք, իբրև յեղափոխականների և այդ- պիսով հնարաւորութիւն չենք տալիս նրանց՝ դուրս գալու ցարի իշխանութեան դէմ, կռւելու նրանց զօրքերի դէմ։ Իսկ այդ զօր

---

*) Այդ ճառը տպագրուած է «Մշակ»-ի 1906 թ. № 7-ի մէջ։

…րախտագիտութեան տեղ, ուզում են ջարդել մեզ!.. Ներ-
…, պ. պ. օֆիցերներ, ձեր զինուորներին, որ նրանք կա-
…ն են մեծ ոճիր, ձեռք բարձրացնելով Թուրքերի վրայ, հա-
…ւ իրանց ցարի անձնազոհ բարեկամներին։
Բացատրեցէք նրանց, որ եթէ Կովկասի հայաբնակ նահանգ-
…մ չը լինէին Թուրքեր, հայերը իբրև յեղափոխականներ, իբ-
…ողներ արքայական իշխանութեան դէմ՝ այսօր կը գերա-
…էին թէ ռուս յեղափոխականներին և թէ միւս խռովարար,
…ւթ ժողովուրդներին. լեհերը, հրէաները, ֆինլանդացիք,
…երը նրանցից ետ կը մնային և չէին կարողանայ մրցել
…հետ, իբրև յեղափոխականներ… Սա, պարոններ, կարօտ
…չէ բացատրութիւնների։
…նք, մենք Թուրքերս էինք, որ դուրս քաշեցինք հայերին
…ափոխական գործից, յեղափոխական կռւից։ Մենք նրանց
…ինք ուժով, ձեռքով, և անզօր դարձրինք նրանց։
…ւք շատ բան էք պարտական մեզ… Բացատրեցէք այդ
…ուորներին, ներշնչեցէք նրանց, խոթեցէք նրանց գլուխ-
…ը, որ հայերը վաղուց պատրաստած ունէին նրանց հա-
…րաւոր ռումբեր, ուժանակի պահեստներ, միլիոնաւոր
…ներ։
Այդ բոլորը պիտի թափւէր նրանց գլխին, պիտի խառն-
…ւեց արեան հետ, եթէ չը լինէինք մենք Թուրքերս։
Մղուած անսահման սէրից դէպի ցարը, դէպի նրա ինքնա-
…ւթիւնը, որ հայերը ուրիշ յեղափոխականների հետ կործանել
…ւմ, մենք գնացինք և գնում ենք հայերի դէմ, դէմ ենք
…ում գլուխներն ու կրծքերը նրանց ռումբերին ու գնդակ-
…ների ենք մեզնից հարիւրաւոր թանկագին զոհեր, հա-
…ւած լինելով, որ կառավարութիւնը կը գնահատէ մեր անձ-
…նուիրութիւնը և ըստ այնմ երախտագէտ կը լինի դէպի մեզ։
…ւմ թէ ինչպէս են մեզ վարձատրում ձեր զինուորները…
…կոտ քայլ հեռու նրանք ուժով ծակեցին իմ վերար-
…ս հազիւ ազատւեցի մահից»…

…յդ արիւնռուշտ վագրը, որ դեռ բաւական չէր հա-
…ափւած հայկական արիւնը, համալսարականի ու երդ-
…ատաւորի տիտղոսով զարդարւած այդ հոյակապ
…… ընտրւած էր Թուրք հասարակութեան կողմից, իբ-
…աղաղարար Յանձնաժողովի…

VIII

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՌՈՒՏԻՆԱՆ

Ո՞ւր է ելքը

Սոցիոլոգիայի մի ուշագրաւ նիւթ.—Անախրօնիզմ.—Մի տխուր ժառան —Մեռելները հրամայում են կենդանիներին.—Երամականութիւնը մահ ցեղերի մէջ.—Իսլամը և նրա թունաւորող ազդեցութիւնը.—Անհատը ւած.—Ո՞ւր է պատմական փոքրամասնութիւնը.—Երիտասարդ թուրք տասարդ տաճիկներ.—Անկում և այլասերում.—Հեռանկարը։

Ճանաչենք, լաւ ուսումնասիրենք մեր միջավայրը դրացիութեան տարրական պարտք է և պահանջ առօրե ծունէութեան։ Դա կեանքի ու բարօրութեան պահանջ է լոր ժողովուրդների համար, որոնք շփւում են մուսուլմ հետ, բայց դա մի «կատէգորիկ հրամայական» է մանաւ հայ ժողովրդի համար։ Լոկ մանկամիտ բացագանչութիւ թուրք պրօլետարիատին կոչեր ուղղելով, նրա ուժի և ի մի վրայ յոյսեր տածելով՝ լուծում չենք տայ արիւնոտ խն

Ո՞ւր է այն քաղաքական ալքիմիան, որի շնորհիւ կար նէր արճիճի բնազդները միանգամից վերածել ոսկէ բարք

Ո՞ւր էր, թէ հրապարակի վրայ լինէին միայն գու տեսական կատէգորիաները, առանց բազմային-հոգեբա բազմակնճիռ պրօբլէմների։

Ո՞ւր էր, թէ իսկապէս «երկու բուրժուա դասակ մրցումը» լինէր ներկայ արհաւրալի ճգնաժամի սնուցող րը... Բայց մենք տեսանք, որ դա մի աղաղակող անմտու մի խակ ու սիմպլիստ յայտարարութիւն, ծնունդ ամեն բ ղաթիւրող մետաֆիզիկական րէզօնեօրութեան։ Եթէ ցե ազգայնական ֆակտօրը այսօր մի խոշոր մեծութիւն է քա կրթւած Արևմուտքում, մի ույժ, որ սօցիալիստ կուսակցու ներն անգամստիպւած են հաշւի առնել իրանց պրօգրա ծրագրի ու տակտիկի մէջ,—ապա այդ ֆակտօրի ազդեցու ուղղակի եղերական է մեր միջավայրում...

Օպտիմիզմը հասարակական կեանքում լաւ բան է, կէ, բայց յոռետեսութիւնը որոշ պարագաներում աւելի

է իմանալ խոր թափանցել մարդկային բնութեան մանա-յոռի և չարանիւթ ձղումների մէջ,—ասել է մի ֆրանսիացի …րագիտախօս, և լաւ է ասել։ Պէտք է սրատես հայեացքով …ը նշմարելու համար մեր նմանների մէջ մանաւանդ ստորը, …իւր։

Վարդագոյն հայեացքները, ջինջ հաւատն ու վստահութիւ-…ղի դրացու, թէկուզ և լծակցի, զգացումները ինքն ըստ …ն համակրելի ու դրւատելի են, բայց մենք կուզէինք և … անգամ երանի կը տայինք, որ սրանից 2 տարի առաջ, …աստրօֆի նախօրեակին, հայ. ժողովուրդը նւազ հաւատ … դէպի դրացու «բարեացակամութիւնը» և աւելի հակամէտ … տեսնելու նրա մէջ չար, վտանգաւոր տրամադրութիւններ։ …կայը այնքան զարհուրելի և այնքան կործանարար չէր լինի …մար... Մենք կուզէինք, որ այդ նոյն սկեպտիցիզմը, նոյն …ութիւնը արտայայտուէր գոնէ աղէտի բռնկումից յե-… քան երբէք—Շուշու, Գանձակի և ուրիշ բազմաթիւ …ից առաջ, ուր հայ ազգաբնակութիւնը այնքան չարաչար … կերպով զոհ գնաց իր յանցաւոր, անըմբռնելի, գրեթէ …րեկ դիւրահաւատութեան... Մի տեղ արիւնարբու Տակայ-…են ներբողներ կարդում բազմաստորագիր յիշատագիրնե-… մի այլ տեղ Գանձակում, չը նայած ողբերգական պրէցե-…նին, երկար ժամանակ մեր որոճող հասարակութիւնը չէ …նում վճռել՝ ժամ առաջ քաշւելու մարմնով ու գոյքով …կան թաղերից, և հաւատում մօլլաներին, որոնք առե-…ր են քարոզում, օրօրում, քնացնում, իսկ տակից պատ-… շեշտակի հարւածը... Եթէ ռուս, վրացի ու այլ ազգերի …էմօկրատները—քչերը, անշուշտ—դեռ պատրանքներ ու-…ք ամբոխի նկատմամբ և պատրաստ են այժմից արդէն … նրան սօցիալիզմի աւազանում,—ապա անհրաժեշտ է, …ն ճշմարտութեան, ուսումնասիրել մեր հարևանին, դուրս …ն իր իսկական կերպարանքով, պատկերացնել նրան ոչ … այժմեան էպօպէի մէջ՝ պատերազմի դաշտում, յար-…ը ձեռքում խաղացնելիս և գիւղեր ու քաղաքներ հըր-…վարի մանչիւնով դիակները յօշոտելիս, կանանց ու ե-…ին մորթոտելիս և փորոտիքը շներին նետելիս,—այլ …նել նրան և սովորական, նորմալ ժամանակ, իր սօցի-

ալական ինքնատիպ գծերով, իր ամենօրեայ «իդիլլիայի»։

Սօցիօլօգիայի ուշադրաւ մի նիւթ... Նախապաշա

մի հարուստ բեկոր, որի էական «քարեմանութիւնները»

ւէ յիշատակել ներկայ էջերում։

—

Ցեղա-կրօնական խտրութեան քարեկամ չենք և ոչ էլ ղերի բնածին անհաւասարութեան թէօրիայի դաւանող։ վուրդների իրաւական հաւասարութեան մասին խօսելու անգամ չը կայ,—նա մի անսասան դօգմա է մեծ յեղափոխ օրերից ի վեր, ինչպէս որ մարդկային անձնաւորութեան է բռնաբարելի մի սրբութիւն է բոլոր ժամանակներում և աշխարհագրական կէտերի վրայ։ Իրաւունքի ժամանակակ լիսոփայութեան համեմատ՝ բոլոր մարդկային համախմբ կոչուած են հաւասարապէս վայելելու բնութեան ու քաղաքա թեան բարիքները...

Այդ այդպէս լինելով հանդերձ, իրողութիւն է և ժողովրդաբան-գիտնականի, էտնօլօգի առաջ մարդկութիւնը կայանում է իր անվերջ այլազանութեամբ, ցեղագրական բեր միութիւններով, որոնց յաճախ անդունդ է բաժան —այնքան նրանք տարբեր են իրանց բնորոշ առանձ տուկ ֆիզիօնօմիայով... Ցամենայն դէպս, եթէ ընդու ենք, որ երկրագնդի վրայ իրօք չը կան, էութեամբ տարբեր ձըր ու ցած ցեղեր—մինը ընդունակ, շարժուն ու մշտապէս ջադիմող, միւսը անընդունակ ու մշտապէս անշարժ—այլ որ մի մարդկային համախմբում ընդունակ է որոշ, նպաստաւոր մաններում, վաղ թէ ուշ զարգանալ ու առաջադիմել, ապա է խոստովանենք, որ զարգանալու ու առաջադիմելու այդ ընդ նակութիւնը խիստ տարբեր աստիճաններ է ընդունում տար ցեղերի մէջ։

Կան, իրաւ է, բազմաթիւ ցեղեր, մանր ու խոշոր, որոնք մի հնարաւորութիւ չունեն ցոյց տալու իրանց այդ ընդունակ թեան չափը։ Ընկած հեռու քաղաքակրթութեան հօրիզոններ աշխարհագրական անբարեյաջող դիրքերի մէջ, Աֆրիկայի, Ա րիկայի և Աւստրալիայի անյայտ խորշերում՝ նրանք Բուշմէն ու Կաֆրներ, Պապուասներ, Հօտտենտոտներ, Էսկիմոսներ, տեսակ կարմամորթներ ու սևամորթներ—առիթ ու դիւրութ

ին, այսպէս ասած, դրսևորելու իրանց ներքին մտաւոր ու
կան կարողութիւնները և յարմարուելու սոցիալական ընդհա-
ր էւոլիւցիայի օրէնքներին։ Նրանց որակում են «բնաժողո-
րդ» կամ բնութեան ժողովուրդ (Naturvolk) բառով, մի բառ,
կարծես թարգման է այն բոլոր սարսափների, որոնք կատար-
ած են՝ զուտ բիոլոգիական կեանքով ապրող այդ նախնական
ախեքների աշխարհում։ Քաղաքակրթութիւնը հետզհետէ մար-
ած է նրանց խաղաղ նուաճման, կամ բռնի ճանապարհով... Այդ
ների համայնակենցաղը իր յաւիտենական անշարժութեամբ, իր
ուած նախապաշարումներով ու ֆէտիշներով՝ ոչինչ անօրմալ
չունի իր մէջ, քանի որ հարիւրաւոր ու հազարաւոր սերունդ-
ի վեր այդ բնացեղերը ապրել են հեռու կուլտուրայի շը-
ներից, բարձր, մշակուած հասարակութիւններից, հեռու հա-
կցութեան գծերից, մեծ գետերից ու ծովերից, մշտապէս
ած իրանց զուտ բնական, կօսմիքական միջավայրում, են-
բիրտ ու տարրերային ազդակներին... Ոչինչ զարմանա-
ոչինչ տարապայման բան չը կայ այդտեղ։

Բայց ահա մեր առջև մարդկային ընդարձակ ագրեգատներ,
խմբումներ, որոնք նոյն իսկ քաղաքակրթութեան սահմաններում
երով, աշխարհագրական և ցեղագրական բարեյաջող պայման-
մէջ, մնում են երկար դարերի ընթացքում ըմբոստ ամեն
ակ կուլտուրայի ու առաջադիմութեան դէմ... Ինչու է այդ-
... Պատասխան չը կայ։ Այդ էլ, անշուշտ, բնութեան առեղծ-
ածին խաղերից մինն է, որ հասարակական գիտութիւնը դեռ
փանցել, չէ լուսաւորել։ Բացասական, հակասոցիալական
—անյիշատակ ու տխուր անցեալի մի ժառանգութիւն—
անօրէն բանեցնում են իրանց ազդեցութիւնը և կաշկան-
ն ընդ երկար խափանում մարդկային այդ հոծ համախմբում-
առաջադիմութեան ընթացքը։

Այսպէս են այն ցեղագրական միութիւնները—թուրք, քիւրդ,
և այլն—որոնցով հայութիւնը շրջապատուած է այսօր իր
ն հայրենիքում։

գտնենք, կա՞յ արդեօք էւոլիւցիայի տիեզերական պրոցէ-
ուելի մռայլ ու վհատեցուցիչ մի դրւագ, աւելի յոռետե-
ներշնչող մի կէտ, քան այդ ահագին մարդկային զանգ-
ուածի յամառ ձգտումը՝ մնալ աւանդական անշարժութեան մէջ,

փարել անցեալի, միշտ անցեալի խաւար էմբլէմներին։ Ն
չարատանջ մի հարց՝ որ այսօր ընդունում է մեր հայերիս
առանձնապէս սուր ու տխրագին այժմէութիւն… Էւօլիւցի
ները, ճիշտ է, խօսում են զարգացման ժամանակաւոր կաշկ
մասին (Hemmung der Entwicklung) թէ բիօլոգիական և թէ
սարակական օրգանիզմի մէջ, բայց որ այդ կաշկանդումը տ
դարեր տեւէ և այն էլ այնպիսի զանգւածներում, որոնք շ
մէջ են աւելի բարձր, կուլտուրական համայնքների հետ—
թէ ինչն է սարսափելի և ապշեցուցիչ։ Թւում է թէ տարբ
թիւն չը կայ այժմեան դրութեան և այն հօրդային-դիւցազնե
կան ժամանակների մէջ՝ երբ Ջինգիզխաններն ու Բատուներ
շում էին Ասիայի խորքերից իրանց նախրային լէգիօնները՝
աշխարհադղորդ նւաճումներ…

Այսօր, ճիշտ է, որոշ փոփոխութիւններ կատարւում են
մեդական աշխարհում. ահա ամբոխային յուզումներ Տաճկա
նում, ահա սահմանադրութիւն Պարսկաստանում… Սակայն օ
տիւ դիտողի համար դրանք կաթիլներ են անշարժութեան հ
տարած ովկեանի մէջ։ Մենք դեռ չը գիտենք, թէ ինչ դուրս
գայ տաճկական անկերպարան ու տարերային խլրտումներից։ Մ
չը գիտենք, թէ ինչ դուրս կը գայ և «սահմանադրութեան»
այլանդակ կարիկատուրից, որ առաջ եկաւ Պարսկաստանում
մարեա անօրմալ ճանապարհով, առանց արիւնի ու ցնցումներ
մի խաւարամիտ ու ֆանատիկոս կղերի ջանքերով և որի գլ
կանգնած է այսօր նոյն կղերը, տգէտ ու կոյր, օտարամերժ
օտարատեաց…

Հաւատում ենք, անշուշտ, Էւօլիւցիայի շինարար ոյժին, գ
տենք, որ աբսօլիւ անշարժութիւն չը կայ աստղերի տակ և վ
տահ ենք, որ նոյն իսկ այդ մռայլ հօրիզօններում արևմտեան գ
ղափարները վաղ թէ ուշ յաղթական ճանապարհ բաց կ՚անե
Սակայն երբ…

Իրանց համայնակեցութեան ու հոգեբանութեան շատ գծե
րով՝ հայերն շրջապատող մահմեդական ցեղերը վերարտադրում ե
մեր աչքերի առաջ սօցիօլոգիական առաջին շրջանը՝ վայրենութեա
կամ բռնութեան էպօխան՝ երբ, ինչպէս ասում են, մեռելներն էի
հրամայում կենդանիներին, երբ տրադիցիօնալիզմը, աւանդապաշ
տութիւնը, իշխում էր թեւատարած, երբ պապենական սովորու

ու հաւատալիքների վիթխարի, քարացած ամբողջու-
կանդում էր մտքի ամեն արտայայտութիւն, դատա-
հասարակութիւնները զուտ երամական մի գոյութեան։
։, Թէ երբ կը հասնի մեր դրացիների համար հասարա-
ն երկրորդ էպօխան, բռնութեան անտիպօդը, կամ ինչ-
մ են, «ազատ մրցաբանութեան» շրջանը, ուր—ինչպէս
անակակից քաղաքակիրթ ու կիսակիրթ ժողովուրդնե-
նապատական, կրիտիքական միտքը՝ խրոխտ ու ա-
ապստամբում է բռնաւոր ռուտինայի դէմ։
ան նրանց մէջ ստորադրւում է անցեալին, ամբողջ շրն-
օժեն զանգւածը կրօնական խոր երկիւղածութեամբ
ջնում մեռած ֆէտիշների առաջ և կեանքի, ինքնագոր-
ան տեղ՝ մենք տեսնում ենք մի հոյլ անշարժութիւն,
ծ մի անսովոր համերաշխութեան հետ՝ ցեղի, համայնքի
ի միջև։ Մի զարմանալի՜ համերաշխութիւն… Ի՞նչ ա-
, որ դա այն գիտակից, օրգանական համերաշխութիւնը չէ,
ն է բարձր մարդկային հասարակութիւնների, դա
այական մի ներդաշնակութիւն է, որ մենք տեսնում ենք
ք, նախնական ռազմասէր համայնքների մէջ։
նայական այդ համերաշխութիւնը իր որոշ դրական
նեցել բոլոր հօրդային համախմբումների մէջ՝ քաղա-
եան արշալոյսին, երբ գոյութեան դժնդակ կռիւը եղել
տող իրողութիւն, երբ պէտք է եղել ամեն վայրկեան
պանել՝ կուռ ու կարգապահ բանակով արշաւելու
էմ. բայց այդ «համերաշխութիւնը» մի անախրօնիզմ
կագիտական մի անհեթեթութիւն է մեր քաղաքակրթ-
վայրում. Նա երբէք չի լինի ազատութեան սկզբունք,
ստրկութեան, Նա միշտ կը խրախուսէ երամական ո-
ս քննականին, Նա միշտ կը բարձրացնէ, միշտ հա-
ն գործունէութեան գլուխ կը կոչէ ողբալի միջակու-
մտաւոր ու հոգեկան սնանկներ, որոնցով այնքան փայ-
օր մեր դրացի մահմեդական ժողովուրդը։
արհուրելի ատաւիզմ։ Հայպա կրօնը…
կրօնները ըստ էութեան յետադէմ են,—Իսլամը ա-
կրօններից ամենայետադէմն է։ Իբրև տիրական, գե-
կտոր վերը յիշած ժողովուրդների կեանքում՝ Նա հա-

մարեա վճռական դեր ունի այդ ժողովուրդների էւօլ
մէջ... Քաղաքակրթութեան առաջադիմութեան անհրաժեշտ
րիումներից մէկն էլ հէնց այն է, որ կրօնական ֆէտիշն
ճանաբար նւազում է, որ աստւածային ու կղերական բ
տիրապետութիւնը հետզհետէ կորցնում է իր հմայքը մարդկ
գիտակցութեան մէջ և տեղի է տալիս աշխարհիկ ոգու բ
նականութեան հրամայական ձայնին... Այդ երևոյթն ենք
տում ամբողջ Արևմուտքում և այն բոլոր ժողովուրդների մէջ
րոնք ուղղակի կամ անուղղակի հաղորդակից են եւրոպական
ղաքակրթութեան... Սակայն ահա հասարակութիւններ, ուր
րօնը իր անխուսափելի սանկցիաներով միջամտում է կեն
բոլոր արտայայտութիւններին, ուր նա որոշադրում է քաղա
կան կազմակերպութիւնների ձևը, աստւածային դրոշմ է հա
դում ասիական ամենապժգալի բռնապետութիւններին, ուր
միահեծան կանոնաւորում է հասարակական յարաբերութիւնն
ուղղութիւն է տալիս հաւատացեալների և՛ բարոյականին և՛
տաւորին, ուր նա դեռ մինչև օրս էլ փառաբանում է «սրբ
պատերազմի» սկզբունքը և ներշնչում է ելեքտրականացող, ֆ
նատիկոս մասսաներին—դեռ այսօր ևս, աւա՜ղ—այն չարաշ
համոզմունքը՝ թէ իրօք ամէն մի պատերազմ «անհաւատներ
գեաւուրների դէմ աստւածահաճոյ մի գործ է, որի մէջ մեռն
ները դառնում են դրախտաբնակ մարտիրոսներ, մինչդեռ պ
տերազմից յետ կեցողները, դասալիքները մատնւում են դժոխ
արհաւիրքներին... Մի կրօն, որ ցեղի պէս քարացել է, որ ոչ մ
էւօլիւցիա, ոչ մի բարենորոգում չի կրել իր ծագման օրից
վեր, չը նայած ներքին հերձւածներին ու պայքարներին, որ չ
յարմարւել մարդկային պատմութեան ոչ մի նշանաւոր անցքի
որ չէ նպաստաւորել դէմօկրատիզմի, ռամկավարութեան ձգտում-
ները, որ միշտ միայն խրախուսել է բռնի աշխարհակալութիւն-
ները հրով ու սրով, թալանի և սպանութեան քաղաքականու-
թիւնը... Որքան էլ ճչան ու հաւատացնեն «երիտասարդ» թուր-
քերն ու տաճիկները իրանց կրօնի իբր-ազատամիտ տենդենցիա-
ների, նրա լայն համբերողութեան մասին՝ անժխտելի է, որ այդ
կրօնը իր ծայրայեղ դոգմատիզմով, անօրինակ, մի անգամ ընդ-
միշտ բիւրեղացած կրօնա-բարոյական ռէգլամենտացիայով մի
սարսափելի պատիժ է ոչ միայն «անհաւատների», այլ և հաւա-

…եալների համար, մի ոյժ, որ անագորոյն բռնութեամբ ճըզ- …ում է ամեն ինչ, ստրկացնում է վիթխարի զանգւածներ, ըս- …տում է մի ջոկ, առանձնայատուկ ուղեղային դրութիւն, տա- …կացնում է առանց այն էլ խեղճ մոխրագոյն, բուսական մի …ը…

Եւ միթէ մասամբ այդ թունաւոր ազդեցութեան չենք պարտ՝ … մեր դրացիները մինչև օրս էլ շարունակում են դեգերել նոյն …րացման, նախապատմական տգիտութեան մէջ, որ սերունդ- …րէ մի հսկայական շարք է անցել և ըստ երևոյթին դեռ պիտի …ցնի, առանց օգտւելու քաղաքակրթութեան լոյսից և բարիքնե- …ից, անընդունակ՝ զարգացնելու իրանց մէջ գիտութեան, ար- …ի, գրականութեան հեռաւոր նմանութիւններն անգամ։ Այդ- …է և տաճիկ ժողովուրդը, այդպէս է ամբողջ Օսմանեան պե- …թիւնը, որ չընայած իր նպաստաւոր աշխարհագրական դիր- … և իր մշտնջենական շփման լուսաւոր աշխարհի հետ, հարիւ- …ր տարիների ընթացքում մնում է Եւրոպայի դռների մօտ՝ …երկրորդ Չինաստան, աւելի ևս յետադէմ,—Չինաստանը ան- …մատ աւելի սիրով է դիմաւորում եւրոպական կուլտուրային։

Որքա՜ն, դժբախտաբար, իրաւացի է հեգելեան Գանսը, երբ …ասում է թէ «Իսլամը լոկ յեղաշրջումն է տարածութեան մէջ և …ժամանակի (eine Umwälzung im Raume, nicht in der Zeit), …որ նա իր դատարկ աբստրակցիայի, վերացականութեան …չի պարունակում որ և է սաղմ հնարաւորութիւն՝ հեռաւոր …ացման համար»։ Ասես ճակատագրի, Ֆատումի մի նզովք …ում է միշտ այդ թշւառ ժողովուրդներին, հասարակական …ծածաւալ մարմիններին, որոնց անդամները, կարելի է ա- … որ ամեն տեղ են, իսկ գլուխը, մտածող, գիտակից օրգանը … մի տեղ…

* * *

Ամեն մի ցեղի, ժողովրդի մէջ՝ միշտ մի աննշան փոքրա- …թիւն է, «ընտիրների» մի դասակարգ է, որ ներկայաց- …է առաջադիմական տարր, որ պայքարում է անցեալի դէմ, …այի համար։ Ո՞ւր է այդ տարրը մահմեդական աշխարհում… … շարունակ նիրհելուց յետոյ, մեր հարևան թուրք ժողո- … վերջապէս «սթափման» նշաններ ցոյց տւեց, յանձին իր

ղեկավարող, «գիտակից տարրի», «ինտելիգենցիայի—և ինչ արտադրեց այդ «ինտելիգենցիան»...

Փորձում է նա—տիեզերական «նմանողութեան օրէնքով» փոխ առնել բարձր ազգեցիկ կուլտուրայի նուաճումները։ Փորձում է զէթ մասամբ թօթափել Իսլամի և հարազատ, իներտ հասարակութեան բթացնող լուծը, ուզում է որդեգրել ինքնաքննադատութեան ու ինքնամտրակման բեղմնաւոր մեթօդը, որ դըրացի հայը վաղուց ի վեր կիրառում է իր կեանքում այնքան բուռըն նախանձախնդրութեամբ ու այնքան աջողութեամբ։

Փորձում է նա քայլել համամարդկային ազատագրութեան ճանապարհով, փոքր ինչ մարզուել գաղափարական անձնազոհութեան մեծ դպրոցում, ուր իր յեղափոխական դրացին 20 տարուց ի վեր վաստակել է մարտիրոսութեան այնքան պսակներ, երբեմն էլ յաղթութեան դափնիներ...

Ո՛չ, նա հանդիսաւոր կերպով, իր մամուլի էջերում ու փոխարքայական պալատում՝ պարսաւանք է ուղղում յեղափոխութեան և մերժում է սահմանադրութեան սկզբունքը։ Նա միւս կողմից հրապարակ է նետւում պանիսլամիզմի դրօշակի տակ և այն էլ՝ յարձակողական, թալանող ու յօշոտող պանիսլամիզմի։

Նա գետնատարած փռւում է Եըլդըզի Մեծ Մարդասպանի առաջ և արդարացնելով նրա արիւնոտ սխրագործութիւնները, պատրաստակամութիւն է յայտնում ներշնչւելու նրա փայփայած մեթօզից և գործադրելու այն՝ նաև Կովկասում, նոյն «ըմբոստ» ու ատելի հայ-գեաւուրի դէմ...

Եւ փադիշահական մեթօդը գործադրւում է. հէնց այն ժամանակ, երբ հին ռէժիմը փլատակւում է ի դէմս ամենամեծ ու դժնդակ բռնակալութեան, երբ Ռուսաստանի և Կովկասի բոլոր ժողովուրդները, յանձին իրանց առաջադէմ տարրերի, զինւած գիտութեան վերջին խօսքով, տոգորւած հասարակական նոր իդէալներով, դիմաւորում են իրանց սեփական արիւնով ներկւած ազատութեան արշալոյսին—Թուրք «ինտելիգենցիան», իր ժողովըրդի գլուխ կանգնած, նրա կեղեքիչ տարրերի՝ բէկերի ու մոլլաների հետ ձեռք ձեռքի տւած, հանդիսանում է ռէակցիայի և խուլիգանութեան մի հզօր պատւար, ապաւինում է հոգևոր ու աշխարհիկ բռնակալութեան... Այդպէս է ահա արտայայտւում ինքնատիպ, suigeneris հոգեբանութիւնը։ Նոր «սթափւող» ժո-

[illegible]րդի «գիտակից» տարրը որոնում է իր ժողովրդի փրկութեան [illegible]ը դառնալ անցեալի ֆէտիշների մէջ, փոխանակ հետեւ-[illegible] ընդօրինակելու առաջադէմ ազգերին՝ նա գնում է լուսաւոր-[illegible] Եըլդըզի ծիւաղի մօտ... «Նմանողութեան օրէնքը», քաղա-[illegible]թութեան տարածման այդ նշանաւոր ֆակտորը՝ այդպիսով [illegible]ւում է, գլխիվայր դրւում և նրա կրող քրմապետները իրանց [illegible] միասին՝ նախապատմական բարբարոսութեան անդունդն են [illegible]րում և իրանց հարազատ ժողովրդին...

Ինտելիգենցիա չը կայ, անհատներ չը կան... Թւում է թէ [illegible] է ամբողջ ժամանակակից Իսլամականութեան խորագոյն [illegible]: Չը կայ այն տարրը, որ աղն է բոլոր քաղաքակրթւող հա-[illegible]կութիւնների, որ կրողն ու ազդարարն է նոր գաղափար-ների ու հոսանքների. չը կայ առհասարակ հասարակական մտքի [illegible]ւորում, չը կայ այլազանութիւն գաղափարների, մօրալի, [illegible]րհայեցողութեան մէջ: Տնտեսական դասակարգային շերտա-[illegible]մը կարծես. նոյնպէս բիւրեղացել է ցեղի, կրօնի և բոլոր [illegible] կատէգորիաների նման, նա չէ անդրադառնում մարդկանց [illegible]քերի ու զգացումների վրայ.—այն ողբերգական, սև թշւառու-թիւնը, որի մէջ դարերով պահում են Թուրք մասսաներին՝ հա-[illegible]կրօն ֆէօդալները, կղերական կաստան և աշխարհիկ բռնապետ-[illegible]թիւնը՝ ոչինչ չի ասում Թուրք «կրթւած» դասին, նա չի ար-[illegible]ում ժողովրդական դատի համոզւած առաջամարտիկների ու իդէօլօգների շարքերին այն արհաւրալի և բնաջնջող պատերազմ-[illegible]ամ, որ Թուրք տարրի յղացումն է, որ այսօր ներկել է ամ-[illegible] Անդրկովկասը և՛ հայի և՛ Թուրքի արիւնով,—այդ եղածի ճըգ-[illegible]ամն անգամ հանդէս չի բերում Թուրք ժողովրդի միջից գէթ [illegible] փոքրաթիւ բանակ՝ կարող, ազդեցիկ ու գաղափարական ան-[illegible]ների, որոնք գիտակցելով ընդհարումի բոլոր դժոխային ան-[illegible]թիւնն ու սարսափները, աշխատէին ուժգին, որոտուն բողո-[illegible] եռանդուն քարոզներով կանգնեցնել հարազատ ամբոխի կոյր, [illegible]երային սլացքը:

Անհատներ չը կան: Ուժեղներն անգամ ենթարկւում են, [illegible]արւում են իրանց շրջապատին: Բիրտ ու բնական միջավայ-[illegible]ը ինչպէս տեսանք, կազմւած է հինաւուրց նախապաշարում-[illegible], նեխւած բարքերից ու սովորութիւններից, պահանջում է [illegible]քանչիւրից հլու, դիակնային համակերպումն, perinde ac ca-

daver. Անհատները յարմարւում՝ են իսպառ, կորցնելով ի[...]
առանձնայատուկ գոյնը ու գունաւորւելով շրջապատի նմա[...]
Այդպէս շնչաւոր տիեզերքի մէջ, որոշ կենդանիներ ու բոյս[...]
ընդունում են շրջապատող բնութեան գոյնն ու յատկութիւնները[...]
որպէս զի հակասութիւն չը կազմեն միջավայրի հետ, ուշադրու[...]
թիւն չը գրաւեն իրանց վրայ և դիւրութեամբ պահպանեն ի[...]
րանց դիրքը գոյութեան դժւար պայքարի մէջ։

Ջարհուրելի է սովորութիւնների, բարքերի ուժը։ Անհատը
ստիպւած է մտածել ծնող-երամի գլխով, զգալ ու կամենալ՝ նրա
սրտով ու կամքով... Մի ֆատալ օրէնք՝ որ արտայայտւում է
Իսլամի գրեթէ ամբողջ աշխարհագրական գօտիի վրայ... «Երի-
տասարդ Թաթարները» և «Երիտասարդ տաճիկները»—Ահմէդ Ա[...]
ղայեւներն ու Ահմէդ Րիզաները—նոյն անշարժութեան ոգին են
մարմնացնում, նոյն հոգեբանութիւնն են արտայայտում՝ իրանց
ցեղերի բացասական գծերը. բոլորն էլ ազգայնամոլ, յետադէմ ու
արքայապաշտ, բոլորն էլ ատող ու հակառակորդ ուրիշ, լծակից
ազգութիւնների, նրանց պարզած ազատութեան դրօշակների,
նրանց դաւանած իդէալների։ «Երիտասարդ» տաճկութիւնը, Օս-
մանեան պրօգրէսի դրօշակակիրը, չը նայած իր ընդունած բարձ-
րագոչ նշանաբաններին՝ մնաց երեսուն տարւայ իր գոյութեան
ընթացքում ամուլ ու անդամալոյծ,—մի կուսակցութիւն, կազ-
մւած մտաւոր միջակութիւններից և բարոյական գաճաճներից,
որոնք, գաղափարական անհրաժեշտ շաղախից զուրկ լինելով,
յեղափոխութեան վարդապետութիւնը հարեմներում ու սուլթա-
նական ախոռատներում սովորելով, սիստեմատիքաբար դաւաճա-
նեցին իրանց դատին, կաշառւեցին օգոստափառ Ոճրագործից,
և իբրև անօրինակ, իրանց տեսակի մէջ եզակի՝ «յեղափոխական»
մի կուսակցութիւն՝ զզւանք ու զայրոյթ առաջացրին ամբողջ յե-
ղափոխական մարդկութեան մէջ...

Նրանց սիրած զբաղմունքներից մէկն է եղել՝ ամբաստանել
ու արատաւորել յաչս օտարի հայ ու մակեդոնական ժողովրդի
ազատագրական շարժումները, ժխտել միջազգային դաշնագրերն-
ով ընդունւած յանձնառութիւնները՝ յատկապէս հայերի և մա-
կեդոնացիների համար, յորդորել վերջիններիս՝ օսմանցի դառ-
նալ և մտածել ընդհանուր, օսմանեան հայրենիքի ազատագրու-
թեան մասին... իրանց եղանակով։ Սուլթանի արիւնռուշտ քա-

ղանութիւնը հայերի վերաբերմամբ, տաճկական եաթաղա-
նի ընկած հարիւր հազարաւոր զոհերը. երբէք չեն վշտացրել
ը ու առաջադիմութեան ներկայացուցիչ «Երիտասարդ տաճիկ-
ի»,—ընդհակառակը... Այդպէս է ահա պատկերանում մեր
ին իր խոշոր ու հարազատ գծերով, Օսմանեան վերածնու-
ի «աւանդապահը»: Մեռելածին մի կուսակցութիւն, ծոյլ, անպը-
ղ, առանց անցեալի ու ներկայի... Նրա հետ կարծես կոնտ-
ում է կազմում Անդրկովկասեան Երիտասարդ Թուրքութիւնը, որ
ած է տենդոտ, մրրկալի պայքարներով և հասած «փառքի»
թնակէտին... Սակայն, արտաքուստ հակասական՝ ներ-
ում խորապէս նման են իսլամական երկու «աւանդապահ»
ւածները,—երկուսն էլ զոհ նոյն ճակատագրի ու ատա-
ի, երկուսն էլ ծնունդ նոյն դարաւոր յարմարեցման՝
նախւած իրականութեան ռուտինային. երկուսն էլ—Ան-
մ ու Այլասեռում:

Ո՞ւր է ելքը: Ո՞վ պիտի փշրէ ռուտինայի անսասան ապա-
ը: Ո՞ւր են բարձր, անկախ հոգիները, որոնք հեռու երամ-
ածի ազդեցութիւններից, անդրջրհեղեղեան, փթած հասկա-
ութիւններից՝ որոճան բարձր, քաղաքակիրթ համայնքների
ած ճշմարտութիւնները և աշխատեն իրագործել նրանց՝
ատ միջավայրում: Ո՞ւր են արտակարգ տեմպերամենտնե-
ը իբսենական հզօր ու արգասաւոր մեկուսացման մէջ պատե-
մ յայտարարեն բռնաւոր, աւանդապաշտ հասարակութեան և
ան խթան նրա անսայթաք առաջադիմութեան:

նցեալը և ներկան, չէ՞ որ, որոշ չափով պատասխանում են
ի համար... Վաղը, ոչ հեռու ապագայում, մեր երկիրը յու-
ք կը մտնէ ազատ կարգերի մէջ.—ընտրողական իրաւունք՝
ական և հաւասար բոլորի համար՝ մամուլի, խօսքի ազա-
թիւն, պարլամենտական կեանք և այլն—և ի՞նչ պիտի տայ
ացիների ահռելի անշարժութիւնը այդպիսի կարգերի մէջ...
իրեւշ բարիք կարող է արտադրել նա, բայց եթէ սանձար-
արխիա և դեմագոգիա (de'magogie),ուր—ինչպէս Հիւսի-
մերիկայում, սևամորթների ազատագրումից յետոյ—լպիրշ,
նք դեմագոգները, պօլիտիկանները, օգտւելով իրանց
ի անծայր տգիտութիւնից՝ ագռաւների պէս կը թափւեն
յ, կաշխատեն իրանց գձուձ շահերին ծառայեցնել նրա

Թւական ոյժը, նրա վրայ հիմնել ազդեցութիւն ու արտօ
ներ. կաճի քաղաքական կաշառակերութիւնը հրէշաւոր չ
ռամկավարութեան մթնոլորտը կը թունաւորւի, կապակ
դեռ երկար, շատ երկար ժամանակ, նոյն իսկ դէմօկր
յաղթանակից յետոյ, թուրքական կամարիլլան իր ձեռք
պահէ իններա ու հլու մասսաները, և այդ բոլորը, բնակ
կանդրադառնայ ամբողջ երկրի ճակատագրի վրայ... Հր
է հեռանկարը—ինչ ասել կուզէ...

IX

Դ Ա Ր Մ Ա Ն Ն Ե Ր

Հ. Յ. Դաշնակցութեան դերը

*Պարապ մեղադրանքներ.—«Հայերը պէտք է կրթէին թուրքերին».—«Կ
տրօֆըլպէտք էր վաղուց նախատեսնել».—Ս.-դ.-ների պանացէումը.—Թուրք
րօլետարիատը իբրև փրկութեան խարիսխ.—Ժողովուրդները տակից չեն փ
ծնւում.—Սիմպլիստ ըմբռնումներ.—Համերաշխութեան պրօպագանդը.—
նատ ներկան.—Զինւած խաղաղութիւնը.—Թուրք-հայկական ընդհարումներ
տեանքները.—Բարքերի վայրենացում.—Վտանգը տակաւին չի անցած.—
ցիան և պրօվօկատօրական դաւերը.—Դաշնակցութիւնը և հայ-թուրքական
ձեցումը.—Հայ ժողովուրդը՝ միշտ պաշտպանւողի դերում.—Ապագան։*

Ծայրէ ծայր սև, արտասւելի մի իրականութիւն, ուր բ
ձախորդ, հակահասարակական, հակապրօգրէսիւ գործօնն
ձեռք ձեռքի տւած, չինական պատնէշ են ուզում բարձրաց
իրանց և դրսի աշխարհի միջև. մի մռայլ, անապատական մ
կերպութիւն, որի անեղը ու խաւար ֆօնի վրայ դեռ նոր են
բևում մի քանի յուսատու, կազդուրիչ կէտեր, մի հիւանդ
պաթօլօգիական հոգեբանութիւն, մի սարսափելի ռուտինա,
հիմքերը ամուր խարսխւած են դարերի գիշերի մէջ և որը
ժելու համար՝ անհրաժեշտ է երկար, անվերջ, քրտնաջան աշխ
տանք, մի յատուկ ու գերազանց բժշկականութիւն։ Հարկաւոր
ուժեղ, կործանարար մի հողմ, որ փոթորկէ, տակն ու վրայ ա
հսկայական ճահիճը, թարմացնէ մթնոլորտը և հարթէ ազատ
ու արգասաւոր դաշտը՝ նոր կեանքի բողբոջների համար։

…պիտի կատարէ այդ կարգինալ յեղափոխութիւնը…

Մեզ մեղադրում են—պանիսլամիզմի ու սօցիալ-դէմօկրատիկ կովկասեան իդէօլօգները—որ մենք, «հայ նացիօնալիստները» միայն հայ ժողովրդի մասին ենք մտածել և չենք զբաղուել հարեւան Թուրքերի կրթութեամբ ու դաստիարակութեամբ…

Սա մի օրիգինալ պահանջ է. Նորընծայական խեղկատակութիւնը քաղաքագիտութեան հովեր է առնում և յաղթանակօրէն հասկացնում է մեզ, որ սրանից տասնեակ տարիներ առաջ մենք պիտի նախատեսնէինք փոթորիկը և պիտի մտածէինք նրա առաջն առնել…Թուրք ժողովուրդը դաստիարակելով։

Բնական չէր հայ ինտելիգենցիայի առաջ դրուած սիզիֆեան գործը, կովկասահայ և նոյնիսկ պարսկահայ առաջադիմութեան խնդիրը, տաճկահայերի արիւնոտ դատը՝ կապուած հազարաւոր մասնագութիւնների ու գերմարդկային ճիգերի հետ, բնական չէ, որ հայ գործօն երիտասարդութեանը բաժին է ընկել՝ …ութեան մի չարաշուք տնօրինութեամբ՝ ամենաստակալի և …ապերախտ աշխատանքը—գործել մի դժոխային միջավայրում, տանից գործելու մի ազատ կայանի, շրջապատուած ամեն …մարդակեր խուժաններով ու պետութիւններով, հալածուած և՛ Տաճկաստանում, և՛ Պարսկաստանում, և՛ Ռուսաստանում, …ուած յաճախ նոյն իսկ հարազատներից, երբէք չը վարձատրուած հայ ժողովրդական դատի պաշտօնական «հովանաւորներից». բնական չէ այդ անօրինակ, պատմութեան մէջ չը տեսնուած մաքառումը—մենք, մի չնչին փոքրամասնութիւն, պիտի ստանձնէինք և Թուրք ժողովուրդը լուսաւորելու գործը… Չէ, այդ պահանջը ոչ լրջութիւն չունի, ինչպէս միւս բոլոր պահանջները, նոյն աղբիւրներից բղխող։ Հային երբէք թոյլ չեն տուել … շունչ քաշել իր հայրենիքում, իր ճակատագրի մասին իսկ …լ շատ թէ քիչ ազատօրէն. Նրա դպրոցներն են փակել, նրա …հասարակական հիմնարկութիւններն են անդամալուծել, նրա …ազգային գոյութիւնն են ոտքի տակ տուել, մահուան դատապարտել—նրան թոյլ տուել են ուրիշի մասին մտածել, հոգալ…

Բայց եթէ անգամ թոյլ էլ տային՝ պիտի կարողանա՞ր նա …ական նախաձեռնութեամբ, իր ուժերով որ և է էական …ութիւն մտցնել մի ժողովրդի կեանքում, որ միանգամայն …, բացառիկ է իր մտաւոր, հոգեկան ու բարոյական կեն-

ցաղով, իր սօցիալական բովանդակ կաղմով, որի
ընդհանուր գծերով ցոյց ուինք արդէն։ Երանի չէր, թէ
լինէր... Իսկ մենք կարծում ենք, որ դա ուտոպիական,
մի հայեացք է.—Թուրքի կեանքը վերջ ի վերջոյ նա
փոփոխէ ու բարւոքէ proprio motu, և ոչ հայերը, ոչ իսկ,
Կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատները, որքան էլ նրանք ջեր
պան կանգնեն Թուրք պրօլետարիատին, որքան էլ նր
տանց փարեն Թուրքական վերածնութեան գործին։

Փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը խիստ յարգելի է
րակոյս չը կայ։ Կուլտուրական հարևաններին, մանաւանդ
տիկ շփւող հայ ինտելիգենցիայի պարտականութիւնն է
րաւորութեան թէկուզ և շատ անձուկ—սահմաններում զ
մոքերի փրկարար խմորումին՝ մեր մահմեդական դր
մէջ։ Թուրք պրօլետարիատին՝ որ այսպէս թէ այնպէս,
գոյն ինդուստրիալիզմի յորձանքն ընկնելով, կամաց-կամաց
ւում է միւս, աւելի քաղաքակիրթ ազգերի պատկանող
տարիատների հետ՝ պէտք է, անշուշտ, ձգտել քարշել նաև
գիտակցական աշխատանք։ Աղէտների սկզբնաւորութիւն
վեր՝ մեր հրատարակած այլ և այլ Թռուցիկները պարզ
են համերաշխութեան այն զգացման մասին, որով մենք
ւած ենք Թուրք աշխատաւոր ժողովրդի նկատմամբ։

Բայց մենք դարձեալ սխալ, ուտոպիական ենք համար
լաւատես յարաբերութիւնները այն կուսակցութիւններ,
դիտում են Թուրք պրօլետարիատին, իբրև մի տեսակ փրկութ
խարիսխ, որը ոչ միայն պիտի ազատէ մեզ ջարդերի ու
րումների մղձաւանջից, այլ և առհասարակ «տակից» պիտի
դաշրջէ, վերածնեցնէ հարազատ ժողովուրդը։

Ամեն մի պրօլետարիատ, իբրև իր ազգի մի հատուա
բաժանում է այդ ազգի ժառանգականութիւնը, ատաւիզմը։
ցիալիստական գաղափարը, որքան էլ ինքնին հրապուրիչ
մեծագործ լինի, չի կարող հեշտութեամբ թօթափել հին, հա
քական արատների զարհուրելի բեռը, որ մի թշւառ պատմ
թիւն փաթաթել է մահմեդական պրօլետարիատի վզին։

Վերջապէս, ժողովուրդները առհասարակ «տակից» չեն վ
րածնւում,—պատմութիւնը գոնէ չի տալիս այդպիսի օրինակնե
Անշուշտ, մասսաներն են ժամանակի անիւը առաջ մղող հզօր գ

[illegible]. Նրանց շարժումները գիտակցական ու նպատակայար[illegible]ելու համար՝ անհրաժեշտ է միշտ և ամեն տեղ մտա[illegible]ութեան որոշ աշխատանք, որ կատարւում է «պատմա[illegible]րադասնութեան» ձևերով։ Մի գործից աւելի է, ինչ սո[illegible]մի գաղափարը ծայր է առել արևմտեան Եւրօպայում և 75 [illegible] է, ինչ սկսել է պրօլետարական գործնական պայքարը [illegible]իզմի դէմ. և այնուամենայնիւ այսօր Եւրօպայում, նոյն [illegible]ամենազարգացած ու ամենաինդուստրիական երկրների մէջ, [illegible]ը պրօլետարիատի—չենք ասում դեռ գիւղացիութեան [illegible] մասը դուրս է մնում սօցիալիստական բանակից, չի [illegible]ւում իր պատմական դերը, իր անտագօնիզմը կապիտալի [illegible] իսկ յաճախ այդ կապիտալի ներկայացուցիչներին է հա[illegible]մ իր շահերը, իր ճակատագիրը։

[illegible]նչև որ Թուրք ժողովուրդը չը ծնէ գաղափարական կուռ [illegible] բարձրութեան վրայ կանգնած ինտելիգենցիայի մի [illegible]՝ Թուրք պրօլետարիատի դատը, ինչպէս և առհասարակ [illegible]կան առաջադիմութեան գործը մի քայլ անգամ չը պիտի [illegible]այ։ Սօցիալիստական շարժումը, աւելի քան որ և է այլ [illegible] կարօտ է ինտելիգենցիայի աջակցութեան։ Անցել է ժամա[illegible], երբ՝ բարբարոսական մի հասկացողութեամբ՝ կարծում էին «վարձու աշխատաւորների դատը կարող են օրինաւոր կեր[illegible] պաշտպանել միմիայն վարձու աշխատաւորները»։ Պրօլետար[illegible]. և սօցիալիստական վարդապետութիւնը դուրս են եկել ար[illegible]վաղեմի համքարական սահմանափակումներից, սօցիալիզմը [illegible] խնդիր չէ ժողովուրդների համար, այլ հիմնական [illegible], բովանդակ, լիակատար վերածնութեան մի խնդիր, մարդկային էւօլիւցիան առաջին անգամն է հրապարակ հանում. Հետևապէս, իր առաջադիմութեան ու յաղթանակի համար [illegible]ւում է ամեն տեսակ կուլտուրական, մշակւած ոյժերի աշ[illegible]ութիւնը, նա պահանջում է մտքի հասուն սպասաւորներ, [illegible]ամակողմանի կրթութեամբ՝ որոնք կարողանան վարել աշ[illegible] ընդհանրութեան մեծ պատասխանատու դերը։

[illegible]ական չէ անգիր անել «դասակարգային» կռւի ֆորմու[illegible]նգիր անել տալ բանւորական խմբերին՝ երևակայելով թէ [illegible] ինքեան պատասխան է տրւում սօցիալական-քաղաքա[illegible]նքի հազարաւոր տանջող հարցերին։ Այդպէս են մտա-

ծում, ըստ երևոյթին, հայ, Թուրք և այլ պրօլետարիատ... նունից խօսող Կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատները, այդ... րակացութեան են բերում վերջին ժամանակներս նրանց· կատարուած «Թէօրիական» մարզանքները, տնտեսական մ... լիզմի յախուռն, անհեթեթ կիրառումները և այլն։

Շաբլօնը և սխեմատիկ ըմբռնումները երբէք օգտակա... ռայութիւն չեն մատուցել... Կեանքի դէմ պէտք է պայքարե... պէս, ինչպէս պահանջում են նրա իրական ֆակտորները և... պէս, ինչպէս կարդում ենք Էնգելսի ու Կաուցկու բրօշիւր... Թէօրիան մեծ ույժ է, անտարակոյս։ Նրա լոյսը անհրաժեշտ է ճանապարհ բանալու կեանքի այլազան ու առանձնայատու... ւոյթների լաբիւրինթոսում։ Սակայն, չը պէտք է մոռանալ ո... օրին էապէս վերացական բան է, որ նա մաքրուած զտուած է... ւոյթների հազարաւոր, մանր ու մունր բարեմասնութիւնն... որ իրականութեան մէջ այդ երևոյթները շատ աւելի հա... բարդ ու կնճռոտ են... Դասակարգային կռիւը տարբեր կե... րանք է առնում տարբեր երկրներում ու մթնոլորտներում... կու հակամարտ դասակարգերի՝ բուրժուազիայի ու պրօլետ... տի՝ անտագօնիզմն ու պայքարը չեն լցնում ամբողջ հասար... կան կեանքը... Պէտք է ուշի ուշով ուսումնասիրել ջոկ, առան... յատուկ կեանքի բնորոշ պահանջներ և ըստ այնմ ղեկավարել կ... Այդ է, որ չեն կարող անել բանւորական մասսաները, որ կ... է և պէտք է անէ ինտելիգենցիան և այն էլ՝ իւրային, համ... ինտելիգենցիան։

Թուրք սօցիալիստ կուսակցութիւնը, որ դեռ դժբախ... բար, ապագայի իրողութիւն է, պէտք է ինքնագլուխ իր ձ... քըն առնէ իր համացեղ պրօլետարիատի լուսաւորութեան կազմակերպութեան գործը, ինչպէս որ հայ, վրացի, ռուս աշխ... տաւոր դասակարգերին պիտի կազմակերպեն ու դաստիարա... հայ, վրացի, ռուս սօցիալիստները։ Ուրիշ ելք չը կայ։ Դա է մի... բանաւոր ճանապարհը, մանաւանդ Կովկասեան Բաբիլոնում։

Մեր միտքը սխալ չը հասկանան։ Ազգային առանձնացու... չենք քարոզում, այլ կազմակերպական ինքնօրինութիւն։ Թող... մենաջերմ, ամենամտերմական կապ պահպանուի Թուրք, ռու... հայ ու վրացի պրօլետարիատի ու սօցիալիստների միջև, թ... փոխադարձ եղբայրական համերաշխութիւն տիրէ նրանց շարք...

…Մենք ևս մեր կարողութեան չափ կը ձգտենք այդ նպա-
…։ Բայց չի կարելի սահմանափակել պրօլետարիատով—ու-
…կութեան մի չնչին բեկորն է—այլ ըստ կարելւոյն
…է աշխատել լայնացնել պրօպագանդը, տարածելով այն՝
…ի Թուրք ժողովրդի վրայ։

—

…ղ… Այս հաճելի խորհրդածութիւնների ընթացքում մենք
…կեան չենք անգիտանում արիւնոտ ներկան, որ հրդեհ-
…ակների ծուխը նոր միայն կտրեց և որ ամեն օր բազ-
…իններ են բացւում մեր դժբախտ երկրի ամբողջ տա-
…թեան վրայ՝ անմիտ եղեռնի անուղղակի զոհերին ամփո-
…համար…

Անպատմելի են այն բոլոր արհաւիրքները, որոնք անմիջա-
… անխուսափելի հետևանք եղան Թուրք-հայկական ընդհա-
…երի… Աղէտը հարւածեց երկու կողմերին էլ և երկուսն էլ
… և Թուրք ժողովուրդը—կանգնած են այսօր արիւնաքամ,
…, մերկ ու քաղցած։ Հայ փլատակ գիւղերի կողքին՝
…ած են ամեն տեղ Թուրքական աւեր ու կործան գիւղերը։
… ողբալի տնտեսութիւնը հայ և Թուրք գիւղացիք ծախսե-
… երկու վերջին տարւայ ընթացքում, զէնքի, ռազմամը-
… ապա և զինւորական «էկզեկուցիաների» ու տուգանքնե-
…եսական, առևտրական կեանքը մարեց ամենուրեք, շատ
…մ երկու պատերազմող կողմերը փոխադարձաբար բոյ-
…տարակեցին, Թուրքեր ու հայեր կզզիացան, վերջիններս
… նոյնիսկ մտածել հաղորդակցութեան ջոկ, սեփական ճա-
…երի մասին… Սովը Թագաւորեց և այսօր ճարակում է
…թեամբ՝ իր անբաժան ուղեկից տարափոխիկ հիւանդու-
…ի հետ, որոնք հազարաւոր զոհեր են խլում հայ և Թուրք
…կութիւնից, անտէր ու անօգնական Զանգեզուրում ու
…ում… Դրութիւնը սոսկալի է, Թշւառութիւնը՝ անծայր,
…ան։

…ական չէ այդ։ Բարքերը քանի գնում վայրենանում են.
…ած չքաւորութեան ու անիշխանութեան մէջ բարգաւա-
…ամեն տեսակ ոճիրներ. անգամ հայ խաղաղ ժողովրդի
…ողհետէ բազմանում են բախտախնդիրների, խուլիգա-
…ների շարքերը, որոնք իրանց շահատակութիւններով

պատուհաս են դառնում աշխատաւոր ընդհանրութեան
Աւազակների, վաշխառուների, ժողովրդական բոլոր ց...
դեքողական ախորժակները սանձարձակ թռիչք են առն...
խուլ յուսահատական բառաչիւն է լսւում կոտորածների
բաբեմ եղած հայ-թուրքական գաւառներից...

Ահա թէ ինչ ծնեց Կովկասեան Վանդէան!...

Եւ դեռ վտանգը անցած չի երևում, դեռ ջարդի եր...
դամօկլեան սրի պէս կախուած է բազմատանջ երկրի վրա...
տեսակ զինուած խաղաղութիւն է. փոխադարձ հաւատը կո...
մարել է և տեղի տուել անդուլ, տենդային սպառազինութեան...
կու կողմերից... Վաղուան օրը սարսուռ է ազդում իր խոր...
ւորութեամբ... Ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը տակաւ...
բոլորեց իր շրջանը, միահեծան բիւրօկրատիզմը դեռ կառա...
տէր է դրութեան, անարգ չէյթանը դեռ հող ունի իր դաւեր...
մար, և դեռ բազմաթիւ են Կրուշեւանները Անդրկովկասեան...
քի տակ, իսկ գիշատիչ աղալարները, իրանց դիպլօմատոր
լիգաններին հետ, դեռ անտարակոյս նոր հայաջինջ ծրագրեր...
որոշում...

Մենք իդիլլիայի բանդագուշանքներով չենք տարուած և...
տենք, ցաւ ի սիրտ, որ երկու դարաւոր հարևանների դրացի...
կապը ծանր հարուածներ է ստացել, որ բացուել է մի սև դ...
գլուխ, սկիզբ է դրուել անվերջ, մտանակի եղբայրադաւ ոճիր...
որոնք թեր ևս կը շարունակւեն փոքրիկ չափերով նոյն խ...
դար ու օրինաւոր կարգեր հաստատւելուց յետոյ. մի դրու...
որի շատ թէ քիչ արմատական բուժման հոգսը կը պահանջէ...
պայման պօստուլատի պէս, ըստ կարելւոյն անջատել ե...
տարրերը, քչացնել նրանց շփման կէտերը, գէթ ոչ մի տեղ
թողնել հայկական թոյլ փոքրամասնութիւն և աշխատել
վայրերում կազմել միապաղաղ հայ ազգաբնակութիւն։

Հայ ժողովուրդը չէ բռնանում ոչ ոքի իրաւունքների վ...
նա լցւած է խոր ու անկեղծ բարեացակամութեամբ դէպի ը...
դրացի ժողովուրդները, բայց նա իրաւամբ ըմբոստանում...
պատմութեան սահմանած տարկանոնութիւնների դէմ, ...
շնորհիւ այսօր նա անկարող է հանդիսանում իր տարր...
կուլտուրական պէտքերը հոգալու իր երկրի մէջ, ստիպւա...
մտածել իր ֆիզիքական գոյութեան մասին, և ինքնապաշտ...

[illegible] կռիւների թեք ուղղութեամբ սահելով, հրոսակների [illegible] գործ ունենալով, ինքն էլ հետզհետէ գլորւում է [illegible]թեան գիրկը... Գէթ այժմ նա ուզում է մեղմել այդ տար-[illegible]թիւնների պատճառած չարիքները, ապրել փոքր ինչ [illegible]քը հանգիստ, ըստ կարելւոյն ամփոփւած իր ցեղագրական [illegible]հմանների մէջ։

—

[illegible]այն այդ բոլորը ապագայի գործ է. իսկ ինչ անել առ-[illegible]

«[illegible]ուել բռնապետական ռէժիմի դէմ, նւաճել ռամկավարա-[illegible] ազատութիւն, որը, վերջ կը տայ խուլիգանութեան ու ազ-[illegible] կռիւներին»,—թելադրում է մեզ սոցիալ-դէմօկրատական [illegible] ֆրազէօլոգիան։ Չրի, անմտած մի թելադրութիւն, որ [illegible] իսկ ամաչում ենք հերքել,—որ համարեա նոյնքան արժէք [illegible] մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսակէտից, որքան միամիտների [illegible]լաւատեսների ծանօթ յորդորները՝ թափօրներ կազմել, թուրք-[illegible]կական կօնգրէսներ գումարել՝ հաշտութիւն իրագործելու [illegible]մար։

Հայը իր բոլոր ոյժերով, միացած վրացիների, միացած [illegible]ների, լեհերի, հրէաների հետ՝ կարող է ամբողջ տարիներ [illegible]ել բռնապետութեան դէմ և էլի չը ստանալ այն ցանկալի կար-[illegible], որոնք ի վերջոյ պէտք է խաղաղեցնեն մեր ալեծուփ եր-[illegible]։ Իսկ այդ տարիների ընթացքում ո՞վ պէտք է օգնէ մեր [illegible] ժողովրդին, որից խլում են ինքնապաշտպանութեան մի-[illegible]ները և ձեռք ու ոտը կապած, մատնում խուժանին։ Տարինե-[illegible] չէ՝ ամիսների ընթացքում, արիւնարբու վոհմակները գետնի [illegible] կը հաւասարեցնէին հայաբնակ վայրերը և Ռուսահայաստանը [illegible] վերածուէր Տաճկահայաստանից էլ աւելի ցնցող, էլ աւելի վիթ-[illegible]րի մի գերեզմանոցի...

Ի՞նչ անել ուրեմն...

Մենք համերաշխութեան ու միջազգայնութեան պարօլով [illegible]րապարակ եկել և համոզւած ենք, որ թուրք մասսաները, թէև [illegible]ղանց վատթար գործիք, բայց, վերջապէս գործիք են մի-[illegible] նզովեալ ռէժիմի ձեռքում, որը ուզում էր ազգերը բա-[illegible] յարատևել իր տիրապետութիւնը, բայց որը հետզհետէ [illegible]կւում է իր լռնացած ոճիրների ծանրութեան տակ...

Մենք ենք գարշելի վանդէականութեան առաջին զո
դարձել մենք ենք, որ անկեղծօրէն հաշտութեան յորդոր
կարդում, մենք ենք, որ երեկ խաղաղութիւնը այս կամ ա
բերում կնքելուց յետոյ՝ հոգում էինք նրա շիտակ ու
րագործումը, պատժելով նոյն իսկ մեր սեփական շարքեր
ւորներին, երբ նրանք այս կամ այն ձեւով կարգը խանգար
հանդիսանում։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ մեն-մենակ տարաւ իր
վրայ հայ ժողովրդի վտանգւած գոյութեան պաշտպանութ
որ իր եռանդուն շրջիկների ձեռքով կազմակերպել ու զինել
ժողովրդին և իր փորձւած զինւորական առաջնորդների ձեռ
վարել է այնքան բազմաթիւ ու դժւարին ճակատամարտներ
ապլինւած ու հովանաւորւած խուժանի դէմ,—Հ. Յ. Դաշնակ
թիւնը երբէք չի դիտել այդ կռիւը իբրև նպատակ և ամեն
գամ, յարմար առթիւ, երբ պայմանները հնարաւորութիւն տալ
նրան՝ նա մօտեցել է թուրք ժողովրդին, խօսել է նրա հետ
մերաշխութեան ու եղբայրութեան լեզւով, լուսաւորել է
իր իսկական նպատակների ու կոչման վերաբերմամբ։

Թող վկայ լինի այս մի հատիկ ուշագրաւ դէպքը, որ
է ունեցել Ղազախի գաւառում, արիւնահեղ կռիւներից յետ
միակ դէպքը, որ արձանագրւած է մամուլի մէջ *)։

ՍՊԻՏԱԿ ԴՐՕՇԱԿԻ ՇՈՒՐՋԸ

—

(Հայ գիւղացիների այցը թուրք գիւղացիներին)

«Մեզ պէտք չեն այլևս խաղաղարար կօմէդիաներ, բ
կրատիայի միջնորդութիւնն աւելորդ է երկու ժողովուրդների
հաշտութիւն կայացնելու համար. անհրաժեշտ է վերջապէս,
հայ և թուրք աշխատաւոր մասսաները՝ գիւղացիութիւնը և բա
ւորութիւնը, եղբայրութեան, համերաշխութեան ձեռք մեկնեն
րար անմիջապէս»։

Այս են ասել և ասում երկու ժողովուրդների իսկական
րեկամները։

Ահա այսպիսի համերաշխութեան մի գեղեցիկ օրինակ տւ
Լօռու հայ գիւղացիութիւնը անցեալ շաբաթ։

*) Տես «Ալիք» 1906 թ. № 75.

[illegible] բաղկացած գիւղացիների մի խումբ, պատգամա-[illegible]ւորական գիւղերից, ղեկավարութեամբ ընկերներ Թ.-ի և [illegible] իր ցանկալի միասին՝ դուրս գալով Դսեղ գիւղից, [illegible] Ղազախի և Լոռու սահմանների վրայ տարածուող [illegible] եկած ղազախեցի Թուրք գիւղացիներին: Այդ պատ-[illegible]ները յանձնարարուել էին իրանց ուղարկող հայ շինական-[illegible]ից, որ նրանք խօսեն սրտաբաց, առանց տատանում-[illegible]ների փափկանկատութեան:

[illegible] գիւղից առաւօտեան վաղ 60 հոգով, ամենքս էլ ձի-[illegible]աւոր ենք ընթանում դէպի Զատինդաղ սարը. առջևից դրօշակակիրը, նա կրում է օդի մէջ ծածանուող սպիտակ նշան հաշտութեան, եղբայրութեան: Հեռուից Թուրքերը [illegible] են մեզ, դիմաւորում են մի քանի Թուրք ձիաւորներ, [illegible] են մաղթում և հրաւիրում մեզ իրանց վրանները: [illegible] հարիւր Թուրք քոչւորներ կէս ժամւայ ընթացքում [illegible]ւում են մի ընդարձակ տարածութեան վրայ: Ամենքի երե-[illegible]ւթ է, ուրախութիւն՝ մեր այցի համար:

Հայ գիւղացիները բացատրում են Թուրք գիւղացիներին ի-միասին, նրանց հասկացնում են երկու դարևոր հարևան [illegible]ւրդների եղբայրական յարաբերութեան անհրաժեշտութիւ-[illegible]պարզում են, թէ որչափ մահաբեր, կործանիչ է այժմեան [illegible], որ ահա մէկ և կէս տարուց ի վեր քանդում, աւերում է [illegible]: Նրանք մերկացնում էին առանց տատանւելու ներկայ [illegible]ւան դրդիչներին, ցոյց էին տալիս, թէ պրովոկատոր կա-[illegible]ւթիւնը իր արիւնարբու, խաւար գործակալներով ո՛րպիսի [illegible]ին ծրագիրներ է ուզում առաջ տանել:

Եւ Թուրք գիւղացին լսում, հասկանում և համակրում է... [illegible], հրդեհի մատնուած երկիրը ամենքի առաջ է: Հազարաւոր [illegible], տնտեսական կուլտուրական կեանքի քայքայումը ամեն-[illegible]ապէն համոզել են, թէ որչափ անմիտ, կորստաբեր է ներ-[illegible]ւը: Թուրքերը խոստովանում են անկեղծաբար իրանց [illegible]ւած սխալները, խոստանում են այսուհետև ամուր փարել [illegible]շխութեան գաղափարին, տեղիք չը տալ ընդհարումների՝ [illegible] սարերում, և թէ Ղազախում՝ վերադարձից յետոյ:

Սպիտակ դրօշակը առաջ է ընթանում, և մենք ամենքս էլ [illegible]ևից: Մենք այցելում ենք բազմաթիւ օբաներ, ամեն տեղ խօ-[illegible] բացատրւում ենք Թուրքերի հետ: Մեր գլխաւոր այցելավայ-[illegible] էին Խան-Բուլաղ, Տօլբաթլի, Սարիբուլախ սարերը, ուր [illegible] եկել գլխաւորապէս ղազախեցի, սալահլւեցի և ղայմախ-[illegible] Թուրքերը: Դրանք մեծ մասով հասարակ աշխատաւոր գիւ-[illegible]ներ են. նրանց մէջ կան նաև բէգեր և աղալարներ. վերջին-[illegible] իրանց հեռու են պահում. սակայն դրանց մէջ կան նաև շի-[illegible]ղնիւ մարդիկ, որ բոլոր հոգով դէմ են եղել հայ-Թուր-

քական ընդհարումներին։ Դրանցից պէտք է յիշատակել
ազայի անունը, որին ճանաչում են Ղազախի հայերը.
ըմբռնել պրովոկատոր կառավարութեան դերը։ Շուշու և
դէպքերից յետոյ, ասում էին ղազախեցի Թուրքերը,
րութեան ագենտներն առանց քաշուելու անամօթաբար
և գրգռում մեզ, որ մենք էլ սկսենք Ղազախում կոտոր
ժողովուրդը ազէտ է, խաւար, շատ ենթակայ պրովոկ
դա մեր դժբախտութիւնն է»—ահա թէ ինչ էին խօսու
Թուրք գիւղացիութեան ներկայացուցիչները...

Թ... և Մ... ընկերները, որոնք առաջնորդում էին այդ
ղեցիկ ու օրինակելի միսսիային՝ ոչ այլ ոք են, բայց եթէ «
նակցութեան» խմբապետներ։

Եւ նոյնպիսի միսսիաներ, համերաշխութեան նոյն ծառայու
ներով կը կազմակերպուէին անշուշտ նաև ուրիշ վայրերում,
չը լինէր աղալարական ոճրագործ դասակարգի բռնաւոր կօնտ
Թուրք մասսաների վրայ։

Ուրիշ կերպ չէր կարող վարուել Դաշնակցութիւնը, ու
ընթացք չի կարող նա բռնել, եթէ ուզենայ հաւատարիմ մնալ
ծրագրին ու ընդհանուր ժողովներից գծուած տակտիկին։

Նա կը շարունակէ այսուհետև էլ երկու ժողովուրդների
մերաշխութեան պրօպագանդը. բայց եթէ Թուրք ժողովրդի մ
տարրերն էլ յամառեն իրանց հայադաւ ու հակայեղափոխակ
ընթացքի մէջ, եթէ Թուրք ամբոխը շարունակէ նախկին յանց
ւոր պատրաստակամութեամբ ենթարկուել Կրուշևանների ու
գերի ներշնչումներին, եթէ բախտի մի անիծեալ տնօրինութեա
վերսկսւի Թուրքական նախայարձակների արիւնոտ սերիան,—
դէպքում, այո, կռիւը իր բոլոր արհաւիրքներով պիտի շարունա
ւի, իբրև մի ֆատալ, ճակատագրական անհրաժեշտութիւն
մենք վերստին պիտի զարմացնենք քաղաքակիրթ աշխարհը ե
բայրասպանութեան անօրինակ տեսարաններով։

Դարձեալ մենք չենք, որ պիտի կրենք պատասխանատու
թիւնը... Անէծք սկսողին և անէծք շարունակողին։ Մենք պաշ
պանուողի դերում ենք եղել միշտ և միշտ էլ կը մնանք այդ դեր
մէջ։ Մենք ականջ չենք կախի այն մի կարգ անզուսպ դատ
խազների բարբաջանքներին, որոնք տեղի-անտեղի քարեր են շ
պրտում հայ ինքնապաշտպան կազմակերպութեան վրայ և որոն
գոհացում կը տային՝ միայն իսպառ համակերպելով, Քրիստո

…տոյի հրահանգին հետեւելով (непротивленіе злу зломъ) …ալէս հայ ժողովուրդը բախտի ալիքներին մատ-

…չ» հայ ժողովուրդը այլ եւս չի ուզում էշ-նահատակի ան-…ղերը։ Դարեր շարունակ խաչ ու աւետարանը կրծքներիս … համբերաշխութեան քարոզը հնչեցրինք—եւ կոտորուեցինք, …ւմ աղերսեցինք—եւ կոտորուեցինք… Շատ արդէն վայելե-…տատուղի հռչակը, ամբողջ տիեզերքը սասանեցրինք մեր …բաւութեամբ—հերիք է։ Երբէք յարձակողական ախորժակ-…ներ ունեցել, երբէք թալանի ու աւարի արշաւանքներ չենք …ացել։ Մեր հիմնական մտահոգութիւնն է եղել ամեն տեղ՝ …պանել մեր խեղճ ու հալածական ժողովրդին, վարժեցնել …ինքնապաշտպանութեան դպրոցի մէջ, ապահովել նրա խա-…ուլտուրական գոյութիւնը բռնաւորների հարուածների դէմ. … գիտեն այդ—թէ թշնամի եւ թէ բարեկամ։

…նէ՞ծք սկսողին եւ անէծք շարունակողին։ Մենք չենք, որ …ցինք սադայէլական Դաւը եւ տասնեակ տարիներով յետ մը-…ք մեր երկրի առաջադիմութեան անիւը։ Ի՞նչ էինք երա-… ինչ եղաւ…

…այց հայ մարտական կազմակերպութիւնը այժմ եւս ամեն …եան պատրաստ է սիրով վերադառնալ նախկին վիճակին։ …աշխութեան համոզուած պաշտպան՝ «Դաշնակցութիւնը» ան-…էս վար կը դնէ զէնքը եւ եղբայրաբար կը հաշտուի հակառա-… հետ, հէնց որ վերջինը նոյնպէս ցոյց կը տայ շիտակ ու …ծ խաղաղասիրական տրամադրութիւն։

…այը գարշում է ազգամիջեան կռուից եւ չը նայած բոլոր ար-…ւ սարսափներին, նա դարձեալ հաւատում է—այդտեղ է …նրա փոթորկոտ գոյութեան, նրա անսովոր դիմացկանու-… մեծ գաղտնիքը—նա հաւատում է, որ մի օր, վերջապէս, …ի եղբայրութեան գաղափարը կը յաղթանակէ իր բազմատանջ …իքում, կանցնի դարերի պղտոր հոսանքը, շուրջը կը լռեն …ւոր կրքերը, կը լռէ ատամների գազանային կրճտոցը, եւ նա …ծին, արօրին փարած, իր սեփական հանճարին ապաւի-…նդորր սրտով կը շարունակէ իր ստեղծագործող աշխա-…ը։

Դրացին էլ կը փոխուի... Հին, քարացած պաշտամու...
կանհետանան ժամանակի համայնաջինջ ալիքների մէջ...
գայի հոյակապ Արևը կը ճառագայթէ այն բոլոր հաստատու...
ների ու ղօզմանների փլատակների վրայ, որոնք այսօր ը...
թշնամի են քաղաքակրթութեան, և ժողովուրդները՝ Ռամ...
րութեան հովանիի տակ եղբայրացած՝ կը տօնեն միասին եր...
պանծալի դաշնակցութիւնը—Աշխատանքի, Ազատութեան և ...
ղաղութեան։

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Երես 5 վերջում տպւած է՝ գարերի հայկական բեռի տակ։ Պէ լինի գարերի հսկայական բեռի տակ։

Երես 7. 8-րդ տող. տպւած է՝ ծիգ էին Թափում յետ... Պէտք է լ ծիգ էին Թափում յետ մղելու

Նոյն երեսում, 19-րդ տող. տպւած է՝ ժողովրդական ծգնաժա ապրո՛ղ։ Պէտք է լինի. ժողովրդական ծգնաժամն ապրող։

Երես 10. 16-րդ տող. տպւած է՝ Թուրք ամբոխի վայրագնութե Պէտք է լինի. Թուրք ամբոխի գայրագնութեան։

Երես 19. 8-րդ տող (ցածից) պէտք է կարդալ այսպէս. մանաւ հայերի մէջ, ուր ծանծաղամիտ կօսմօպօլիտիզմը... և այլն։

Երես 22. 10-րդ տող. տպւած է՝ որի մէջ այդ տարրը... Պէտք լինի. որի մէջ հայ տարրը...

Երես 28. 16-րդ տող. տպւած է՝ ո՛չ մի ուրիշ պետութիւն չի ճան չում։ Պէտք է լինի. ոչ մի ուրիշ պաշտամունք չի ճանաչում։

Երես 31. 12-րդ տող. տպւած է՝ անծայր դիմադրութիւն։ Պէտք լինի՝ անծայր տխմարութիւն։

Երես 32. 2-րդ տող ցածից. տպւած է՝ և իբր մեր ընկեր Պէտք է լինի և երբ մեր ընկերը...

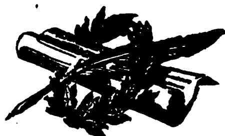
Երես 43. վերջին տող. տպւած է՝ մարտը նոյն մարտն է։ Պէտք լինի՝ մարդը նոյն մարդն է։

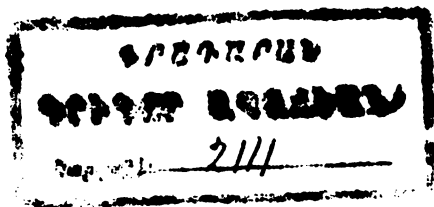
ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՔ

ԵՒ

ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆ

ՀԱՅՔ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1867

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՔ

ԵՒ

ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆ

ՀԱՅՔ

Զէյթունցի . . . . . Դիւթական և անուշ ձայն մըն էր այս, հայոց ընդհանրութեան ականջին, յորմէ թլուատ հայն անգամ, իբր ելեքտրական զօրութենէ մ՚սթափած, կը հարկադրուէր մաքառիլ իր բնական ախտին դէմ և արտասանել վերջապէս այն անունը, զոր կոյր զկուրայն և յանզգոյշս սիրելու բնական պարտաւորութիւն մը կզգար: Այս ուժգին՝ բայց փաղանցիկ սէրն՝ ըստ ինքեան ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ անարդիւն ակնկալութեանց արգասիք:

Նոյն իսկ ձայնն է դարձեալ, որ այս օրերս կը հնչէ հայուն ականջին. բայց չէ թէ առաջնոյն անուշութեամբն, այլ իբրև ձայն անախորժ, որ ոչ միայն հակառակ ազդեցութիւն կը պատճառէ հայուն, այլև Հայաստանեայց աղէտալի դէպքերուն վրայ յաւելուածոյ մը նշմարանք ևս կուահել կուտայ անոր: Եւ արդարև, զգայուն հայը չը կրնար ուրիշ նըշանակութիւն մի տալ այսպիսի անակնկալ դէպքին.

Զեմք կրնար ըսել Թէ կրօնիւ տարբեր հայերն այս ազդեցուԹենէ զերծ մնացին, ոչ. Ամէն հայ (1), Թէ և տարբեր զգացմամբ, կրօնական շանԹաձիգ դրօշման ձայնէ մը յանկարծ սԹափելով՝ աչքերնին բացին Թէ չէ, տեսան այն դիւԹական անունը կրող զէյԹունցի իշխանքը, որ Վատիկանի երերուն գահին առջև ի ծունր խոնարհած՝ բարոյական ստըրկուԹեան առաջին պաշտօնը կը մատուցանէին:

Ներքին համոզման ծնունդը չէր այս. բայց զէյԹունցւոց խելքով՝ իրենց անձնական ազատուԹեան առաջին քայլն էր. և զուցէ ԶէյԹունի ժողովրդեան վրայ ի պաշտօնէ բռնանալու սկզբնաւորուԹեան հանդէսը կը համարուէր:

Սոյն միջոցին հայոց լուսաւորչական մասին վերաբերեալ խնդրոց ամենէն մեծն ու կարևորագոյնը, այսինքն Մայր ԱԹոռոյ Հայրապետական ընտրուԹիւնը, կատարելապէս լըմընցած էր, և Կ.Պօլսոյ ժողովուրդն իր նորընտիր Հայրապետին գալստեանը միայն կըսպասէր: Ուստի և կրնամք ըսել որ ընդհանրուԹեան աչքին երևցած խնդիրներուն ամենէն զուարԹաղէմն ալ այն էր. որուն վերաբերուԹիւն ունեցող խառնանիւԹ և անզատելի միացորդն ալ Մշի Արգոյ հեղինակին ու նորա Թիֆլիսցի Հ. Հ. ճշմարիտ մարդ անուն ԹղԹակցին ձգուած կը համարուէր, որ կրցածնուն չափ խնդիրն այլայլեն, և Հայոց գրականուԹեան նախատինք բերելու չափ՝ մտքի ազատուԹիւնը մրոտեն, պատուոյ դպչին, մարդ զրպարտեն ու մինչև դատաստանին օրը խօսին ու խօսին:

Սակայն անդին ուրիշ և բազմաԹիւ խնդիրներ դիզուած էին Պատրիարքարանի գլխին, և կարծես Թէ անտեսանելի՝

(1) ՄեծամասնուԹը Հավաքիչ չկարդացող կամ նորա խօսած ճշմարտուԹեանցն ուշ դնել չուզողներուն համար է մեր խօսքը:

քայց փորսւոր ձեռք մը՝ տարիներէն ի վեր զանոնք բռնած՝ տեղիս անդին և ըստ հաճոյից տատանելով՝ միշտ շփոթ՝ բայց և այնպէս նոյնադիր և անլուծանելի կացութեան մէջ պահել կուզէր զանոնք, և հետևաբար խնդիրներն այս վիճակին մէջ պահելու հնարքներն աւելի զօրութիւն ունէին անոնց վճռնե-րըն արգիլելու՝ քան թէ անզօր վարչութեան մը պաղատանքն անոնց որոշումներն ընդունել տալու:

Մեր ըսածներն հաստատելու համար բազմաթուաց մէջէն՝ ամենէն կարևորագոյները զատելով՝ կը նշանակենք այստեղ, ո՛չ թէ նոր բան մը ըսելու, այլև ընթերցողաց յիշողութիւնն արթնցնելու մտօք:

Եւ ահաւասիկ անոնց համառօտութիւնը.

Ա. Զարսանճախի խնդիրն, որ չորս տարիէն ի վեր չար ու չար մնացած. երևի թէ քարի ռանձախ երբէք եղած կամ ըլլալու միտք ալ չունի:

Բ. Աղթամարայ կաթողիկոսութեան խնդիրն. որ Նախորդ Կաթողիկոսին սպանուելէն հազար անգամ առաւել ինքզինքն սպաննել տուաւ միամտաբար. և որ դեռ բարոյապէս պիտի սպանուի՝ փառասէր (և եպիսկոպոսութենէ յառաջ կաթողի-կոսութեան խիստ փափաքող) Վարդապետի մը թելադրու-թեամբ, մինչև որ նա ինքն Խաչատուրին աթոռը բազմի:

Գ. Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան խնդիրն. որ նոյն իսկ Աղ-թամարայ կաթողիկոսութեան խնդրոյն հետևութիւնն է. և որ Աղթամարայ աթոռին ցանկացող նոյն Վարդապետին թելա-դրութեանը շնորհիւ՝ ջուրոյ պատիւն անգամ Նիկողայոսին տալու կը զլանայ, այն մասը, որ իր Եկեղեցւոյն դաւա-նութիւնը մէնէ բիւր անգամ աւելի լաւ ճանաչել կը կարծէ և պաշտպանել կուզէ:

Դ. Լրագիրներուն Խմբագրաց կողմանէ առ Վարչութիւն

ուղղուած խնդրագրոյն խնդիրը . որ ազդարարութեան մանաւանդ՝ քան թէ աղերսի նշանակութիւն կը պարունակէ . և որ աւելի սարսափ ու շփոթութիւն կը պատճառէ Պատրիարքարանին՝ քան անդորրութիւն:

Ե. Լուսաւորչեան անուն ընկերութեան խնդիրն. որ հայոց Եկեղեցին բարեկարգելու համար (1) նախնական դրութեան պիտի դիմէ եղեր, և հետևաբար իրեն ազգային Եկեղեցիէն դուրս չելնելու պայմանաւ (2) անկլիականաց կրօնակից պիտի համարուի եղեր : Այս խնդիրն ալ ըստ ինքեան շլակն կ'երևի մեզ, որ առաւել աղքատութենէ կամ պաշտպանութեան կարօտութենէ՝ քան բարեսէր սկզբունքէ ծագած կը համարիմք զայն. և եթէ կրօնամոլ սկզբունքալունի, հիմակուընէ կըսեմք, որ առաւելնախատինք՝ քան բարօրութիւն պիտի մատակարարէ՝ թէ Մայր կրօնին և թէ Ազգին :

Զ. Երևի թէ այսչափ մեղացս վրայ՝ վեցերորդ մի ևս էր պակաս , որ այս ալ քանի մ'օրէն ի վեր յերևան ելաւ . այն է , վերի մէկ անկիւնը սև ու վարը ճերմակ , երկայնաձև (չեմ գիտեր ինչ ինչ կղերական խնդիր պարունակող) ահագին

---

(1) Բարեկարգութիւն սիրողը պէտք է նախ ժողովուրդը բարեկարգէ, եւ ժողովուրդով եկեղեցականները, եւ այս երկուքով՝ Եկեղեցին բարեկարգեա կը գտնէ եւ ոչ թէ նոր բարեկարգութեան կարօտ : Բարեկարգութիւնը Եկեղեցիէն սկսիլն ու տանը դուռը տանիսին վրայէն բանալը՝ մի եւ նոյն նշանակութիւնն ունին :

(2) Այդպէս խոստացած են երեկուան Պապականք եւ այս աւուր Երիցականք . եւ հիմայ նոյնը կը կրկնեն վաղուան Եպիսկոպոսականք : Այդ բանին (այսինքն հայոց Եկեղեցիէն չզատուելու խոստմունքին) ոչ միայն չենք հաւատար , այլ եւ կը պնդենք՝ թէ խոստացողներուն պէս հաւատացողներն ալ չարաչար խաբուած են յայդմ մասին: Ուստի այս օրուընէ իմաց կուտանք այդ Ընկերութեան, եւ կըսենք, թէ այդ տեսակ չեմ զատուիր ըսելն ու ... [illegible] ըսելը՝ մի եւ նոյն նշանակութիւնը կը պարունակեն ....

Թուղթ մը, որ ամէն Թաղի մէջ ներկայանալու և քաղաքացի (սիթօայէն) եմ ըսողէն ստորագրուելու սահմանուած էր:

Եւ այլ սոցա նման ուրիշ խնդիրներ.

Այս վիճակին մէջ վերոյիշեալ զէյթունցի իշխանաց կրօնափոխութեան լուրն ալ յանկարծ տարածուեցաւ, որ եօթերորդ Թունաշանաւ՝ խնդրոց առաջին կարգն անցնելով՝ կարծես թէ հայերը շանթահարեց:

Ժողովուրդն այս հանգամանքէն դժգոհ և սաստիկ խռոված՝ թէ և չուզեց անտարբեր կենալ այս վերջնոյն, բայց և այնպէս, բուն իսկ արժանաւորութենէն աւելի ծանրութիւն մը չտալու համար խնդրոյն, իր ուժին հետ կշռել չուզեց, բայց և այնպէս, առաւել ևս վտանգաւոր համարեց զայն՝ քան որ էրն իսկապէս: Ուստի և սկսաւ այնպիսի մեկնութիւններ տալ ու վճիռներ կտրել, որ կրնամք ըսել թէ անկարելի կը Թուի մեզ համառօտիւ նկարագրել աստ:

Զէյթունցւոց այս կրօնափոխական խնդիրը, թէ և ըստ ինքեան կրօնական չէր, բայց մաս մը հայեր այս ալ կրօնականի կարգն անցնելով՝ վերոյիշեալ վեց խնդրոց հետ խառնեցին և սկսան այնչափ շփոթ և այնչափ խառն ձայներ հանել, որ Պատրիարքէն բռնէ մինչև ժողովականաց վերջին անդամը շուարեցան, և հազիւ հազ ինքզինքնին անձեռնհաս համարելով՝ ամէն խնդիր (ապագային չըսելու համար) վերնագոյն Իշխանութեան մը որոշման ձգեցին. և ժողովրդեան այս մասին աններդաշնակաւոր (cacophonie) ձայնէն և անկէց առաջ եկած զլխի խժխժուքէն պահ մը ազատեցան:

Անկողմնակալ անձ մը, կամ լաւ ևս ըսելով՝ անտարբեր աչք մը՝ ուր որ կատարելութիւն կամ պակասութիւն կը տեսնայ՝ դաստիարակութեան արգասիքն ալ միատեղ կը նշմարէ: Զենք ուզեր ԾԼԻ խաբեր համար ճշմարտութիւն մ'աքօղել, և

կըսենք բացարձակապէս՝ թէ հայերս մտքուամբ եւեթ Ֆրանսացի ենք, և ներդաշնակութիւն չունենալուս համար՝ կրնամք ըսել՝ թէ անոր մէջ ալ խակ ու պակասաւոր կը գտնուինք :

Մեր պակասութիւնները յիշելու թէև միտք մը չունինք, բայց անոնց ամենէն վնասակարն ալ չենք ուզեր սքօղել, զոր մեր ամէն տառապանաց դարաւոր աղբիւրը համարած ենք:

Ազգ մը, որ իշխանութիւն (autorité) կուզէ՝ միանգամայն իշխանութեան դէմ կը յարձակի, կը բողոքէ (1) և չարաչար կը նախատէ զայն. այն Ազգը, կըսենք, ստրկութենէ ուրիշ ապագայ չունի (2) : Որովհետև այսպիսի ընթացքով՝ ամէն անհատ՝ ամէն մէկ անհատին դէմ կը մաքառի և ամէն մէկ անհատ՝ ամէն մէկ անհատէն կը ճնշուի և կը տրտնջայ. մէկ խօսքով, ամէն անհատ՝ ամբողջ ազգին կամ ամենուն, և ամբողջ ազգը կամ ամենը ամէն անհատին դէմ փոխադարձաբար կը զինուին, և ասոր կըսեն խառնափնդորութիւն (chaos) կամ թոհ և բոհ վիճակ :

Այս դրութեամբ երբոր Ընդհանրական և Վեհափառ անուն կրող Հայրապետը կը տժգոհի Սինօդներէն, Կաթողիկոսներէն, Պատրիարքներէն և ընդհանուր ժողովրդէն: Երբոր Պատրիարքը կը տժգոհի Իշխաններէն, Ժողովներէն, Եպիսկոպոսներէն, Առաջնորդներէն Թաղականներէն և ժողովրդէն: Նոյնպէս

---

(1) Ծիլն Արարատեան, մեր դիտողութեանց դէմ գրած յօդուածին մէջ ընդհանուր ժողովոյն իշխանութիւնը կը պաշտպանէր. իսկ յետոյ նոյն իսկ իշխանութեան օրինաւոր քուէին (Կաթողիկոսական ընտրութեան) դէմ չարաչար եւ անիծիւք բողոքեց: Տես Ծլի 6° Թուոյն յաւելուածը (1866 Օգոստ. 10):

(2) Մեծամուսայր Հանդէսին մէջ այս նիւթիս վրայ բնական եւ իմաստալից յօդուած մի կայ, որ խիստ աղեկ կը բացատրէ՝ թէ ինչպէս՞ պէտք է իշխանութիւնները յարգել. եւ թէ այժմեան ատենի պահանջմանց համեմատ վարուելու համար ինչ՞ ընթացք պէտք է բռնել: Տես Մեծամուսայր Հանդէսի Թիւ 678.

և ժողովուրդը երբոր կը տժգոհի Հայրապետէն, Միաբաններէն, Պատրիարքներէն, Իշխաններէն, Թաղականներէն և այլն ; և այլն . վերջապէս իրեն ամէն մէկ անհատէն ; և տեղական կառավարութիւնն ալ ամբողջ Ազգէն . բնական է որ ամէն բան խանգարման մէջ իյնայ և Ազգն անիշխանութեան տակ մնալով՝ իր գլխուն ճարը տեսնելու դիտաւորութեամբ՝ իյնայ աշխարհիս հոսանքին մէջ, որ ուզած տեղը տանի զինքը։

Ազգի մը նիւթական և բարոյական անիշխանութեան ատեն՝ մէկ երկուքն ինքզինքնին կ'օծեն, այսօր Զէյթունցին կաթողիկ կըլլայ, հետևեալ օր՝ Հաճընցին, միւս օր՝ Ալպոթանցին; ուրիշ օր մը՝ Պիթլիսցին, Էրզինկեանցին, Պաղչէճիկցին և այլք։

Ուրիշ տեղացի մը երիցական կըլլայ և ուրիշ մը եպիսկոպոսական, բարեկարգական և այլայլական ։ Այս դրութեամբ՝ կրնայ ըլլալ ; որ քիչ ատենէն այս Ազգին մէջ գտնուին նաև անաստուածեանք, կիսաստուածեանք ; միաստուածեանք, քառաստուածեանք, բիւրաստուածեանք, անարատինեանք, անկրօն հաւատացեալք, և վերջապէս աշխարհիս և երևակայութեանց մէջ գտնուած ամէն տեսակ աղանդաւորք ու խառնակրօնականք, և կրնայ ըլլալ կըսենք, որ ատոնց ամէնն ալ իրենց կրօնքն ի պաշտօնէ դաւանին . . . . . Ասոնց բոլորն անշուշտ անիշխանութեան բարձի տակէն ելած՝ բնական հետևութիւններ են . և զարմանալու բաներ չեն ։

Ստուգիւ, եթէ տարօրինակ Ազգ մը կայ աշխարհիս վրայ, որ իր մասնաւոր յատկութեամբն ուրիշ Ազգաց հազիւ հազ կը նմանի, անիկայ մեք, Հայերս, պէտք է ըլլամք ։

Եւ ահաւասիկ ինչու համար .

Մեր Հայոցս համար իշխանութիւն չըկրնար ըլլալ, որովհետև իշխանը մենք ենք, և իմ կարծիքս այն է, որ եթէ Թագ մը առաջարկուի ազգին՝ ամէն հայ իր գլուխն անոր տակը

պիտի դնէ, և հետևաբար Հայաստանի Թագաւորներն առանց փոխարքայի պիտի մնան . . . . . Եւ որովհետև մեր Ազգային ամենէն Գերագոյն իշխանութիւնը Կաթողիկոսութիւնն է, զարմանալու չէ, երբոր ամէն հայ ինքզինքը կաթողիկոս համարի և նոյն պաշտօնին վերաբերեալ ամէն գործ ու գաղտնիք իմանալ ուզէ : Այս ըսել է ամէն ազգային իշխանութեանց վըրայ իշխան կանգնիլ և ամէն խնդրոց տիրել: Այս խնդիրը կթողումք առայժմ, և քանի մը խօսքէն յետոյ դարձեալ կը շարունակեմք:

Մտքերնիս ազնուապետութիւն (aristocratie) քարոզել չէ և չեմք ուզեր առանց բացատրութեան ձգել այս խնդիրը:

Աշխարհիս վրայի՝ թէ միապետական ըլլայ, թէ սահմանադրական, թէ հանրապետական և թէ կարմրական՝ ամենէն լուսաւորեալ, բարեկիրթ և ազնիւ ազգն այն է, որ իրեն իրաւունքը գիտէ ճանաչել, օրէնքը գիտէ պահել և անոնց վրայ հսկել. գիտէ, այսինքն և մէկ խօսքով, իշխանութիւնը (autorité) յարգել և անոր հնազանդիլ : Այս սկզբունքով ազգ մը ոչ կը բռնանայ և ոչ կըստրկանայ :

Օրէնքն ըստ ինքեան բան մը չեն, բայց երբոր դու կը շինես այն օրէնքը՝ դու ինքդ պէտք է հնազանդիս անոնց, ապա թէ ոչ՝ քու շինած օրէնքովդ դու զքեզ կը դատապարտես, որ քո թրով զքեզ սպանելէն չի տարբերիր :

Սպարտացին, որ հին աշխարհին ամենէն ազատ, ինքնիշխան և ամենէն զօրաւոր ժողովուրդն էր, ոչ միայն օրինաց հնազանդիլն իրեն սկզբունք ընդունած էր, այլ կարծես թէ իր զօրութեան սնունդն օրէնքէն կառնուր, և հլութիւնն ու օրինապահութիւնն այնչափ արմատացած էր այս ժողովրդեան մէջ, որ իր Թագաւորներն անգամ պարծանք կը համարէին ասել թէ՝ ի Սպարտա հզօր են Օրէնք քան զԹագաւորս : Եւ այս-

պէս՝ չէ թէ ժողովուրդը օրէնքին, այլ օրէնքը ժողովրդեան կը տիրէին: Սպարտացիք հնազանդիլ բայց հրամայելին մայրը կը համարէին. անոր համար, որ առաջինն առ երկրորդն կառաջնորդէ, հետևաբար հնազանդողն ու հրամայողն օրինաց շնորհքը և իրենց ազատութիւնը հաւասարապէս կը վայելէին: Այժմեայ ժողովրդոց մէջ՝ շատերը (չեմք կարծեր թէ հայերն ալ ասոնց կարգէն ըլլան) նոր սպարտացի կը համարուին, ուստի ալ հարկ չմնար ուրիշ օրինակներ բերելու:

Երբոր ժողովուրդ մը իր օրինաց կը հնազանդի՝ միանգամայն ինքզինքը կը պատուէ, իր իշխանութիւնն ու ազատութիւնը կը պաշտպանէ: Աշխարհիս վրայի ամենէն զօրաւոր իշխանն ալ գիտէ, որ ի շնորհս օրինաց կ՚իշխէ, և այն օրէնքն ու իշխանութեան զօրութիւնը ժողովրդեան արդար կամաց և անոր պաշտպանողական ուժին արգասիքն են: Շնորհիւն Աստուծոյ իշխողն անգամ այս ստորոգութեան տակ է, վասն զի անոր զօրութեան աղբիւրը ժողովուրդն է, որովհետև այն զօրութիւնն ալ ժողովրդէն ելած է (émané), քանի որ բազմաց ձայնն Աստուծոյ ձայնը կը համարուի: Այն ժողովուրդը՝ որ վիվա, զիրօ, հուռռա, կամ կեցցէ կը գոչէ իր Իշխանութեան, ակնածական համոզմամբ և անպատիր ձայնիւ, նշանակել կուզէ՝ թէ ինք իրեն օրինացը զօրութիւն մատակարարող աղբիւրն է. զօրութիւն մը՝ որ իշխանութիւն ձևացած, զինքը կը պաշտպանէ: Եւ այն, որ հակառակ ձայն հանել կուզէ, կը պահանջուի, որ իրմէ բղխելին աւելի անուշ և աւելի կենսատու լինի: Իսկ եթէ բղխածը լեղուցնելու կամ աղբիւրը բոլորովին ցամքեցնելու միտք կը մտմտայ. այնպիսւոյն համար ոչ միայն մարդկային սեղանի վրայ սնունդ, այլ երկրագնտիս վրայ գերեզմանն անգամ չկայ: Այս նիւթին վրայ այսչափ բաւ համարելով՝ կը դառնամք մեր խնդրոյն:

Վերն ըսինք թէ հայերն ինքզինքնին իշխան կամ կաթողի-կոս համարելով՝ ամէն խնդրոց տիրել կուզեն: Ասիկայ գէշ յատկութիւն մը չէր, վերոգրեալ բացատրութեանս նկատ-մամբ, եթէ հայերն ալ (Հին սպարտացւոց և Նոր սպարտացի համարուող ազգաց պէս) այն սկզբունքն ու այն առաքինու-թիւնն ունենային: Բայց ուր են հայք և ուր այլք:

Եւ ուր է այն իշխանութիւնը, պիտի հարցնէ մէկը մեզի:

Կը պատասխանենք.

Աշխարհիս սկիզբէն երկու իշխանութիւն կային և պիտի կենան մինչև ի կատարած աշխարհի: Այս իշխանութեանց մին կրօնական է և միւսը քաղաքական. այսինքն, մին բարո-յական և միւսը բնական:

Հայերը բնական իշխանութիւն չունին, և ունեցածնին մի-այն բարոյականն է, և եթէ բարոյականը բնականէն ազնիւ կը համարուի, հայոց ունեցածն ալ այդ է (1), որուն համար իր ազնուութեանը վայելուչ սէր, յարգանք, պատիւ, պատ-կառանք և օրինաւոր հնազանդութիւն կը պահանջուի: Ուստի մեք ալ մեր կողմանէ այս կը հարցնենք,

Եւ ուր է այդ ժողովուրդը:

Եթէ կան այնպիսի ներանձն հայեր, որ ինքզինքնին լը-ռութեան նուիրելով Ազգին վիճակին վրայ միանգամայն կը մտածեն ու կը խոկան, այնպիսեաց խօսք չունիմք. բայց շատերէն (իշխան և ժողովուրդ, փոխադարձաբար) անար-գանք, թշնամանք և նախատինք կը կրէ այս Բարոյական իշխա-

---

(1) Մեր նկատումը միայն եկեղեցական իշխանութեան համար չէ, այլ Կա. Թողիկոսականին ու Պատրիարքականին հետ՝ վարչականին համար ալ, որ մինչեւ Թաղականին կը հասնի. եւ որ ատոնց ամենքը՝ առաքինական եւ անձնանուիրական իշխանութիւններ կը համարիմք:

նութիւնն և անով Ազգին ամբողջութիւնն անիշխանութեան մէջ կը գտնուի: Մենք միայն սա կըսեմք, թէ երկու իշխանութեանց ազնուագոյնին յարգը չճանաչող ազգը՝ միւսին մէջ արդ ըլլալու տեղի չունի. և իր կրած ճակատագիրն ուրիշ բան չէ՛ բայց եթէ արժանաւոր հատուցումն իր օրինազանց ընթացիցը, և ասկէ կը հետևցնեմք թէ հայերն իրենց ճամբէն իրբէք շեղած չեն, որովհետև չեն ուզած ոչ գիտցածնին մոռնալ և ոչ չը գիտցածնին ուսանիլ:

Բայց ինչ ընթացք է այս. և ուր կը տանի զմեզ......

Տեսնենք Ծիլն Թիֆլիսցի թղթակիցը, թէ ինչ ճամբայ ցոյց կուտայ և ինչ տեսակ իշխանութիւն վարել կուզէ մեր վրայ: Մտիկ ըրէ, «Երբ սա գայ (Գէորգ նորընտիր Ս. Կաթողիկոսը) Էջմիածին եթէ Այվազովսկուն չի ձեռնադրել եպիսկոպոս և Սարգսին (Ջալալեան) առաջ չի քաշել . . . . . . էն ժամանակը սորա վրայ ժողովուրդի ունեցած վստահութիւնը կը վերանայ, ևայլն (1)»

Այս գրողն ինքն իրեն ճշմարիտ մարդ անունը կուտայ......

Բայց ինչ ըսել է այս. Միթէ Կաթողիկոսի լաւութիւնը կամ գէշութիւնը այդ պայմանէն կախումն ունի. կամ թէ այդ երկու անձինք կաթողիկոսական փորձաքար են, և կամ, աղէկ Կաթողիկոս մը այդ անձանց մին եպիսկոպոս ձեռնադրելով և միւսն առաջ քաշելով պիտի վաստակայ: Այդ ինչ ամենախեղճ տրամաբանութիւն է, և ինչ կակազոտ Դէմոսթենէսութիւն....

Այսպէս կը տրամաբանէ նաև Ծիլն. իր Զ. Է. Ը. և Ժ. Թիւերուն՝ մանաւանդ այս վերջնոյն մէջ: Բայց ինչ կրնաս ըսել, Ծիլն ու իր թղթակիցն այնպիսի հայեր են, որ աղօթա-

---

(1) Տես Ծիլն Արարայրի. էջ 525.

գիրքը կը բանան և անոր մէջ հայհոյութիւն կը կարդան, բայց և այնպէս ինքզինքնին իրապէս կաթողիկոս կը կարծեն. fեֆերնուն fեխեան չես եա :

Ինչ՞ կըսես, ընթերցող, այս պայմանաւ և այսպիսիներով՝ կրնաս Կաթողիկոս ըլլալ, կրնաս Պատրիարք, Երեսփոխան, Ժողովոց անդամ, Առաջնորդ և Թաղականն ըլլալ: Եւ այսպիսի անիշխանութեան, ու թոհ և բոհ վիճակի մէջ, կրնաս ժողովուրդ և ճշմարիտ Հայ ժողովուրդ ըլլալ . . . . Ըսենք թէ դու քեզի կարևորութիւն չես տար, և անոր համար՝ եղեր կամ չես եղեր, հոգդ չէ. բայց տեղական Կառավարութիւնդ ալ զքեզ բանի տեղ չդներ և զքեզ չպատուէր . . . ատոր ինչ կըսես, և կրնաս գոհ ըլլալ . . . Եւ դուն, ըսէ ինձի, լուող Հայ, Դիւն ալ ատոր վրայ գիտցածդ կրնաս գրել, կրնաս միտքիդ բացատրել ազատաբար, կրնաս այդ վիճակին դարմանը ցոյց տալ, կրնաս ըսել հայուն թէ լաւ է սահմանադրական ըլլալ՝ քան սահմանադրութիւն ունենալ: Ոչ՛, չեմ կրնար յիրաւի. Զեմ կրնար Հայ կոյրին՝ կարճատես, կամ հաւկուր անգամ ըսել, հայերէն լեզուաւ: Միտքի և համոզման ազատութիւնն օրօրի տեղ կառնու հայն, և արթուն կենալու համար՝ կը քնանայ . . . . Հայուն հետ խօսիլ. ինչ դժուար բան:

Այո, զէյթունցին այսօր կերթայ, ետևէն ուրիշները կերթան. վասն զի քո մէջդ կամ քոյ գետնիդ վրայ կոխելու տեղ չունին և քո սեղանդ զիրենք չի սնուցաներ: Կերթան, բայց անոնց գացած տեղը մօտ է. վասն զի այն ալ մեր տանը թէև օդարգել՝ բայց պայծառ մէկ սրահն է(1). իսկ դու որ վաղը պիտի պար-

(1) Հիմայ այս զէյթունցիք կաթոլիկ լինելով՝ դարձեալ Հայ մնացին՞ թէ Հայութենէ դուրս համարուելով Սինէացի դարձան: Այս խնդրոյն լուծումը [illegible]-գոյ հեղինակին կը յանձնենք, որ զմեզ լուսաւորէ յայսմ մասին:

տաւորիս, ուր, և որ կողմ պիտի երթաս… Չեմ գիտեր…

Քանի որ խնդիրն այս նիւթերուն վրայ է, մենք ևս անիշխանութեան ազդեցութեանը տակ պիտի իյնանք, և հետևաբար՝ պիտի պարտաւորիմք ամենէն տրտնջալ և զամենքը դըժգոհ ընել: Եւ որովհետև առարկանիս զէյթունցւոց խնդիրնէ, փոքր ինչ մաղենք զայն ու տեսնենք թէ ինչ ինչ յերևան կ՚ելնէ:

Ենթադրենք թէ զէյթունցւոց վրայ տեղեկութիւն չունիմք և այնպէս համարենք թէ չեմք գիտեր, ինչու զարկին, ինչու զարնուեցան, և յետոյ իշխանաց երկուքն ինչու Պօլիս եկան, վերադարձան իրենց երկիրն ու ապա չորսը միատեղ Պօլիս հասան, բանտին մէջ հիւանդացան, անկէ ելան Պատրիարքարան դարձան ու հոն մնացին ու մնացին: Ինչ՞ էր սոցա խնդիրը, և ինչու համար յուսահատեցան այս մարդիկն ու կրօնափոխութեան ապաւինեցան: Ժողովրդեան քիչ խօսող մասն այս կը հարցնէ, և ոչ ոք չկրնար տեղեկութիւն տալ անոր: Բայց երևի թէ Պատրիարքարանն ալ Ազիզ փաշայի առ Բ. Դուռն հաղորդածէն աւելի տեղեկութիւն չունի այդ մարդոց գործերուն վրայ, և այս է զարմանալին:

Մեր բուն նպատակը, որ իշխանութիւնը պաշտպանելով՝ անիշխանութիւնը դատապարտել է, չենք կրնար այս Ազգային (ինչպէս վերն ալ բացատրած ենք) լոկ բարոյական Իշխանութիւնը զոհել ոչ կառավարուող և ոչ կառավարող մասին: Այսինքն, ինչպէս Ժողովրդեան առ Վարչութիւն՝ նոյնպէս Վարչութեան առ Ժողովուրդն ունեցած պարտազանցութիւնները՝ ոչ միայն ապօրինաւոր կը համարիմք, այլ և կը դատապարտեմք զանոնք փոխադարձաբար, իբրև զսկզբնապատճառս անիշխանութեան:

Այս սկզբանց վրայ յենլով՝ չեմք կրնար Վարչութեան անհոգութիւնը, կամ պակասութիւնը և կամ անգիտութիւնը չը

դատապարտել յայտնի մասին ։ Եւ ասոնց վրայօք բացատրութիւնները կուտամք, թէ ինչու համար .

Արհեստներու և գիտութիւններու մէջ՝ մարդոց ունեցած տեղեկութիւնն երեք ստորոգութեան կը բաժնուի ։ Առաջինն է (որ և իցէ արհեստի և գիտութեան համար կըսեմք) գիտնալ . Երկրորդը՝ պակասաւոր գիտնալ . Երրորդը՝ չգիտնալ ։ Արհեստ մը կամ գիտութիւն մը լաւ գիտցող և ի գործ չդնողին՝ Անհոգ անունը կուտամք ու կանչնիմք ։ Բայց այն, որ չկրնար գոհացնել իրեն հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունեցող անձինքն իր գործով, այն տեսակ արհեստաւորին կամ գիտնականին Պակասաւոր անունը կուտամք ։ Իսկ այս ինչ արհեստին կամ գիտութեան տեղեկութիւն չունեցող անձ մը, երբոր երևան կելնէ ու չի գիտցած բանին մէջ կը մտնէ - այնպիսի մարդը, կըսենք, այն անձին կը նմանի, որ կերթայ առաջին լսած գործարանին մէջ մտնելով՝ իր չտեսած և չանոնց վրայօք բան մը չը լսած նիւթերուն կամ թէ մեքենաներուն վրայ ձեռք կը դնէ, և խելքին փչած կերպովը զանոնք վարելու համար՝ ամէն բան կը կոտրէ՝ կը թափէ և վերջապէս գործարանը տակն ու վրայ կընէ . այնպիսւոյն այլ Անգէտ անունը կուտամք ։

Անշուշտ ամէն բան, կատարելութիւնն այլ իր աստիճանն ու [illegible] ունի . ասոր և Վարչութեան [illegible] այս [illegible] կը [illegible] ։ Անգէտ (incompétent) մէկը [illegible] [illegible] Վարչութեան մէջ [illegible] [illegible] ու [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] թէ [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Վարչութիւնն այլ [illegible] [illegible] ։

[illegible] [illegible] [illegible] մէջ [illegible] [illegible] է . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] թէ [illegible]

Թեան անդամները որ ստորոգութեան կարգը կը գտնուին կառավարական արհեստին մէջ :

Եթէ ըսենք՝ թէ զէյթունցւոց հին յանցանաց համար չորս իշխաններն այս տեղ բերուեցան, ատով Կառավարութիւնը զրպարտած կը համարուիմք . որ մեք, մեր բաժնին համար, ամենևին չեմք կրնար ընդունիլ : Եւ որովհետև ատոր քննութիւնը Կառավարութիւնն ըրաւ այն ատենին, և տեսաւ որ զէյթունցիները գրգռող եղելութիւնքն առաւել պատճառներ տուած էին երկկողմնակի կոտորածին՝ քան զէյթունցիք եղելութեանց, ամենայն արդարութեամբ խնդիրը լուծեց . և միմիայն կոտորածի պատճառներն երկկողմնակի յանցանք համարելով՝ պատիժներն ու շնորհքներն անոնց չը զլացաւ :

Կառավարութիւնն ասով ալ չգոհացաւ, այլ ժողովուրդն առաւել ևս խնայելու և անոնց խնդիրքն աւելի մօտէն քննելու դիտաւորութեամբ, երեք պատուաւոր անձինք (ինչպէս որ ամենքը գիտեն) ուղարկեց Կիլիկիոյ կողմերն, իբրև քննիչ(1), որ այսպիսի խնդիրները լաւ քննելու կարողութիւն ունեցող անձինք էին : Սոքա վերադարձան շատոնց ի վեր, և յայտնի է որ այդ հին խնդիրն ալ լիովին կատարուած կը սեպուի: Ուստի ասկէ ևս կրնամք մակաբերել՝ թէ զէյթունցիք հին խնդրոյն համար բանտարգուած չեն. և մեք ալ ասկէ աւելին ոչ կրնամք գիտնալ և ոչ կրնամք խօսիլ: Իսկ եթէ մեր կարծածին հակառակն ըլնէ խնդիրն, այն ատեն, ատի Դրանը գիտնալիք բանն է, ըսելով կանցնիմք . քանզի ատոր ոչ մեք կրնամք խառնուիլ և ոչ յայդմ մասի անձեռնհաս Վարչութիւնը :

---

(1) Սոցա մին Տաճիկ, իսկ երկուքն Հայազգի էին՝ եւ այս երկոցունց մին՝ Սարգիս Էֆէնտի Աղապէկեան՝ Էջմիածնական Հայոց, եւ միւսն՝ Տօքթէօռ Տավուտ Էֆէնտին՝ Հռոմէական Հայոց կողմանէ ղրկուած էին։

Բայց համարելով միշտ՝ թէ հին խնդիրը շատոնց լուծուած է, կ՚ենթադրենք որ զէյթունցւոց նոր խնդրոյն մէջ՝ Ազգային Վարչութիւնն ալ իրեն վերաբերեալներն ունի, և կրնայ հարկ եղած առեննին միջնորդ կանգնիլ Դրան ու զէյթունցւոց մէջ։ Ինչ՞ ըրաւ Վարչութիւնը, երբոր զէյթունցիք իրենց երկրէն, իբրև բռնաւոր և ժողովուրդը կեղեքող անձինք (1), ի Կ. Պոլիս բերուեցան, և իրենց օրինաւոր պատիժը կրելու համար՝ մահապարտ անձանց գրեթէ քթերուն տակը բանտարգուեցան. և ի վերջոյ՝ երբոր բանտէն դուրս ելան՝ ու ժամանակէն ի վեր կըսպասէին. Ինչ ճամբայ, կամ ինչ միջոց բռնեց Վարչութիւնն այս փափուկ խնդիրը մաղելու համար։

Ջենք ըսեր թէ Կառավարութեան օրինաւոր պատիժն արգիլել ուզէ Վարչութիւնը, քաւ լիցի. բայց երբոր բանտարգեալներն՝ իրենց յանցանքը չգիտնալ ձևացնելով՝ կը բողոքեն ու դատաստան կը խնդրեն, այն ատեն խնդիրը Վարչութեան վերաբերութիւն կունենայ. և կը պարտաւորի (Կառավարութեան սկզբանցն համեմատ) քննել զայն, գոնէ իմանալու համար, թէ Ազգային կամ Կրօնական խնդիր մը կա՞յ անոր մէջ։ Եւ որովհետև, նոյն իսկ ժամանակին, մէկն ալ ելած, ինք իր գլխուն կամ տեղւոյն ժողովրդեան Թախանձանօք, Կիլիկիոյ կաթողիկոս օծուած էր, և այս խնդիրն ալ լոկ կրօնական ըլլալուն ու կուզէմ չէմ ուզեր բառղներ գտնուելնուն համար՝

(1) Լսած ենք, թէ Զէյթունի բնակիչք՝ այս ամբաստանութիւնը հաստատեր են, իրենց առ Բ. Դուռն ուղղած մահզարագրովը բազմաթիւ ստորագրութեամբ։ Նոյնպիսի մահզարագիր մը ուղղուած է կ՚ըսեն՝ առ Պատրիարքարան, նոյն իսկ ստորագրութիւններով. բայց Բ. Դրան եկածին հակառակը։ Հայոց մահզարները միշտ աստնկ են, եւ երեւի թէ մշտնջենաւոր մօտա է Հայոց մէջ։ Զէյթունցի իշխանաց (առ Մէծնուայր Հավասիս) գրած նամակներն ալ այս մօտայէն էին, այսինքն, սատան—հրեշտակ, Վարդան—Վասակ, կամ սեւ—ճերմակ եմք, ըսելով՝ քանիցս անգամ գրեցին։

Վարչութեան քննութեանը կը կարօտէր, յայտնի է որ այս երկու խնդրոց համար՝ թէլէկրաֆէն աւելի կարճ ճամբան՝ Կի-լիկիոյ կողմը քահանայ կամ աշխարհական քննիչներ հանելն էր: Բայց ըսենք թէ դրամի կամ մարդու պակասութիւնքն արգելք եղան այդ միջոցին. իսկ այստեղ Աղապէկեան Սար-գիս Էֆէնտին կար, որ՝ թէ՛ Կառավարութեան և թէ Ազգին կողմանէ՝ մասնաւորապէս քննիչ գացած էր այն կողմերը. և կ'երևակայեմք որ Պատրիարքարանէն խիստ աւելի և մանրա-մասն տեղեկութիւն ունէր և կրնար ունենալ, թէ՛ այդ երկրի բնակչաց կացութեանը, թէ՛ անոնց անցեալ և ներկայ խնդրոց աղբիւրներուն և թէ Գաւառի փաշային ու իշխանաց մէջ ծագած վէճի պատճառներուն վրայ:

Սարգիս Էֆէնտին, որ իրեն Երեսփոխանութեամբը ծա-նօթ էր Վարչութեան, կարծեմք թէ խնդրոց վրայօք իրեն ու-նեցած գիտութեամբն ալ խիստ կարևոր անձ մըն էր, մանա-ւանդ անոր համար՝ որ Վարչութեան երեք ամիս մտիկ ըրած և չը հասկցածը՝ մէկ աւուր մէջ հասկըցնելու բնական կարո-ղութիւն ունէր: Կանչեց այդ անձը, և հարցուց. դարման կամ լոյս փնտռեց Սարգիս Էֆէնտիէն, և կամ անոր մէկը ղրկեց բան մը հարցընելու, գոնէ ժողովրդեան լեզուէն կամ բամբա-սանքէն ազատելու համար... Չեմք գիտեր. բայց և այնպէս, չեմք ալ կարծեր. վասն զի եթէ Վարչութիւնն Սարգիս Էֆէն-տիյին քիթ փշրել ուզեր, անշուշտ խնդիրներն ուրիշ ձև կառ-նուին, հետևաբար՝ Կառավարութիւնն ալ լաւագոյն բացատ-րութիւններ մտիկ ընելով՝ խնդրոյն կը թափանցէր և ըստ այնմ կը վճռէր զայն, և այս կրօնափոխական գայթակղութիւնը կ'ար-գիլուէր:

Եթէ ստուգիւ կառավարելն ալ արհեստ մըն է, հաւատալու է, որ Վարչութեան անդամներն, երբոր այս խնդրոյն մէջ

այսպէս կը վարուին, ուրիշ գործեր քննելու ալ հարկ չըմնար։ Ուստի, կամ անհոգութեամբ կամ պակասաւորութեամբ և կամ անգիտութեամբ ինքզինքնին կը դատապարտեն. և ասով՝ անիշխանականութեան սկզբնապատճառք կը համարուին, իրենց պաշտօնը նոյն իսկ ընդունած օրերնուն ի վեր. և այս ստորոգութեան կ'ենթարկուի նաև զիրենք ընտրող մասը։ Այս երեք ստորոգութենէ խօյս տալն՝ անհնար կերևի մեզ, և կարծիքնիս այն է, թէ այսպիսի անիշխան դրութեան մէջ, ընտրողք և ընտրեալք, ոչ միայն Ազգ, այլ և տասն ոչխար անգամ հովուելու կարողութիւն չեն կրնար ունենալ։

Իսկ թէ մինչև որ աստիճան չարաշչուկ և քօթալից հետևութիւններ կը պարունակէ այս դժնդակ և անիշխանական կացութիւնն իր մէջ, հայոց Լուսաւորչական մասի ապագային համար, ընթերցողը կրնայ գուշակել։

Մեր իմացածին նայելով՝ զէյթունցւոց խնդիրներու մէկ քանին գանձին, և մէկ քանին քաղաքականին կըվերաբերին։

Եւ ահաւասիկ անոնց ցանկը.

Ա. Գեսկէի ասքերիյէ անուն (զինուորականութեան փոխարինութիւն) տուրքի խնդիրն. որմէ գանձը տարեկան կը պահանջէ եղեր, 100,000 դուրուշ.

Բ. Աղնամ անուն (իրենց այծերուն) տրոց խնդիրն. նոյնպէս տարեկանին համար կը պահանջուի եղեր, 50,000 ղրշ.

Գ. Տէրունական տուրքի խնդիրն. որ շատոնց ի վեր չեն վճարած եղեր. տարեկանը 25,000 ղրշ.

Դ. Զէյթունցի ժողովրդեան տեղափոխութեան խնդիրն. որ Կառավարութիւնը գաղթելնին կուզէ եղեր.

Ե. Զորս իշխանի գերդաստանաց վերադարձի խնդիրն. որք այժմ ի Մարաշ կը գտնուին եղեր.

Զ. Զէյթունի մէջ հայ միւտիւրի (քաղաքապետի) խնդիրն, որ զէյթունցիք կառավարութենէ կը խնդրեն եղեր.

Է. Վերջապէս այս, (երբեմն Վարդան և երբեմն Վասակ անուն առնող) իշխանաց դէպ ի Զէյթուն վերադառնալու խնդիրն.

Ինչպէս կը տեսնուի, ասոնց և ոչ մէկը կրօնական երևոյթ ունի. հետևաբար Պատրիարքի մը կրօնական պաշտօնին հետ ամենևին յարաբերութիւն չունին: Սակայն, իբր ազգայնոց խնդիրք, միջնորդութեան մը կը կարօտին, Վասնորոյ, (քանի որ մեր բարոյական Իշխանութիւնն իր բնական երկու (1) ճիւղերը չէ կրցած իրօք ունենալ, այս ազգային միջնորդութեան պաշտօնն ալ կը մնայ դարձեալ՝ Պատրիարքի կամ Պատրիարքաց: Եւ որովհետև այս ներկայ դրութիւնը համազգային Պատրիարքարանաց ալ իրաւունք կը մատակարարէ. միջնորդութիւնն ալ անշուշտ ուժւորին ձեռքը կանցնի, որ իր կրօնական կորկոտն աղալու համար՝ ուզածին չափ կը միջնորդէ: Զէյթունցին ալ սակարկութիւնը լրմնցնելէն յետոյ՝ իր կրօնական չորս առագաստը կը բանայ քաղաքական հովին դէմ, ու հողմաղորիքի պէս՝ կը դառնայ հա կը դառնայ, իր ցորենը աղալու համար:

Ուժւորը միշտ իրաւունք ունի. բայց յանուն կրօնի լուծուելու խնդիր մը, երբոր անորոշ վիճակի մէջ կը գտնուի, դիմացինին ալ իրաւունք կուտայ այս խորհրդածութիւններն ընելու. Թէ՛ ինչպէս կըլլայ, որ (Բ. Դրան առջև) էջմիածնա-

---

(1) Իշխանութեան այս երկու ճիւղերը բացատրած ենք մեր Խնդիր Միութեան Հայոց տետրակին մէջ. (Տպեալ ի Փարիզ 1861.)

կանութեան մէջ չընդունուած խնդիր մը՝ Հռոմէականութեան մէջ ընդունուի: Այդպիսի դէպք մը Էջմիածնայ Կաթողիկոսութեան պատիւ չըբերեր ... Բայց մեք չենք կրնար հաւատալ այդպիսւոյն, որովհետեւ այն զօրութիւնը որ Հռոմի մէջ Հրէութիւնը կը պաշտպանէ՝ յանուն մարդկութեան, չը կրնար Թուրքիոյ մէջ Լուսաւորչականութիւնը արհամարհել՝ յանուն Կաթոլիկութեան. հետեւաբար անհնար է, որ Հռոմէական մը կարենայ Բ. Դրան իրաւացի եւ արդար պահանջմունքը չճանաչել. որովհետեւ՝ եթէ նա Էջմիածնականութեան մէջ տրուելիք պարտքը՝ յանուն կրօնի մերժել ուզէ եւ յաջողի, անիրաւութիւն ըրած կըլլայ թէ Գանձին եւ թէ Բ. Դրան դէմ: Եւ եթէ Բ. Դուռը՝ յանուն Հռոմէականութեան միայն շնորհէ այդ օրինաւոր պահանջմունքը՝ ոչ միայն Լուսաւորչականութիւնը չը պատուած՝ այլ ահագին տարբերութիւն մը ճանաչած կըլլայ արեւելեան եւ արեւմտեան կրօնից մէջ. որ մեր բաժնին համար ամենեւին այդպիսի ճանաչման նշոյլ մ՚անգամ չենք կրնար նշմարել կամ նշմարել տալ Բ. Դրան վրայ: Իսկ եթէ ընդհակառակն, զէյթունցիք յանձն կ՚առնուն Բ. Դրան պահանջմունքը կատարելու Հռոմէականութեան մէջ, ինչ որ Լուսաւորչականութեան մէջ կը մերժէին. այդ ըսել կըլլայ, որ անիրաւութիւն ընելու համար միայն՝ կենալ կուզեն եղեր անոր մէջ: Ուրեմն բարի երթան եւ հազար բարով. Հայերն այդպիսեաց իրենց մէջէն ելնելը բարիք կը համարին:

Բայց ով կրնայ հաստատել, եւ ով կը հաւատայ, որ Բ. Դուռն այսպիսի դէպքերու վրայ չըտժգոհիր եւ անոր զզուանք անգամ չեն պատճառեր ասոնք՝ եւ ասոնց նման եղելութիւնք: Եւ ով կրնայ հաստատել նաեւ՝ թէ այս դրութիւնը Հայոց կառավարող եւ կառավարուող մասերուն պարտազանցութեանէն

ու նոցա անգիտութենէն առաջ եկած անիշխանականութեան պտուղը չէ։

Տես, անդին մնացած անհամար խնդիրները, որ հազար զէյթունցի կ՚արժեն, ինչպէս երեսի վրայ մնացած են, և որչափ իրաւունք ունին թէ Բ. Դուռն ու թէ Պատրիարքն ըսելու, թէ որ կուսակցութեան հաճոյիցը յարմար վճիռ տալու է. քանի որ դուք, մէկ բանին համար սև՝ միանգամայն ճերմակ է կըսէք։ Եւ յիրաւի. ահաւասիկ Կիլիկիոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց խնդիրներն, որ անիշխանութեան տակը կը տատանին. և հակառակ կուսակցութիւններն օր քան օրէ կը զօրանան. ով կրնայ ըսել՝ թէ պատնց մէկ կողմը կրօնափոխութեան չի պիտի դիմէ։

Անդին մաս մը անձինք՝ ազգային կացութեան լաւագոյն վիճակ մը բնտռելու համար՝ շուարած մնացեր՝ ինչ ընելնին չեն գիտեր, և ասոր անոր դռներն ընկած՝ եկեղեցական բարեկարգութիւն անուանով բան մը կը մուրան. կարծելով թէ այն է իրենց փրկութեան ճամբան. և այս անուանով բնտռածնին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ կարեկցութիւն։ Եւ արդարև, հայոց Լուսաւորչական մասին պէս՝ ինք իր գլխուն ձգուած՝ ազգ մը չկայ Տաճկաստանի մէջ. ուր կրօնակից պաշտպանութիւնն ազգայնութենէ աւելի կենդանութիւն ունի։ Ուրիշները՝ գաւառներուն մէջ բանտերու կը մատնուին, անգութ աղքատութեան պատճառաւ, և իրենց կրօնքը տրոց փոքրիկ գումարին հետ փոխելով (1) կռնակնին Էջմիածնայ և երեսնին Հռովմայ

---

(1) Պահճէճիկէն ընդունած մէկ նամակնիս, այս վիճակին վրայ տխուր նկարագրութիւն մը ընելով՝ կը զանգատի այն փարևռանէրէն, որ սակարկութեամբ (այսինքն, ընծանիք ունեցողը միայն եւ ո՛չ ուրիշը), կաթոլիկ

Վերն ըսինք թէ հայերն ինքզինքնին իշխան կամ կաթողիկոս համարելով՝ ամէն խնդրոց տիրել կուզեն։ Ասիկայ գէշ յատկութիւն մը չէր, վերոգրեալ բացատրութեանս նկատմամբ, եթէ հայերն ալ (հին սպարտացւոց և նոր սպարտացի համարուող ազգաց պէս) այն սկզբունքն ու այն առաքինութիւնն ունենային։ Բայց ուր են հայք և ուր այլք։

Եւ ուր է այն իշխանութիւնը, պիտի հարցնէ մէկը մեզի։

Կը պատասխանենք.

Աշխարհիս սկիզբէն երկու իշխանութիւն կային և պիտի կենան մինչև ի կատարած աշխարհի։ Այս իշխանութեանց մին կրօնական է և միւսը քաղաքական, այսինքն, մին բարոյական և միւսը բնական։

Հայերը բնական իշխանութիւն չունին, և ունեցածնին միայն բարոյականն է, և եթէ բարոյականը բնականէն ազնիւ կը համարուի, հայոց ունեցածն ալ այդ է (1), որուն համար իր ազնուութեանը վայելուչ սէր, յարգանք, պատիւ, պատկառանք և օրինաւոր հնազանդութիւն կը պահանջուի։ Ուստի մենք ալ մեր կողմանէ այս կը հարցնենք,

Եւ ուր է այդ ժողովուրդը։

Եթէ կան այնպիսի ներանձն հայեր, որ ինքզինքնին լրութեան նուիրելով Ազգին վիճակին վրայ միանգամայն կը մտածեն ու կը խոկան, այնպիսեաց խօսք չունիմք. բայց շատերէն (իշխան և ժողովուրդ, փոխադարձաբար) անհարզանք, թշնամանք և նախատինք կը կրէ այս բարոյական իշխա-

(1) Մեր նկատումը միայն եկեղեցական իշխանութեան համար չէ, այլ Կա. Թողիկոսականին ու Պատրիարքականին հետ՝ վարչականին համար ալ, որ մինչեւ Թաղականին կը հասնի. եւ որ ասոնց ամենքը՝ առաքինական եւ անձնանուիրական իշխանութիւններ կը համարիմք։

նութիւնն և անով Ազգին ամբողջութիւնն անիշխանութեան մէջ կը գտնուի: Մենք միայն սա կըսեմք, թէ երկու իշխանութեանց ազնուագոյնին յարգը չճանաչող ազգը՝ միւսին մէջ ալ բան ընելու տեղի չունի. և իր կրած ճակատագիրն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ արժանաւոր հատուցումն իր օրինազանց ընթացիցը, և ասկէ կը հետևցնեմք թէ հայերն իրենց ճամբէն իրբէք ելած չեն, որովհետև չեն ուզած ոչ գիտցածնին մոռանալ և ոչ չը գիտցածնին ուսանիլ:

Բայց ինչ ընթացք է այս. և ուր կը տանի զմեզ......

Տեսնենք Մշակ Թիֆլիսցի Թղթակիցը, թէ ինչ ճամբայ ցոյց կուտայ և ինչ տեսակ իշխանութիւն վարել կուզէ մեր վրայ: Մտիկ ըրէ, «Երբ սա գայ (Գէորգ նորընտիր Ս. Կաթողիկոսը) էջմիածին եթէ Այվազովսկուն չի ձեռնադրել եպիսկոպոս և Սարգսին (Ջալալեան) առաջ չի քաշել ...... էն ժամանակը սորա վրայ ժողովուրդի ունեցած կարծիքը կը վերջանայ, և այլն (1) »

Այս գրողն ինքն իրեն ճշմարիտ մարդ անունը կուտայ......
Բայց ինչ ըսել է այս. Միթէ Կաթողիկոսի լաւութիւնը կամ գէշութիւնը այդ պայմանէն կախումն ունի. կամ թէ այդ երկու անձինք կաթողիկոսական փորձաքարը են, և կամ, աղէկ Կաթողիկոս մը այդ անձանց մին եպիսկոպոս ձեռնադրելով և միւսն առաջ քաշելով պիտի վաստանայ: Այդ ինչ ամենախեղճ տրամաբանութիւն է, և ինչ կակազոտ Դեմոսթենէսութիւն.... Այսպէս կը տրամաբանէ նաև Մշակ. իր Զ. Է. Ը. և Ժ. թիւերուն՝ մանաւանդ այս վերջնոյն մէջ: Բայց ինչ կրնաս ըսել, Մշակ ու իր թղթակիցն այնպիսի հայեր են, որ աղօթա-

---

(1) Տես Մշակ Աւարայրի. էջ 525.

գիրքը կը բանան և անոր մէջ հայհոյութիւն կը կարդան, բայց և այնպէս ինքզինքնին իրապէս կաթողիկոս կը կարծեն. fեփերնուն fեխեան չեն եա :

Ինչ՞ կըսես, ընթերցող, այս պայմանաւ և այսպիսիներով՝ կրնաս Կաթողիկոս ըլլալ, կրնաս Պատրիարք, Երեսփոխան, Ժողովոց անդամ, Առաջնորդ և Թաղական ըլլալ: Եւ այսպիսի անիշխանութեան, ու թոհ և բոհ վիճակի մէջ, կրնաս Ժողովուրդ և ճշմարիտ Հայ ժողովուրդ ըլլալ . . . . Ըսենք թէ դու քեզի կարևորութիւն չես տար, և անոր համար՝ եղեր կամ չես եղեր, հոգ չէ. բայց տեղական Կառավարութիւնդ ալ զքեզ բանի տեղ չդներ և զքեզ չպատուէր . . . ասոր ինչ կըսես, և կրնաս զոհ ըլլալ . . . Եւ դու, ըսէ ինձի, լուող Հայ, Դուն ալ ասոր վրայ գիտցածդ կրնաս գրել, կրնաս մտքինդ բացատրել ազատաբար, կրնաս այդ վիճակին դարմանը ցոյց տալ, կրնաս ըսել հայուն թէ լաւ է սահմանադրական ըլլալ՝ քան սահմանադրութիւն ունենալ: Ոչ՛, չեմ կրնար յիրաւի. Չեմ կրնար Հայ կոյրին՝ կարճատես, կամ հաւկուր անգամ ըսել, հայերէն լեզուաւ: Մտքի և համոզման ազատութիւնն օրօրի տեղ կառնու հայն, և արթուն կենալու համար՝ կը քնանայ . . . . Հայուն հետ խօսիլ. ինչ դժուար բան:

Այո, զէյթունցին այսօր կերթայ, ետևէն ուրիշները կերթան. վասն զի քո մէջդ կամ քոյ զետնիդ վրայ կոխելու տեղ չունին և քո սեղանդ զիրենք չի սնուցաներ: Կերթան, բայց անոնց զացած տեղը մօտ է. վասն զի այն ալ մեր տանը թէև օդարգել՝ բայց պայծառ մէկ սրահն է(1). իսկ դու որ վաղը պիտի պար-

(1) Հիմայ այս զէյթունցիք կաթոլիկ լինելով՝ դարձեալ Հայ մնացին՞ թէ Հայութենէ դուրս համարուելով Սինէացի դարձան: Այս խնդրոյն լուծումը Դ.ի Արգոյ հեղինակին կը յանձնենք, որ զմեզլուսաւորէ յայսմ մասին:

տաւորիս, ուր, և որ կողմ պիտի երթաս... Չեմ գիտեր...

Քանի որ խնդիրն այս նիւթերուն վրայ է, մենք ևս անիշխանութեան ազդեցութեանը տակ պիտի իյնանք, և հետևաբար՝ պիտի պարտաւորիմք ամենէն տոտնչալ և զամենքը դըժգոհ ընել: Եւ որովհետև առարկանիս զէյթունցւոց խնդիրնէ, փոքր ինչ մաղենք զայն ու տեսնենք թէ ինչ ինչ յերևան կ'ելնէ:

Ենթադրենք թէ զէյթունցւոց վրայ տեղեկութիւն չունիմք և այնպէս համարենք թէ չեմք գիտեր, ինչու զարկին, ինչու զարնուեցան, և յետոյ իշխանաց երկուքն ինչու Պոլիս եկան, վերադարձան իրենց երկիրն ու ապա չորսը միատեղ Պոլիս հասան, բանտին մէջ հիւանդացան, անկէ ելան Պատրիարքարան դարձան ու հոն մնացին ու մնացին: Ինչ՞ էր սոցա խնդիրը, և ինչու համար յուսահատեցան այս մարդիկն ու կրօնափոխութեան ապաւինեցան: Ժողովրդեան քիչ խօսող մասն մյս կը հարցնէ, և ոչ ոք չկրնար տեղեկութիւն տալ անոր: Բայց երևի թէ Պատրիարքարանն ալ Ազիզ փաշայի առ Բ. Դուռն հաղորդածէն աւելի տեղեկութիւն չունի այդ մարդոց գործերուն վրայ, և մյս է զարմանալին:

Մեր բուն նպատակը, որ իշխանութիւնը պաշտպանելով՝ անիշխանութիւնը դատապարտել է, չենք կրնար այս Ազգային (ինչպէս վերն ալ բացատրած ենք) լոկ բարոյական Իշխանութիւնը զոհել ոչ կառավարուող և ոչ կառավարող մասին: Այսինքն, ինչպէս ժողովրդեան առ Վարչութիւն՝ նոյնպէս Վարչութեան առ ժողովուրդն ունեցած պարտազանցութիւնները՝ ոչ միայն ապօրինաւոր կը համարիմք, այլ և կը դատապարտեմք զանոնք փոխադարձաբար, իբրև զսկզբնապատճառս անիշխանութեան:

Այս սկզբանց վրայ յենլով՝ չեմք կրնար Վարչութեան անհոգութիւնը, կամ պակասութիւնը և կամ անգիտութիւնը չը

դատապարտուել յայտն մասին։ Եւ ասոնց վերայօք բացատրութիւններ կուտամք, թէ ինչու համար.

Արհեստներու և գիտութիւններու մէջ՝ մարդոց ունեցած տեղեկութիւնն երեք ստորոգութեան կը բաժնուի։ Առաջինն է (որ և իցէ արհեստի և գիտութեան համար կըսեմք) գիտնալ. Երկրորդը՝ պակասաւոր գիտնալ. Երրորդը՝ չգիտնալ։ Արհեստ մը կամ գիտութիւն մը լաւ գիտցող և ի գործ չդնողին՝ Անհոգ անունը կուտամք ու կանչեմք։ Բայց այն, որ չկրնար գոհացնել իրեն հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունեցող անձինքն իր գործով, այն տեսակ արհեստաւորին կամ գիտնականին Պակասաւոր անունը կուտամք։ Իսկ այս ինչ արհեստին կամ գիտութեան տեղեկութիւն չունեցող անձ մը, երբոր երևան կելնէ ու չի գիտցած բանին մէջ կը մտնէ. այնպիսի մարդը, կըսենք, այն անձին կը նմանի, որ կերթայ առաջին եկած գործարանին մէջ մտնելով՝ իր չտեսած և չանոնց վրայօք բան մը չը լսած նիւթերուն կամ թէ մեքենաներուն վրայ ձեռք կը դնէ, և խելքին փչած կերպիւ զանոնք վարելու համար՝ ամէն բան կը կոտրէ՝ կը թափէ և վերջապէս գործարանը տակն ու վրայ կընէ, այնպիսւոյն ալ Անգէտ անունը կուտամք։

Ինչպէս ամէն բան, կառավարութիւնն ալ իր արհեստն ու գիտութիւնն ունի, ուստի և Վարչութեան անդամներէն այս արհեստը կը պահանջուի։ Անգէտ (incompétent) մէկը ընդունակաբար գտնուելու չէ Վարչութեան մը մէջ, եթէ ընտրողն ու ընտրուողն իրենց արհեստները լաւ գիտնան, ապա թէ ոչ, ինչպէս երաժշտութեան դասարանք խումբերուն համար՝ նոյնպէս կըլլայ Վարչութիւնն ալ Հայոցս համար։

Եւ օրովհետև պարագաներնուս մէկը Զէյթունցոց խնդիրն է, առաջ մէջ ընենք մեր քննութիւնը և տեսնենք թէ վարչու-

Թեան անդամները որ ստորոգութեան կարգը կը գտնուին կառավարական արհեստին մէջ ։

Եթէ ըսենք՝ Թէ զէյթունցւոց հին յանցանաց համար չորս իշխաններն այս տեղ բերուեցան, ատով կառավարութիւնը զրպարտած կը համարուիմք. որ մեք, մեր բաժնին համար, ամենևին չեմք կրնար ընդունիլ ։ Եւ որովհետև ատոր քննութիւնը կառավարութիւնն բրաւ այն ատենին, և տեսաւ որ զէյթունցիները զրգռող եղելութիւնքն առաւել պատճառներ տուած էին երկկողմնակի կոտորածին՝ քան զէյթունցիք եղելութեանց, ամենայն արդարութեամբ խնդիրը լուծեց. և միմիայն կոտորածի պատճառներն երկկողմնակի յանցանք համարելով՝ պատիժներն ու շնորհքներն անոնց չը զլացաւ ։

Կառավարութիւնն ատով ալ չգոհացաւ, այլ ժողովուրդն առաւել ևս խնայելու և անոնց խնդիրքն աւելի մօտէն քննելու դիտաւորութեամբ, երեք պատուաւոր անձինք (ինչպէս որ ամենքը գիտեն) ուղարկեց Կիլիկիոյ կողմերն, իբրև քննիչ(1), որ այսպիսի խնդիրները լաւ քննելու կարողութիւն ունեցող անձինք էին ։ Սոքա վերադարձան շատոնց ի վեր, և յայտնի է որ այդ հին խնդիրն ալ լիովին կատարուած կը սեպուի ։ Ուստի ասկէ ևս կրնամք մակաբերել՝ Թէ զէյթունցիք հին խնդրոյն համար բանտարգուած չեն. և մեք ալ ասկէ աւելին ոչ կրնամք գիտնալ և ոչ կրնամք խօսիլ ։ Իսկ եթէ մեր կարծածին հակառակն ելնէ խնդիրն, այն ատեն, ատի Դրանը գիտնալիք բանն է, ըսելով կանցնիմք. քանզի ատոր ոչ մեք կրնամք խառնուիլ և ոչ յայտմ մասի անձեռնհաս Վարչութիւնը ։

---

(1) Ոնցա մին Տաճիկ, իսկ երկուքն Հայազգի էին՝ եւ այս երկոցունց մին՝ Սարգիս էֆէնտի Աղապէկեան՝ էջմիածնական Հայոց, եւ միւսն՝ Տօքթէօռ Տավուտ էֆէնտին՝ Հռոմէական Հայոց կողմանէ ղրկուած էին ։

Բայց համարելով միշտ՝ թէ հին խնդիրը շատոնց լըմնցած է, կ'ենթադրենք որ զէյթունցւոց նոր խնդրոյն մէջ՝ Ազգային վարչութիւնն ալ իրեն վերաբերեալներն ունի, և կրնայ հարկ եղած առենին միջնորդ կանգնիլ Դրան ու զէյթունցւոց մէջ։ Ինչ՞ ըրաւ Վարչութիւնը, երբոր զէյթունցիք իրենց երկրէն, իբրև բռնաւոր և ժողովուրդը կեղեքող անձինք (1), ի Կ. Պոլիս բերուեցան, և իրենց օրինաւոր պատիժը կրելու համար՝ մահապարտ անձանց գրեթէ քթերուն տակը բանտարգուեցան. և ի վերջոյ՝ երբոր բանտէն դուրս ելան՝ ու ժամանակէն ի վեր կըսպասէին. Ինչ ճամբայ, կամ ինչ միջոց բռնեց Վարչութիւնն այս փափուկ խնդիրը մաղելու համար։

Չենք ըսեր թէ Կառավարութեան օրինաւոր պատիժն արգիլել ուզէ Վարչութիւնը, քաւ լիցի. բայց երբոր բանտարգեալներն՝ իրենց յանցանքը չգիտնալ ձևացնելով՝ կը բողոքեն ու դատաստան կը խնդրեն, այն առեն խնդիրը Վարչութեան վերաբերութիւն կունենայ. և կը պարտաւորի (Կառավարութեան սկզբանցն համեմատ) քննել զայն, գոնէ իմանալու համար, թէ Ազգային կամ Կրօնական խնդիր մը կա՞յ ատոր մէջ։ Եւ որովհետև, նոյն իսկ ժամանակին, մէկն ալ ելած, ինք իր գլխուն կամ տեղւոյն ժողովրդեան թախանձանօք, Կիլիկիոյ կաթողիկոս օծուած էր, և այս խնդիրն ալ լոկ կրօնական ըլլալուն ու կուզեմ չեմ ուզեր բառներ գտնուելնուն համար՝

(1) Լսած ենք, թէ Զէյթունի բնակիչք՝ այս ամբաստանութիւնը հաստատեր են, իրենց առ Բ. Դուռն ուղղած մահսուսագրովը բազմաթիւ ստորագրութեամբ։ Նոյնպիսի մահսուսագիր մը ուղղուած է կ'ըսեն՝ առ Պատրիարքարան, նոյն իսկ ստորագրութիւններով. բայց Բ. Դրան եկածին հակառակը։ Հայոց մահսուսները միշտ ասանկ են, եւ երեւի թէ մշտնջենաւոր մօտա է Հայոց մէջ։ Զէյթունցի իշխանաց (առ Մէճմուայը Հավատիս) գրած նամակներն ալ այս մօտայէն էին, այսինքն, սատան—հրեշտակ, Վարդան—Վասակ, կամ սեւ—ճերմակ եմք, ըսելով՝ քանիցս անգամ գրեցին։

Վարչութեան քննութեանը կը կարօտէր, յայտնի է որ այս երկու խնդրոց համար՝ թէլեկրաֆէն աւելի կարճ ճամբան՝ Կիլիկիոյ կողմը քահանայ կամ աշխարհական քննիչներ հանելն էր: Բայց ըսենք թէ դրամի կամ մարդու պակասութիւնքն արգելք եղան այդ միջոցին. իսկ այստեղ Աղապէկեան Սարգիս Էֆէնտին կար, որ՝ թէ Կառավարութեան և թէ Ազգին կողմանէ՝ մասնաւորապէս քննիչ գացած էր այն կողմերը. և կ'երևակայեմք որ Պատրիարքարանէն խիստ աւելի և մանրամասն տեղեկութիւն ունէր և կրնար ունենալ, թէ այդ երկրի բնակչաց կացութեանը, թէ անոնց անցեալ և ներկայ խնդրոց աղբիւրներուն և թէ Գաւառի փաշային ու իշխանաց մէջ ծագած վէճի պատճառներուն վրայ:

Սարգիս Էֆէնտին, որ իրեն Երեսփոխանութեամբը ծանօթ էր Վարչութեան, կարծեմք թէ խնդրոց վրայօք իրեն ունեցած գիտութեամբն ալ խիստ կարևոր անձ մըն էր, մանաւանդ անոր համար՝ որ Վարչութեան երեք ամիս մտիկ ըրած և չը հասկցածը՝ մէկ աւուր մէջ հասկըցնելու բնական կարողութիւն ունէր: Կանչեց այդ անձը, և հարցո՞ւց. դարման կամ լոյս փնտռեց Սարգիս Էֆէնտիէն, և կամ անոր մէկը ղրկեց բան մը հարցընելու, գոնէ ժողովրդեան լեզուէն կամ բամբասանքէն ազատելու համար... Չեմք գիտեր. բայց և այնպէս, չեմք ալ կարծեր. վասն զի եթէ Վարչութիւնն Սարգիս Էֆէնտիյին քիթ փչըել ուզեր, անշուշտ խնդիրներն ուրիշ ձև կառնուին, հետևաբար՝ Կառավարութիւնն ալ լաւագոյն բացատրութիւններ մտիկ ընելով՝ խնդրոյն կը թափանցէր և ըստ այնմ կը վճռէր զայն, և այս կրօնափոխական գայթակղութիւնը կ'արգիլուէր:

Եթէ ստուգիւ կառավարելն ալ արհեստ մըն է, հաւատալու է, որ Վարչութեան անդամներն, երբոր այս խնդրոյն մէջ

այսպէս կը վարուին, ուրիշ գործեր քննելու ա՛լ հարկ չըմնար ։ Ուստի, կամ անհոգութեամբ կամ պակասաւորութեամբ և կամ անգիտութեամբ ինքզինքնին կը դատապարտեն. և սով՝ անիշխանականութեան սկզբնապատճառք կը համարուին, իրենց պաշտօնը նոյն իսկ ընդունած օրերնուն ի վեր . և այս ստորոգութեան կ'ենթարկուի նաև զիրենք ընտրող մասը ։ Այս երեք ստորոգութենէ խոյս տալն՝ անհնար կերևի մեզ, և կարծիքնիս այն է , թէ այսպիսի անիշխան դրութեան մէջ, ընտրողք և ընտրեալք , ոչ միայն Ազգ , այլ և տասն ոչխար անգամ հովուելու կարողութիւն չեն կրնար ունենալ ։

Իսկ թէ մինչև որ աստիճան չարաշշուկ և բօթալից հետևութիւններ կը պարունակէ այս դժնդակ և անիշխանական կացութիւնն իր մէջ, հայոց Լուսաւորչական մասի ապագային համար, ընթերցողը կրնայ գուշակել ։

Մեր իմացածին նայելով՝ զէյթունցւոց խնդիրներու մէկ քանին գանձին, և մէկ քանին քաղաքականին կը վերաբերին ։

Եւ ահաւասիկ անոնց ցանկը .

Ա. Պէտէլի ասքէրիյէ անուն (զինուորականութեան փոխարինութիւն) տուրքի խնդիրն . որմէ գանձը տարեկան կը պահանջէ եղեր , 100,000 ղուրուշ.

Բ. Աղնամ անուն (իրենց այծերուն) տրոց խնդիրն. նոյնպէս տարեկանին համար կը պահանջուի եղեր, 50,000 ղրշ.

Գ. Տէրունական տուրքի խնդիրն. որ շատոնց ի վեր չեն վճարած եղեր . տարեկանը 25,000 ղրշ.

Դ. Զէյթունցի ժողովրդեան տեղափոխութեան խնդիրն. որ կառավարութիւնը գաղթելնին կուզէ եղեր .

Ե. Ջորս իշխանի զերդաստանաց վերադարձի խնդիրն . որք այժմ ի Մարաշ կը գտնուին եղեր .

Զ. Զէյթունի մէջ հայ միւտիւրի (քաղաքապետի) խնդիրն, որ զէյթունցիք Կառավարութենէ կը խնդրեն եղեր.

Է. Վերջապէս այս, (երբեմն Վարդան և երբեմն Վասակ անուն առնող) իշխանաց դէպ ի Զէյթուն վերադառնալու խնդիրն.

Ինչպէս կը տեսնուի, ասոնց և ոչ մէկը կրօնական երևոյթ ունի. հետևաբար Պատրիարքի մը կրօնական պաշտօնին հետ ամենևին յարաբերութիւն չունին: Սակայն, իբր ազգայնոց խնդիրք, միջնորդութեան մը կը կարօտին, Վասնորոյ, (քանի որ մեր բարոյական Իշխանութիւնն իր բնական երկու (1) ճիւղերը չէ կրցած քիօք ունենալ, այս ազգային միջնորդութեան պաշտօնն ալ կը միայ դարձեալ՝ Պատրիարքի կամ Պատրիարքաց: Եւ որովհետև այս ներկայ դրութիւնը համազգային Պատրիարքարանաց ալ իրաւունք կը մատակարարէ. միջնորդութիւնն ալ անշուշտ ուժւորին ձեռքը կանցնի, որ իր կրօնական կորկոտն աղալու համար՝ ուզածին չափ կը միջնորդէ: Զէյթունցին ալ սակարկութիւնը լըմնցնելէն յետոյ՝ իր կրօնական չորս առագաստը կը բանայ քաղաքական հովին դէմ, ու հողմաղօրիքի պէս՝ կը դառնայ հա կը դառնայ, իր ցորենը աղալու համար:

Ուժւորը միշտ իրաւունք ունի. բայց յանուն կրօնի լուծուելու խնդիր մը, երբոր անորոշ վիճակի մէջ կը գտնուի, դիմացինին ալ իրաւունք կուտայ այս խորհրդածութիւններն ընելու. Թէ՝ ինչպէս կըլլայ, որ (Բ. Դրան առջև) էջմիածնա-

(1) Իշխանութեան այս երկու ճիւղերը բացատրած ենք մեր Խնդիր Միութեան Հայոց տետրակին մէջ. (Տպեալ ի Փարիզ 1861.)

կանութեան մէջ չընդունուած խնդիր մը՝ Հռոմէականութեան մէջ ընդունուի: Այդպիսի դէպք մը Էջմիածնայ Կաթողիկոսութեան պատիւ չըբերեր ... Բայց մեք չենք կրնար հաւատալ այդպիսւոյն, որովհետև մյն զօրութիւնը որ Հռոմի մէջ Հրէութիւնը կը պաշտպանէ՝ յանուն մարդկութեան, չը կրնար Թուրքիոյ մէջ Լուսաւորչականութիւնը արհամարհել՝ յանուն Կաթոլիկութեան. հետևաբար անհնար է, որ Հռոմէական մը կարենայ Բ. Դրան իրաւացի և արդար պահանջմունքը չճանաչել. որովհետև՝ եթէ նա Էջմիածնականութեան մէջ տրուելիք պարտքը՝ յանուն կրօնի մերժել ուզէ և յաջողի, անիրաւութիւն ըրած կըլլայ թէ Գանձին և թէ Բ. Դրան դէմ: Եւ եթէ Բ. Դուռը՝ յանուն Հռոմէականութեան միայն շնորհէ այդ օրինաւոր պահանջմունքը՝ ոչ միայն Լուսաւորչականութիւնը չը պատուած՝ այլ ահագին տարբերութիւն մը ճանաչած կըլլայ արեւելեան և արևմտեան կրօնից մէջ. որ մեր բաժնին համար ամենևին այդպիսի ճանաչման նշոյլ մ'անգամ չենք կրնար նշմարել կամ նշմարել տալ Բ. Դրան վրայ: Իսկ եթէ ընդհակառակն, զէյթունցիք յանձն կ'առնուն Բ. Դրան պահանջմունքը կատարելու Հռոմէականութեան մէջ, ինչ որ Լուսաւորչականութեան մէջ կը մերժէին. այդ ըսել կըլլայ, որ անիրաւութիւն ընելու համար միայն՝ կենալ կուզեն եղեր անոր մէջ: Ուրեմն բարի երթան և հազար բարով. Հայերն այդպիսեաց իրենց մէջէն ելնելը բարիք կը համարին:

Բայց ո՞վ կրնայ հաստատել, և ո՞վ կը հաւատալ, որ Բ. Դուռն այսպիսի դէպքերու վրայ չը՛տժգոհիր և անոր զգուանք անգամ չեն պատճառեր ասոնք՝ և ասոնց նման եղելութիւնք: Եւ ո՞վ կրնայ հաստատել նաև՝ թէ այս դրութիւնը Հայոց կառավարող և կառավարուող մասերուն պարտազանցութենէն

ու նոցա անգիտութենէն առաջ եկած անիշխանականութեան պտուղը չէ:

Տես, անդին մնացած անհամար խնդիրները, որ հազար զէյթունցի կ'արժեն, ինչպէս երեսի վրայ մնացած են, և որչափ իրաւունք ունին թէ Բ. Դուռն ու թէ Պատրիարքն ըսելու, թէ որ կուսակցութեան հանոյիցը յարմար վճիռ տալու է. քանի որ դուք, մէկ բանին համար սև՝ միանգամայն ճերմակ է կըսէք: Եւ յիրաւի. անհամասիկ Կիլիկիոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց խնդիրներն, որ անիշխանութեան տակը կը տատանին. և հակառակ կուսակցութիւններն օր ըստ օրէ կը զօրանան. ով կրնայ ըսել՝ թէ ասոնց մէկ կողմը կրօնափոխութեան չիպիտի դիմէ:

Անդին մաս մը անձինք՝ ազգային կացութեան լաւագոյն վիճակ մը բնտռելու համար՝ շուարած մնացեր՝ ինչ ընելնին չեն գիտեր, և ասոր անոր դռներն ընկած՝ եկեղեցական բարեկարգութիւն անունով բան մը կը մուրան. կարծելով թէ այն է իրենց փրկութեան ճամբան. և այս անունով բնտռածնին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ կարեկցութիւն: Եւ արդարև, հայոց Լուսաւորչական մասին պէս՝ խնք իր գլխուն ձգուած՝ ազգ մը չկայ Տաճկաստանի մէջ. ուր կրօնակից պաշտպանութիւնն ազգայնութենէ աւելի կենդանութիւն ունի: Ուրիշները՝ գաւառներուն մէջ բանտերու կը մատնուին, անգութ աղքատութեան պատճառաւ, և իրենց կրօնքը տրոց փոքրիկ գումարին հետ փոխելով (1) կռնակնին Էջմիածնայ և երեսնին Հռովմայ

(1) Գահճէճիկէն ընդունած մէկ նամակնիս, այս վիճակին վրայ ցխուր նկարագրութիւն մը ընելով՝ կը գանգատի այն փաքերանէրքն, որ սակարկութեանը (այսինքն, ընտանիք ունեցողը միայն եւ ո՛չ ուրիշը), կաթոլիկ

կաթողիկեաց կը դարձնեն: Եւ ասոնց նման շատեր:

Ինչ՞ դժնդակ և մահաբեր անիշխանութիւն. և ինչ չարաշշուկ ժամանակ Լուսաւորչական հայոցս համար . . . . .

Յայտնի կ'երևի , որ այսպիսի անպաշտպան վիճակի մէջ՝ Թուրքիոյ հայը Լուսաւորչական չըպիտի մնայ , և ասդիս անդին տատանելով՝ վերջապէս հայաբար ևս պիտի յարի օտարաց. և Էջմիածնայ Վեհագոյն Իշխանութեան հաւատարիմ և մեծագոյն մասը պիտի կազմեն՝ միմիայն Ռուսաստանի հայերը. ինչ խեղճ զումար, և ինչ Լիլլիփութականութիւն, մինչև անգամ ամենափոքր և աննշան ազգաց առջև:

Եթէ այս անհամբոյր վիճակէն մեզի բարօրութեան տարր մի չգոյանայ և զմեզ կատարելութեան չառաջնորդէ, մեր զանգատներն ալ այն արժէքը չեն կրնար ունենալ՝ ինչ որ ուրիշ իրենց վիճակէն տժգոհ ազգաց համար վերանորոգութեան նշոյլ մը կը համարուի ընդհանրապէս. և այն ատեն՝ մեր ազգի բոլոր շարժմունքը՝ շուքին հետն ի վեր վազելէն ուրիշ բանի մը նմանութիւն չունենար, և անզգայ մեռելութենէ մ'անգամ չըտարբերիր:

Բայց չեմք ուզեր և չեմք կրնար յոյսերնիս կտրել: Քանի որ այդ անիշխանականութեան դառնութիւնները համբեցինք, և քանի որ այդ անիշխանականութիւնն ալ մեր կամօքը գոյութիւն առաւ. իբրև մարդ, կարող եմք ընկած տեղերնուս յոտն կանգնիլ:

Ճշմարիտ հայն, որ անցելոյն դառնութիւնը կըզգայ, ներկային ամօթը կը կրէ և ապագայէն կ'ահուի, չը կրնար

ընելով կը վճարեն բանտարկելոց պարտքը, եւ այնպէս դուրս կը հանեն: Մեք մեր Նամակագիր Քահանային զանգատը լաւ կզգանք, բայց եւ այնպէս չենք կրնար պախարակել փաթերայից մարդասիրական ընթացքը եւ կը պատուենք ամեն անոնք, որ իրենց բուն պաշտօնն անթերի կը կատարեն:

այս կացութեան վրայ անտարբեր կենալով՝ ահ մը չըսել:

Վշտացեալ հայուն իրաւունքն է այս. և այս յուսահատ ձայնը՝ մանաւանդ այս օրերս՝ շատէրէն և ստեպ կը լսուի:

Մարդս՝ վարանմամբ ընկած ատենն՝ սթափով մ՚ինքզինք կըժողվէ, և ոտիցը վրայ կանգնածին պէս՝ նախ ընկած տեղւոյն և ապա ձեռացը վրայ կընայի. և ձեռացը փոշին կամ ցեխը՝ մինչև որ չը մաքրէ, հագուստը մաքրելու ձեռնարկութիւն չըներ: Այսպէս ընել կուզեն նաև երեկուան ահ ըսօղ և այս օրուան սթափօղ հայերն: Այս սթափին մյնայիսի բնական տարր մըն է, որ չարակեցութենէն ուրիշ բանով չը սնանիր, բայց և այնպէս, հուսահատին (եթէ նա ուզէ) առաջը կ՚իյնայ և բարեկեցութեան կը տանի:

Դնենք այս յուսահատ ձայներուն մէկ քանին, և մտիկ ընենք՝ թէ ինչ կըսեն և ինչպէս կը տրամաբանեն.

Ա. Զէյթունցին գնաց, և երթայ բարով. քանզի անոր խնդիրը պզտիկ խնդիր էր, հետևաբար լեցուն ստուկի կարօտ. ըսել է որ մեր բազմատեսակ կարօտութեանցը չըբաւող ստուկին վրայէն ծանրութիւն մը պակասեցաւ. ուրեմն այս թեթեւութիւնն ալ լեցուած կարօտութիւն մը կը համարինք, և

Իրենց և մեզ ազատութիւն, Թող ուրախ լուր տարուի Զէյթուն.

ըսելով՝ կանցնիմք ամենէն ստիպողական գործերնուս:

Բ. Մեր կարևոր խնդիրները շատ են, սակայն ամենը մէկէն չեմք կրնար հոգալ՝ մանաւանդ անոր համար, որ մեր բարոյական իշխանութիւնը մասամբ իւիք անձեռնհաս է ինք իր գըլխուն զանոնք որոշելու: Բայց առայժմ, սա ինքնակոչ կաթողիկոսաց անվաւեր վարմունքը ժողովրդեան գայթակղութիւն պատճառելէն յետոյ, օտարաց առջև անոր երեսը կը կարմրցընեն:

Ինչ՞ ճար և ի՞նչ դարման կրնայ ըլլալ ասոնց, և ինչպէս կը կէլու է այս խնդիրները, որ նոյն Գաւառներու ժողովրդոց իրաւունքն ալ չկորսուի: Այս երկու խնդրոց լուծման համար Դրան կարօտութիւն չկայ, և ձեռնհաս Իշխանութիւնը միայն կարող է վճռել զանոնք. որոց դատաստանը՝ (ըստ եկեղեցական օրինի) երկրին բնակչաց քուէին կամ ձայնին կիյնայ, քննութիւնը՝ Վարչութեան, իսկ վճիռը՝ Գերագոյն Իշխանութեան, որ Էջմիածնայ Կաթողիկոսութիւնն է:

Գ. Մեր ամենէն զգուշալի խնդիրները կրօնական են. և Պօլսոյ Կրօնական մարմնոյն անիշխանութեան մէջ գտնուելուն պատճառաւ, անոնք ալ երերուն վիճակի մէջ կը գտնուին. ուստի և այս կացութիւնը բարուօքելու համար՝ Գերագոյն Իշխանութեան զօրութեանը կը կարօտիմք. զօրութիւն մը, որ ժողովրդէն բղխելուն համար՝ առաւել եւս ուժ կառնու, և զժողովուրդն առաւելագոյն զօրութեամբ կը պաշտպանէ: Ուրեմն այս խնդիրն ալ, ուրիշներուն պէս, Էջմիածնայ Կաթողիկոսական Գերագոյն Իշխանութեան կը պատկանի: Այս է օրինաւոր միջոցն, և ասկէ ուրիշ ճար ու դարման չկայ: Վասնզի, ամէն գաւառի, ամէն քաղաքի և ամէն գիւղի մէջ՝ ազգակործան յափշտակութենէն ուրիշ բան չըր տեսնուիր: Եթէ Լուսաւորչականն իր կրօնական զգացմամբն ու մոքին ազատ համոզմամբը հաւնած տեղն երթալ ուզէր, անոր ազատութիւնը կը յարգէինք. բայց այնպէս չէ. այլ անիշխանութեան պատճառաւ ամէն տեղ կրակ կը վառուի և Լուսաւորչականն անոր դէմ ձիւնի պէս կը հալի. եայլն եայլն, ասոնց նման ձայներ:

Ինչ՞ կըսէ ասոր՝ զգայուն Լուսաւորչականը: Ինչ՞ կը պատասխանէ այս ձայնին, որ ընկող ու վերստին կանգնող մարդոնման ամէն խնդիր մէկդի կը ձգէ ու նախ և առաջ՝ ամե-

նէն կարեւորին ձեռք զարնել կուզէ որպէս զի նոյն մաքուր ձեռօք միւսներն ալ կարող ըլլայ մաքրելու. ինչ կըսէ այս սԹափման բնական ձայնին:

Ինչ՞ կըսէք և դուք, զրպարտիչ, սեւամուրճ և վայրի Ծիլեր ու Ծլի անանուն Թղթակիցներ: Դուք, անօրէն օրէնսդիրներ, նենգաւոր (1) և շինծու Սողոններ, ինչ կըսէք այս անխիղճխանական վիճակին. որուն առաջնորդեցիք: Հայհոյիչքդ դուք. և նախատինքդ Հայ գրականութեան, ինչ կըսէք....
Բայց պնդասակիկ ժողովրդեան ձայնը, որ մեզի խօսք չի Թո-

---

(1). Ծլի Արգոյ հեղինակն, Գ. Ա. Թահիրեանցի առ Ա. Բ. Մ. գրած Նամակի մէջ՝ մեր Դիտողութեան վրայօք գրուած քանի մի (տես Ծիլն էջ 361 եւ 362) տողերը նենգութեամբ մեկնելով՝ նոյն անձի կողմանէ տեղի մը համար խօստացուած դրամը. իբրեւ կաշառ կը ներկայացնէ մեր տետրակին համար. եւ այսպիսի նենգաւոր հիման վրայ իր զրպարտութիւնները ճարտարելով՝ վեց ամիս շարունակ կը Թլուատէ իւր սակաւաԹիւ ընԹերցողաց ականջին. քանի որ այն խնդիրը Ջալալեան Սարգիս Եպիսկոպոսին Բողոքատետրին կը վերաբերէր, որոյ տպագրութեան հաշիւն ալ (Թէ եւ չէինք ուզեր ըսել, որովհետեւ այնպիսի ջնջին գումարի վճարման համար կասկած կամ հոգս ընելն անգամ ամօԹ կը համարիմք) դեռ ընդունած չեմք Գ. Ա. Թահիրեանցէն: Ակամայ կը գրեմք այս տողերը, զորս ամօԹ կը համարիմք հայ գրականութեան, այլ այս ամօԹն ալ Ծլի երեսին կուտամք, որ զունաւորի եւ մենք ալ տեսնենք Թէ ինչ՞ գոյն ունի:

Նոյն նենգութեամբ, 1856 յուլիս 24ին գրուած եւ ամենեւին չհրատարակուած, Նամակ մի եւս կը հանէ Ծիլն, եւ «Ահա այս տեղ նոյն Գ. Արամեանի յիշատակ Եսայեան Ներսէս Կաթողիկոսին առ Փոխարքայն Մուրավիէֆ յառաջ կը բերենք» ըսելով՝ կը դնէ իր 442 էջի մէջ. քանի որ մեր յիշածն 1851 մայիս 11ին առ Փոխարքայն Վորոնցով գրուած, եւ Երկամեայ անցից Գաւառութեան 109 էջի մէջ տպուած Նամակն էր: Այսպիսի պարզ խնդիրներու մէջ նենգութիւն ընող անձինք՝ շատ պինտ երես ունենալու են, որ կը յանդգնին ժողովրդեան առաջնորդութիւն ընելու. լաւ Ծլախանութիւն: Գիտեմք Թէ ամօԹ ըսուած բանը՝ ոչ՛ կուտուի եւ ոչ ծովու վրայ կը քալէ, բայց աւելի չեմք կրնար հետեւցնել Թէ Ծիլերուն վրայ կը ծաղկի, յայսմ մասին:

ղուր և զձեզ կը դատապարտէ. Լսեցէք. և եթէ կամիք, դարձեալ մեղանչեցէք (2):

Եւ յիրաւի, այս ժողովրդային ձայնն մինչափ բազմահունչ է, որ գրեթէ ընդհանուր կրնամք համարիլ այսօր. ուստի և խիստ արժանի ուշադրութեան: Յայտնի է, որ այս ընթացքով՝ Լուսաւորչականութիւնը պիտի հալի և եթէ այս վիճակն յարատևէ՝ գրեթէ վաղը պիտի անհետանայ: Ուստի, եթէ Էջմիածնայ Գերագոյն Իշխանութիւնն, Աղթամարայ և Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեանց՝ նոյնպէս և ուրիշ կրօնական խնդիրներուն վրայ ձեռք չդնէ՝ և ժողովրդեան ու իր իրաւանցը վրայ յենլով՝ պաշտօնը չը կատարէ, կրնամք ըսել, թէ որչափ Էջմիածնայ վիճակներ, նոյնչափ և այլակրօն Հայեր պիտի գտնուին անոնց մէջ. և այսպէս Էջմիածնական միութեան կապը քակուելով՝ Գերագոյն Իշխանութեան սահմանն ալ Ռուսաց սահմանէն անդին չըպիտի անցնի:

Այս կըսեմք, ոչ թէ ցնցում մը տալու միտք, այլ՝ երկու և երկու չորս ընելնուն պէս՝ յայտնի կը տեսնեմք, որ ներկայ վիճակովս, Լուսաւորչականները զահավիժելու դրութեան մէջ կը ցուցնէ: Լսուածին եթէ հաւատամք, 30,000 ի չափ

---

(2) Մեք չեմք ուզեր այսպիսի լեզու գործածել, բայց ահա կը դնեմք այն Թիֆլիսցի Թղթակցին քանի մի տողերը եւ ընթերցողին կը թողումք դատել:

« Մօտիկներս մեկ տետրակ կարդացինք Գ. Ճանիկ Արամեանի գրուած, որ Հայերին հուր, սուր, բռնութիւն է սպառնում և խորհուրդ է տալիս նոցա. որ տէրութեան հպատակին. էն տէրութեան քաղաքականութեան տակ ճնշել տան իրանց եկեղեցւոյ ազատութիւնը. մէկ խօսքով Ռուսը ումն ուզենայ Կաթողիկոս ընտրէ Հայերին համար ու Հայերից ոչ ոք ձայն չհանէ: Գ. Ճ. Արամեանին ոչ ոք բան ասելու իրաւունք չէր ունենալ՝ եթէ իր տետրակի տակ այսպէս գրէր.

Կաշառքով խիղճս ծախուած մարդկութեան ասպարեզից դուր գնացած

Հարազատ Ռուս ՃԱՆԻԿ ԱՐԱՄԵԱՆ.

Ուրեմն մէկ սառն արհամարհանք սորան և սև կնիք սորա ճակատին, կնիքի մէջ փորուած. ՍԱ ԴԱՒԱՃԱՆ Է ԻՐ ԱԶԳԻՆ. (Տես Ծիլն. էջ 523)»

կրօնափոխական տորագրութիւնք՝ միայն Վանայ գաւառէն դուրս ելեր՝ չեմ գիտեր ո՛ւր են գացեր : Այսպիսի լուրերն եթէ չափազանցութիւն կամ բոլորովին շինծու համարիմք, չեմք կրնար նշանակութիւն ևս չունին ըսելով անցնիլ: Ասոնք և այսպիսիք հարկաւ իրենց նշանակութիւնն ունենալու են, որ ըստ մեզ ժողովրդեան տժգոհ վիճակէն առաջ կուգայ, և այս տժգոհութիւնն ալ կրօնական անիշխանութեան և անպաշտպան կացութեան պտուղն է. որուն մէջ ժողովուրդն՝ արդէօք սանկի և արդէօք նանկի սկսած ատենին, անդիէն մէկը շինծու խօսք մի կը քշէ, և այն խօսքը 30. 40 և 100 հազարներու տեղ կանցնի. խնդիրը՝ թէ և իրականին փափաքողներէն առաջ եկած մըրմռ մընէ, բայց պատճառներ ունենալուն համար՝ այս աւուր շինծու խօսքը վաղուան օրը ճշմարտութիւն կրնայ ըլլալ:

Այսպիսի սին ու պատիր՝ բայց հայուն սոսկում պատճառող բազմատեսակ զրոյցներու ատեն, և անիշխանական հեստ ու խարխուլ վիճակին մէջ՝ հայն ինքն իրեն կը հարցնէ թէ ինչ պէտք է ընել, և ինքն դարձեալ իր բնական յուսոյն դիմելու համար՝ կը դարձնէ աչքն իր հօգևոր և գրեթէ Քրիստոնէութեան հետ ծնած Գերագոյն Իշխանութեան. այն Իշխանութեան, որ առաւել Ազգային տառապանքին՝ քան թէ անոր երջանկութեանը մասնակից եղած է. Իշխանութիւն մը, որ Տէրութեանց մէջ խաղաղական միջնորդութեան պաշտօնն ունի, որ շատ անգամ այս պաշտօնին մէջ՝ պարզերես ելած է, ի փառս իր կրօնին և ազգին : Այս բարոյական և Գերագոյն Իշխանութեան կը դիմէ հայն, և իրաւունք ունի՝ մանաւանդ այս ատենիս համար՝ որ անիշխանականութեան արգասիքն իր ձեռօք կը շօշափէ, ու խիստ լաւ կզգայ թէ այս կորստական դրութենէ ազատելու համար ուրիշ միջոցով իրեն փրկութիւն չկայ:

Բայց միթէ հայն իր հօգևոր Գերագոյն Իշխանութիւնը ճա-

նաչելէն դադրած էր, կամ անոր հմտատակած չէր ըստ հոգե-ւորին մինչև ցարդ. Այո, բայց անոր ձեռաւորութենէ մեծամեծ վնասներ կրելէն յետոյ՝ նոյն ձեռաւորութեան պատճառանօքն ալ այս վիճակին մէջ, այսինքն, կրօնական անիշխանութեան մէջ մնաց այժմ:

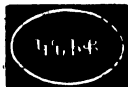
Եւ յիրաւի, կրօնական անիշխանութեան պտուղ պէտք է համարել՝ շատերուն մէջ՝ մանաւորապէս Աղթամարայ և Կի-լիկիոյ Կաթողիկոսական խնդիրները:

Կրօնական անիշխանութեան պտուղ պէտք է համարել, Գ. Պետրոսի Շանշեանց Քրիստոնէական ուսման հմտալից Տետ-րին համար՝ տրուած, կամ այս

.... Կրօնական ժողովով քննեալ եւ հրամանաւ Սրբազան Պատրիարքի........ Վաւերացուցեալ՝ վկայեմք ուղղափառական գոլոյ սմա:

1865 Նոյեմբերի 6.

Նուաստ
ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Ատենապետ Կրօնական Ժողովոյ

վաւերացումը, և կամ նոյն Քրիստոնէական Ուսման դէմ՝ Երեւակ անուն Հանդիսի մէջ հրատարակուած՝ անգութ և բը-րիստոնէական Վարդապետութիւնները ժողովրդեան առջև իբր անհիմն, սին ու պատիր և չիննծու բաներ ներկայացնող քննադատութիւնները (1):

Ասոնց նման օրինակներ շատ կան, որ Էջմիածնայ ձեռաւո-

(1) Ասոնք մեր հասկնալիք բաները չեն, բայց երբոր մէկ կողմանէ Կրօ-նական ժողովին վաւերացումն ու միւս կողմանէ ծաղրածական քննադա-տութիւն կը տեսնեմք անոր դէմ՝ գայթակղելու իրաւունք ունիմք:

րութեանը համար՝ կրօնական խնդրոց ամենէն փափուկները վարանելու և անլուծանելի վիճակներու մէջ մնալով՝ տեղական կառավարութեանն ալ ձանձրութիւն և հետևաբար տժգոհութիւն պատճառած են:

Էջմիածնայ Գերագոյն Իշխանութիւնն ունի հնուց ի վեր իր բարոյական ազդեցութիւնն Հայոց վրայ, և որ պիտի ունենայ մինչ ի յաւիտեան: Այս հին Իշխանութեան արտօնութիւնն՝ աւելի զօրութիւն ստացած է՝ Թուրքիոյ Վեհափառ Սուլթաններուն և Պարսկաստանի Շահերուն շնորհած մասնաւոր փէրմաններով, որ այժմ Էջմիածնայ մէջ կը գտնուին. որոց շնորհքը չը վայելելն ուրիշ բան չը կրնար նշանակել՝ բայց եթէ երկդիմի ապերախտութիւն, մին իր պաշտօնի և շնորհներուն դէմ մեղանչելով, և երկրորդն Ռուսաստան գտնուելուն համար ինքզինքն այն Վեհապետներուն շնորհացը անկարօտ ցոյց տալով: Ինչպէս կը տեսնուի, ասոնց երկուքն ալ ապերախտական մեղանչանք կը համարուին այն Վեհապետաց, որոց Տէրութեան տակ բազմաթիւ հպատակող ժողովուրդներ ունի այս Իշխանութիւնը:

Ուրեմն, ինչպէս Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և այլ երկիրներու, նոյնպէս և Թուրքիոյ Հայոց վրայ ունեցած հոգևոր Իշխանութեան պարտաւորութիւնը լիովին կատարելու համար՝ հեռաւորութեան արգելքները կարելի եղածին չափ բառնալու է այդ Իշխանութիւնն՝ արժանաւոր Նուիրակի մը միջոցաւ. Նուիրակ մը, որ իր կրօնականէն և բուն Հայրապետական հին սկզբունքին ծառայելէն ուրիշ պաշտօն մը չը՛կրնար ունենալ, հետևաբար տեղական գործերու չը՛կրնար խառնուիլ երբեք. և այսպէս, թէ տեղական Կառավարութեան, թէ Պատրիարքի և Պատրիարքարանի աշխարհական կամ ազգային Իշխանութեան և թէ Ժողովրդեան հետ, Էջմիածնայ Ս. Սինո-

դին և անոր բարոյական Իշխանութեան վայելուչ յարաբերութիւններ ունենալով, խաղաղութեան պաշտօնեայ մը կրնայ համարուիլ ի մէջ Հայատէր Տէրութեանց :

Այս խնդրոյն մէջ ներքին խորհուրդ (arrière-pensée) մը, թշնամի մարդը միայն կրնայ ուզել նշմարել. իսկ մեք բաւական կը համարինք ըսել՝ թէ մեր նպատակն ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն կրօնքի անիշխանական վիճակն իրօք դատապարտել, որու մէջ կը գտնուին այսօր գրեթէ ընդհանուր Լուսաւորչական Հայք : Այս ձայնն ու փափաքը միայն Թրքաստանու համար չէ. այլ Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Ռուսիոյ, Եգիպտոսի, Մոլտօվալաքիոյ և այլ հայաբնակ երկիրներու համար ևս. քանզի այս համարուած է Հայոց բարոյական կապը, և այս կապով միայն կրնայ Լուսաւորչականք միութիւն պահել, և ամէն մէկ մաս ժողովուրդ ասով իրեն տեղական Կառավարութեան սիրելի լինել :

Իսկ թէ այս յուսահատ սթափման ձայները լսելի կամ ընդունելի պիտի լինի՞ն թէ չէ. Զեմք գիտեր. Կամ թէ Էջմիածնայ Գերագոյն Իշխանութիւնն ունի՞ այնպիսի անձինք, որք այս փափուկ պաշտօնին պահանջած յատկութիւններն ունենան. Այդ մասին ալ տեղեկութիւն չունիմք, և մեր գիտցածը միայն սա է, որ,

Հայաստանի պատմագրական, կրօնագրական և աշխարհագրական գիծերը չը ճանաչող կամ չգիտցող Վարդապետը՝ չը՛ կրնար զԼուսաւորչականն արքայութիւն տանելու առաջնորդել :

Կ. Պօլիս 14 Յունվ. 1867.

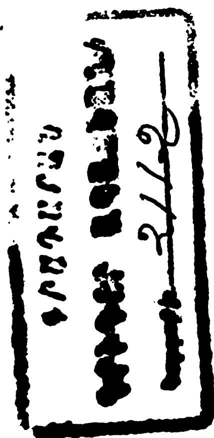
Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Թիւ 3

ՕՆԻԿԻ

ՄՕՍՈՒՆԻ ԵՒ ՋՕՌԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ

(ՅՈՒԼԻՍ 25, 1904)

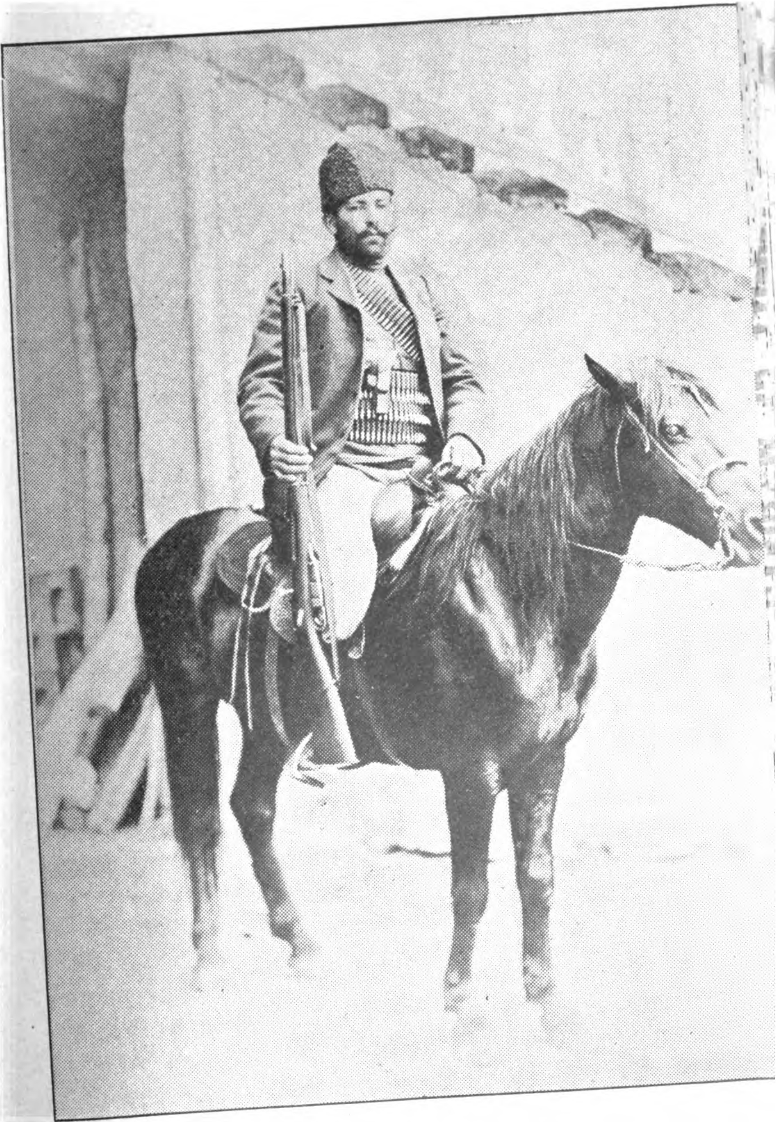

(*Արտատպուած «Հայրենիք» Շաբաթաթերթէն*)

Տպարան «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ի

27 Beach St. Boston, Mass. U. S. A.

1905

ՄԻՆԱՍ ԴՕԼՊԱՇԵԱՆ

(Գայլ—Վահան)

ՄՕՍՈՒՆԻ ԵՒ ՋՕՌԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ

(*Յուլիս* 25, 1904)

1904-ի գարունն էր.... Մշու դաշտը լցւում էր զօրք րով: Կառավարական շրջաններում լսւում էր ինչ որ գաղ նի հրահանգների մասին Սասունի նկատմամբ. բոլոր նշա ները կասկածի տեղ չէին թողնում, որ ազատ Սասունի ա մատչելի լեռների կատարներին կուտակւում էին սև ամպեր: Թիւրք կառավարութիւնը պատրաստւում էր հարւածով խորտակել ու ոչնչացնել բոլոր այն ուժերը, որո վերջին տասը տարւան մէջ բողբոջել էին 1894-ին ջարդւ փշուր եղած Սասունի աճիւններից: Սասունցին նորից դ դէմի պիտի հանդիպէր իր վաղեմի թշնամուն: Մահւ մենամարտի ժամն էր որ հնչում էր.... Քանի՛ քանի ա գամ հնչել էր դա սասունցու բազմադարեան կեանքու Կռւից խոյս տալու հնար չկար, քանի որ կառավարութիւ ինքն էր որ նախայարձակ էր լինում: Պէտք էր ընդուն մարտի հրաւէրը, կամայ ակամայ: Որքան էլ որ ստեղծ ւել էին, ըստ երևոյթին, հայկական դատին նպաստաւ հանգամանքներ՝ ա) մակեդոնական «բարենորոգումներ խնդիրը և բ) հայ դատի թշնամի հանդիսացող Ռո սաստանը զբաղւած էր ճապօնական պատերազմով — բա սասունցին հասած չէր համարում կռւի ժամը....

Սասունը նախայարձակ չպիտի լինէր, այդպէս էին թ լադրում հանգամանքները, գոնէ 1904 *տարւայ համ*

հց այդ ուղղութեամբ՝ Սասունը պիտի պաշտպանէր իր յութիւնը ամէն զոհողութեան գնով։

Այդ դէպքում՝ որոշուած էր սահմաններից զինուած խմբեր ազմամթերքով օգնութեան հասցնել Սասուն, իսկ Օսմ. այաստանի զանազան կէտերում կազմակերպել ասպատակա- ն խմբեր, կռւին ընդհանուր կերպարանք տալու, թշնամու -շադրութիւնը, հետեւապէս ուժերը մի քանի տեղերի վր. այ բաժանելու, որպէսզի թեթեւացուէր կռւող Սասունի րութիւնը։

Դեռ եւս ապրիլ ամսին Սասունի ազատ լեռների վրայ ածանւեց կռւի դրօշակը։ Սուլթանը իր կեղծ բանակցու- -իւններով խաբել չկարողացաւ հայ ֆէդայուն, կռիւը յայ- արարւեց աւելի վաղ, քան սպասելի էր — տաճիկ զօրա- ետները յարձակւեցին Սասունի վրայ այն վայրկենին իսկ, ոք կառավարութեան կողմից յարուցուած մի շարք միջ- որդութիւններից յետոյ, տեղի էր ունենում բանակցութիւն ոա և սասունցիների միջև։

Կռիւը բռնկեց. և թիւրքերի առաջին յարձակումը ետ ղւեց մեծ կոտորածներով։ Հրդեհը տարածւեց աւելի և ւելի հեռու, մարտական խմբերի գործնէութիւնը զանա- ան կէտերում անհրաժեշտ դարձաւ ինքնին։

Որոշուած ընդհանուր ծրագրի համաձայն, մի արշաւա- մբի կազմակերպութեան ձեռնարկեց Մ. . . .ի Կեդրոնական օմիտէն, գործնէութեան շրջան ընտրելով Բագրեւանդ գա- առը։

***

Ռուս տաճկական սահմանի վրայ ձգւած են իրար շա- ունակութիւն կազմող երեք պատմական գաւառներ — Կոգ- ովիտ, Ծաղկոտն և Բագրեւանդ։ Այդ շրջանումն է Սբ. ովհաննու վանքը, որի մօտ յարմարաւոր դիրքեր ունե- ող մի փոքրիկ շղթայով բաժանւած գտնւում են երկու այկական գիւղեր՝ Իւչքիլիսէ և Ղումլուպուճաղ։ Այդ ոկու գիւղերումն էլ կան զօրանոցներ՝ առաջինը 50, իսկ րկրորդը 30 զինւորներով։ Այս երկու զօրանոցները լինե- ւ էին յարձակման առաջին կէտերը։ Կար մի այլ զօրանոց ս, 50 զինւորներով, որ լինելու էր յարձակման երկրորդ կէտը։ Այդ էլ Մօսուն հայկական գիւղի զօրանոցն էր, ըն-

Արշաւախումբը երեք թևերի բաժանուած, միաժամանակ պիտի յարձակուէր այդ երեք զօրանոցների վրայ, ռըմբեր տեղալով և խորտակելով պահադնդերը, իսկ նրանց օգնութեան հասնող զօրքերի և քրդական աշիրէթների դէմ կռուելու համար՝ արշաւախմբերը զինուած էին մօսինի և բէրտանի հրացաններով։

Արշաւանքը կազմակերպող Կեդր. կոմիտէն մի քանի ամիս շարունակ մի կողմից ուսումնասիրում էր այդ շրջանի տեղագրութիւնը — զօրանոցներ, դիրքեր, ճանապարհներ և անցքեր — իսկ միւս կողմից պատրաստում էր փոխադրող խմբերն ու արշաւախումբը։

Հետևեալ կերպով ձեռնարկուած էր գործի —

Նախ աշխատանքները բաժանուած էին երկու մասի, — բուն զինուորական մասը յանձնուած էր կոմիտէի կողմից ընտրուած մի յանձնախմբի, որի երկու մարզիչները — մի պահեստի սպայ և մի աւարտած զինուոր — պարապում էին վարժութեան, հրացանաձգութեան և զինուորների ընտրութեան գործով։ Իսկ ռազմամթերքի, հագուստի և այլ պիտոյքների տնտեսութիւնը յանձնուած էր մի այլ յանձնախմբի։ Կար մի մարմին ևս, որ զբաղուած էր այդ մեծ ձեռնարկի գործադրութեան ծրագրով. նա ունէր իր ձեռքի տակ յատուկ խուզարկու մի խումբ։ Պէտք է չմոռնալ սակայն որ այստեղ ներկայացրած քարտէզը և ծրագրի վերջնական ձևակերպումը կազմուեցաւ բոլոր յանձնախմբերի խառն ժողովում, ուր ներկայ էին նաև ուղեցոյցները իրենց օգնականներով։

Իսկ ընդհանուր գործի վրայ հսկում էր Մ.. Կեդրոնական կոմիտէն իր ամբողջ կազմով. և երբ հարկը պահանջում էր՝ անդամներից ուղարկւում էին անմիջական կարգադրութիւններ անելու համար տեղն ու տեղը։

Արշաւախմբին զէնքի կանչելը և կռւի դուրս հանելը որոշուած էր 1904 յունիսի 25-ին (հ. տ.)։ Սակայն այդ որոշումը, ինչպէս նաև ծրագիրը ենթարկուեց փոփոխութեան շնորհիւ մի ցաւալի իրողութեան, որը կարևոր ենք համարում արձանագրել այստեղ։

Յունիսի 22 թէ 23-ին մեր մթերքների կեդրոնատեղու յայտնուեց 17 հոգուց բաղկացած, իրեն հնչակեան անուա

ների ասելով՝ Ջ..ի սահմանների վրայ երկու ամսից աւելի շրջելուց և երկիր անցնելու հնարաւորութիւն չունենալուց՝ յուսահատ անցել էր Մ.. Տեղին դաշնակցական գործակալը և հանգուցեալ Գայլ-Վահանը (Մինաս Դօլպաշեան) նկատելով որ զինուած և ձիաւոր խմբի ներկայութիւնը կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելով՝ կարող է մեր ամբողջ ձեռնարկը մատնել, իսկ նրանց երկիր անցնելու մտադրութիւնը մեր կանխորոշ ծրագիրը փճացնել, — առաջարկում է այդ խմբին ամէն տեսակ յարմարութիւններ՝ զէնքերը պահելու և զինուորներին իրենց ձիերով պատսպարելու, միայն թէ նրանք զինաթափ լինէին և մի երկու օր սպասելով մեր արշաւախմբի հետ միասին անցնէին երկիր։ Այդ նոյն առաջարկութիւնը եղաւ Մ...ի Կ. կօմիտէի կողմից ևս տեղին հնչ. մասնաճիւղին, դիտել տալով որ իրենց մի քանի մարդը ներս անցընելու պատրւակով մեր պատրաստ գործը չփճացնէին, — սակայն այդ պարոնները, որոնք արհեստ են դարձրել մի գլուխ «միութիւն» աղաղակել, մերժեցին մեզ հետ կուռի դաշտում միանալ։ Հակառակ այդ բոլորին՝ մեր կօմիտէն չզլացաւ նրանց ուղեցոյց տալ, որ մինչև սահմանը ապահով հասցնէ խումբը։ Իսկ սահմանագլխի շրջանում նորից դաշնակցականներն էին որ ապաստան տւին նրանց, իբրև յեղափոխականների, քանի որ հին-հնչակեանները չունէին այն կողմերում ոևէ կազմակերպութիւն։ Հին-հնչակեան մասնաճիւղը ցուցամոլութեան ջերմով բռնուած իր խումբը առաջ ձգեց, թէև վերջիվերջոյ ստիպուած եղաւ հետևելու մեր խորհուրդին՝ բաց թողնելով ձիերը, որ մեծ անյարմարութիւն էր՝ խմբի գնալիք ճանապարհների համար։

Չնայած դաշնակցականների այդ թանկագին աջակցութեանը, եսամոլ և նեղ կուսակցական ցաւով բռնուած մի հին հնչակեան ներկայացուցիչ յանդգնեցաւ նախատել մեր համեստ և խոնեմ Վահանին, և եթէ այդ յանդգնութիւնը անպատիժ թողւեցաւ, թէ իրեն՝ Վահանի և թէ կօմիտէի կողմից, այդ միայն նրա համար էր որ այդ շրջանը և ամբողջ ձեռնարկը կարող էր վտանգւել, և յեղափոխականի արիւնը յեղափոխականի ձեռքով թափւած՝ եղբայրասպանութեան ոճիրի բնոյթը կարող էր ստանալ հասարակութեան աչքում։

Մեզ համար վերին աստիճան անհաճոյ այս միջադէպը առաջ բերեցինք երկու նպատակով — ն ա խ՝ ցուցէ...

հասարակութիւնը իմանայ թէ ի՛նչպէս որոշ կարգի մարդիկ հասարակութեան աչքին փոշի փչելու համար «միութիւն» բառը շահագործում են անխղճօրէն, և ե ր կ ր ո ր դ՝ ցոյց տալու թէ կուսակցական եսամոլութիւնը ո՛րպիսի չարիքներ կարող է պատճառել յեղափ. գործին։

Վերջնական կազմով 14 հոգի հին-հնչակեաններ յունիս 24-ին դուրս եկան այդ շրջանից դէպի Իւչքիլիսէ։ Ենթադրւում է որ մեր ծրագիրը նրանց յայտնի էր։ Յունիսի 31-ին այդ խումբը Ղումլուպուճաղ գիւղի մէջ նշմարւում է զապտիէներից և ընդհարման բռնւելով՝ քաշւում է դիրքերը և երկար կռւում։ Նրանք կռւել էին քաջաբար անհամեմատ մեծ ուժերի դէմ և յաջողեցրել էին 20-ի չափ քիւրդեր և զապտիէներ գլորել, և իրենք էլ 8 հոգի զոհ տալով նահանջել էին։

Այս դէպքից անմիջապէս յետոյ, այդ շրջանի հայկական մի գծի վրայ կողք կողքի ընկած հինգ գիւղեր — Ղումլուպուճաղ՝ 40 տուն, Իւչքիլիսէ՝ 30, Սայդօ 5, Ղարաբազար՝ 15 և Ջուզան՝ 40, ենթարկւեցին թալանի, կողոպուտի և աւերման։ Գիւղերը դատարկւեցին, բաւականաչափ երիտասարդ մարդիկ սպանւեցին, օրիորդներ և կիներ բռնաբարւեցին — մի խօսքով տաճկական բռնակալութիւնը մի անգամ էլ երևան բերեց իր գազանային հակումները, մեր ծրագրւած արշաւանքին ընծայելով վրէժխնդրութեան մի նոր ու թարմ դրդիչ։

Ամբողջ այդ շրջանը — շնորհիւ հին հնչակեան այդ խմբին — իր վրայ դարձրեց կառավարութեան ուշադրութիւնը. Բայազիտից, Դիատինից և Ղարաքիլիսայից զօրքեր բերւեցին այդ տեղ, զօրանոցներում և պահականոցներում եղած պահագնդերի թիւը կրկնապատկւեց և եռապատկւեց։ Դրութիւնը այդ շրջանում ծանր կերպարանք ստացաւ։ Այսպիսի աննպաստ պայմանների մէջ էր որ վիճակւած էր սկսել արշաւանքը....

Գործի բարոյական պատասխանութիւնը թո՛ղ ծանրանայ այն մարդկանց գլխին, որոնք կռւի դաշտում անգամ մոռացան մեր ընդհանուր դատի շահերը։

Այսպէս որոշեց մեր զինւորական խորհուրդը իր վերջին նստում, ծրագրի մէջ մտցնելով նաև մի արմատական փո-

և ապա Իւչքիլիսէի և Ղումլուպունճաղի արշաւանքը այլեւս անհնարին դարձած համարելով՝ ծրագրից դուրս ձգուեց։

Եւ այս անգամ արշաւանքը հետեւեալ կերպով ծրագրըւեցաւ։

Մօսունի զօրանոցը իր ուժեղացած պահագնդերով մնաց արշաւանքի առաջին կէտը, իսկ յարձակման երկրորդ կէտը ընտրուեց Ջօռի պահականոցը, ուր նմանապէս կրկնապատկըւած էր զօրքի թիւը։ Ծրագրի մէջ առնուեցաւ նաև գիլանցի քրդերի մի մեծ օբա, որ իր 60-ի չափ վրանները դրել էր Ջօռի պահականոցի մօտակայ ձորակում, երկու լանջերի վրայ։

*
* *

Յունիս 6 (19), երեկոյեան ժամը 9-ին գիւղական մի ընդարձակ պարսպապատ կալատեղի վրայ մեղմիկ տեղացող անձրեւի տակ, արշաւախումբը սպասում էր շարժուելու հրամանին.

Հայ կամաւորների այդ խումբը, — որ մօտալուտ հրաժեշտի տխուր տպաւորութեան հետ ներշնչում էր նաև ոգևորութիւն եւ քաղցր իղձերի իրականացման վառ յոյսեր — բաղկացած էր ուղիղ 102 հոգուց, որոնցից 85 զինուած էին հրացանով, մնացեալ 17ը ատրճանակներով և դաշոյններով։ Այդ 17ից 2ը տանում էին դրօշակները, երկուսը իբրև օգնական բժիշկ կրում էին դեղատուփերը, իսկ 13-ը խմբին միացել էին որպէս բեռնակիրներ, վերցընելով փամփուշտի աւելորդ պաշար։

Աւելորդ չենք համարում առաջ բերել այստեղ մի քանի վիճակագրական տեղեկութիւններ խմբի կազմութեան մասին, քաղելով զինուորական մարմնի կազմած ցուցակից։ Դրանցով մի որոշ գաղափար կազմել կարելի է տալ ձեռնարկի լրջութեան վրայ։ 102 զինուորներից 71ը ռուսահպատակ հայեր էին և 31ը տաճկահպատակ։ 102 զինուորներից 20ը նախկին կռիւների մէջ եղած և առհասարակ գործի մէջ այս կամ այն կերպով մասնակցութիւն ունեցած էին, իսկ 82-ը նոր մարդիկ։ Տարիքի համեմատութեան գալով, վիճակագրութիւնը հետեւեալ պատկերն է տալիս.

78 զինուոր 20ից մինչև 30 տարեկան
18 » 30 տարեկանից վեր
4 » 40 ,, վեր

50 տարեկանները թող զարմանք չպատճառեն։ Որքան էլ այդ հասակը անսովոր լինի կռւի դաշտ գնացողի համար, պէտք չէ մոռանալ որ ազատութեան անունով մղւող կռիւը ընդունակ է ասպարէզ քաշել դարերով ճնշւած ժողովրդի իսկական զաւակին, ինչ տարիք էլ որ նա ունենայ։ Տարիքների այդ բազմազան ու խայտաբղէտ համեմատութիւնը յատուկ է ընդհանրապէս կամաւոր խմբերին։

Սակայն ամէնամեծ տոկոսը՝ 37%ը, այն է 38 հոգի 20—25 տարեկան էին, որոնցից 12ը ճիշդ 20 տարեկան, իսկ 13ը 21 տարեկան։ Այս տարիքը բոլորից շատ համապատասխանում է Գործի հրապոյրին։

102 հոգուց 18ը ամուսնացած էին, իսկ 84ը ամուրի։ Ռուսահպատակ զինւորներից մի որոշ թիւ՝ 17ը եղել են ռուս զինւորական ծառայութեան, մէկը պահեստի սպայ. այս հանգամանքը շատ էր թեթևացնում վարժութիւնների գործը, մանաւանդ դրանք՝ որպէս բոլորովին պատրաստ կռւողներ, տասնապետի յարմար թեկնածուներ էին համարւում։ Թէև պէտք չէ մոռանալ այն հանգամանքը, որ ֆէդայական կռիւների մէջ դարբնւած և յեղափոխական արկածներից դուրս պրծած հայդուկին չի կարող փոխարինել և ոչ մի զինւոր, որքան էլ նա մնացած լինի զինւորական սովորական ծառայութեան մէջ -- այս արդէն իրողութիւն է։

Կարդալ գրել իմացողների թիւը խմբի մէջ հաշւըւած է 43, որ կազմում է 42%։ Վիճակագրութեան այսպիսի հետևանքը ցուցէ շատերին տարօրինակ թւի, և յիրաւի, «միթէ՞ կամաւոր հայրենասէրների կէս մասից շատը չէր իմանում կարդալ գրել», հարց կը տան շատերը։ Պատասխանը շատ որոշ է. յեղափոխութիւնը մեր ժողովրդի մէջ միանգամայն ընդհանուր հանգամանք ստանալով, նա ասպարէզ է քաշել բոլոր դասակարգերին հաւասարապէս, որից ակներև է որ կեանքի ներկայ պայմանների յեղաշրջումը մեր ժողովրդի համար դառել է անդիմադրելի պահանջ։ Այս եզրակացութեան բերում է մեզ նոյնպէս պարապմունքների վիճակագրական տախտակը, որ ահա.

102 զինւորներից 44ը պատկանում են երկրագործ դասակարգին, 16ը պարապում էին զանազան արհեստներով, 10ը խոհարար, ծառայ և նման աշխատաւորներ են. իսկ 32ը

կանում են մեծ մասով գաղթականները, տնից տեղից հալածական, բախտից հալածուած այդ թշուառները, որոնք իրենցից ներկայացնում են մի մարմնացած բողոք անիրաւ աշխարհի դէմ.

***

Մի գաղափար տալու համար թէ որքան փող է նստել Մուսուն-Զօռի արշաւախումբը, առաջ կը բերեմ մի քանի թւանշաններ, որոնք կլոր հաշւով եղած են, որովհետև ծախսի գլխաւոր առարկան, օրինակ հրացանը, այլևայլ ժամանակ, այլևայլ գներով են ձեռք բերւում, և Մ...ի Կեդր. Կօմիտէն ինքը չէ գնած դրանք, այլ ստացել է զէնք գնող դաշնակցական մարմիններից։

102 զինւորներից բաղկացած արշաւախումբը ունեցել է 85 հրացան —

60 բերդան հրացան, հատը 30 ռուբլի	1,800.00
25 մօսին » » 40 »	1,000,00
15,000 փամփուշտ բ. » 5 կօպէկ	750,00
8750 » մ. » 10 »	875,00
Ուրիշ ռազմամթերք	658,56
Զէնքի փոխադրութիւն	1043,85
Փամփշտանոցներ	177,50
Զինւորների տեղափոխութիւն	703,62
» ապրուստը	260,84
Արշաւախմբի հագուստ	1005,08
» ուտեստ	302,82
» մօտ պատրաստ դրամ	456,00
Համագումար ռուբլի	9,033,27

Արշաւախումբը հետը ունեցել է նաև 80 հատ ռումբ, երեք տարբեր մեծութեամբ։

Հրացանների և փամփուշտների ծախսերից դուրս, միւս ծախքերը եղել են նաև Երկաթ — Թոխմախ խմբի 16 հոգու համար, որոնք Արճէշի մօտ կռւի բռնւեցան, 1904 մայիս 20-ին։

***

Արշաւախումբը բաժանուած էր երկուսի.

1.) «Մասիս» խումբ, հինգ տասնեակ զինւորներով և մի

[illegible]

էր խմբապետ Մ․-ին և նրա երկու օգնականներին — Կիլի-կեցի Սիմոնին և Լի Հունգ Ջանգին։

2․) «Արտաւազդ» խումբ, 3 ու կէս տասնեակ զինուոր-ներով և 7 բեռնակիրներով, որին ղեկավարելու կոչուած էր խմբապետ Գայլ Վահանը և նրա օգնական Բարկէնը։

Իւրաքանչիւր խումբ ունէր մի դրօշակիր, իր յատուկ դրօշակով, մի բժիշկ իր շարժական դեղատնով և երկու երեք ուղեցոյց։

Իւրաքանչիւր խումբ ունէր իր զինուորական խորհուրդը, բաղկացած փորձառու և կրթուած զինուորներից։ Զինուորա-կան այդ երկու խորհուրդները միասին կազմում էին Ընդ-հանուր Զինուորական Խորհուրդը՝ երկու խմբերի միացեալ գործունէութեան ընթացքում։

Խումբը զինուած էր այս կերպ․ իւրաքանչիւր զինուոր ունէր վերցրած մի հրացան, մօսինի կամ բերդանի, 250—350 փամփուշտ՝ եթէ վերցրածը բերդան է, 350—450 հատ փամփուշտ՝ եթէ մօսին է։ Մի հատ ռումբ, տարբեր մե-ծութեամբ, մի ատրճանակ տարբեր սիստէմի, մի դաշոյն։ Ատրճանակ և դաշոյն տրուած էր զինուորների մի մասին մի-այն, ինչպէս վերը ասացինք։ 3—4 փամփուշտանոցներ, 1 պայուսակ, 1 իւղի աման, 1 հատ սուլիչ, նաև հրացանի ան-հրաժեշտ մի քանի մասեր («պրօտիրկա», «ատվիօրկա» ևն․)։

Խումբը առանձնապէս աչքի էր ընկնում իր գորշ հա-մազգեստով, գոյնով նման շրջապատի առարկաների գոյնին, աննկատելի դարձնելու համար զինուորներին թշնամու տես-քից։ Համազգեստը տալիս էր խմբին մի կազմակերպուած գնդի տեսք, մանաւանդ շնորհիւ լեռնականների յատուկ կօզակեան գլխարկներին։ Համազգեստը այսպէս էր կազ-մուած․ իւրաքանչիւր գինուորին տրուած էր 1 սիրուն գլխարկ, 1 պիտճակ, 1 վարդիք, 1 բաճկոն՝ մոխրագոյն կտորից, 1 բլուզ, 1 գօտի, 1 ծուղա երկաթապինդ կօշիկներ, 2 զոյգ գուլպայ, 1 շապիկ, 1 անդրավարտիք, 3 թաշկինակ, հրա-ցանը մաքրելու շորեր, 1 ջրի աման և ամէն տասնեակին 2-ական անթափանց վերարկու։

Իւրաքանչիւր խումբ ունէր իր քարտուղարը՝ դէպքե-րը արձանագրելու համար, նաև իր դիտակը և իր փողը։

Խմբի պաշարը պատրաստուած էր շատ թեթև, միևնոյն ժամանակ սննդարար կերպով։ Իւրաքանչիւր զինուորի 7—

«ԱՐՏԱՒԱԶԴ» խումբը

«ՄԱՍԻՍ» Խումբը

'ր կ՚անի մօտ 6—8 ֆունտ, գաթայ 1 ֆունտի չափ, հալւա
—6 ֆունտի չափ, 2—3 ֆունտ խաշած միս, նաև ջրի տա-
ճան լի ջրով և ջամբաթ բերաններր առհասարակ թաց պա-
;ելու համար։ Ահա այսպէս պատրաստութեամբ ֆէդայ-
ական երկու խմբերը սպասում էին շարժւելու հրամանին։
Զինւորական խորհուրդը զինւորներից փոքր ինչ հեռու
'ր բացօդեայ նստում ընդունեց Մ.. Կեդրօնական կօմի-
ոէի վերջին հրահանգները և ցրւեց։ Անմիջապէս նշան
որւեց և խումբը պատրաստ էր շարժւելու։
Արշաւախմբի մեկնումը Գ. գիւղից սրտաշարժ էր և
ազդու։
Ամէնասառնարիւն մարդը չէր կարող առանց զգածւե-
ու նայիլ դարերով ճնշւած ազգի բախտը վճռող ֆէդայա-
յան այդ խմբի վրայ, և առանց արցունքի ականատես լինել
'րան դէպի անհաւասար կռիւ բարիերթ մաղթող ժողո-
վրդի՝ մեծի ու փոքրի, կանանց ու ծերունիների փայփայ-
անքներին։ Ձեր առաջ կանգնած էր հայ կամաւորների
ւումբը՝ կազմ ու պատրաստ — Նրա վրայ տարւած բո-
որ հոգսը, ամիսների ընթացքում անխոնջ ջանքերը պսակ-
.ել էին յաջողութեամբ. ոչ կառավարական սարսափը, ոչ
րտեսների և դաւաճանների արարքը խափանել չկարողա-
յան գործը։ Եւ այդ բոլորը շնորհիւ այն պարագային, որ
ազատագրական շարժումը այլևս անհատների գործը չէր,
'ր նա ընդունել էր ժողովրդական բնաւորութիւն, որ այդ
գաղափարը մարմնացում էր ստացել բոլոր դասակարգերի
մէջ։ Յեղափոխականը ո՛չ միայն ընդունելութիւն, այլև
հիւրասիրութիւն և պատիւ էր գտնում իւրաքանչիւր հայի
մօտ. յեղափոխական զէնքը իր տան մէջ ընդունելու և պա-
հելու և պատրաստ էր յետին գիւղացին անգամ։ Մենք յա-
ճախ պատահել ենք գիւղացիների, որոնք վշտոտ սրտով տր-
տունջ էին յայտնում որ իրենց տունը չի՛ արժանացել յե-
ղափոխականի այցելութեան։ Ահա՛ մեր ժողովրդի գիտա-
կից վերաբերումն էր — այն ժողովրդի որ մի քանի տարի
առաջ մի մեռած դիակ էր ներկայացնում — որ ծնեցնում
էր մեր մէջ վաղուց փայփայած յոյսերի իրականացման ե-
րաշխաւորութիւնը....
Ձէ՛, այդ ժողովուրդը կորչելու ժողովուրդ չէր. Նա

վրայ արշաւախմբի մեկնումը՝ գիւղական հասարակութեան բուռն ոգեւորութեան և քամւող արտասուքների ուղեկցութեան վայրկեանին։ Տեսարանը յուզիչ էր.... յուզիչ էր մանաւանդ, երբ խօսեցին խմբապետները. ականջիս մէջ խըժըժում է դեռ նրանց վերջին խօսքերը —

« Տղերք, երդւեցէք, երդւեցէք որ գնում էք մեր բըռնաբարուած քոյրերի պատիւը պաշտպանելու։ Երդւեցէք որ գնում էք մեր թշւառ մայրերի վիշտը սփոփելու, երդւեցէք, որ գնում էք արտասուքով և արիւնով ողողուած հայրենիքի փրկութեան շէնքին մի քար էլ աւելացնելու։ Երդւեցէք, որ գնում էք Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակը բարձր պահելու.....»

Գիշերային լռութեան մէջ, գիւղական ծուռումուռ փողոցներում արձագանգ գտան նրանք. հարիւրաւոր բերաններից հնչեց «Երդւում ենք», և համբոյրների տարափի տակ խումբը առաջ շարժւեցաւ։

* * *

Որպիսի՜ վեհ և միևնոյն ժամանակ սրտաշա՜րժ տեսարան։ Առաջից գնում էր ձիու վրայ իր պարթև հասակով բազմած, յաղթական քայլերով, գիւղական համակրելի քահանան։ Նրա յետևից քայլում էր դարաւոր կաղնին յիշեցնող հուժկու, յաղթանդամ Խենթը։ Գալիս էին ապա խմբապետ Մ.ը, դրօշակրի հետ միասին, որ ոսկեթել դրօշակ ունէր բռնած, ու օգնականները և ապա «Մասիս» խմբի երկար շղթան, զոյգ զոյգ կարգով։

«Մասիս»ից յետոյ, մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրայ, գալիս էր խմբապետ Գայլ Վահանը, միայնակ, ապա նրա օգնականը՝ Կապիտան Բաքկէնը, դրօշակրի հետ միասին, որ նոյնպէս ոսկեթել մի դրօշակ ունէր ձեռին։ Եւ ապա նրանց յետևից գալիս էր «Արտաւազդ» խմբի երկար շղթան, դարձեալ զոյգերի կարգով։

Իսկ այդ բոլորին յետևում էր գիւղական ժողովրդի խուռն բազմութիւնը՝ բաղկացած երիտասարդներից, մանուկներից ու ծերերից, որոնք օրւայ դաշտային ծանր աշխատանքի յոգնածութիւնը մոռացած՝ ժամերով սպասում էին ողջերթ մաղթելու համար հայ քաջերին։

Երբ արշաւախումբը հասաւ գիւղի սահմանին, տեղի ունեցաւ մի սրտաշարժ տեսարան։ Այդ տեղ էր հաւաքուել գիւղի կանանց և աղջիկների մի մեծ բազմութիւն, վերջին անգամ յաջողութիւն մաղթելու իրենց կտրիճներին։ Հազիւ Փէդայական շղթայի ծայրը հասել էր նրանց մօտ, կանացի օրհներգների և բարեմաղթութիւնների հետ միաժամանակ՝ բարձրացան լացի, հեկեկանքների սրտաճմլիկ աղաղակներ — լաց էին լինում ծերունիները, լաց էին լինում երիտասարդները, լաց էին լինում և մանուկները....

Մարտական ոգևորութեան, վաղո՛ւց փայփայւող յոյսերի, ողջերթի դառնութեան — մի խօսքով բոլոր այդ զգացումների թարգմանն էր հանդիսանում փղձկող սիրտը ժողովրդի, — դարերո՛վ ճնշուած, տանջուած, հալածուած ժողովրդի սրտի հեկեկանքն էր խօսում.... Լացը շարունակւում էր դեռ երկա՛ր....

Այդ րոպէին մէկը կար միայն, որ չէր արտասւում, չէր հեկեկում, այլ ուրախ սրտով, հաստատուն քայլերով, լի գիտակցութեամբ առաջ էր գնում այնտեղ, ուր Մայր Հայրենիքի թշուառութիւնն էր նրան կանչում, ուր մի ամբողջ ժողովրդի տառապանքը ծառս էր ելնում անսիրտ աշխարհի անտարբերութեան դէմ։

Այդ հայ Փէդային էր։

Նա գնաց և իրեն հետ տարաւ մեծամեծ յոյսեր։

***

Յուլիս 11-ի (հ. տ.) լուսաբացին՝ ալեւոր Մասիսի ստորոտը հանգչող Ջնգլներ բարձունքների Ռէսի-Գոմեր բլուրի վրայ ծածանւեցին երկու դաշնակցական դրօշներ։ Այդ վերջին կայանն էր, ուր պէտք էր տեղի ունենար զինուորական խորհրդի վերջին նիստը, և որտեղից պիտի կատարւէր առաջին յարձակումը թշնամու վրայ։ Այդ բլուրից դէպի հարաւ, մի սիրուն տափարակի վրայ, երևում էր Մօւունը՝ հայկական մի մեծ գիւղ, որի մի ծայրում հեռադիտակի միջից նկատւում էր զօրանոցը։ Դէպի արևելք բլուրի ստորոտում, մի ձորակի մէջ ընկած էր Ջօռի պահականոցը։

Ո՛չ արեգակի կիզիչ ճառագայթները և ո՛չ էլ երկար ճա-

լացնում հայ զինուորի ոգեւորութեան թափը։ Նոյն բլրի լանջում, մի խոտաւէտ մարգագետնի վրայ կանգ էր առած դրօշակի տակ՝ փամփշտապատ տասնեակների շարքը, իսկ մի փոքր հեռու՝ երկրորդ դրօշակի տակ՝ կատարւում էր զինուորական խորհուրդ, երկու խմբապետների, երեք օգնականների և բազմաթիւ տասնապետների մասնակցութեամբ։ Դիտակները երբեմն դարձնում էին այս ու այն կողմ, չափում էին հեռաւորութիւնները, ճշդում էին յարմարաւոր դիրքերը ու խորհրդակցում, մինչև որ պատեց մութը, ու տիրեց մրափը, փոթորկալից առաւօտը կանխող։ Գիշերւայ ժամը 2-ին նշան տրւեց, ոտի կանգնեց արշաւախումբը ու խաղաց առաջ։

Բլրի ստորոտում, զինուորական խորհրդի որոշման համաձայն, արշաւախումբը բաժանւեց երկու մասի — մեծ խումբը Գայլ—Վահանի հրամանատարութեան տակ բռնեց Մօսուն տանող ճանապարհը, իսկ փոքր խումբը գրաւեց Ջօրի ճանապարհը։ Գիշերային լռութիւնը մի վայրկեան թեթև աղմկւեց հրաժեշտի շշուկով, և հետզհետէ հեռաւորութեան մէջ անլսելի սկսան դառնալ զէնքերի խուլ շաչիւնը։

*
* *

Մօսունի մի ծայրում, Քօրուն տանող ճանապարհի վրայ ընկած էր անշուք զօրանոցը, իր ցածլիկ պարսպապատ բակով, որտեղ բացօդեայ գիշերում էին՝ Իւչքիլիսէի դէպքերի պատճառով նոր աւելացրած զօրքերը, որովհետև զօրանոցի սենեակները անբաւական էին նորեկները պատսպարելու։ Զօրանոցում գտնւող զօրքի թիւը ճիշդ հաշւով 160 էր, որոնցից 50-ը նորակոչներ։ Զօրանոցից մի փոքր հեռու գիւղական ջրաղացի մօտ ցցւած էին երկու սպիտակ վրաններ։

Երկու ժամւայ ճանապարհ կտրելով, 1904 յուլիս 12-ին (25), առաւօտեան ժամը 4-ին «Արտաւազդ» խումբը երեք կողմերից պաշարեց զօրանոցը և յիշւած երկու վրանները. Երկու ֆէդայի կտրեցին Բայազէտի հեռագրական թելերը, իսկ չորս ռմբաձիգներ խմբից բաժնւելով՝ աննկատելի կերպով իրենց ձգեցին զօրանոցի կտուրը։ Այդ ժամանակ միայն զօրանոցի շունը հաչեց, և հրացանի փողին կռթնած պահապան զինուորը, սթափւելով, ձայն տւեց «Օ քի՞մ» (Ո՞վ է)։ Պահապանի ձայնը խեղդւեց կոկորդի մէջ, ո

ցոյց խենթի գնդակը ցած էր գլորել պահապանին։ Գրեթէ նոյն վայրկենին զօրքը ոտքի կանգնեց և զօրանոցի մէջ եղողները դուրս թափեցին, շատերը չալկանց։ Այդ վայրկենին երկու ռումբ միաժամանակ ընկան ու պայթեցին խռնուած զօրքի մէջ. աջ ու ձախ թափւում էին գալարուող դիակներ.... Կենդանի մնացող թիւրք զինուորները սարսափահար զօրանոց մտան և զինուելով, ներսի հրամանների ճնշումի տակ, փորձեցին դուրս գալ, բայց երրորդ, չորրորդ ռումբերը աւերում գործեցին շէնքի մէջ, ջարդ ու փշուր անելով դուռը, գետին թափելով սարսափահար զինուորների։ Կռւի կենտրոնատեղին էր դա։ Իսկ այդ տեղից մի փոքր հեռու, պարիսպների վրայից տեղում էր գընդակների տարափը՝ աջ ու ձախ սփռելով թիւրք դիակներ։

Զօրանոցի բակի մէջ իրարանցում էր տիրում. այդ միջոցին յանկարծ լսւեց խմբապետի ձայնը՝ «Թշնամին, տըղե՛րք», և նա ինքն էլ, տեղացող գնդակների տակ մօտեցաւ հանդիպակաց պարսպին։ Վրաններից դուրս թըռած 16 զինուորներ, որոնք պարսպի յետևից կրակ էին տեղում դէպի բակը, մի ակնթարթում յետևից պաշարւեցին և տեղն ու տեղը կոտորւեցան։

Հէնց նոյն վայրկենին, մի փոքր հեռու, մթերանոցի մօտ խմբուած զինուորների մէջ պայթեց Համօի ձգած ռումբը — թիւրքերից մէկը միայն մնաց կենդանի։ Երկու ժամ գրեթէ չարունակ անընդհատ տևող մօսինի հրացանների և ռումբերի կրակից յետոյ, տիրեց մի գերեզմանային լռութիւն. զօրանոցում այլևս կենդանի մարդ չէր մնացել. Թիւրքերից շատ քիչեր միայն յաջողել էին զօրանոցի յետևի մի փոքրիկ դռնակից դուրս պրծնել և գիւղի մէջ պատսպարան գտնել։ Այդ էլ շուտ յայտնի եղաւ, երբ հրացանների և ռումբերի ձայները դադարելուց հազիւ սիրտ առած, հայաբնակ գիւղի տներից դուրս գալ սկսեցին տղամարդիկ։ Նրանք յայտնեցին որ իրենց տների մէջ կան նաև գիշերող զինուորներ, որոնք ըստ սովորութեան անարգել են հայի ընտանեկան սրբութիւնը....

Այս բանը հաստատւում է նաև Փօլսի պատրիարքարանում ստացւած յուլիս 7՝ համար 880, հետևեալ պաշտօնական գրութիւնով. — «Ամսոյս 3-ին Մօսունի գիւղը յեղափո-

կը տարածէին քրդերը։ Մօսունի զօրապետ հարկ կը համարի Համիտիէ զօրքերու Սանճաքտար Իւսուֆ աղան և անոր մարդիկ 300 ի չափ քրդեր օգնութեան կանչելով, իւրաքանչիւր հայու տուն 2—3 ը օթևանեցնել, որոնք գիշերուան մէջ, միայն բայազէտցի Նաւօեան Մկրտիչի տունէն ու խանութէն գողցած տարած են 40—50 ոսկիի ապրանք։»

Այդ տեղեկութիւնը աւելի ևս կատաղեցրեց Փէդայուն, սկսեց գիւղի մէջ, փողոցներում և տուներում խուզարկութիւն, բաւականին զինուորներ հէնց այդ միջոցին սպանւեցան։ Գիւղը բոլորովին մաքրւեց տաճիկ պիղծ զինուորներից։ Այդ յիշատակելի կռւում, Մօսունի մէջ, հայ Փէդայու գնդակներին զոհ գնացին 120—130 Թիւրք զինուորներ․ իսկ հայ դինուորներից ընկաւ մէկը և վիրաւորւեցին երկուսը։

***

Ընդհանուր ոգևորութեան հետ բացւեց ծանր դէպքերի առաւօտը։ Տեղական հայ գիւղացու աչքերի առջև պատկերացաւ տաճիկ զօրքերի և քրդական բարբարոսութիւնների հեռանկարը — հազիւ մի շաբաթ էր անցել հարևան հինգ գիւղերի աւերմունքից և կոտորածից, քօչելուց զատ ուրիշ ելք չկար։ Մի ժամում դատարկւեց Մօսուն գիւղը․ 400-ի չափ ամէն դասակարգի գիւղացի, համբուրելով հայ զինւորների հրացանի փողը՝ բռնեցին Ռուսաստանի՝ այդ «քրիստոնեայ» պետութեան ճանապարհը։ Դրանց միացաւ նաև հարևան Քօրուն հայ գիւղի բնակիչները, որոնք լսելով Մօսունի պահնորդ գունդի կոտորածը, սարսափահար գլուխ էին փախցնում։ Մի երկու տասնեակներ շրջապատեցին գաղթողներին և շարժւեցին դէպի լեռնային դիրքերը։ Իսկ միւս տասնեակները քաշւեցին գիւղի գերեզմանատունը, որ լիքն է խաչքարերով, կանգնեցնելու համար զօրքերի և քրդերի մօտալուտ յարձակումները — Նրանք շրջականերից՝ գիշերային կռւի ձայնից հաւարի գալով, ուզում էին գաղթողներին ձեռք ձգել։ Քրդերի խուժումը շարունակւում էր անընդհատ․ երկու տասնեակներ հերթով դիրք բռնելով թշնամու գնդակների տարափի տակ, ժամանակ էին վաստկում՝ գաղթող ժողովրդին լեռ հասցնելու։ Այդ կռւի մէջ ընկաւ բնիկ երևանցի 30 տարեկան Արտաշ Տէր Մատթէոս-

***

Ջնգլներ կոչուած բարձունքների ստորոտում, հիւսիս արեւելքից դէպի հարաւ ընկած է մի ձորակ, որ ձգուելով և ոլորուելով գնում է Ռէսի-Գոմեր սարի բլուրի մօտ վերջանում է մի կիրճով։ Դրա բաւականին նեղ անցքից մի ճանապարհ տանում է ձեզ դէպի Մօսուն, ապա Բայազէտ։ Այդ ձորակի մէջ ընկած է օսմանեան Ջօռի պահականոցը, որտեղ գտնւում էին 35—40ի չափ զօրքեր։ Բացի դա, ձորակի երեք ճիւղերի միացած տեղում, սարալանջերին փռուած է քրդական մի աշիրէթի՝ Զիլանցիների օբան, 60ի չափ վրաններով։ Այդ պահականոցի վրայ յարձակումը յանձնուած էր «Մասիս» արշաւախմբին։ Խմբապետի ուշադրութիւնից չէր վրիպել կիրճի հսկողութեան կարևորութիւնը, մանաւանդ այն պարագայի համար, երբ զօրքերին միանային նաև այդ վրաններում ապրող քրդերը, որոնց կռուողների թիւը 100ից պակաս չէր լինի։ Յուլիս 12ի (25) դեռ ևս աղջամուղջին, արշաւախմբի տասնեակները կարգով դիրքեր գրաւեցին կիրճի մուտքից սկսած մինչև վրանների թիկունքի ժեռուտները և սպասում էին խմբապետի նշանին, որ իր հերթում, սպասում էր Մօսունի վրայ մօտալուտ յարձակման ընթացքին։ «Մասիս» խմբից մի տասնեակ հսկում էր բարձունքների վրայ, թշնամուն թոյլ չտալու որ գրաւէր այդ դիրքերը։ Մօսունի յարձակումը երկար սպասել չտըւեց։ Առաջին իսկ ռումբերը արձագանգ գտան ամէն ուրեք։ Ջօռի պահականոցի պահապանը սարսափեց այդ անսովոր պայթիւնի ձայնից և ռոպէապէս հրացանը պարզեց օդի մէջ ու արձակեց։ Անգիտակցօրէն արձակեցին նոյնպէս տասնեակներից մի երկուսը։ Այդ ձայների վրայ զօրքերը դուրս թռան, զէնքը ձեռքները, այդտեղ վազեցին նոյնպէս քրդերը, որոնք միանալով զօրքերին, վազ տուեցին դէպի կիրճի մուտքը։ Յարմար րոպէն պատրաստ էր. փողը նշան տուեց, և միաժամանակ ամէն կողմերից տեղաց գնդակների կարկուտը։ Դիակները ճօճացին իրար վրայ, սարսափը տիրեց ձորակին, ուր զօրքերն ու քրդերը գլուխը կորցրած՝ այս ու այն քարը, այս ու այն թուփը վազվզելով՝ գլորւում էին հարիւրաւոր գնդակների տարափի տակ։ Հրացանների կրակը տևեց մինչև առաւօտ։ Լոյսը բացւեց, լուսորտացող թիւրք զինուորների տեղ, նրանց դիակներն էին

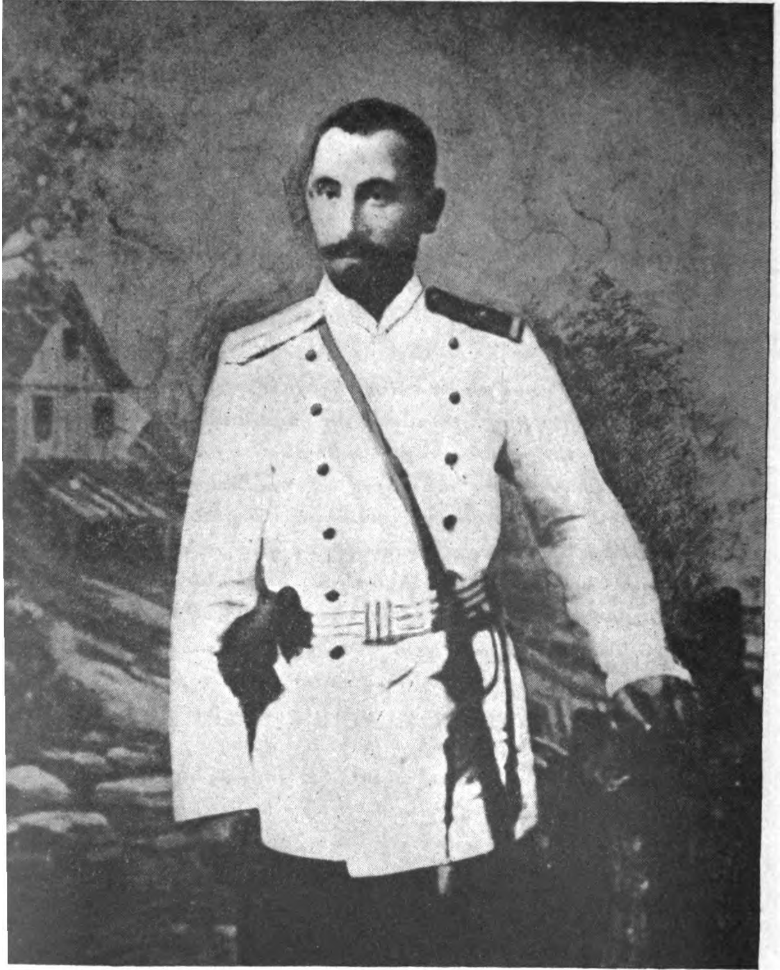
Այդ կոտորածից ազատւեցին քչերը միայն, որոնք Ռէսի-Գոմեր սարի վրայ դիրք բռնած՝ հատ ու կտոր պայթիւններով իրենց ներկայութիւնն էին ցոյց տալիս։ Այդ տեղ կային քիւրդ կանայք և երեխաներ, որոնք վրաններից դուրս գալով՝ քաշւել էին հակառակ կողմի բլուրները — հրամայւած էր խնայել նրանց։ Այս կռւում սպանւեց նաև իր քաջութեամբ անուն հանած Թիւրք Էլբաշին, իր որդու հետ միասին։ Երկու ժամ տևող կռւից յետոյ, ձորակը լըռւեց և նրա մուտքն ու դիրքերը գրաւող մեր տասնեակները քաշւեցին։ Դրանից յետոյ սկսւեց ծանր օրւայ յամառ ու երկարատև կռիւը։

***

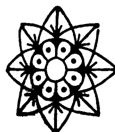
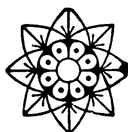
Գաղթող ժողովրդին ուղեկցող մի երկու տասնեակ, ինչպէս և Ջօռի վրայ յարձակւող տասնեակները սկսեցին բարձրանալ և փոքր առ փոքր դիրքեր գրաւել, միանգամայն անընդհատ կրակ տեղալով թշնամու վրայ, և գրեթէ ամէն անգամ թափթփելով նրանցից մի քանիսին։ Այդ օրւայ կռիւները նշանաւոր եղան թշնամու ունեցած կորուստի մեծութեամբ և մեր մի երկու ընկերների ցոյց տւած անասելի քաջութեամբ և հերոսական մահով։

Քրդական մի չէյխ, գլուխ անցած կատաղի ահագին մի խուժանի, փրփուրը բերանին, սալաւաթ կանչելով և խրախուսանքներ կարդալով, վրայ է տալիս Վահանի, Բաբկէնի, Համօի և Գարեգինի դիրքերի վրայ, բայց յետ է մղւում կորուստ տալով։ Վահանի և Բաբկէնի հարւածները թշնամու շարքերից գլորում էին երկ-երկու դիակներ։ Բաբկէնի՝ կռւելու ժամանակ պահպանած սառնարիւնութեան, ճիշդ նպատակին խփելու ընդունակութեան և մինչև վերջին շունչը յամառօրէն կռւելու տոկունութեան իբրև ապացոյց՝ ականատեսը պատմում է հետևեալը․

Բաբկէնի գտնւած դիրքին իշխելու համար 12 հեծեալ քըրդեր փորձեցին մի պտոյտ գործել և գրաւել մի ուրիշ բարձըր դիրք, բայց քաջ Բաբկէնը մէկիկ մէկիկ, ինչպէս ասում են, ցած բերեց ձիերից այդ գազան քրդերին, նրանցից ոչ մէկը կենդանի չմնաց։ Թշնամու ուշադրութիւնը դարձաւ այդ կէտի վրայ․ դիրքի անյարմարութիւնը և պաշտպա-

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆՑ
(Կապիտան Բաբկէն)

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆՑ

(Կապիտան Բաբկէն)

Բնիկ երևանցի էր Նիկողայոս Տէր Խաչատրեանց, որ ծնւել է 1877 թւին, մտել է Երևանի թեմական դպրոցը 1885 ին և աւարտել է 1896-ին առաջադէմ աշակերտներից մէկը։ 1898-ին զինւորակոչին զինւոր գնաց և երկու տարւայ ծառայութիւնից յետոյ վերադարձաւ պահեստի սպայի աստիճանով։ Զինւորական ծառայութիւնից տուն գալով, մի ժամանակ մտաւ գործելու մի երկաթավաճառի մօտ, բայց հոգեկան բաւականութիւն չգտնելով այդ զբաղմունքի մէջ, այս տարւայ գարնան անսպասելի կերպով նետւեց յեղափոխական ասպարէզ։ Նախ զբաղւեց զինւորական մարզանքներով և ապա միացաւ արշաւախմբին և կռւի դաշտում ընկաւ հերոսական մահով։

Բնաւորութեամբ պարզ էր և համեստ, աշխատող առանց խօսքի, առանց աղմուկի։ Նա իր սառը բնաւորութեամբ նման էր ճափոնացու․ որպիսի՛ սառնութեամբ նա կռւել էր մինչև վերջը, մինչև մահւան րոպէն, միևնոյն ժամանակ կառավարելով իրեն հետ կռւողներին։

Այդպիսի կռւողներ մենք քիչ ենք ունենում։

անընդհատ ու լարուած ուշադրութեամբ կռւելուց և թշնամու անդադար գրոհ տալը այդ դիրքի վրայ՝ ստեղծեցին օրհասական դրութիւն մեր մի բուռն կտրիճների համար։ Բաբկէն, Վահան, Համօ և Գարեգին կռւում էին մի անասելի քաջութեամբ, գետին տապալելով արշաւող խուժանի շարքերից շատերը, մինչև որ իրենք ևս իրենց դիրքերում, ծանր կռւի մէջ, ընկան քաջի մահով։ Զորս հերոսների նահատակման տեղում, շատերի ասելով, թշնամին թողեց աւելի քան հ ա ր ի ւ ր հոգի....

Մի ոչ պակաս յամառ կռիւ տեղի ունէր այդ րոպէին մի այլ դիրքում։ Քրդերի մի բազմութիւն հիւսիսից և զօրքերի մի հարիւրեակ արևմուտքից մեծ կորուստներով յետ էին մղւում մի դիրքից, որտեղ ամրացած դիմադրում էին հինգ ֆէդայիներ Սուրէն, Հաջի, Սիմօն, Պետրոս և Մինաս։ Կռիւը ծանր էր և անհաւասար։ Դիրքի վրայ յարձակւում էին գործում մի քանի կողմերից, նոր ու թարմ ուժերով. Թշնամին թէև կորուստ շատ տւաւ այդ տեղէլ, բայց յարձակումը չէր դադարեցնում։ Հինգ հոգու խումբը ստիպուած էր դիրքը թողնել. քաջ Սուրէն, ալեխառն Հաջին, Սարգիսը և կիլիկեցի Սիմօնը առիւծի պէս դուրս թռան դիրքերից, նետուեցին թշնամու կրակի մէջ, յանդուգն յարձակումով թշնամուց մի քանիսին գլորեցին, բայց իրենք էլ ընկան հերոսի պէս։ Այդ օր թշնամու կորուստը 200ից անց էր։

***

Արևը թեքւում էր։ Երկու տասնեակներ պահում էին դիրքերը, իսկ միւսները հետզհետէ գրաւում էին բարձր դիրքերը, որտեղից գնդակների տարափի տակ յետ քշեցին թշնամուն։ Եւ հռչակաւոր Զնգլի բարձունքների վրայ շուտով նորից ծածանուեց Դաշնակցութեան յաղթական դրօշը։

Յուլիսեան արևը իր բոլոր ջերմութեամբ դեռ ևս շարունակում էր այրել Զնգլի անջրդի, լերկ և ժեռոտ բարձունքները. ամէն բան խաղաղ էր, օդի մէջ նկատելի չէր ոչ մի շարժում։

Ահա այդ բարձունքների մի թեք հարթութեան վրայ որ շունչ էր առնում ծծկեր և լացող երեխաներով ծան-

ՀԱՃԻ ՍԱՐԳԻՍ ՊԱԼԵԱՆ

ԿԻԼԻԿԵՑԻ ՍԻՄՈՆ

Հաճի Սարգիս Պալեան կիլիկեցի 50 տարեկան։

Տարիքով յիսունից անց այս ծերունին իր դէմքի վրայ կրում էր մի վիշտ, մի սոսկալի վիշտ, նման դարերով սարկութեան շղթան կրող ժողովրդի վշտին՝ Ազգային Տխրութեան մարմնացումն էր յիշեցնում ծերունի Հաճին, որ ընկաւ տառապանքի վայրում, հերոսի վայել մահով։

րաբեռնուած, տուն ու տեղ ձգած Մօսունի և Քօրունի գաղթող ժողովուրդը։ Դառը ճակատագրից հալածուած թշուառների այդ տեսարանը յուզիչ էր։ Ո՞ւր էին դիմում նրանք․ «քրիստոնեայ» (?) ցարի պաշտպանութեա՞ն ապաւինելու…

Առաւօտ էր արդէն, առաւօտ մեծ օրւայ, մեծ կռւի։

Մօսունի փախստական ժողովուրդը առաջ առաջ բարձրանում էր դէպի Զնգլի դիրքերը․ մի երկու տասնեակ գնդակների տակ ուղեկցում էին 500ից աւելի կանանց ու երեխաների։

Գիշերային յարձակումները և սոսկալի կոտորածը ոտի էր կանգնեցրել շրջակայ աշիրէթներն, ո՛րը ձիով, ո՛րը ոտով, ո՛րը զէնքով և ո՛րը անզէն։ Գրոհ էր տալիս թիւրք զօրքը, հետևակ և հեծեալ հարիւրեակներ կազմած։ Նորից տեսնւեցին քրդեր և բաշիբօզուքները, դաշտի վրայ երևաց երկու թնդանօթ ևս, որոնք որոշ տարածութիւնից առաջ այլևս շարժւել չկարողացան․ ռմբակոծութիւնն էլ կատարւում էր աննպատակ կերպով։ Մօսունի առաջ տարածւող դաշտը ծածկւեց քիւրդ խուժանով։

Շուտով յայտնւեցին Փէդայիները։ Ամբողջ օրւայ ծանր կռւից յետոյ յոգնած ու դադրած զինւորները համախմբւում էին խորհրդակցութեան․ Նրանց հոգսը գաղթական ժողովուրդն էր․ տեղազուրկ, բաց երկնքին ապաւինած այդ հալածւած, տանջւած ժողովուրդը։ Յոգնածութիւնը, քաղցն ու ծարաւն ուժասպառ էր արել գաղթող բազմութիւնը, իսկ քերծւած՝ արիւնլւայ եղած ոտներով քաշ եկող մանուկների լացն ու կոծը աշխարհ էր բռնում….

Նրանք սահմանի միւս կողմում ունէին հարազատներ, որոնց մօտ կարելի էր պատսպարան գտնել նրանց համար։ Ահա այդ ծանր խնդրի լուծմամբ զբաղւած էր Փէդայական խումբը, երբ յանկարծակի տեղացող գնդակներից մի քանի ընկերներ զարկւեցին։ «Միթէ՞ թշնամին գաղտագողի պաշարեց և թակարդի մէջ ձգեց արշաւախումբը»։ Այս հարցը վայրկենապէս անցաւ բոլորի գլխով և աջ ու ձախ սկսան պայթել հրացանները։

« Տղե՛րք, սահմանից են գալիս գնդակները, համբերեցէ՛ք»։ Այս ձայնի վրայ հայեացքները այն կողմը դարձան։ Ցիոաւի, ռուսաց սահմանի վրայ կանգնած էր ռուսահպաքիւրդ Համիտ բէգը, իր երկու հարիւրից աւելի հրա-

ցանաւորներով, իսկ նրանից աւելի էլ բարձր դիրքեր բռնած երևում էին երեք հարիւրից աւելի կօզակներ և սահմանապահ զինուորներ։ «Ամէնաբարեպաշտ և քրիստոնեայ» ցարի զինուորներն էին հայերի վրայ կրակ տեղացողները···

Ռուս նենգամիտ կառավարութիւնը նախօրօք յայտնել էր Թիւրքերին՝ պատրաստւող հայ արշաւանքի մասին· պատրաստութիւններ տեսնւել էին երկու կողմից էլ կրակի մէջ առնելու ֆէդայուն։ Այս ստոր դաւադրութեան մէջ առանձին եռանդ էր ցոյց տւել Սուրմալուի գաւառապետը, ռուս ոստիկանի բոլոր լրբութիւնները իր մէջ մարմնացող Բօգուսլաւսկին, և արշաւանքի օրը նա սահմանագլուխ պիտի գնար անձամբ իր դաւը իկատար ածելու, բայց արշաւանքի նախորդ գիշերը յուլիս 11-ին (24) հայ տէռօրիստի գնդակից ընկաւ Թշւառականը Իգդիրի շուկայում····

Ճնշւածների համար արիւն Թափող ֆէդայու կրծքում կատաղի զայրոյթ առաջացրեց այդ ստոր դաւաճանութիւնը Այն տեղ — սահմանի միւս կողմում — քրդի հետ միացած մահմէդական տաճիկն էր հային կոտորում, իսկ հիմի էլ այս տեղ, նոյն քրդի հետ միացած քրիստոնեայ ռո՞ւսը····

Ռուսի «ազատարար» զէնքը պղծւա՛ծ, կեղտոտւա՛ծ էր այլևս։ Նա քրդի, տաճկի զէնքի անարգութեանը հասած կրակ էր Թափում ազատութեան ձգտող ճնշւած ու «քրիստոնեայ» մի ժողովրդի զաւակների վրայ։

Այն ժամանակ երբ ռուս կառավարութեան Պօլսի դեսպանը հրապարակաւ միւս դեսպանների հետ ռէֆօրմների մասին էր խօսում, հէնց նոյն ժամին ռուս զինւորը, քրդի հետ միացած, կրակ էր տեղում նոյն հալածւած հայի վրայ

Ո՛վ զազրելի ու լրբենի քաղաքական խաբէութիւն···

Այդ կրակի տակ էր նաև գաղԹող բազմութիւնը, կիների ու երեխաների բանակը, որ վայնասուն էր բարձրացնում։ Կռւելը անմտութիւն էր։ Որոշւեց բարձրացնել անձնատուր լինելու միջազգային նշանը։ Իզո՜ւր։ Քրդի հետ միասին, նրա դաշնակից ռուս զինւորը արհամարհեց սպիտակ դրօշը և շարունակեց կրակ Թափել····

— «Տղե՛րք, զատւեցէք գաղԹականներից և զէնքներդ ուղղէք միմիայն քրդին, իսկ ռուսին մի դպէք։ Առայժմ մենք բաւականանանք Եւրօպայի առաջ դնելով նրա նենգա

խօսքերի հետ խմբապետը առաջ անցաւ ինքը, Նորից տեղաց հայդուկի կրակը, երկու կողմից ընկան դիակներ, մինչև մութը կոխեց սար ու ձոր....

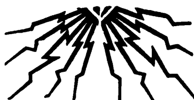

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱԿԱՐԵԱՆ

Ռուս զինւորին խնայւում էր, թէև նա շարունակում էր Համիդ բէգի թիկունքը պահել։ Տաճիկ զօրքերի և զօրանոցների վրայ կատարեալ յաղթութիւն տարած հայ քաջերը ռուսների կրակի տակ կորցրին 17 ընկեր։ Սրանց մէջ է Ներքին Ագուլիսից Յովհաննէս Մակարեան, որ աւարտել է Ներսէսեան դպրոցը և որ միացաւ արշաւախմբին բժշկի պաշտօնով։

Լուսինը Զնգլի բարձունքների և ձորակների մէջ երևան հանեց չարժւող ստւերներ, — դրանք ռուս կօզակներ էին, որոնք կողոպտում էին հայ փէդայիների դիակները.... (*)

(*) Այդ անսիրտ ու անամօթ գործողութիւնը ղեկավարում էր Իգդիրի պլաստունների (մագլցող) գնդի մի սպայ շտապս—կապետան Գնուտօվ։ Սա յունւար 31 (փետր. 13) երեկոյեան ժամը 7-ին Իգդիրի փողոցներից մէկում Հ. Յ. Դաշնակցութեան վճռով կրեց իր արժանաւոր պատիժը, տէռօրի ենթարկւելով, ինչպէս նոյն վիճակին էր ենթարկւել մի քանի ամիս առաջ, «Որսկան» խմբի վրայ յարձակման գործի մէջ ամբաստանւած գնդապետ Բըկօվ, Օլթիում։

ՄԻՆԱՍ ՏՕԼՊԱՇԵԱՆ

(Գայլ—Վահան)

1842-ին ծնած է Մինասը, Բալուի Հաւաւ գիւղը․ համեստ ընտանիքի մը զաւակն էր ան, Տօլպաշեան բազմանդամ գերդաստանէն։

Մինասին դպրոցական կեանքը եղած է պարզուկ նախակրթարանի մը ընթացքը — իր գիւղին մէջ պարզ կարդալ-գրել մը հազիւ միջոց ունեցաւ սորվելու։

Հայուն, մասնաւորապէս իր գիւղին վաղեմի սովորութեան համեմատ, երբ 15—16 տարեկան եղաւ, պանդխտութեան ցուպը ձեռք առաւ՝ իր սիրելիներուն ու հայրենի օճախին մնաք բարով ըսաւ՝ իրեն տարեկից ընկերներու հետ, և ինքզինքը Պոլսի ափերը նետեց։

1889 թուականին արդէն Պոլիս էր պատանի Մինասը․ հոն հետեւեցաւ պապենական արհեստին, և եղբօրը՝ «ուստա» Գասպարի ձեռքին ու խնամքին տակ հիւսնութեան հետեւեցաւ։

Տօլպաշեան իբր ընդունակ պատանի իր արհեստին մէջ լաւագոյն վարպետներէն եղաւ, ու մինչդեռ մէկ կողմէն կը ջանար լաւ «տիւլկէր» մը ըլլալու, մրցելով իր հասակակից ընկերներուն հետ, միւս կողմէն սկսաւ ծանօթանալ օրուան

Ընթերցանութեան սիրահար մըն էր ան, և ատոր կը պարտի իր զարգացումը․ պօլսական թերթերէն զատ, ան կը կարդար արտասահմանեան հայ թերթերը․ «Արմէնիա»ն, «Հնչակ»ը, «Դրօշակ»ը նոր-մարդ չինած էին Մինասը․ ան հոն տեսած ու սիրած էր ցեղին տառապանքը ու խոյանքը։ Իր զգացումները յաղթահարած էին փտած գաղափարները հին վարպետներուն, որոնք հարիւրներով տարագրուած, անգիտակից իրենց «հալին» ու վիճակին, դարաւոր կեանք մը մաշեցուցած էին Ջուքուր Չէշմէի «Թաշխան»ը։ Միշտ միամիտ հաւտացողները «ճակատագրին», որով սերունդներ ապրած էին և հազիւ բախտը վայելած էին «ծերութեան օրեր հայրենի գերեզմանոցին մէջ վերջին հանգիստը առնելու»։ Քանի՛ քանի «փալակ վուրղունի»ներ ա՜խն ու հառաչանքը կրծքերնուն մէջ ծովացած, հալած՝ մաշած են Թաշխանի քարայրին մէջ, և Պալըգլըի գերեզմանոցը այդ հառաչալից կուրծքերը՝ իր սև հողերուն տակ առած, անտէր, անյիշատակ ժամանակի մոռացութեան մէջ անէացուցած է, թոյլ չտալով անոնց որ թրքական անարգ ռէժիմը ըմբռնէին, հայ մարդուն թշուառութեան իրական պատճառները հասկնային....

Ռուսաթիւրք պատերազմէն ասդին, երբ հայ գիւղացին վերածնութեան նոր թուական մը մտաւ, նոր սերունդը փոխեց իր մտածողութեան եղանակը․ ան այլևս լոկ ընտանեկան, նեղ, սահմանափակ վիճակին մէջ չապրելով, ցեղին վըրայ խորհեցաւ, անոր տառապանքին պատճառները սերտեց։ Այդ հոսանքին հետ քալեց Մինասն ալ․ անկե՛ղծ հաւտացող մը եղաւ Հայ Յեղափոխութեան ու միշտ անձնուէր սիրտ մը պահեց իր կուրծքին տակ, պատրաստ զոհուելու հայրենիքի փրկութեան սեղանին վրայ։

Երբ Պօլիս էր զինուորագրուեցաւ «Հնչակեան» դրօշին և իբրև տ է ռ օ ր ի ս տ իրեն յանձնուած գործերը մեծ յաջողութեամբ կատարեց, «մատնիչները խեղդամահ ըրաւ» և առանց վրդովելու անոնց հետքերը կորսնցուց։ Եւ մինչ ինքը ազատ համարձակ իրեն յանձնուած ամէն գործ կամաւոր յանձնառութիւնով մը կրցածին չափ կատարեց, միւս կողմէն իբրև վարպետ, գործէն ալ ետ չմնաց, ուրկէ բարի քրիստոնէի մը պէս իր հալալ վաստակէն առատ բաժին կը հանէր ազգին փրկութեան գործին։

1892-ին Մինասը պանդխտութեան երկրորդ շրջանը ըրաւ, ուր մնաց մինչև 1895—'96 արիւնի թւականը։

Ընդհանուր ջարդերուն ժամանակ ան ալ միւսներուն պէս ինկաւ Սև ծովի ափերը. Ռումանիոյ քաղաքներէն մէկուն մէջ շարունակեց իր արհեստը, ուրկէ հազիւ կրնար իր և հայրենիքի մէջ ողջ մնացող մօրը օրապահիկը ճարել։

Գործերը դէշ էին և անոր հետ հնչակեան առաջին պառակտումն ալ եկաւ անոր զգայնոտ սիրտը տակն ու վրայ ընելու։

Մինաս Ռումանիայէն անցաւ Պուլկարիա. մօտաւորապէս երկու տարի Ռուսճուք մնաց, սակայն հոն ալ իր պահանջներուն բաւարարութիւն չգտաւ. հեռաւոր Ամերիկայի լուրերը տարօրինակ չափազանցութիւնով ամէն մարդ իրեն կը քաշէր. օրին մէկը ան ալ ինքզինքը Ամերիկայի մէջ գըտաւ։ Այդ ժամանակ արդէն կորսնցուցած էր իր կինն ու մայրը։

Մինաս, որ ստեղծուած էր գործի մարդ ըլլալու, այժմ աւելի ազատ կ'զգար ինքզինքը. չէր կրնար անտարբերութեան, մոռացութեան հեռու ճամբաները քալել, ուր Նոր աշխարհի մէջ «չէզոք»ներու լեգւանի լէգէօն մը վայրապար իր կեանքը աննպատակ կը քաշքշէ «կեանքից պէցար» խորհրդաւոր կամէութիւնով մը, ազատագրումի գործէն միշտ հեռու փախչելով։

Տօլպաշեան ժամանակաւոր սպասումէ մը ետքը — երբ տեղական մարդիկն ու պայմանները ճանչցաւ — օր մը որոշ կերպով դաշնակցական ըլլալու ծրագրով մօտեցաւ Փրովիտէնսի կոմիտէին և խօսքի ընթացքին մէջ անվերապահօրէն յայտարարեց.

— « Հնչակեան դրօշակը իր սրբութեան բարձունքէն
« վար ինկած է. անկեղծները տեսակ մը դասալքութեան
« մատնուած են. ասպարէզը թողուած է խորթ եկւորներուն
« ու հին ճիզւիթներուն, որոնք դրօշակը երկուքի պատ-
« ռած կը շահագործեն. չեմ կրնար միալ դրօշակի մը տակ,
« որ միայն շահագործումի առարկայ դարձած է։»

Դաշնակցական ըլլալէ ետք՝ ձեռնարկեց իր փայփայած ծրագրին — երկիր մտնելու գործին — ետեւէ [illegible]

կան Խումբին». «փրէզլէնթ՝ արմսը», «ռայթ չօլտըր՝ արմսը» գործնական յեղափոխութեան համար լոկ ժամավաճառում է. Ամերիկայի ցուցամոլ կեանքին հաճոյալից ժամանցներուն միայն կը յարմարի ան, ուստի զարմանալի չէ որ շուտով հրաժարեցաւ անկէ։

Երկու խօսք Մինասին ամբողջ էութիւնը իր մէջ կը պարունակեն.

« Անսխալ զարնողը թող գայ,
Նամուս ունեցողը թող գայ....

Անսխալ զարնող մըն էր Մինասը։

Նամուսը, օ՜հ, իր հոգեկան աշխարհի ամբողջ խռովքն էր ատ. չէր կրնար տանիլ այդ դարաւոր անարգանքը, որ օրը օրին հայ նամուսին վրայ գործ կը դրուէր. վազեց միացաւ անոնց՝ որոնք հայ ցեղի պատուի փրկագործումին համար զինուորագրուած էին։

Բռնաբարումը, թալանը, սպանութիւնները, որ սովորական դարձած էին 1894 էն աստին, իր հայրենիքի ցաւերով գալարուող Մինասը ծայրայեղ ջղուտ չինած էին, տեսակ մը գառագղուած վագր. ու երբ իր փայփայած իտէալին մօտեցաւ, և կրցաւ զօր-զար երկիր մտնելու որոշումը կորզել, եօթն անգամ չնայեցաւ, չլսեց իր շուրջին վայնասունները, և 1902 նոյեմբերին ճամբայ ելաւ՝ իր ընկերոջ Գաբօին հետ....

Ժամանակ մը սահմանագլխին մօտերը իբրև հիւսն.... «կոթեր շինելու գործով պարապեցաւ». խաղաղ գործը չսիրեց, ու յետոյ փոխադրութեան գործը իրեն յանձնուեցաւ։

Մինաս հիմա մասամբ իր նպատակին հասած էր՝, վրէժի գործիքը իր ձեռքին մէջն էր շարունակ. շատ գոհ էր. իր նամակները, որ իր հոգին կ'արտայայտէին՝ խանդ ու հաւատք կը ներշնչէին զինք ճանչցող ընկերներուն։

Միակ ցաւը որ ունէր՝ Գաբօէն զատուիլն էր. իր մէկ նամակին մէջ կը գրէր.

— « Գաբօն խրկւեցաւ ուրիշ տեղ, ուրիշ գործի համար.
« սրտանց կը ցաւիմ անկէ բաժնուելուս. բայց հոս մխիթարա-
« կան կէտն ան է որ ամէնքս ալ ընկեր եղբայրներ ենք,
միացած մէկ գաղափարի շուրջը. ո՜չ Գաբօն ևս կորսնցը.

« Ները ամէնքն ալ իրարու վրայ հողի կուտան, երանի՜ թէ
« այս լաւ հողին Ամերիկա ալ ընդհանրանայ։ »

Մօտաւորապէս երկու տարի մնաց Մինաս բուն յեղա-
փոխական գործին մէջ, որուն մանրամասնութիւնները կա-
րելի չէ այսօր հրապարակել, առանց գործ ու մարդիկ վը-
տանգելու։ Ուստի հոս կը շատանանք նոյն շրջանի Կեդր.
Կօմիտէի գրած նամակէն քաղուածք մը ընել, որ Մինասի
գործնէութիւնը կը բնորոշէ․

« ....Մեր շրջանի գործն է ապրանք փոխադրել Թրքա-
« Հայաստան․ մօտ օրերս Վահանը պատրաստւում է նորից
« պատճառ կատարելու ՉՈՐՐՈՐԴ ՆՐԹԸ՝ մի դժւարին
« բայց անհրաժեշտ գործ, որը յաջողութեամբ իկատար է
« ածում նա, մանաւանդ այժմ, որ լեռները սկսել են ձիւ-
« նել և ցրտել....
« 18 սեպտ, 1903 ՄՐԳԱՍՏԱՆԻ Կ․ ԿՕՄԻՏԷ »

Եւ արդարև կարճ ժամանակի մէջ այդ շրջանի փոխա-
դրութեան գործը, Մինասի շնորհիւ, առաջ գնաց մեծ յա-
ջողութեամբ։ Իբրև խմբապետ, Մինասը չորս խմբերու
առաջնորդեց դէպի Ա.... առաջին անգամ 8 հոգով, երկ-
րորդ անգամ 25 հոգով, երրորդ անգամ 27 հոգով և չոր-
րորդ անգամ նորէն 27 հոգով։ Բայց այդ գործերը այլև
չկրցան գոհացում տալ Մինասին․ և Մուսուն Ջուրի արշա-
ւանքի առեն, ինքն ալ իր թեկնածութիւնը առաջարկեց
Արշաւանքի պատրաստութեան գործին ծանրութիւնը մե-
մասով անոր ուսերուն վրայ ինկաւ, և Մինաս կատարեց այդ
ամէնը մեծ հմտութեամբ ու ճարպիկութեամբ։

***

Անոր հերոսական մահը մասնաւորապէս սգացին անոր
ապրած շրջանի գիւղացիք, որոնց համակրանքը և սէրը շա-
հած էր Մինաս իր մաքուր վարքուբարքով, բարեհամբոյր
բնաւորութեամբ և Գործին վրայ տածած անձնւիրութեամբ։
Նամակէ մը հետևեալ հատուածը կը քաղենք հոս, ո-
իր հերոսական մահէն 2—3 շաբաթ ետք մեր ձեռքը հասա-
իր լուսանկարին հետ․

— « Հազիւ գուրգուրանքի ակնարկ մը քաջին կենդա-
« նագրին վրայ, որ իր պարզուկ ձևին մէջ հիացմունք ո-

ռանոցը քարուքանդ ընողին խիզախութիւններն ու հերոսա-
կան մահը։

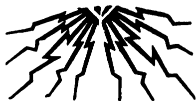
« Վահանի ծանօթներն ու ընկերները անհունապէս վըշ-
տացան. ան վրէժի նոր օղակ մըն ալ աւելցուց բոլոր
անոր ծանօթ հայերու սրտին մէջ, սկսուած գործը աւելի
թափով առաջ տանելու....»

Ցարգա՛նք քեզի, անուշիկ Մինաս, որ կռուի դաշտին վը-
այ ծաղիկ կեանքդ զոհ բերիր, պաշտած հայրենիքիդ ա-
ատութեան սիրուն համար։ Դուն ինկա՛ր, լիովին կատա-
եցիր բաժինդ. այսօր, մեր արցունքի օրերուն մէջ, չենք
'ոռնար յիշատակդ, իսկ վաղը, երբ հայրենիքի ազատու-
Fեան արշալոյսը ծագի քու և արի ընկերներուդ թա-
ած մաքուր արիւնին գնովը, այն ժամանակ ապրող սե-
ունդը ազգովին պիտի գայ բոլոր նահատակներուդ ցան
և ցրիւ ինկած ոսկորներուն առջև պաշտամունքի Մեծ Տօ-
ը կատարելու....

Հանգի՛ստ ձեզի, մաքառումի ճամբուն վրայ ինկող տն-
'ահ հայ հոգիներ. ողջ մնացող ձեր եղբայրներուն ալ
երշնչեցէք զոհաբերութիւն՝ դէպի արիւնոտ դաշտեր, ուր
նկան Մեծ Սերոբները, Հրայրները և դուք...

Ցարգա՛նք ձեր անմոռաց յիշատակին։

ՎՇՏԱՀԱՐ

ՄԱՀԱՑԱՆԿԸ

Ահա անուանական ցուցակը Բաղրեւանդի կռուին մէջ ինկածներուն, տասնեակներու կարգով դասաւորուած։ (? հարցական նշան դրուած է անոնց առջեւ, որոնց մահը ստուգուած չէ դեռ։

«ԱՐՏԱԽԱԶԴ» ԽՈՒՄԲ

Ա. Տասնեակ 1. Յովհաննէս Մակարեան, բժիշկ
2. Պետրոս Պետրոսեան (?)
3. Արտուշ Տէր Մաթէոսեան
4. Կարապետ Քեալեան
5. Յակոբ Մխիթարեան
6. Գարեգին Յարութիւնեան, գանձակեցի
7. Մկրտիչ Բեռնակիր (չնկարուած) (?)

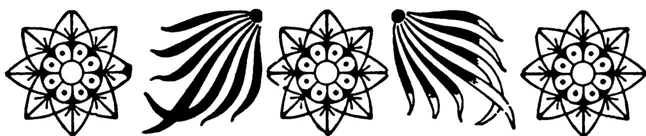
Բ. » 8. Համազասպ Նազարեան, կարնեցի
9. Յարութիւն Վիրաբեան
10. Մկրտիչ Գրիգորեան
11. Ղազար Քամալեան

Ի. » 13. Գրիգոր Կարապետեան
14. Միքայէլ Պօղոսեան
15. Պետրոս Մուրատեան
16. Մինաս Տօլպաչեան — վաճառ, խմբապետ
17. Նիկողայոս Տէր Խաչատրեանց — օգնական խմբապետ

« ՄԱՍԻՍ » ԽՈՒՄԲ

Ա. » 18. Սուրէն Մինասեան, կիլիկեցի
19. Հաջի Սարգիս Պալեան
20. Գրիգոր Տէրտէրեան
21. Գարեգին Լուսաբարեան
22. Մատթէոս Սարգսեան
23. Խաչատուր Տուզեան
Գ. » 24. Մկրտիչ Սաֆարեան (?)
25. Երուանդ Բանդալեան
26. Հայկ Աւատեան
Դ. » 27. Խաչատուր Ցովակիմեան
28. Արամ Սարգսեան
Ե. » 29. Պետրոս Բաբայեան
30. Ասատուր Վաղկեան
31. Գէորգ Աբրահամեան (?)
32. Սիմէօն Կիլիկեցի, օգնական խմբապետ

ՍԱՍՈՒՆԻ ՀԱՄԱՐ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

(Ժամանակագրական Ցանկ մը Կուիններու)

Հայ ազատագրութեան ճիգերու տարեգրքին ամենէն փառաւոր, ամենէն մխիթարական և ամենէն յուսատու էջերէն մէկը պիտի մնայ 1904 տարին։ Դաւիթ բէկի օրերէն ասդին՝ 1722 էն իվեր, հայ երկիրը չէր տեսած հայ ռազմական կորովի այնպիսի անօրինակ փթթում մը, որուն հանդիսավայրը եղաւ Օսմ. Հայաստանի արևելեան մասը, ամբողջ Ռուսական Հայաստանը և Ատրպատականը, մասով մը։ Իսկ ազգային գիտակցութեան զարթնումին և մանաւանդ ժողովրդային համերաշխ գործակցութեան տեսակէտէն՝ հայ պատմութեան ոչ մէկ շրջանը կրնայ հաւասրիլ 1904-ին, եթէ մինչև իսկ երթանք հասնինք Ե. րդ դարու կրօնական ազգային ծանօթ շարժումին, որ իր պատմական համբաւը աւելի Եղիշէի նկարագրական ոճին կը պարտի, քան պատմական հարազատ իրողութիւններու։

Եւ արդարև 1904-ին է որ Յեղափոխական Շարժումը համատարած կը դրկէ բովանդակ արևելեան Հայաստանը, այնպիսի խիտ ճիւղաւորումներով, այնպիսի բուռն ուժով, որ կարելի չէր և ոչ ոք կրցաւ նախատեսել տակաւին տարի մը առաջ։

Մեր նորագոյն պատմութեան մէջ անզուգական այդ վայրկեանը ունի, ինչպէս ամէն երեւոյթ, իր պատճառները — և անոնք երկուք են — ա ռ ա ջ ի ն՝ Սասունը բնաջինջ ընելու սուլթանական ծրագիրը, ե ր կ ր ո ր դ՝ Ռուսիոյ մէջ Հայ եկեղեցական կալուածներու յափշտակումը ռուս կառավարութեան կողմէ, որ կուգար վերջին տարակոյսները փարատելու՝ ցարերու հետապնդած հ ա յ ա ջ ի ն ջ ք ա ղ ա ք ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն մասին։

Այդ երկու ազգային վտանգներու գիտակցութիւնն էր, որ ցարին և սուլթանին հպատակ Հայերը բերաւ միացուց ռազմական այն բուռն և անմոռանալի ճիգերուն մէջ, որոնք տեղի ունեցան 1904 ին, Մայր Մասիսի երկու երեսներուն վրայ։

Հոս զանց կ'ընենք մենք առաջ բերել բուն Սասունի կռիւներուն ժամանակագրութիւնը, որ առանձին պրօշիւրի մը նիւթ պիտի ըլլայ, և կ'ուզենք յիշատակել միայն այն կռիւները, որոնք Մօսուն-Ջօրի արշաւանքէն առաջ կամ ետք տեղի ունեցան, Սասունի գործին համընթաց։ Որովհետև կռիւները ոչ միայն կանգ չառին Սասունի սեմին վրայ, ոչ միայն Մուշէն մինչև Վան շարունակուեցան հրոսակային ընդհարումններու կուռ շարք մը, այլ տեղի ունեցան կարգ մը ուրիշ փառաւոր կռիւներ, — որոնց ամէնէն յաջողն է Մօսուն-Ջօրի արշաւանքը, — սահմանուած կամ օգնութեան երթալու Սասունին կամ հեռացնելու թիւրքերուն ուշը Տարօնէն այլուր։

Եւ արդարև առաջին անգամ ըլլալով մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ հնարաւոր կը դառնար, կ'իրագործուէր հ ա մ ը ն թ ա ց գործնէութիւն մը Մայր Հայրենիքի տարբեր կէտերուն վրայ, առաջին անգամն ըլլալով՝ հեռաւոր վայրերէ՝ տարբեր սահմաններէ՝ այդպիսի կորովի և համակարգ ջանքեր կը կատարուէին վտանգի մէջ գտնուող հայ բնակչութեան մը օգնութեան փութալու։

***

Դէպքերը ինքնին այնքան պերճախօս են, որ մենք պիտի շատանանք միայն թուելով անոնք։

1903 մայիս 25 — «Մրրիկ» հեծելախումբ, խմբապետ Թ
» գոմ, 22 հոգի։ Ապահով հասան Սասուն։
» սեպտեմբեր 30. — «Կայծակ» հեծելախումբ, խմբապ
Խան։ 53 հոգի։ Ընդհարում Բասենի մէջ։

1904 մայիս 29. — Թոխմախի և Երկաթի միացեալ խմբե
35 հոգի։ Ընդհարում Արճէշի մօտ։
» յունիս 20. — «Դժոխք» հեծելախումբ, խմբապ
Վաղարշակ։ 30 հոգի։ Ընդհարում Ջիվինի մօտ։
» յունիս 26. — Դումանի խումբ։ Հեծելախումբ
հոգի։ Պարսկաթիւրք սահմանագլխի մօտ։
» յուլիս 14. — «Որսկան» հետևակ խումբ. խմբապ
Թորգոմ։ 61 հոգի։ Ընդհարում Զարդանիսի մօտ
» յուլիս 25. — «Արտաւազդ», խմբապետ Գայլ Վահ
35 հոգի և 8 բեռնակիր զինուոր։ Արշաւանք Մօսո
վրայ։
» յուլիս 25. — «Մասիս» խումբ, խմբապետ Մ., 50 հ
և 10 բեռնակիր զինուոր։ Արշաւանք Ջորի վրայ։

Մեր այս թւումին մէջ յիշատակուած «Մրրիկ», «Կայծ
և «Շանթ» խումբերը, թէև 1903-ին անցան սահմանը,
կայն ջարդի վտանգի տակ գտնուող Սասունին օգնութ
հասնելու սահմանուած ըլլալնուն, 1904 ի խումբերուն
ամբողջութիւն մը կը կազմեն Սասունի համար կատար
յեղափոխական ճիգերուն մէջ։

Յեղափոխական կռուող և արշաւող այս խումբերէն զ
1904-ի մէջ ունեցանք կուի հանդպած բուն զինակիր ել
խումբ ևս։

1904. մայիս 3. — Ջոջիկի խումբը։ 6 հոգի։ Ընդհար
Լիմ գիւղի մօտ։
» հոկտ. 29. — Փոխիկի խմբապետութեամբ, 15 հոգ
հեծելախումբ։ Ընդհարում պարսկաթիւրք սահմ
մօտ։

Յեղափոխական գործնէութիւնը որքան ալ գաղտնի այ, նորէն կարելի է անոր մասին մերձաւոր գաղափար կազմել, ուսումնասիրելով այն դէպքերը, որոնք ԱՆ-ԻՍԱՓԵԼԻՕՐԷՆ և ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆՕՐԷՆ երևան կու գան, ·է իրապէս այդպիսի շարժում մը գոյ է ժողովրդի մը .օրեայ կեանքին մէջ։

Ընդհարումներու հետևանքով երևան եկած այս բռ-ը խումբերը կը ներկայացնեն 481 փէտայի, որոնց 133-ը ծեալ։ Եթէ նկատի առնենք այդ ամէնուն զէնքերը, ռազ-մթերքը, գործիքները, հագուստը և վերջապէս ձիերը — դ ամէնը պատկառելի ուժ մը կը ներկայացնէ ինքնին։

Եթէ աւելցնի ասոնց վրայ Երկրի մէջ կռւող խումբերն անոնց հրացաններն ալ, որոնցմէ Բաղէշի կուսակալին չւով 1500 միայն Սասունի մէջ գտնուած են, և «Հայրե-ք»ի ռուսաթիւրք սահմանագլխի թղթակցին ըսելով՝ 400 րօնի դաշտին մէջ ձեռք անցուած են (մաւզէր, պէրտան էշխանէ) — այն ատեն կրնանք, ճշմարտութեան քիչ մը թ մօտիկ հասկցողութիւն մը ունենալ Սասունի համար տարուած մեծ ճիգերու մասին։

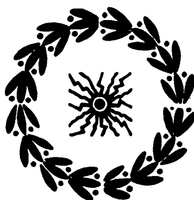
Փութանք ըսել թէ այդ խումբերը իրենց ընդհարում-րու մէջ կորուստ տուած են մօտ 200 հոգի, իսկ թշնամի-ինկած է չափաւոր հաշւով մօտ 700 հոգի — մասնաւո-պէս Բասէնի, Ջիվինի և Մօսուն-Ջօռի կռիւներու ատեն։

Հակառակ 1904-ի բոլոր անյաջողութիւններուն, յուսա-տութեան շեշտ մը անգամ չարտաբերւեցաւ յեղափոխա-ն շարքերուն մէջ։ Կոտորուած կամ անյաջողութեան ստնուած խումբի մը լուրն հասնելու հետևեալ օրը՝ նորը տրաստ էր արդէն։ Կռւողի պակասութիւն չկար. եթէ նք ու ռազմամթերք ճարւէր անընդհատ, կարելի էր դիւ-ւ նորանոր հարիւրեակներ կազմել օգնութեան փութա-ղ։ Երկու նկատումներ միայն հարկադրեցին յեղափոխա-ն կազմակերպութիւնը դադրեցնելու խումբերու առա-ւմը, Մօսունի արշաւանքէն ետք (յուլիս, 1904)։

Առաջին՝ Սասունի դիմադրութիւնը վերջացած էր, և ր խմբեր կայան չպիտի կրնային ունենալ, եթէ մինչև ...ամենէն Մշու դաշտը։

Երկրորդ՝ ռուսները ծայրայեղ աստիճան խստութիւններ սկսան գործադրել սահմանագլխին վրայ, որոնք յանգեցան «Որսկան» խումբի ծանր կորուստներուն, Օլթիի մօտ, յուլիս 14, և Մօսուն Ջօռի արշաւանքէն վերադարձող խմբերուն տուած զոհերուն՝ յուլիս 25-ին։

Այս բոլոր ճիգերուն վրայ արագ ակնարկ մը նետելէ ետք, պարկեշտ մարդ մը չի կրնար մերժել որ մարդկօրէն հնարաւոր եղածը փորձուեցաւ Սասունին օգնելու, և այդ գործը ամբողջովին ինկաւ Դաշնակցութեան ուսերուն վրայ, որ յաջողեցաւ Մէկ տարուան մէջ այնքան ռազմական ուժ առաջ բերել ու կազմակերպել, որուն կէսին կէսը կարող չեղան ներկայացնել իրմէն առաջ գոյութիւն ունեցող հայ յեղափոխական մարմինները, իրենց գոյութեան ԱՄԲՈՂՋ ՏԵՒՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԻՆ։

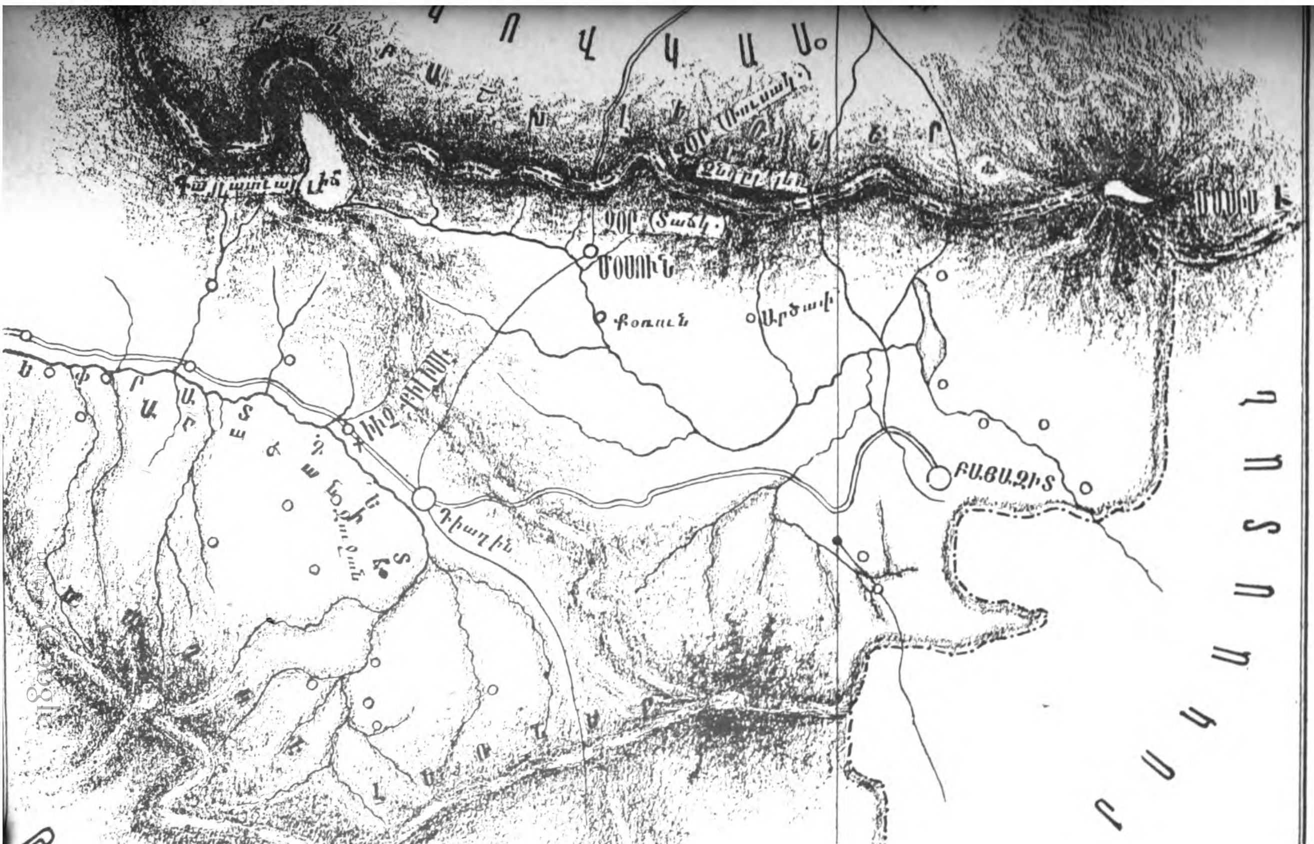

Պարզ քարտէզ մը դրուած է հանդիպակաց էջին վրայ, ընթերցողին գաղափար մը տալու համար արշաւանքի նըպատակ ընտրուած վայրի մասին։

Մօսուն-Զօռի անմիջական շուրջը գտնուած գլխաւոր Հայ գիւղերու բնակչութեան թիւը և պահականոցներու զինուորական ուժը հետևեալն էր 1904 յուլիսի սկիզբը·

Ղումլուբուջաղ — 40 տուն Հայ բնակիչ, 25 զինուոր
Իւչքիլիսէ — 30 տուն Հայ բնակիչ, 50 զինուոր
Ղարաբազար — 15 տուն Հայ բնակիչ, 10 զինուոր
Զուջան -- 40 տուն Հայ բնակիչ
Սայդօ — 5 ,, ,, ,,
Մօսուն — 100 ,, ,, ,, 50 զինուոր
Քօռուն — 30 ,, ,, ,, 10 զինուոր և 20 տուն քիւրտ
Արծափ — 100 ,, ,, ,, 40 ,,
Զօռ (տաճկ.) —— 40 զինուոր, պահականոց սահմանի վրայ

ԲԱՅԱԶԻՏ
Դիադին

ԳԱՒԱԶԱՆԱԳԻՐ

Նախապատիւ և վերջադաս Եպիսկոպոսաց, որք Առաջնորդական պաշտօնով նստեալ՝ յաթոռ Ամենափրկչեան վանաց Նոր Ջուղայու, հանդերձ հակիրճ ծանօթութեամբ [illegible]գոյն ժամանակաց, և նշանաւոր գործոց նոցին ընդ այլովք, սկսեալ յաւուրց անտի գաղթականութեան Հայոց մինչ ցաւուրս յայսոսիկ.

Ըստ խնդրոյ ոմանց հայրենասիրաց՝ աշխատասիրեալ Տեառն Յովհաննու Խաչկեան խաչանկիր Աւագերիցու Հայոց, Տպագրեալ յիւրում Տպարանի վերատեսչութեամբ իւրով։

ԿԱԼԿԱԹԱ.

1876

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՏԵԱՌՆ ԳԷՈՐԳԵԱՅ Դ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲՈՑ ԱՄԵՆԱՓՐԿՉԵԱՆ ՎԱՆԱՑ ՏԵԱՌՆ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ.

Յուշ լիցին քեզ աւուրքն յաւիտենից, իմա ցարուք զամս ազգաց յազգս: Հարց զհայրն քո՝ և պատմեսցեն քեզ, և զծերսն քո՝ և ասասցեն քեզ:

Բ. Օրինաց ԻԲ. 7.

ՈՒՂԵՐՁ ԱՌ ՊԱՐԿԵՇՏԱԳԻՆ

ՏԻԿԻՆ ՄԷՐԻԽԱԹՈՒՆ Մ. ՄԿՐՏՈՒՄ.

Ո՛չ Թարմատար գլաղողուած Տպագրութեան դուզնա-քեայ գործոյս յանուն քո ծաւալելովս, մի զի յուշած զոր երբեմն ամօք ինչ առաջ շուրջ զգրա ներգանով ի մով այսր՝ համեցաբար սիրաբանէիր — "Հայր՝ զի՞ է քեզ զաշխա-տանսդ անդուլ, մինչ կոչկոճեալ կեանք քո հանգստութեան կարօտացեալ" — ընդ որ և զպատասխանիս ի քեզ — "յօ-ժարակամ աշխատանաց քիրտն՝ անուշահոտ"։

Տես արդ՝ զուրգասիս վաստակոց, և տուր յիմացակա-նութեան քում, թէ զինչ օգտեցան փափկակեացք ՚ի նինջ յարաղոյ․ քև՝ զքեզ մակաբերեամ, զի եթէ զքոյդ եռանդ-եան ոչ ճանաչէր, ճշմարիտ անկանէր քեզ պարծանքդ յակնչափիւս շարամանութեան ազգային գրչի․ (Ու նուէր հա-[illegible]) Թողում զԱնգղիականին զձար-արդ հմտութիւն, առ ժամ քեզ շնորհ ոյ, և բույսում անուշահոտ քրտանց վաստակոց։

Արդ ի նկատի զնուէրս առնուցուս՝ որպէս թէ ան-հայրենուչ զուամդ վիճակի կենաց, այլ խոկում զոր ես ըզ-գամ, այն է նախադասութիւն առաքինական սկզբանցդ, սէր ի ծանրատաղտուկ կիրսդ այրութեան.

Երկուութեան սեմ՝ վաղահաս և դառին, որ ըզ-
զգամած քօղ իւր զգլխով դալար հասակիդ տարածեալ, կորզելով ՚ի քէն զմարմնաւոր վայելչութիւն կենաց, և քոյ ըստ Երրուոյն ստուգի՝ (Ա. Տիմ." Ե. 3) պնդութեամբ հոգւոյ ընդ երաշխեպօք մրցեալ, ամի ժուժկալութի— Ըստ Վարուժանին ողջախոհ Տարապէի, մնացեալ իսան՝ իբր ՚ի Մենաստանի Աղմոսանուագ, զնելով և այնու շուք ՚ի գլուխ միամօր, որ քև մխիթար և ևթ ՚ի կեանս իւր.

Ապաքէն նա ընկալ զնշանատեցիս ՚ի տխրամած գրչէ հօր, համբաղդաւ քուղն զգացման — Իբրև արխացեալ ՚ի քաղցալանի առաքինութեանց, անդրէն և անդր՝ նկատեմ ՚ի բարին, շատ քեզ համարեալ զանթառամն պսակ՝ որ վասն քո հիւսի յանանց երանութեան, որում քեզ վայելել բարեմաղթէ նա՝ որ սրտի մտօք որդեգիր իւր զքեզ անուանեաց.

ՀԵՂԻՆԱԿՆ ՄԱՏԵՆԻՍ.

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Բնական և գրական օրէնք դաստիարակեն զմարդ՝ գոլ ասէր, և զոր վայելեալ յայլոց զբարիս՝ փոխադարձատուկ արարանել զկինս, առ յաչ մնալ անմխիթար ի պարտիս, (ԺԳ. 7) մանաւանդ տալ ի չքի և զանց ամենառացութե նրութիւն տանն, զի մի՛ Է ան. յիշատակ զարս Հօսեսցին մէջ մեզ.

Ըստ որոյ և մեր պարտ անձին կալեալ զզուգանաքեայ անս՝ յիշատակ ընծայել արժանեաց, եթէ ըմբռին զատիրութիւն անուանեալ — Նայ և եղբարք սրբարեալ մեր ն. տակային կարի պատկառ տեսով, զանշիրեալ յաւետ ց ամանց անպարտաւորական իշխողաց եկեղեցւոյ. որք Հաստանել կարծեալ զեկեղ. հրաւարանաց՝ Թերթանքամ գուլեց, զոր մշտակագմ ի ծոցի.

Իսկ Նորոմս այսու. (Ուսանն և խնայողութեան) ոչ դիզկատարածէն, արդարութիւն արդեօք՝ Թէ անդաստին անիծից և կապանաց. բայց և այնպէս զոր ինչ և լցէ՝ ալեմք կրել սիրով 'ի ծոցի, իբրև պտուղ չարաչար, յուսալով Աստուծոյ փրկչին մերոյ. որ լուծնէ խրամնեցուն. և զատող. (Մատթ. Է. 7)

Ապաքէն եթէ սիրաբան ոք կարեկցաբար ասիցէ չեղելոյ քեզ բաւական ճաշակին դառնութեան՝ զոր ով զզածար հանգուցեալ Թե. Եպիսկոպոսաւ երկ վշտօք. Նոյն և զարդիս առնուլ ախորժիս. որով և փոքր տխմարի զանուն ստանձեալ և այլն.

Ի պատասխանի ասելոցեմք ցնա, մեք զյոյս մեր և 'ի Տէր բեւեռեալ, և զի՞ն ան վՍտար զպատգամն Նորա Հաստատեալ, (Մատ. Ժ. 28) ոչ կասկածիմք յերկեւաց ասարաս խժդժութեց ոմանց, եթէ անդաստին որոց սիրո ընդ բորբոքեալ. (Ովսեա, Է. 6) յանիծանել զմեզ զարթուն, վասն զի արդէն տակս մեր վճարեալ զամենայն — Ո՞ւր ք մանաւանդ զսպառնալիս՝ և զքաջալերս սէր գրոց — "Ու-

դեմակ՝ մի՛ ակն առնուլ 'ի հզօրէ, և մինչև 'ի մահ մարտեա՛ վասն ճշմարտութեան, և Տէր Ած քո՝ օգնեսցէ քեզ»։ (Սիրաք. Դ. 32)

Եթէ անդրէն կրկնեցի իբրև ընդդէմ օրինաց զբանս առաջին թէ, «Ոչ իշխանս ժողովրդեան քո՝ մի՛ հայհոյեսցես — զառնամբք ասել խղճի մտօք, — քանզի եթէ մեք զնոսա հայհոյեմք․ այլ թէ զապրէն զնոցա նոցին պախարակեմք 'ի խրատ և յուղղութիւն այլոց — սարսեալ յուշէ 'ի ձայնէն «Վա՛յ որ զչարն բարի, և զխաւարն՝ լոյս դրոշմեսցէ», (Եսայ. Ե. 20) և հետևաբար ոչ աշակերտեալ մեր 'ի խառն դպրոցի Խոսրովու հօր՝ արփւոյն Պարեկայ, առ 'ի ծածկել զգարշելիս, այլ 'ի պարզ դպրոցի Ածայնոյն Պօղոսի, (Ա. Տիմ. Ե. 20)

Բովանդակութիւն գործոյս՝ յերկուս վերածի հատուածս, միոյն առաջնոյ տալով զվէպս Առաջնորդաց վանաց մինչ ցնորդենեւոյս գահակալ, և միւսոյն վերջնոյ՝ յաստուզանցս և զհանդամանս արհւոյն․ թէ 'ի Ջուղայ անդ, և թէ 'ի Հնդիկս այսր՝ յարելով ընդ նա՝ և զայլ խնդիրս կարևոր անցից յարաբերեալ յամանս։

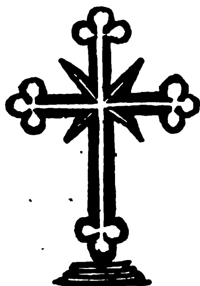
Արդ՝ եթէ խիստ թուեսցի արհւոյն՝ կամ նմանեաց զմերս վէպ իրաւանց, թո՛ղ յուշի կալցին զերդումն զառ 'ի մէնջ ընկալեալ յահաւոր ատենիւ, 'ի ժամուն կոչման զմեզ 'ի կարգ Քահանայութեան, անանթիմայ նզովիւք փակելով զանձն մեր և զխիղճ, որպէս զի մահու չափ հաւատարիմ լինիլ օրինաց, և պաշտաման սրբ աւանդոյ հաւատացելոյն 'ի մեզ — Ահ մեծ առ մատնումն 'ի ձեռս Աստուծոյ կենդանւոյ, (Եբր. Ժ. 31) բայց եթէ են որք ոչ ճանաչեն զԱծ կենդանի, և ոչ իսկ յահէ վրէժու նորին սարսեալ, թո՛ղ երթիցեն առ ճանճիկ չածն Ակկօրոնէ 'ի հարց․ թէ ապրելոցե՞ն յերեսաց բարկութեան Աստուծոյն կենդանւոյ։ (Դ. Թագ. Ա. 2)

Տրուպն Քահանայից,

Խ. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽԱՉԿԵԱՆ

ՔԱՌԱԹԵՒ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ, ԶԳԵԱ ՄԵԶ ՄԻՇՏ ՅԱՂ.

"Պանծալի՛դ սուրբ Խաչ՝ պարծանք իմ եւ լոյս,
Դու զիս պահպանեա՝ փրկիչն իմ Յիսուս,
Արդ ի քո անուն՝ հաւատով ի վերոյ,
Փառս տամ Նմա կարդամ՝ որ փրկեաց հեգոյս.

Զեն դու գաղափար՝ խորան պատկերաց.
Որք են ի կառս՝ ի տախտակ նկարած,
Այլ եւ փրկարար՝ Դրօշ Տէրական,
Հաւատացելոց՝ Քրիստոնէից ազանց.

Զի՞նչ անուն փառաց՝ զի՞նչ վէհ աստիճան,
Դոցէ քարոզեալ՝ քոյոյ մեծութեան,
Օրհնութիւնք ի գլուխ՝ պաշտաղաց դպրաց.
Անէծք ատելեաց՝ բանիւ տէրական:

Դու սեւն լուսեղէն՝ Առաջնորդ շաւղաց,
Ի խաւար եկեղ՝ յերկիրն Աւետեաց.
Մեզ նորոգս աստ՝ փոխանակ հնոյ,
Ցան Իսրայելեան՝ ի գալիք շնորհաց.

Դու եւ լուսափայլ՝ Ակն պատուական,
Արեգն Աստուծոյ՝ յարգեալ պատուանդան,
Գոհար գոհարաց՝ անգին քան Ղափիզայ,
Բանալին որ ի մեզ՝ յետսան աստուածութեան.

Հայրապետենի Աթոռն՝ դու Ջմլող հնձան,
Քամիչ յողկուզոյ՝ բաժակ փրկութեան,
Նշխ պատարագէ՝ փրկութեան մեղաց,
Մեր մեղապարտացս՝ ընդ Հօր հաշտութեան.

Արդ եւ դու Միջնորդ՝ տուր զաւ քո անպարտ,
Որ արեամբ խառնիլ՝ նկարեաց քոյդ դաշտաթ,
Առաջ զի մերձին՝ ի դատն ընդ հանուր,
Ո՛չ մատնել զմեզ՝ ի գեհենայն հուր".

Որդեա՛կ եթէ մերձենաս ծառայել Աստուծոյ՝ կա՛ց յարդարութեա
Սիրաք Բ.

Գոչեա՛ զօրութեամբ և մի՛ խնայեր, բարձրացո՛ երբեւ զփողոյ բարբառ ք
պատմեա՛ ժողովրդեան իմում զմեղս նոցա— Եսայի ԾԸ.

Լուարո՛ւք զայս քահանայք և անսացէք, քանզի ընդ ձեզ է դատաստան, զ
որոգայթ եղէք դիտանոցին. Ովսէայ Ե.

Դուք քահանայք որ բամբասէք զանուն իմ, և ասէք ի՞ւ բամբասեցա
զանուն քո, զի մատուցանէք ի սեղան իմ հաց պղծութեան, և ասէ
ի՞ւ պղծեցաք զնոսա. Մաղաքի Ա.

Այս պատուէր է իմ առ ձեզ Քահանայք, եթէ ոչ լուիցէք և ոչ ունի
դնէք ի սրտի ձերում տալ փառս անուան իմում, ասէ Տէր ամենակալ, առ
քեցից ՚ի վերայ ձեր անէծս. Նոյն Բ.

Որդի մարդոյ, Դէտ կացուցի զքեզ տանն Իսրայէլի, լուիցես յինէն զբ
բանս՝ և սպառնասցես նոցա յինէն — յորժամ ասիցեմ ցանօրէն
թէ մահու մեռանիցիս, և դու ոչ զգուշացուցանիցես նմա դառնալ ՚ի չա
ճանապարհաց, զարիւն նորա ՚ի ձեռաց քոց խնդրեցից. Եզեկիէլ Գ. 1

Բուծին հովիւք զանձինս իւրեանց, և զխաշինս իմ ոչ արածէին. այսպէ
ասէ Տէր Տէր, ահաւասիկ ես և ՚ի վերայ հովուացդ և պահանջեցից զխաշին
իմ ՚ի ձեռաց դոցա, և դադարեցուցից զդոսա յարածելոյ զխաշինս իմ.—
Նոյնն ԼԴ. 8.

Զգո՛յշ կացէք անձանց և ամենայն հօտին, յորում եւ զձեզ Հոգին սուր
Տեսուչս, հովուել զժողովուրդ Տեառն, որ ապրեցոյց արեամբ իւրով
Գործ՝՝ Ի. 2

Զայս խրատ տուեալ եղբարց, բարւոք պաշտօնեայ լինիս Քրիստոսի, սնա
նիցիս բարւոք վարդապետութեամբ.

Օրինակ լե՛ր հաւատացելոց՝ բանիւք, գնացիւք, սիրով, հաւատով (և
սրբութեամբ: Ա. Տիմ՝՝ Դ. 6 1

Զի անուն կենդանեայ ունիս՝ և մեռեալ ես — Լեր արթուն և հաստատեա զայսու
հեալ՝ զի հանդերձեալ են մեռանել, զանզի ոչ գտի զգործս քո կատարեալ
առաջի Աստուծոյ. Յայտն՝՝ Գ. 1-2

Engraved by Madhub Chunder Mullick.

ՍՏՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ ՎԱՆԱՑ ՋՈՒՂԱՑ·

Գլուխ Ա.

Ըստ ճառագրելոյ Առաքել Վարդապետի Դաւրիժեցւոյ, և Խաչատրոյ վարդապետի Իսահակեան Ջուղայեցւոյ. (1) յամի տեառն 1606, ի գերել դժոխանոյն Շահ Աբասայ առաջնոյ զՀայս ի Հայաստանեաց և վարելն ի Պարսկաստան՝ այն է Շօշ կամ Արաշ. և հասարակ անուամբ Ըսպահան, (2) բնակեցուցանէ զնոսա 'ի տեղիս տեղիս, որպէս Գաշտեցւոց յատուկ ի Շամսաբադ. որ 'ի քաղաքամիջի, առ եզերբ առուաւ մեծի ջրոյն. որ խաղայ ի Չարբաղ և անտի 'ի շրջակայս այգեստանեաց՝ մինչ ցպալատս արքունի լցուցանելով նոցա զկարիս.

(1) Այս պատմութիւն Պարսից՝ սկսեալ ի Կիւրոսէ արքայէ՝ կնքի Քէրիմ խանաւ, զոր հատուածովք տպագրեալ ի Մադրաս, միջոցաւ ամսաթերթ լրագրոյն "Ազդարար" յօրինօրինեալ, յամի Տեառն 1794 տես անդ.

(2) Զհաստատութենէ ասպահան քաղաքի, պատմիչք անհամաձայն և արտաշաւղ հանդիպին միմեանց, բայց մերն Վարդան վարդապետ՝ տայ Նեբրովթայ, որ և ասի Բէլ, սա ասէ 'ի Թագաւորին ի Բաբիլոն քաղդէացւոց, 'ի ժամա[illegible]խորհրդոյ ամբարտակին շինութեան, երկրին Սենարայ ի դաշտին [illegible], տայ շինել զասպահան, վասն առնլոյ իւրոյ ինքեան աթոռանիստ՝ պատմութիւն Հայոց, հատ Ա. երես, 168.

Ըմբոստ եկեալ դըրացւոց մահմետականաց՝ տեղւոյն բողո-քառ Ալիմաղօվլայ ոմն ամբառնան, և նոր յականջս թագաւորին օրպէս թէ գինարբուք ազգք բնակիչք տեղւոյն, Հայք և Ասորայեցիք պղծեն զջուրն որով խնքեանք լուան զպէտս անձանց, ասքին ազգք ասեն ՚ի ճմլեցն խաղողոյ ՚ի գինի և ՚ի պարզուածս, շշեն և զքամուքս վայթեն ՚ի ջուր, և կարաս և զայլ անօթս գինւոյ՝ յաւուն լուանան, որով և պղծեն զսրբութիւն մեր ընդդէմ խորական մերումս կրօն ՚ի և այլն ; տես պատմութիւն Առաք. Վարդ., Գլուխ ԻԴ, երես 433.

Ընդ այս խորաքոր աղաղակ խուժանին, Հարկեալ քաղաքապետին տայ հանել զեբրայեցիս անտի ՚ի Ջքարայ (ուր մնան ձեռք մինչ ցայսօր) և զՀայս ՚ի Ջուղա յայնկոյս Օմնդարուտայ գետոյ, որ ընդ հարաւով յատորոտս լերին, ուր և այլ հաւաքք գաղթականաց Հայոց, առ երին Թաբրիզեցւոց թաղի, որ մինչ ցայսօր որոշի անուամբ դաշտեցւոց; քանզի թաղք Նոր Ջուղայ առեալ զանուանս ՚ի նահանգաց Հայաստանի՝ յորէն բնակչաց նոցին ՚ի բուն կայենից.

Ի սմին ժամանակի առաջնորդէր գաղթականաց Հայոց Ջուղայ, Մովսէս հեզահամբոյր եպիսկոպոս, որ յետ փոքու միջոցի բարւոք կառավարութեան հայրենակորոյս հօտին՝ կնքէ զկենթացս, մահկանացու կենաց իւրոց, ընդ ցաւօք տարագրութեան սրտի.

Բ — Աշխատուր կեսարացի երանաշնորհ եպիսկոպոս, նաև

Ասանդէ և Միքայէլ Նորոց պատմիչ, եթէ զկնի 40 ամաց մահուան Բելայ, շինեալ Ասպահան ՚ի կամբիւրոս թագաւորէն Քաղդէացւոց, տես ՚ի տպագրէն Երուսաղէմի, յամի Տեառն 1871, երես 18 և տուր դու՝ ում և կամիցիս.

Ցայտոնկ ուրս ծանուցաւ մեզ ՚ի հաւատարիմ գրչէ, թէ յամի Տեառն 1832, տեսեալ ինքն ՚ի Շամնաբաղ եկեղեցին մեր փոքրիկ (սուրբ Բեթղահէմ անուամբ) որ զարդիս դարձուցեալ ՚ի մզկիթ, ուր և ընթերցեալ եմ ՚ի քարի գրապանագիրս քանի մի հայ գրով, զորմանք յիշատե, թէ զի մերձ Նախանձ կրօնամոլ մահմեդականաց ցայս վայր ոչ անհետացուցեալ զայնս՝ տառն նշան ունելոյ զտեղին, որով թուի չարաչար մեղանս համարեալ նոցա զկրկատա կերեզմանոց մնալոց ՚ի մեր նախատինս, յետ ած զերեն հանգստարան մեր ասաւ որ մասամբ հարթեալ յեկեղեցապանէ ՚ի շինուածս բնակութեան և խանութից, մինչ հօգւոյն.

բան սրբոյ Էջմիածնի եկեալ ՚ի Ջուղայ սակս բաշխելոյ զիւղ օրհնալոյս մեռոնի, և մխիթարելոյ զհօտն Քրիստոսի, ըստ խնդրոյ ժողովրդեան Նորի յաթոռ առաջնորդութեան տեղւոյն՝ ուր լցեալ երկնային շնորհօք և իմաստութեամբ, հմուտ ազատական և բնազանցական մակացութեանց, յօրինէ բազում աստուածաբանական, տրամաբանական, և ճարտասանական գրեանս, հաստատեալ զվարժարան հրահանգէ զբազումս ներքին և արտաքին գիտութեամբք։

Օմն յաշակերտաց իւրոց Յովհաննէս վարդապետ, ըստ վկայութեան Խաչատուրոյ վարդապետի առաքէ յԻտալիա վասն ուսանելոյ զարուեստ տպագրութեան և բերելոյ անտի զկապարեայ տառս աթուլթայից՝ և զմեքենայս տպագրութեան (1) եւ ինքն անդստին աշխատէ յարուցանել զարս տպագրութեան որ և առնէ իսկ. վասն փորձոյ տպագրեն զՀարանց վարս յամի Տն 1644, սակայն զոր բերեալ յԻտալիոյ՝ ընտիր քան զյօրինեալն ՚ի Ջուղա, որով տպի Պարզատումար յամի Տն 1647։ (2)

Բայց տարաբաղդաբար հեղինակն նախանձելի բարեաց ինքն Եպիսկոպոս, մեկնեալ ՚ի կենցաղոյս սղանայ առ յայն բնաւից Քս, յամի Տն 1641. մարմին սորա ամփոփէ ՚ի ներքոյ սեղանոյն։

Աշակերտք սորա վարդապետքն իբրև արեգակունք տանս ազգանազեան. մին քան զմին արտափայլեալ երկնային շնորհօք. զանուանս քանի մի յերևելեաց ասասցուք աստ ՚ի ծանօթութիւ.—Յակոբ Ջուղայեցի վարդապետն՝ որ եղեալ Կաթուղիկոս Էջմիածին (3) յետ մահուան Փիլիպպոսի Կաթուղիկոսի յամի Տն 1655. տես պատմութիւն Առաքել վարդապետի. երես 394.

---

(1) Զայսմանէ տարբեր իմն ոճով գրէ Մ. Չամիչ, տես. ՚ի պատմութիւն հայ. հատոր Գ. երես 657.

(2) Այս առի լինել առաջին տպարան ՚ի հայս՝ ըստ վկայելոյ պատմչաց, մանաւանդ Յակոբայ Նալեան, տես Գանձ, ծանուց, երես 429.—վկայէ Մ. Դ. Թաղիւեան ՚ի պատմութեան Պարսից, երես 177.

(3) Ո՛վ տարաբաղդ դու վանք Ջուղայ, որ երբեմն ՚ի ծոցէն քում մտայիր Կաթուղիկոս ազգանազեանս զրոհի, և զարդիս չունիս ՚ի քեզ գոնէ ծոյածին եպիսկոպոս մի՝ որ հարազատապէս հովուեսցէ զքեզ, ՚ի ցիր տրուեալ ծառաղական խնամք մօրուի՝ ըստ մեղն խոկականն, ոչ, և ոչ ընաւ։

Դաւիթ վարդ" որ եղեալ առաջնորդ և կերտող վանացն Ամենափրկչեան,—Մխիթոն վարդապետ քաջիմաստ հռետոր. և ներկուռ հնոյ և նորոյ կտակարանաց, եւ ներհուն ազատական արհեստից, արարեալ սորա զքերականութիւն և զտրամաբանութիւն ի մերս բարբառ. արտահանեալ ի գրոց Արիստոտէլի, համեղ և հեշտալուր ոճով (որպէս տրամաբանութեան ձեռագիր օրինակն՝ ունիմք այժմ ի մեզ) նա և զայլ բազում պէսպէս աշխատասիրութիւս՝ զոր չեն հասեալ լուսոյ տպագրութեան—մին եւս Ոսկան որ տպագրեալ զԱստուածաշունչ և զայլ գրեանս յԱմստերտամ, տես պատմութիւն հայ, հատոր Գ. երես 620, եւ 660.

Եւ քանզի՝ ոչ ընդ երկար տեւեալ յաջողուած տպագրութեն, որչափ փոյթ ընդ փոյթ խանգարեալ, և գործիք տպագրութեան ընդ եռանդոյ գրականութեան ժանկահարեալ եղծեալ. յորժամ չարաբարոյք ոմանք ի մէնջ՝ առ Շահ Սուլթան Յուսէն չարախօսեալ անհամար տուգանս ածեն ի վերայ, ահա՛ քեզ ազգային տարաբաղդութի և նախանձ չար, յո՛ւշ առ աստանօր զկործանումն և զանկումն գաւառական իշխանութեն տանս մերոյ ազգութեան, ի մերոց անտի չարագործից արանց՝ տուաք որդւոց.

Գ.—Դաւիթ հրեշտակակրօն Եպիսկոպոս (աշակերտ Խաչատրոյ աստեղեայն ի վեր) հրամանաւ Շահ Աբբասայ երկրորդի արքային պարսից. յամի տեառն 1656, հիմն արկանէ շինութեն Ամենափրկչեան վանաց, և յամին 1665, կանգնեալ զշինուածն ինն ամաց աշխատանօք յամբողջ հանէ, ուր և հաստատի Աթոռ մետրապօլտի՝ որ կայ մինչ ցայսօր ի զարմացումն տեսողաց, ուր բարձր և չքնաղ տեսարան վայելչահիւս խորհրդաւոր նկարօք, ոսկեներփ երանգօք՝ հիացուցանեն զհետաքօտողսն.

Այն այս Դաւիթ հանգոյն նախորդին իւրոյ՝ մեծա-

ջերան ճգամբք՝ համարի երկրորդ հեղինակ պայծառութեան Ջուղայ. և լուսաւոր Ածաքանութեամբ բարգաւաճման բանաւոր հօտին յօրէնս աստուածային գիտութեան, ուստի ըստ նախորդին իւրև ամէնց հաւատոյ. յաւերժական յիշատակաց վերադառնալք. որոց զանուանս մինչ երէկ և յեռանդն 'ի Համօրէն թեմս վանաց յերգս գոհութեան սրբոյ պատարագին յիշատակէր, որչափ այժմէն 'ի նորոց բացալքեալ 'ի սեղիս եղելիս (բոփոլոտ չէ՝ փղաֆեէնու 'ի ծածանոֆէլը) բայց զիրաւունս քուն եղուկ չգիտեմք արդեօք՝ թէ բարձի թողի արարեալ, իսկ ինքն տէր Պօղոս՝ հրաժեշտ առեալ յաղցաւոր կենացս յամի Տեառն 1683, թաղի 'ի ներքնա յարկի սեղանոյ սրբոյ տաճարին կից շիրմին Տն Խաչատուրոյ, ուստի բաշխին շնորհ ապաքինութեան առ ախտաժէտս՝ որք հաւատով և յուսով 'ի գերեզման նորա դիմեն։

Աշակերտք երանաշնորհ բաբունեայս այսմիկ Պօղոսի, ոչ նուազ թուովք և իմաստութբ քան զնախորդին իւրոյ, որոց միոյն զգործ՝ առնումք աստ 'ի յիշատակի. որով իմանին և այլոցն։

Յովհաննէս Ճգնազգեաց վարդապետ՝ որ առ ժամանակաւ իւրով ընդ Շահ Սուլթան Յուսէնի արքային պարսից, 'ի վր մարդեղութեան բանին Աստուծոյ վէճ մտեալ և յաղթեալ նմա սքանչելի վարդապետութեամբ. որպէս որոց խօսք անցուցեալ 'ի գրի հայ և պարսիկ գրովք և բարբառօք հանդէպ միմեանց, զոր երբեմն 'ի կալկաթա աստ տպեալ՝ զայտրէնն և եթ։

Յամի տեառն 1840. այն ինչ հաճի միրզա Աղասի փոխարքային պարսից, (1) Էսմայիլխան Ջդիդի (2) առաջի-

(1) Հաճի միրզայ Աղասին այս, երբեմն պարսիկ գրագիր Էջմիածնի՝ մերձաւոր Քրիստոնէական կրօնիս. ուսեալ էր մանկութբ՝ զարարչութիւն և զծէս մերում եկեղեցւոյ, և զանուանս հանդիսաւոր տօնից՝ Ջրօրհնէնք, Տեառն ընդ առաջ, Ոտնալուայ, Հոկուամ, Զատիկ, Համբարձում, Հոգեգալստեան և այլն։

(2) Իսմայլխան երրայեցի՝ ծնունդ առն երրայեցւոյ. առ ժամանակաւ անագորոյն հաճի Հաջէմ խանի, 'ի յողայութեան անդ ընդ զրկեալ զդէն մահ վասն՝ արժանացեալ և պատուոյն յաւմնի թագաւորին։

կայ ծառայի Ահմատ շահի վէճ մտեալ, առաջին ասնաէր զչափուլուստ Աւետիսեան. և վերջին ժխտէր, յոյզ մեծ յարուցեալ ի միջի և ձգեալ զխուծումն 'ի դենպետս Թէհրանայ, որք ևս նուիրեալ զհնարս՝ արկանէին ի հայս. ուստի 'ի գալ Թագաւորին յասպահան, և կոչեալ զերկուս կրօնադէտս 'ի Հայոց. և զերկուս յՏերսայեցւոց յառաջն իւր 'ի վիճել ընդ միմեար, (1) ուր պատուէր մեզ զայն գիրք՝ զոր չունէաք ի միջի, թէ և առ չուցութ անէյ հոգևոյն մարթայ'ք ստանանել զամբարշտութի անհաւատութեծոցին, և բարձրացեալ ձև դաւանել զՈրան որդին Այծ, մարմնացեալ յիրում ժամանակի ընդ նախատեսութե մարգարէից, և ըստ վկայութե Պաւղոսի նոցին՝ որ Հրէի անուանէ զԱրդին միածին.

Բայց սակայն ի մոլեռանդ և խորաքորք վայրի անդ անհաւատութեան պարսից, թէ քանի պիտանի այնպիսի գրաւն որ մեքենայ 'ի դիմադրութի՝ յայտնի իսկ է փորձառութեամց. ուր ընդ հակառակն չունիմք այսօր 'ի միջի, ոչ զէն՝ և ոչ հմուտ զինակիր, որ ի դէպս ինչ պահանջոյ մարթասցի մաքառել կեալ. և առնել պատասխանի՝ ըստ օր գրոց։

Ամէք ինչ առաջ փերիզակ ոն այլ ազգի՝ յանակնալ զդէպս ած երեր զայն գիրք առ մեզ ընդայլ քանի մի Հայ գրենոց ի վաճառ, զոր գնեալ և խնամով առաքեալ յետ ի Ջուղայ առ Մ. Եպիսկոպոս. խնդրելով 'ի նմանէ տալ տպահել 'ի գրքատան անդ վանից. չգիտեմք արդեօք թէ կայցէ մեայ այժմէն։ (2).

Բաց յաստուծեալ հրաշալի գործոց, ունի սա այլ ևս բազում աշխատասիրեալ մատեանս Աստուածաբանական՝ այ-

---

(1) Զայսմանէ ունիս խօսել տեսանել 'ի ճառին Խաչատրոյ Եպիսկոպոսի.

(2) Եթէ վանքն Ջուղայ 'ի բնէ պաշտպանեալ 'ի ցեր զգրաւորական գանձիւր, չթուէր այսօր զնմանէ լինել յուրեք. Խաչատուր վարդապետ պատմագիրն պարսից, Տարիւրաւոր հազուագիւտ գրչագիրս 'ի վանից առեալ ընդ իւր 'ի Հռոմայ, ուր 'ի վախճանիլն՝ թողու Յ. Իսահակեան աշխնուբեանց, որպէս մասնաւորապէս տեսեալ մեր աչօք 'ի Հռոմայ, յամի Տեառն 1833, զկնի նորա մինչ որդիքն առաջէին ի Վենետիկ՝ ընկղմեալ նաւուն՝ ուզան ի յատակս ծովու, թող և զոր առաքեալ կանխաւ ձեռամբ Մ. Վ. Թէոդորեան, զորոց յանուանէ Ցիշատակեալ 'ի վէպս Մուրատեան վարժարանին, հատոր Ա. երես 614.

լովք հանդերձ, զորոց վերահասեմք՝ առ տեղեաւս նշանագրեմք 'ի տեղեկութիւն,—Քերականութիւն և Տրամաբանութիւն թէպէտ համառօտ՝ այլ ըստ զօրութեան,—Գիրք մի ընդդէմ երկաբնակաց,—Գիրք մի Մակացութեան ճշմարտութեան տրամաբանական և ածաբանական ոճով,—Գիրք մի՝ համառօտ ածաբանութիւն, ըստ չափու առաքինութեան գրոց,—Գիրք մի "Արքազնագործութեան, կամ Ճաշակեցէք, քանզի սրբազնագործութեան սոյ յաղագս բանից որ 'ի վերայ մարմնոյ և արեան Կենարարին, կոչի և Ճաշակեցէք՝ ըստ որում սկիզբն բանին իւրոյ եղեալ զտուն սաղմոսին Ճաշակեցէք և տեսէք զի քաղցր է Տէր, որով և աւարտէ զսեմ վարդապետութեամբ որպէս յայտ է ընթերցասիրաց,—(1) աւարտեալ և Մեկնութիւն Երգ երգոցն մինչ ցայն տեղի՝ ուր ասի, Անշղութեան սիրեաց զքեզ, կարի աղու և զարմանալի վերլուծութեամբ, որ կրկնապատիկ քան չափոյ Աղ-մաւաց,—Մեկնութիւն Սաղմոսացն Դաւթի՝ համառօտ և գեղեցիկ մտածութեամբ, բայց ոչ բոլորն, այլ մինչև տեղին՝ ուր ասէ՝ Արդ թագաւորք զայս 'ի միտ ածէք—Գիրք մի աղօթից՝ 'ի դէմս ամենասուրբ Երրորդութեան, քաղցր և համեղ ոճով, կան և այլ աշխատասիրութիւնք նորին՝ զորս ոչ յիշատակեմ աստ, և զոր ծանուցան են՝ զոր անցեալք 'ի տպագրութեան, և են զոր ոչ, զուցէ և այժմ ոչ 'ի գոյութեան՝ այլ սպառեալ 'ի ժանեաց հնութեանց ըստ մասին մեծի։

Դ.—Ստեփաննոս Եպիսկոպոս, որ յետ բազում տառապանաց 'ի շահ Սէլէյմանայ արքայէն պարսից, ըստ խնդրոյ եպիսկոպոսաց Էջմիածնի առ կենդանութեամբ Նահապետի կաթուղիկոսի հրաւիրի յԱթոռ Հայրապետութեան, որ և համոզեալ 'ի փառան դիւրագայթ՝ յանձն առնու, և 'ի փոքու ի կուսակցաց Նահապետ կաթուղիկոսի՝ գահաւիժեալ մատնի 'ի բանտ, և զկնի բազում տուգանաց և չարաչար հարուածոց՝ զրկեալ ի կենաց, յամի տեառն 1695, թաղի 'ի խոր վիրապին։

1 Այն գիրք Ճաշակեցէք, տպեալ 'ի Մադրաս, յամի Տեառն 1812.

Ա.— Աղէքսանդր Եպիսկոպոս Ջուղայեցի, այր ճգնակեր եւ խս-տակրօն եւ հեզահամբոյր, որ զկնի քանի մի ամաց տնօրէնելէ տեսչութեան՝ Հրաւիրի 'ի պատիւ կաթուղիկոսութեան սըր-բոյ Էջմիածնի, յաջորդութիւն Նահապետի կաթուղիկոսի յամի տեառն 1707։

Սարսեալ սորա 'ի Հրաւիրանաց անտի իշխանութեան՝ զուն գործէ հրաժարել բանիւն թէ, մինչ կարգեցայ տե-րունչ հաստուածեալ միոյ հօտի փոքու, կորուսի զհանգս-տութիւն անձին իմոյ եւ մտաց խղճի, արդ՝ Հրաւիրիմ 'ի ծանրութեան պատասխանատուութեան Արամանս գրոհի տան. զի՞ կայ ինձ վարել զկեանս անդորր եւ անվրդով, սակայն 'ի վեր-ջոյ յաղթահարեալ 'ի կրից կրօնի եւ սիրոյ ժողովրդեան՝ յանձն առնու զլուծն ահաւոր եւ ծանրատաղտուկ (1)։

Այն այս Աղէքսանդրու է գործ ընդդիմութեան առ Քաղկեդոնականս, որում իբր պատասխանի արարեալ ուրումն Ստեփաննոսի դաշտեցւոյ, «Ախաղ փշրանաց» եղեալ զա-նուն, արդ եթէ աշխատիցիս գտանել եւ ընթեռնուլ զ-կտակ սորին աւանդեալ յամի տեառն 1708, փետր վարի 20, ունիս իմաստասիրել զեղանակէ ընտրութեան կաթուղիկոսաց Էջմիածնի ; եւ զգնացից, սկսեալ 'ի Դաւթայ եւ 'ի Մելքի-սեդեկէ ցաւուրս իւրոյ կաթուղիկոսութեան։

---

(1) Օ՜հ թէ հոգի տանս մերոյ հոգեւորականութեան յամենայն վիճակ-ս ցեւր ըստ Աղէքսանդրու սորին, այսինքն նախ քան զմտանելն ընդ լծով հո-գեւորականութեան, տղբայցէր զծանրութեան պարտուցն պաշտաման, ըստ որոյ եւ ոչ ծրի շնորհք հոգւոյն սորա լինէր գործի մարմնաւոր փառաց եւ կեցից, եւ Եկեղեցին ոչ սուգ ընդ զլխով Նստէր յաղագս թագծութեան, եւ ոչ իսկ վիճակ հոգեւորականութեանս ալէկոծիւր՝ ըստ ղեկավարոյս Նաւու 'ի ծովու կենցաղւոյս, որչափ արդի տեսարան ցուցանէ.

Ընտրութիւն կաթուղիկոսաց Էջմիածնի 'ի հնումն լինէր ժողովրդովք Ջու-ղայ եւ Կ. Պոլսոյ միայն. որպէս Աբրահամ կաթուղիկոս 'ի պատմագրի իւ-րում առ Նադր շահ արքայն պարսից յիշէ (տես երես 13) նոյն եւ վկայէ Աղէքսանդր կաթուղիկոս 'ի կտակի իւրում, (տուեալ յամի Տեառն 1708, փետր 20) իսկ զարդիս ընտրի 'ի համօրէն ազգէս ըստ կարգադրութեան Ռուսաց յամի Տեառն 1836, ապր. յօդուած ա. 11.

Ը.—Մովսէս Բ. Եպիսկոպոս Ջուղայեցի, այր վեհանձն մեծահոգի, զգօն և քաղցրաբարոյ, 'ի սորա աւուրս յարձակեալ Աղուանից յասպահան, հեղուն զոճիրս անհեղ 'ի բնակչաց առ հասարակ, ընդ որ և ոչ նուազ չարիս 'ի Ջուղայ … առ մեր ազինս, և ինքն եպիսկոպոս՝ կատարէ զընթացս իւր բարի մահուամբ, յամի տն 1724, սորայ է կերտեալ առաջնորդարան վանացն, յորում ցայսվայր նստեալ եպիսկոպոսաց։

Թ—Պաւղոս Բ. Եպիսկոպոս Ջուղայեցի, այր քաղցրաբարոյ, խստակրօն, իմաստուն և ողորմած, զատեալ մեկուսեալ յամէ աշխարհային խլրտմանց. տքնեալ 'ի պայծառութիւն Աստուծոյ տան և յիմաստութիւն առ ինքն յանձնեալ …ր, ոչ նուազ քան զհոմանուն նախորդն եւանգոտ, … շինութիւնս բազում, սա յախճապակօք շքեղացուցանէ … տաճարն, 'ի ստորոտէ յատակաց մինչ ցերիս կանգունս …, և գլուխ յաղճապակաց տայ նկարել զպատկերս …չարանաց սրբոյ Հօրն մերոյ Գ. Լուսաւորչի. զգեղեցիկս և զոսկեզօծ ծաղիկս երփնափայլս՝ որովք պայծառացեալ զարդարի տունն Աստուծոյ. զարդարեալ և ինքն …մահ յիշատակօք՝ յաւելու ընդ հարս իւր, յամի տն 1727։

Ժ—Ծատուր Եպիսկոպոս Ջուղայեցի. որ ըստ միամիտ բարուցն. կամ ըստ ոմանց յարուցանելոյն զաղաւնի մի, մականուանեալ Աղաւնի, յետ երկ ամեայ տեսչութեան փոխման ընկալնու կենաց. յամի տեառն 1744։

ԺԹ. — Պօղոս Եպիսկոպոս Ջուղայեցի ․ ժանտ և անարժան ան
որ յետ ոչ բազում ժամանակի ընկեցիկ լինի 'ի պատճառս
Նազօրոյն գնացից, յառաջնորդական գահէն ։

Ի. — Զաքարիայ Եպիսկոպոս Տփխիսեցի ․ համահանդէտ Նա
խորդին իւրոյ ․ ըմպէ զբաժակ անկման ։

ԻԱ. — Գէորգ Եպիսկոպոս Ջուղայեցի, այր քաջակորով
մեծասիրտ, սա մինչ եղեալ 'ի վանաց իբրև Նուիրակ 'ի Բա
րայ, յիշխանաց մեծաց անտի ընտրի յառաջնորդութն վանացս, ուստ
եղեալ յԷջմիածին ընկալնու զաստիճան եպիսկոպոսութե
վերադառնայ 'ի հայրենիսն, ուր և զամս բազում բարեպաշտ կառ
վարեալ զհօտ իւր՝ փոխի յաստեացս, յամի տն 1768 ։ (1)

ԻԲ. — Մկրտիչ Եպիսկոպոս Ջուղայեցի ․ 'ի դասակարգէ աշ
խարհական եկեղեցականաց, յետ կորուսանելոյ թագին մարմն
ւոր՝ հոգևորականին լինի ժառանգաւոր, սա վատաբաստիկ քա
զհամօրէն Նախորդս իւր, զի 'ի սորայս աւուր յաճախեալ չա
րեաց 'ի տեղական կառավարութեանց, խառնի իշխանութիւ
'ի հարուածս՝ 'ի կողոպուտս՝ և 'ի ըլկանս հասարակաց ․ տու
գանի Ջուղայ անողոքելի սպառնալեօք ․ Ոսկի, արծաթ, պղ
զինձ, երկաթ, տղայ, աղջիկ, մշակ, բեռնակիր, և այլն, սոր
վաճն առի 'ի միում գիշերի եղեալ պսակ հարիւրաւոր ամու

(1) Մեսրովբ Դ․ Թաղիադեանց 'ի պատմութեան անդ իւրում յիշէ, որ
թէ գնացեալ սորա 'ի Հնդկիս 'ի Քօչին՝ յամի տեառն 1744, բայց որոյ 'ի հաստատու
թիւն՝ չգտանի ուրեք վկայութիւն ինչ — տես պատմութիւն հին Հնդկաստանի, Գ
Ե․ երես 220—225 ։

ւոց։ Հարսն մի դուստր Մեծատան՝ սխալմամբ պսակի ընդ աղք
տ փեսայի միոջ. որոյ և ճոխութիւնն անկանի ՚ի նա, և ոչ
չափ միայն, այլ և ինքն առաջնորդ կալանաւորեալ հան-
րձի դնիլ յեռացեալ կաթսայ ջրոյ ՚ի խարշատիլ — այսպէս
խոշտանկանս բազում առնու զանձամբ ։

Ի սմին ժամանակի բանին պահեստք վանաց և եկեղեցեաց.
զոպարին որբազան սպասք և անօթք ոսկւոյ, արծաթոյ և
լնձ, և ՚ի ժողովրդոց՝ զգոյս և զկարիս, յորմէ հետէ դժգջիր
կեալ զողն բարեկենդանութեան և բարեկցութեան Ջուղայ՝
ան վերանորոգութե յառնիլ ոչ մարթացեալ. և ժողովուրդն
քատնեալ և ձեռն թափ՝ յամենայն ուրեք թափառական
րջաբանդի ։

Պանծալին այն Ջուղայ որ երբեմն քսան և չորս հազար
ի և փարթամ տամբք վերջձեմեալ ՚ի շուք ազգութե, սեր-
ան առաւել իբրև 300 ճռաքաղ տամբք՝ յաղքատիկ կեանս
ասեալ, և ինքն Մ՝կրտիչ առաջնորդ՝ յետ բազում արկա-
ծից և չարաչար կրից. բարի մահուամբ փոխի յանանցն երա-
նութիւն, ժառանգաւոր ջերմ արտասուաց համօրէն ժողովր-
դոց. զգալի յիշատակ սորա տեսանի այժմէն՝ նորա շինի անուա-
ալ այգին ներկելի և այլոց պտղոց, որ իբրև կալուած վա-
նաց՝ մխիթարէ զվանականս, և զժողովուրդս ։ (1)

Ի համօրէն եպիսկոպոս Ջուղայ վանաց՝ սա միայն անձամբ
չելու եղեալ թեմիցն Հնդկաստանի, (Էօյ յաղօփամէէն Ցոլօ-
ն. ձօլէըէն խօրօ) յաւուր՝ յորում աղայ Մ՝իքայէլ եղբայր իւր
Մեծանուն և մեծատուն վաճառական, ՚ի հայ բնակիչս
ոքայ քաղաքի ։

---

(1) Խաչատուր վարդապետ պատմագիրն պարսից, ցայս վայր դադար առնու
ութեանն զառաջնորդաց Ջուղայ վանաց, ըստ որում և ինքն ժամանակակից Մ՝կրտ-
եպիսկոպոսի, բայց յաւելու աստ և օրինակ զայս.
«Ձնի Պօղոսի ընկեցելոյ. բաց ՚ի Գէորգայ րաբունւոյ, ամենեքեան յաւէտ բռ-
թեամբ՝ քան օրինօք նստեալ ՚ի գահ այցելութեան. տան Աստուծոյ»։

ԺԳ.—Յակոբ Եպիսկոպոս Էջմիածնեցի, այր գաճաճ, ժամ
տաքարիոյ և բարբարոս. որ զկնի ամաց այօրէն վարչութեան
զեան Մեծ գործելոյն վանաց և ժողովրդեան, բանաբար յար
ձակի յեկեղեցիս Ջուղայ, կոպտէ կողոպտէ զնշխարս մնացելոյ
սրբազան սպասուց. այն է ոսկեայ և արծաթեայ Աղ, Խաչ,
Սկիհ, Բուրվառ, Սկուտեղ, Տապանակ, Աշտանակ, Մաս
նատուփ և այլն, սոյնպէս՝ և զոր գտեալ 'ի վանս, չուէ ելանել
'ի Հնդիկս՝ ընդ իւր առեալ զամենայն, ուր 'ի Մադրաս քա
ղաքի վախճանեալ՝ թաղի 'ի գաւթի եկեղեցւոյն յամի տն 1794
'ի վերջ թիրայ ամսոյ ։

Տապանագիր սորա յօրինեալ յիւրմէ, յանուանէ զդահա
կալս վանաց ցինքն՝ թուէ երկոտասան, 'ի բաց առեալ զՄով
սէս՝ որ ընդ գաղթելոց մտեալ 'ի Ջուղայ, և որ յիշատակաց
արժանւոյն ասի բան՝ զլակոնական կտակ սորին, որով տուեալ
խրատ Ջուղայեցւոց, եթէ կամիցիք (..է) անզբաղ ապրել և
ան վրդով մնանիլ, մի ընդունիք ձեզ առաջնորդ ոք՝ յօտար
թեմէ, որպիսի էր ինքն, (1) ։

Չլինի ստուգել, թէ յետ մահու սորին ուր չքացան
կողոպուտք, արտաքոյ երկուց արծաթեայ Աջից, որոց մին
արդէն կայ յեկեղեցին Բումբայու, և մին՝ 'ի Զինչրայ եկե
ղեցին սրբոյն Յովհաննու, տարեալ պարոն Մարտիրոսի տէր
Ստեփանոսեան անդ. այժմ տեսաւ և յեկեղեցին կալկաթուս ոս
կեայ սկիհ մի՝ յիշատակագրութբ անուամբ Ամենափրկչեան
վանաց Ջուղայ, թերևս մնացեալ յաւուրց անտի նորին եպիսկո
պոսի, այլ թէ որով եղանակաւ՝ ոչ ումեք յայտնի, զայսմանէ
յետ քանիցս յայտարարելոյ մեր հրապարակաւ, լուաք զի եկե
ղեցականն յաւուրս յայսոսիկ վերադարձուցեալ է զայն 'ի Ջու
ղայ վանս—(2) ։

---

(1) Ըստ հանգամանաց ժամանակին առ գնացս ոմանց օտարոտի եպիսկոպոսաց իրօք արդարացի զայս տեսութիւն նորա ։

(2) Աչ օրինաւոր թուի զարարս եկեղեցականի՝ առանց գիտութեան հասարակ ժողովրդոց, առ յետ իբրև 80 ամաց վերադարձ Սկհւոյն 'ի վանս Ջուղայ, թերևս գնով գնեալ ուրուք, և տուեալ զայն յեկեղեցին տեղւոյս..

Ի.—Յարութիւն Եպիսկոպոս Ջուղայեցի, այր երկիւղած և հեզաբարոյ, սակս չկրելոյ վիշտ ըստ Նախորդին և կեալն 'ի միանձնեան խաղաղութեան ժամանակի, համարեալ երջանիկ առաջնորդ վախճանեալ սորա յամի տն 1812 :

Ժ.—Յովհաննէս Եպիսկոպոս Էջմիածնեցի (Տոնչոյանեանց) այր բարեսէր և ժողովրդասէր, եկեալ սորա յէջմիածնէ իբրև Նուիրակ՝ բերելով և զիւղ սրբալոյս Մ'եռոնի, ընկալեալ ժողովրդոց զըղձակերաց վարս սորա՝ ընտրեն 'ի պատիւ առաջնորդութեան վանաց—գրեալ առ Եփրեմ Կաթուղիկոս խնդրեալ կոնդակ հաստատութեան, սակայն այսու կոնդակաւ բառնայ մեհապետն զարտօնութիւն առաջնորդի՝ առ ազատ ումն արձակման Նուիրակի 'ի Հնդիկս, այլ 'ի դէպս ինչ հարկի գործոց (ասէ) պարտէ նախ ընկալուլ հրաման յէջմիածնէ :

Պաժկամակեալ ընդ այս իշխանաց Հնդկաստանի՝ գրեն առ Կաթուղիկոսն, թէ չկարէ վանքն ենթակայ լինել սորկութեան պատանքն 'ի քամահանս, և ըստորում այսպէս՝ ոչ միայն ժառանգ եղծումն առ սրիկային, այլ և սահման նոր իմն կարգադրութեան՝ այս է, չմտանել Նուիրակաց Էջմիածնի և Երուսաղէմայ 'ի Հնդիկս, առանց հրամանի և կոնդակի առաջնորդին վանուց Ջուղայու, հասանեալ Հայրապետին՝ կոնդակաւ նոր ջնջէ զհրամանն առաջին՝ և վարի ըստ հաճոյս իշխանայն (օրինակ, պատճէն ... անձանց՝ գիր և կնիք ... , յամի տեառն 1815 :) ուստի յայնմ հետէ մի չայսօր պաշտի զայս կարգ, զՆուիրակութիւնք աթոռոց՝ թարց հրամանի առաջնորդի վանաց Ջուղայու, ոչ համարձակին մուտ 'ի Հանդիկս գործել, թէ և երբեմն որ յանփութութէ կառավարութեան վանաց, որ յամառութէ ըզ Նուիրակին, և որ յանդիմութեննէ նորոցն ժողովրդականաց՝ ...րհաւն տեղի առեալ, որպէս անեն խառնե 'ի ճառին

Ուրբեննեան Յովհաննու Եպիսկոպոսի · ակահ լինիլ ․ (Ա)

Յաւուրս սորա և ոչ նուազ չարիք խաղացեալ ընդ գլխ
ջուղայ, պատճառաւ կորուսեալ գանձուց արքունեաց Թեհրա
նայ, զոր գողացեալ այլ ազգեաց՝ զնշանախեցին հետոց ա
կեալ 'ի հայ գործավարս ապակեայգործ (շուշէօր) ընդ որ ե
գուեալ սաստկապէս Փաթալի շահ արքային պարսից, թէ ու
տի ՚ի յայտ եկեալ գողօնւոյն՝ ջնջեսցէ զբնակիչս, տեղւոյ
հուպ լինէր կործանումն ջուղայ՝ եթէ աներևոյթ խնամ
ան չիցէր ծագեալ ՚ի միրզա Աբամազուն Մէլի խանի գաւ
առաջնորդին սպահանայ 'ի փրկութիւն անպարտ ողջակիզաց բ
նաւոր հօտի իւրոյ ։

Այն այս անձն բարերար մինչ 'ի Թեհրան լուէ թէ հրամ
նաւ թագաւորին եկին զօրք ՚ի խողխողել զհայ բնակիչս ջո
ղայ, առ աթոռով թագաւորին եդեալ զերեսն 'ի հող՝ ողբ
և աղաչէ զփրկութիւն ջուղայեցւոց, քսան և հինգ հազար թու
մանս ամբողջ գումարոյ վճարն յինքենէ խոստանալով, այս
ամենայնիւ հազիւ հազ փրկի ջուղայ 'ի վերահաս փործութ
թէ և անդստին արք քանի մի 'ի մերոց՝ ՚ի ռուսմբ և ՚ի թնդ
նօթ ճարճատեալ ։

Ի վերադառնալ սորա ՚ի Թեհրանայ յասպահան, ընդ առա
ելեալ համօրէն ջուղայեցւոց՝ յուս ջորւոյ նորա ծնկեա
յօրհնութիւն և յողբ, քաջալերէ զամենեսեան կեալ մնալ
կասկած և օրհնաբան իւրոյ ինքեան, գիտեմ ասէ զան մեղու
ձեր՝ յակամայդ արկած, այլ վասն և գնեցի զարիւն ձեր 2
հազար թումանօք · արդ դուք իմոյ էք ժողովուրդք · և ունի
պարտս անձին՝ պահպանելոյ զձեզ ամենայնի խնամօք ։

Յետ փոքու ամաց ախտայեալ սորա յախտ մահաբեր, հր
մանաւ Կ. Եպիսկոպոսի առաջնորդի ժամանակին, համախմբ
հայք յեկեղեցիս յաղօթս · և բաշխեն զողորմութիւնս կար

(1) Հնազէտք 'ի միտ ածիլն զայսպիսեաց՝ փղձկին 'ի հոգի և 'ի սիրտ առ զան
զանութեան հնոյն ընդ նորոյս արդի, յոր Վարդապետ և Քահանայն նորին վան
անարգաբար մատնեալ յանկելանոց քաղաքիս · զզայ և ոչ ոք · աւաղ քեզ վան
Թէմլուսուի ճեր հասեալ փառք քո, զի էէր երբեմն Թագուհի պալատան · և այժ
եղեալ նաժիշտ անպիտան ...

...եղց՝ վասն առողջութեան սորա ազատչի իւրեանց, որոյ՝ ի լուր՝ ...քան զևս քաղցրանայ սիրտ նորա 'ի մեզ. և մինչ անդափոխի ...ռաքեղաստ անուանեալ պալատ մերձաւոր Ջուղայ. ընդ դիշեր ...ն լսէ զախորժ ձայնս զանգակաց վանաց՝ և կոչնակաց եկեղե-...ցեաց. որով թմբեալ 'ի նինջ ցառաւօտ. յերազի կկին թէ այն ...եալ համապազորդական սովորութիւն հայոց՝ ի կոչ հասա-...րակութեան յաղօթս առ ած. և թէ յատուկ վասն առողջութե ...րոյ, կոչէ զԱրապետ եպիսկոպոս ընդ ոմամբք երևելեօք ...ռաջնորդեան. հանեալ զբաշխադիրն, կամ լաւ ևս է ասել՝ ծախ ...գիրն թագաւորի. որոյ 'ի յետին կողմ ստորագրեալ՝ ընծայէ ...նոր, առէք ասէ զայս գիր 'ի ձեզ՝ 'ի դիմաց իմոց որպէս պարգև ...ոյ հպատակող իմ, քանզի գիտեմ զի յետ ելից իմոց յաստեացս ...րգօլախան որդին իմ՝ ունի քերթել զմորթ ձեր 'ի վճար ...տոյն բնիոն:

Արդ տես զաւ ով սիրաբան ընթերցող զխնամ և զգութ ան-...ուան իշխանին, և ողբա զգնացս քոյոյ հաւացեալ իշխանաց ...նոյ, ([illegible]) որք եթէ տեսցեն զկորուստ ողջոյն ...ցե՝ չյօժարին կարեկցել կորստական մամոնայիւ 'ի փրկութ.

Իսկ ինքն Յովհաննէս եպիսկոպոս. զկնի աղետաւոր ան-...ժողովրդեան. յաւուր բնի կաղանդին՝ յորում ըստ սովո-...րութեան համախմբին քահանայք և ժողովուրդք յառաջնորդարան ...շնորհաւորել զամն նոր, ազդէ նոցա զմօտալուտն մահ իւր, ...թէ սպցիլութի ամին ջերջնոյ, և այսպէս հրաժեշտ ա-...ռեալ 'ի ցաւալից կենցաղէ յամի տն 1817. ապրիլի 22.

ԽԷ.—Արապետ Եպիսկոպոս Ջուղայեցի. թէպէտ զուրկ ...ուսեալ մակացութեանց, սակայն այր խաղաղասէր. հեզա-...մբոյր և ողորմած, մանաւանդ ընտել վիճակի տառա-...եալ ժողովրդոց. յատուկ և սիրելի յաչս համօրէն իշխանա-...ւորաց և գինպետաց պարսից տէրութեան, յորոց և բազում ան-...մ ծարեալ պէսպէս պարգևօք.

Յամի տն 1819, յեպիսկոպոսանալ և վերադառնալն ա[...] րին ՚ի վանս, ոմանք ՚ի միաբանից վանոց ըմբռոստ եկեալ պատճ[...] ռաւ տէր Մատթէոս Մարգսի առաջնորդին վանաց(1) դի աւե[...] մեք տացուք զայն պաշտօն ձրի՝ զոր նոյն վարէ վարձաւու[...], ընդ ակամբ մեզ նայելն՝ ոչ սակաւ ցաւ ՚ի մերս սիրտ ա[...] բարէ, յոչ անուսալն եպիսկոպոսի՝ նշկահեալ ցրուեն ՚ի տեղւ[...] տեղիս, Յովհաննէս վարդապետ Համադանցի Շահազարեան, (2[...] ՚ի Բաբիլօն, Պուկաս վարդապետ՝ յԷջմիածին, ուր մ[...] ռեալք՝ այլ ոչ յետս դարձան — Յովսէփ վարդապետ Հրապա[...] րանօք նորին տէր Մատթէոսի՝ իբրև նուիրակ առաքի ՚ի Հ[...] դիկս, ուր վախճան առնու ՚ի Պռաքայ քաղաքի, և այսպէ[...] դատարկացեալ վանաց ՚ի բանադիտաց՝ ակամի ընդ իշխանու[...] թեամբ առաջնորդին.

Օ այսու ժամանակաւ՝ կամ դուն ինչ զկնի, եկեալ ա[...] իբրև վարդապետ Էջմիածնի Իսահակ անուն (Տօչաչյնէան կէա[...] ըստորում այր դինեձան՝ պահանջէ ՚ի վանաց զան զուսպ ը[...] պելիս, յանդիմանեալ ՚ի նորին տէր Մատթէոսէ, ելեալ ա[...] սէխդ Մահմադ բաշէր մեծ դենպետն՝ թլփատի և ընկալեա[...] զանուն Նոր Շէխ Իսաղ, յետ աւուրց ինչ՝ փաթեթ մի մե[...] ՚ի գլուխն, ձեռք և մորուսն ներկեալ, համբիչ և ցուպ ՚ի ձե[...] ռին, ընդ քանի մի սէխդօք գան ՚ի վանս, բերելով հրամանա[...] գիր ՚ի դենպետէն մեծէ՝ առ պահանջ իրաց ինչ, այն է՝ եր[...] երիւր (Էօզփուլէ) ոսկւոյ, յականակուռ մեծագին ափոջ, ըն[...] շարի միոջ մարգարտեայ, իբրև եդելոյ աւանդ յեպիսկոպոսն[...]

Ըմենայն ոք ՚ի պարսկաստան գիտէ՝ թէ հետեւեալքն ա[...] ՚ի մէնջ իդեն մահմետի՝ իբրև ջհուդ ալ ըսլամ՝ որպէս[...] քաջալերութիւն և զօրութիւն ընդունին ՚ի մոլեռանդ դենպե[...] տաց և համօրէն ազգայնոց նոցին, որոց իրաւունք և պահանջք

---

(1) Այր մի ագահ, կողոպտիչ, չարանախանձ և փոքր հոգի, եթէ յիշոց տայ[...] յերեսն յօժարէր, գէթ արծաթ մի շահեցիւր.

(2) Սա եղբայր է բարեյիշատակին, Կ. Վ. Շահնազարեանթորոյ, մաքրին թէ և հողացեալ՝ սակայն անն մահ՝ յիշատակն արձանացեալ յազգս.

...ընդ որինօք, և կարեն ժառանգաւոր լինել դսից ...ծայ՝ ցեօթն ազգս (1) ։

Ի նոյն ամի եւ Յովսեփոսոսի · առնու ընդ իւր քանի մի ...ձայս Հանդերձ կարևոր ընծայիւք՝ Հեռանեալ աւուրն եղա-ւա աճաման յաղեւս, Թերևս առեն՝ քաղցրացի սիրտ ...ի չարին, Հասեալ ի տուն գենզերոի (Բեդէրոտ) ուր ընա-...ակերպանեալ չարին, 'ի գուճս եկեալ ամենեցուն ապաշաւոր ...լինելն, առաջի դնելով զընծայսն, (2) ամ եղկելիք ...ոն, զինչ մեծ ընծայս ձեր՝ քան զոր եառուք ինձ կորու-...ել, դի եթէ փշրեալ զպատկերս ձեր տացից Հողմոյ ի Հոսանս, ...ել ոչ հանդչի սիրտ իմ, ելէք ելէք աստի, և մի այլ ...ելիք ընդ իս ։

Կորնեալ նոցա զաղաչանս լալագին աչօք, մի այդ չափ ...ութեամբ վարել ընդ մեզ, կալեալ ատենադպիրն զձեռն ...ն որդւոյն Հօր՝ Համբուրէ նորուն աղաչելով, յաւել ...անն թէ, ամօք Հաւատայ զայժմեան վիճակ քո ոչ ի սրտէ՝ ...ա երևս 'ի զայրացմանէ բնութեն, Համանական մեզ թուի՝ ընդ գեղեցկայն յարուցեալ քո յաղօթս առ աճ սրտի մտօք ։ ...ութի մարդկօրէն յանցուածոյ, որով և անշուշտ Հասա-...նէիս ներողութեն այ, սակայն երանելի ես լինէիր՝ եթէ ...ք առ աճ՝ Հրապարակաւ քարոզէիր, անդանելով և ...ենեայս ընդ դրկեալ դեն ։

Ով զարհուրանաց, յոր ծանրացաւուն պղծոյն յանն ...է ի դանել զնա; ով սերմն չար և ծնունդ ժանտ ...ցայս վայր ողորմելութեան Հասուցեալ զիս՝ ոչ զավանաս ...ղդ թշնամութեան, ծառայից և արեան իմոյ իշխարտի

---

(1) Այս օրէնք եղեալ 'ի գժոխայնոյն չահ Աբբասէ մեծէ, զի ով յաղդէս ու-...ղ զՀաւատս իւր ընդ դրկեսցէ զմահմետականութիւն, ցեօթն ազգս ժառանգա-...ւորեսցէ զդեւ ընտանեաց, որ և զօրէնք մի ի պատճառաց աւերման Հայոց ։ ...ընդ ներքոյ, ուստի սովորութիւն էր Հասարակաց կտակարարին գրել ...կտակագրի ։ թէ չունի ընտանի Հեռացեալ ի Հաւատոյ, և ոչ Համարէր զնի, ...և բարեպաշտութեան ...ն մահացուի ։

(2) Թերևս ոչ իցէ իրաւունք բանախօսին (ոչ՞) յասելն— մինչ դեռ Հայէ՝ պատկէ պատ, եթէ Քրիստոնեայս՝ պատիւն է չառ ։

բռնաւորան նահատակութեանք . առեն երևեալ նմա զօգնէլ . իմաստնոյ Հայհոյանօք , և տամ քեզ քարկոծել զտա , ամէն ձայն հանեալ զձեռն՝ փախին ընդ ամենուք , նորաբեր նորաբեր . Մինեքնաց նորը Հանեալ զոսկր Մատթէոս փախուցանեն անդ . և ասացաւ . զմեզ ու մին զձուտութեանքն անդատեն , Ի փարձանացն . . . .

Յետ զանի մի ամուրց զգլեալ տարրագէտ մի զառ նմա զօ տառութիւն (զոր տեսն ձանօթ նէղ) կոչէ զնա . առ մինչև նոյն բան ինչ ասանձին , որպէս երևաց նա յայպեն մծուն եկեղեցի որոյ ծանօթ էր՝ զայս , եղեալ նմ խնամ նմէ ծագել , երևեալ ի քաղաքէ տառ , ունելով և ընդ խաչպատանի մի մեծամեծ որպէս ծառայ . նեղ երկնային պատկառեցէ զնա , խնդ մի , և տան թուման դլրամս , որպէս զի եկեալ յինքն անդ և երթ .

Հանեալ Յովսէփայ ընդ կամաց , առաջ տանելով շնորհօք . պատարագելով նմա , բուրվառին զայսպ և զգեստ , որ էր ի ընծայելով զնմ՝ անդ զնա զօր զեմ մեծահեր Հոգւոյ լուսաւոր թէ երկայն յիշամէն ուր միջոց և զանձ տաղան ծառայն Ի քրիստոնէութեան .

Ապա և զանձն յարգայն գիրքը , կանխաւ նա զնա նեղելոյ ընդ զգեստ Հոգւոյ և երկնամուտքն , զի անձնաւորելն զի կայ ամե Հանձի Հոգւէմեան , Ի տանէ զայնումնարի մեծամեծ նեաւ լեռնային երկրաւորաց , մեծ զօրծեալ պատրաստել զայն ղաք , առնել զինչ որ Ի կնութիւն Աստուծոյ զօրինաւ պետ անդայն , առ որ յանուրս մեծագնայ յարաժամ շարաժամ զշութն իւր ընթեալ Հայրապետ այր մի ծերոց , առնմանակցեալ անդամակ զինւորն զտատաւոր , և հրաման զօրութեան յամենայն տակէ զիշխանութիւն նորա , յղացեալ խորհրդով կատարել ընդ զգեստ զթագ արքայական , ի յաւէտ ծանր ծանր տուգանս Ճնշէ զամենեսեան , զոչ անձնայոզս հրամանին՝ անդ ամենայն ոչ առ ժամն յերկու , ամ , դող . և սուրբ արկեալ յամենայն կիսան կալանաւոր է , բանտէ . շղթայակապ տանջէ 4 մի ուղցանէ՝ ու և կամի . առաջ ընդ ամենայն՝ քաղցր ի զօր ի առաջ մարդկան թաւալէ , չարեաց նոք՝ ասնոց զառանձին , այր զնան լերին

[illegible] ՚ի Հնդկաստանեաց ․ Թագ. Թէ ՚ի [illegible] աւարտեալ ։
[illegible] մնացեալք ջուղայեցւոց լինել [illegible] առաւօտ զերեւելի ցեղս [illegible]
[illegible] ընդ երեկս խաղացեալ ՚ի Ջուղայ ․
[illegible] առաւօտ և ան [illegible] եպիսկոպոսն ․ ուխտ-
[illegible]վ ընդ իւր զօրս բաւական, զպատուական զարդս, զգանձս ,
[illegible] և [illegible] ։

[illegible] ՚ի ձեռն և [illegible] Հնդկաց ․ սաստիկ ջաւղա , զօրս
[illegible] ՚ի [illegible] , ամ կայսեան ․ [illegible] , և է ․ զոր
[illegible] , որպէս ասպետաց և զ(Ա)ղագէս ծառայն եպիսկո-
[illegible] Թիւն ամբողջեալ ՚ի տանն ՚ի տեղւոջ սարուա գ
[illegible] վաճառեալ ․ մնացեալք զանուն՝ Պարիզոյ , Մարբահամ ,
[illegible]ն , փոքր Ճիւղհեն ․ Նաւասարաբ ․ և Մեծուփ՝
[illegible] ծառայեալ ․ [illegible] եպիսկոպոսն միայն առ վանաց կե-
[illegible] մահու ․ իսրայելականք բազկէ նշմարեն նմա զման չա-
[illegible] ․ Հաւր ընդ Թերթացեալ որոյն անօրէնի ․ ՚ի գիրկն առեալ
[illegible] ․ Համբոյր նորա մերս սփրուաց էն ծայր , մատուցանելով
[illegible] պատարագ կամաց ․ վանքն և ջուղայ ողջոյն ընծայօք ։

Քոյեն առէ ամ ․ և Հնդկաստանեալ ծառայք բուռն Հրա-
[illegible] , խնայեմ ազգաչէմ ․ խնայեմ և մի կորուսանեմ , և մինչ
[illegible] առէ ; Եր ոչ երբեք այսր ՚ի տեսիմ բա-
[illegible] և ձայնիւ բողբ , և Հրամայէ զամենեսեան ՚ի սուր փա-
[illegible] մաշել , նա սուրբ չթամբար զան սուրբ ․ սա նորա
[illegible] ազգաչէ , Մ Ծէ (սէ) սրբազան մեծութեանց , և Հայք
[illegible]ղուածք , որք փախչեն կեալ առաջի քո , և այսպէս
[illegible] և ըմպելեօք Թմբրեցուցեալ զարբեն բռնաւոր զա-
[illegible] ․ ազատէ զՋուղա ՚ի վաղահաս վտանգէն կործանման , մինչ
[illegible]ցեալ տեսան ։ բանակ զգեղջախանձ քանասար և պա-
[illegible] մնոց ՚ի մէջ այս ՚ի ձեռն Փաթայի արքային պարսից ․
[illegible] յաղագեան յամի ամ 1827 ․ կալանաւորեալ զնա ընդ
[illegible] Եղիսաթի , տարեալ ՚ի վերջոյ զաչս նորա ՝ և ցրուելով
[illegible] պատ և անգ ։

[illegible]է և անդստին մարտն զառնագոյն զօՀի ՝ Հեղեալ յան-
[illegible] յաղջակեցն , այն է Մխիթէն Հայրապետեան աղգապետն ,

որ ՚ի քաղաքապետէն կարգեալ հարկահան և իշխան գիւղօրէ
ընդ որ մախացեալ գլխաւէ , և զնե երից աւուրց զմարմ
յերևան հանէ , զոր տարեալ թաղեն յեկեղեցին միջդանի կ
Իւեթխահէմի , հուսկ տալ և զգլուխն գտեալ՝ ածեն ընդ մ
մնոյն ՚ի հող ։ (1)

Յետ այսց ամենից ահեղանցից , այլ ոչ կարացեալ եղ
կողոսին զօրանալ , մանաւանդ և տիրեալ նմա տխան արքեց
թն՝ կորուսանէ խաղաղ զանձ քարուք կառավարութեա
մնացեալ իշխանութեան յառենադպիրն . աէր Մ՚աթէոս՝
՚ի Յաջորդ Յակոբոս վարդապետ , որ եկեալն էր ՚ի հանդէպ
տանայ , մանաւանդ և ՚ի նմին ժամանակի պատահեալ կորու
երկուց հոյակապ տանց վանաց Քամալեանց , և Յ. վարդապ
կամ Սէթ աղայի կոչեցելոյ , առաջին հրապուրանօք առեն
դպրին շնորհաբաշխեալ աղայ Յօսէնի Միչանցւոյ , որ ՚ի ք
ղաքապետէն կարգեալ էբրև վերատեսուչ Ջուղայ , որոյ ՚ի
տուր շահեալ առենադպրին յաղայ Յօսէնէ՝ մին չարեք
Ջուր , յառօգուն ծարաւոյ այգեաց իւրոց , (2) ։

Երկրորդն , անուամբ և եթ վաճառեալ ՚ի համդաւցե
պարոն Մ՚կրտիչ Օօրաբ՝ հարիւր հիսուն . թումանով , յ
վերայ և առենադպիրն էբրև վարձ պատրաստման վաճառ
գրոյն՝ քան թուման ճաշակեալ , (ըստ. առից նոյնոյ պարոն Մ
փէն 95երդ) առ այս՝ և առ այլ ։ ․ ․ ․ ․ , յա
եկեալ հասարակութեան յանէտ գրգռմամբ նորին առեն
դպրի և Յակոբայ յաջորդ վարդապետի , ընկեննուն զերպ
պոսն յառաջնորդականէ իշխանութենէ , (տես է ծովովէի և Տեհ՝ Տե
փալաֆազարանալիւն) և ինքն եպիսկոպոս թուէր ճանճրացեալ ՝ յ
ժարեցաւ տալ գրաւոր հրաժարումն ; օրինակ զայս ։

---

(1) Ջայսմանէ լիով տես զծաղկակալն կալկաթուս յամի տեառն 1826 , ՚ի 6
իջէ՝ մինչ ց74 ։

(2) Ջարեքայ առի՝ մին ՚ի չորից մասանց աւուրն , որ չափի՛ երիւք ժամա
ցերեկեան , կամ գիշերի , որ էբրև մեծ ինչ համարէ , բստըրում քաղաքն անջր
պարտաւորին այգորդք՝ արբուցանել զծարաւս իւրեանց Ջրհորովք , աճա հ
ւատարմութիւն առենադպրին ։

ի սրբոյ ամենափրկչի վանից առաջնորդ կարապետ արք. եպիսկոպոս ։ Ի նոր-
[illegible] յաղագս իմ անկարողութեանն կամաւ և յօժարութեամբ հրաժա-
[illegible] յառաջնորդութենէ սրբոյ վանից, և միաձայնութեամբ և ամենայն եկե-
ղեցւոյ և ընդունելութեամբ և իշխանութեամբ սրբոյ վանից, և ընկերաց 'ի նոր Ջու-
ղայու հոգևորականք և մարմնաւորականք զինեն, ում և կամիցին հասարակու-
թեամբ կարգել վերակացու և առաջնորդ սրբոյ վանից և միաբանութեան եղև.
Ի նոր Ջուղայ, յամի տեառն 1831, ապրիլի 9, ին.

Ջեռն, ինձ Առաջնորդիս ընդունելի է ։ (1)

Օրհնի և ինքն Եպիսկոպոս՝ եկեալ չուէ յԷջմիածին, [illegible] Հրամայական 'ի ժողովուրդն անիծիւք, թէ որ ձեր [illegible] անձին և վերջին բարութեն՝ եղիցի այսօր—Յամի տն 1840, [illegible] տարաշխարհաց գրեալ առ Հանգուցեալ Եղիայ Յովհան [illegible] (ատեա հայր է-ր) ի Ջուղա, որպէս զի յորդորեսցէ զոմանս ի գը- [illegible] և խնդրել առ կաթողիկոսն Յովհաննէս Կաթուղիկոս, զի բա- [illegible] նձեսցի յետս դարձուցանել զինքն 'ի վանս ի Հայրենիս, [illegible] որպէս միաբան մի կեալ և մեռանիլ, և սոյն այս Եղիայ [illegible] ուրաւ ժողովուրդ մեր և բարեկամ՝ ցուցեալ մեզ զգիրն [illegible] (ատեա հայր է-ր) խնդրելով 'ի մէնջ կարեկցութիւն՝ [illegible] կարօտութեան, իսկ մեր որովհետև տարաբաղդապէս ձեռ- [illegible] ի նմանէ, համակից մեզ արարաք զհանգուցեալ [illegible] Յ. Գալուստ, և Պ. Լևոն Յ. Մուրադ, որք էին պա- [illegible] ւորք ի Հասարակութեան—միաբան խնդրուածովք պա- [illegible] յանք զԿաթուղիկոսն զի արձակեսցէ զնա 'ի դալ Ջու- [illegible]; և բառ ու խոտին իւրոյ մնալ իբրև պարզ միաբան 'ի վանս [illegible] առանց միջամտութեան լինելոյ յա և իւրէ գործ առաջ- նորդութեան ։

Հաճեալ վեհափառին ընկալնու ի նմանէ յետակար ուխ- [illegible], առ յոչ կարելոյ տալ պաշտօն եպիսկոպոսութեան՝ թոյլ [illegible] գալ, որպէս և նովին օձով մեզ գրեալ նորին օծու- թեան յատուկ կոնդակաւ ։ (տես ատեա է տեղ,) որոյ և 'ի ժամա-

(1) Առաջնութիւն և անհաւատ ... , բացափայլի վերոյ գրութեամբ, [illegible] ժամանակաւն ձամարտակէր զանձնէն զոլ մի միայն իմաստուն ի համօրէն [illegible] Ջուղայ ։

նիլն Հուզան՝ երկոտքին նախապատուելոյ պատկերացն, չնորհացն ՚ի կենդ որոյ զծախս մեծութեան պատուոյ երկնաւոր թուանաց՝ անկեալ ՚ի միջոց երկուց քահանայից, որ հանդերձեալ օրհնել, թէ և յաւել ՚ի մէջ զի պատուեալ համարեսցի մեր ի թէհրան, քան զերկրորդ թուականօք շահեալ էին զինքն, բայց բոլոր մտեալ ՚ի քաղաք ամենայնիւ Մարտիրոս ծառային՝ բերելով ընդ իւր յեղյեղմանէ անտի, կամ եթէ յայլուստ բերէ՝ ինքն խմանայք ։

Արդարև ոչ սակաւ խնդութիւն պարծանաց զնգուն է մեզ մեր՝ այսու մխիթարեալ երախտեօք առ հովուիր ծնողն մեր. եթէ մխիթարանն չէզէր մեզ ողջախոհ և զգաստութիւն, քանզի կանխաւորակ խնդրեալ ապաշխարութեան մաքրել զհոգիս ոչ միայն կացոյց զինքն յաւէտ մեծահամբաւն օրինակաց և տաճարին. յանդիմանութեամբ, այլ և մեզ մխիթարութեամբ և ամենայն ՚ի մարդիկ, յորժամ մտեալ երկիւղածք և կարգաւորութեամբ ամենեքեան ՚ի ձեռն ծառայութիւն հրապարակաւ զիարդ նորա ՚ի ձեռնադրել զոմն անձին ՚ի քահանայութիւն, ոչ միայն պատուական համբերութեամբ երախտիսաւոր բարեպաշտութեամբ, այլ և ծառայութիւն չարչարանաց ծանր, արտասուելով և զանձինս ՚ի պաշտօնակցութեան մեծահամբաւ ՚ի Գէորգ հայրին ։

Յեղանակաւ ՚ի միում գիշերի ձեռնադրել զերեքեան ընծայս ՚ի վաղիւ անդ, որք եղեն, Միկողայոս տէր Յ. Աւետիս Յովհաննէս, Մարկոս (ծառայ) և Ստեփանոս Յովհաննէս (Ճօրջիտ) — որոյ ՚ի լուր եղև առ եպիսկոպոսն ՚ի հայրն. զինչ այս խորհրդաբերութիւն, զզուական արտասուօք (1) անմեղաբար զինքն և տայ զարդիւն յուսահատութեան պատճառ ծառայութեան իւրոյ և ամենայն արդարոց անձին րոյ կարդալ: եթէ այլում նուաստի անկցի ՚ի պաշտօն նուիրութեան ։

Չև անցեալ աւուրց բազմաց ՚ի վերայ, լուաք զի կոչեցեալ զեպիսկոպոսն յընթերս ՚ի թագն Թաւրիզու Զօրավարու

(1) Աւագն արտասուաց Եպիսկոպոսն՝ լցեալ հայր մեր, ծառայէր առ կամեր, կամ յորժամ աղօթէր ։

[illegible]

(1) [illegible]

[illegible]

Յայնժամ Ա. Եպիսկոպոս Պաղտասարեան, (Տանդուց-
Քոչը) այր ընտրեալ, բանագէտ, փորձ առեալ, քաղաքա-
կան և գործունեայ, յուէտ զօրապետն վաշտուց մարտնակա-
նաց՝ քան անդորրութեան հովիւ հոգևոր — արդ եթէ զճշմարիտն
ասել ոչ վասն մարդահաճութեան յաւելլում և ոչ սակս
[illegible] պակասեցուցանելով ինչ՝ սահմանի միայն պարծանս
[illegible] Ամուսիկ՝ հանի տղատեցի զժողովուրդ իմ յեղիպտա-
[illegible] վտանգէ կորստեան՝ յեկուզանիցն ամենայն պարսից.
Քանզի ի մեռանիլ Փաթալի շահ արքային պարսից յաջ-
որդն քաղաքի, ի Չոփղասար անուանեալ փայլար ա[illegible]
[illegible] որ ընդ արևելս, յորժամ բազմացեալ անթիւ թագա-
[illegible] զնդօք եկուզակօք յաւարի դքաղաքն գործէին. սա
[illegible] նոր Յեսու Աղասալար զօրու ժողովրդեան՝ տայ նախ
[illegible] զզինուոր արքունի փողոցայ, [illegible] ելու-

(1) [illegible]

տանից Ջուղայ, երկրորդ՝ կարգէ զպաշտօնեայս 'ի վերայ և հրամայ
ան վեհեր ընդդիմահար մատուցանել զյարձակողս 'ի վերայ
տալով և նոցա բաւականին զինամթերս, հրացան, վառօդ
սուր եւայլն, և ինքն անքուն հսկողութեամբ տիւ և գիշեր
շրջէ 'ի թաղէ 'ի թաղս, քաջալերելով զամենեսեան՝ ի մի սիրտ
հոգի, այսպէս ահ յարտաքին թշնամիս արկեալ՝ ոչ ոք վս
տահի մերձիլ Ջուղայ, որ և միայն զերծանի յախուռն յար
ձակմանէ սրիկայից, մինչ Մահմատ շահ թոռն Փաթալի շահ
կալեալ թագ ընդ գլխով, կարգադրի իշխանութիւնն
զայսմանէ լինել քեզ ճառէ Մ. Պ. Թաղիադեան 'ի պատմու
թեան իւրում պարսից, եթէ կամիս՝ անդ տես, յէջս 185-

Ոչ ինչ օտար 'ի փորձոյ տանս մերում ազգութեան, թ
բարերաց ապարանն 'ի տրի ասուր՝ երբեմն յանձին իւրում սեպ
հականէ զվտանգ, որպէս տեսեալ 'ի սա, զի Յովսէփ Յա
կոբաս վարդապետս որ առ ժամանակաւն և զկնի տարեալ զպա
տիւ մեծարանաց 'ի համօրէն հոգևորականաց և ժողովրդականաց
եղելոյն, չսիրէր կեալ մնալ 'ի վանս, այլ յօժարէր տիւ և
գիշեր մնալ յարտաքոյ վանաց՝ 'ի տան Մէր խաթունի, աղ
Գրիգորեան քեռն, (1) ուստի և պատգամս յԱռաջնորդն յա
ճախել 'ի դէպս իրաց և խնդրոց։

Դժպհի և ապօրէն երևեալ Եպիսկոպոսին այս եղելու
թիւն՝ բազմիցս խրատեալ զնա, թէ չէր վայելուչ աստիճա
նին՝ զոր բուռն հարեալ էր, այլ պատեհ մնալն միշտ ընդ
իւրոյ 'ի վանս, առ բարւոք խորհրդածութեան լուր նոր
'ի խրատն անճահաճոյ, պարտաւորէ զեպիսկոպոսն վարել ի
տութեամբք և օրինօք ; 'ի միում աւուր տարաժամու տայ հ
կանել զդրանդակս վանաց, որոյ 'ի լուր մինչ խանել խա
հասարակութիւնն 'ի գլխել զպատահարն, (2) ասէ ցնոսա
պիսկոպոս՝ Յովսէփ բարեկամն մեր ննջեաց, երթիցա

(1) Ընչաւականութիւն եղբայրութեանն առեալ, ոչ 'ի հօրէ և ոչ 'ի մ
այլ 'ի մօրուէ, զի յերկրորդի ամուսնութեան Աղազարու հօրն ընդ մօրն Մէրխ
թունի ; եղբայր և քոյր էին 'ի միջի.

(2) Ի հնոյ առի զայս սովորութիւն, զի առ շփոթ իմն՝ հարկանէին զանգա
'ի տալ ամենեցուն զգուշումն ; թէ պատահեալ ինչ նոր.

զարթուցանել զնա, ելեալ բազմութիւն 'ի տուն անդր, կալեալ զձեռանէ Յովհարդէին տան, երթիցուք 'ի տուն հօր մերոյ՝ յոր կոչեցաք, որ ոչն լսէ ամօք բանիւ՝ հարկ նմա խրատելս, և այսպէս անարգանօք քարշէ ածէ զնա 'ի վանս։

Լսեմք թէ այս ոչ ըշտեմարանեալ 'ի խորշ սրտի յամեցին՝ 'ի դիպող առնու զվրէժն, 'ի ձեռն Սեթայ ծառային առաջնորդի, որբացանելով նմա որձաւ զմահապարտ, որով լեալ նորա բաժակին մահու դառնութեան, յամի տն 1836, նչ տէգնապէր (ասէ) նա ուռուցեալ որովայնաւն 'ի մահճի, առջէմս ամենեցուն կարդայր, ժողովուրդ իմ՝ զի՞ արարի քեզ, որ 'ի սմին տառապելութե զիս հատուցեր (Միքեա, Զ.) փոխանակ չար ընդ բարւոյ հատուցանես — ժողովուրդ իմ աստուծ՝ ոչ առ ամենեսին գնէր միտս, յորժամ գխօսէր զանմեղութիւն և զցաւակցութենէ բազմաց, այլ ասէր առ ամենս՝ յորոց էր զաղէտն դառնագին։

Այնի սա այլ ևս շնորհ իմն յիշատակի, (Բէղէր այծս ուշ ուէ) այն է երկերիւր թումանս (թուփէթ) շնորհաբաշխութիւն ընքունս դրան ամ ըստ ամէ 'ի վանս, զոր 'ի հաշուոյ դիմոււանէ հարկաց Ջուղայ, անցանէ 'ի հաշիւ վանաց։

Ի մեռանիլ սորին, Թովմաս վարդապետ (1) Նուիրակ իւր դարձեալ 'ի Հնդկաստանայ 'ի վանս առատ տրովք, պարգև յիշատակօք ոսկեայ արծաթեայ, զառնաւուխտ զգեստիւ՝ և այլ իրօք, նաև յատուկ մին սար արծաթեայ սպասուք սեղանոյ կերակրոց, դրդալ. պատառաքաղ, ափարան ոէյի՝ կաթն աման, շաքար աման և այլն, իբրև 2000 Ռուփոց գնոց, զոր տուեալ յատուկ 'ի պէտս առաջնորդարանի վանացն, զորս իւրացուցեալ եօթն եկի արկեղօք ելանէ յԷջմիածին. պաշտպան ունելով իւրոյ ինքեան՝ զՄկրտիչ տէր Սարգիսեան առ ժամանակաւն զօրութիւ իմամ Ջօմայ դենպետի՝

(1) Նշանն Եպիսկոպոսին 'ի Ջուղայ, առնու զսա ընդ իւր իբրև սարկաւագ, յանուանէր Աղէքսիանոս, 'ի ձեռնադրելն զնա վարդապետ վասն առաջնորդին Նուիրակ փակէ զանուանն Թովմաս — Յամի տեառն 1839 ընդ Խաչատուրոյ կրկին վերադարձեալ 'ի Ջուղա՝ յուսով նպատակին առաջնոյ, որոյ յաջողեալ՝ վերադառնայ կրկին յէջմիածին։

ունելով արիութիւն մծ. , ամէնք և զոր ախորժէին . չէ ած յերկիւղէ զխմազիր նմա , ուստի արտաքսեալ Թ. Ս_արգս պետի զ ծերղմնակալութիւնն անխիղճ և ան վեհերս . Թեր ւատ իցէ կատարումն զխմանակն քանզի ցՍա . փայլա Հօտանէ դէմ , պատասխանեալ , մեղեխն յինէն է :

ԺԸ. — Խաչատուր Բ. Եպիսկոպոս Վաղարշապատցի , ա անգրագէտ , ան նենգ , ան փառասէր , ան հեմբեր . և ցասկ յոյժ , որ իբրև չետ երից ամաց վարչութեն՝ մասնէ ՚ի փորձ ենչ . զի Գուզզիացի ոմն (Տոննոյ Bozza, անուն) ՚ի Ջուղայ յար ցանել կամեցեալ դպրոց մի ՚ի գիր և ՚ի բարբառ ազգին իւր և այնու որսալ զմանկունս հայոց ՚ի գառազեղ պապականութ օժանդակ ունելով ինքեան՝ և զանեղացի Յովհաննէս տէր տէ եան լաթին վարդապետ , և զպապական Գ. Եսայեան Մուսայ որ յարքունին Թէհրանայ :

Ընդոստ եկեալ Եպիսկոպոսին սմա , ոչ կարացեալ ա նանել , ոչ միայն նախասացեալ պատճառաւ , այլ և միաբան վանացն չէին ընդ իւր . ուստի ՚ի Թէհրանայ քաղաքեալ յԷջ միածին , և անտի բերեալ հրաման եպիսկոպոսին յետս յԷջմ ածին դարձուցանելոյ , որպէս եղեւ իսկ պաշտօնէիւք ար արքունի , որք եկեալ անարգաբար վարեցին զեպիսկոպա ՚ի Թէհրան , և անտի յէջմիածին , յամի տն 1842 . (1)

Իդնալն սորին յէջմիածին և ՚ի դատին հոգևոր յատե նի տեղւոյն՝ արդարանայ , և վճռի վերստին ՚ի վերադարձ որոյ ՚ի լուր , Թորոսք խան հայ ազգի ոմն արծաթագործ ա քունւոյն Թէհրանայ , գրեալ առ կառավարութիւն Էջմիածն արգելու զդարձն վերստին ՚ի պաշտ, որպէս Թէ հաճիր Մ իր Սղասի փոխարքային ոչ հաճի զնովաւ , Թէպէտ ամբաստ

(1) Առակն ասէ . Թէ ձուկն ՚ի գլխոյն լինի հոտեալ — առանց իմն ձիշտ քն պատութեան՝ պատկանին էջմիածնի հայրամայր անարգանօք զեպիսկոպոսն վարել յ միածին , ասկաւ համարելով զվնասն եկեղեցւոյ և անպատուութեան ազգի , որ և հազար Թուման վնասն պատճառեալ այնու վանացն...

թիւն սորին ըստ ամի սուա և ՚ի թշնամանօք . բռնորում
կողման միջոյ նախատէր նմա վասն ունելոյն ՚ի տան կին
զանիկ , առկայն պատկանաւոր յոյժ , զի վերադարձ նախ-
այր ՚ի նորայ սատարէս խռովութեան ընդ հակառակորդս
, մանաւանդ և յառաջնին միաբանեն .

Յանկարծ ՚ի սմին ժամանակի Աշոտ Սպարապետ-
եալ զմեղոր Յակոբայ յաջորդի , և նորա ելեալ ՚ի վանս
Թովմաց ընդ Ստեփաննոսի երիցու՝ քարոզէին զապականու-
թիւն , Հրախառն բաժակաւ մատուցանելով պատարագ ,
և այնա ճանաչեալ և մեռեալ անդ , բայց չիմացաւ թէ
զան արդեօք զէհր քաւութեան մեղաց ՚ի գահէն Հռովմայ՝
որդէն կան ՚ի քաւարանի Սիմոնին .

Խնճէ մեզ սասանօր չխոստովանիլ զակնատես և զանձ-
նորձ անձեղութէ եղեսկապսիս յայամ պատահար , ընդ որ և
պատութեն նորա առ շնորհ խմն ծեսական , այն է խնայո-
ւն կեանք նորա ՚ի վանս անդր , զի յընթացս իւրև երից
մետասական կառավարութեանն՝ ոչ ծանուցեալ ՚ի հա-
նութե , և ոչ դանիկ միոջ փոխանակադիր գրեալ ՚ի հըն-
, այլ հաստութիւ տեղալն այգեաց արտօրէից , և զեւղո
նձմանին շառացեալ միայն , յորժամ միաբանութիւն վա-
նից քան զկնուոյ , այն է Յակոբ , Աշոտ , Գէորգ
են և Յովհաննէս , (1) այնպէս և ծախքն առաւել ,
էմ յաջորդաց յետնոց՝ որք արտաքոյ տեղականի ար-
ից և առաւմոնց ՚ի հնդկաստանէ , և յառօրեկ արձակման
կաց ՚ի հնդիկս՝ սակաւուն սարեկան մի հազար թուման
ք ՚ի գլխու վանաց դիզելով , և կուրուածս վաճառելով ,
րդեօք աչք տեսող . կամ միաք որոնող սարապարտ վը-
այլպախտաց , թուի մեզ թէ ոչ — ափսոս . .

Երբ զոր մեք ընկալաք յանիծապէր զոլառեննէ սորին՝

---

(1) Յովհաննէս Վարդապետս այս՝ կրէր զանուն Կիրակոսի . Խ . Եպիսկո-
պոս իւր բերեալ ՚ի Ջուղայ և ձեռնադրեալ . փոխելով զանունն Յովհաննէս ,
քաղաքոց գործոյ անարժանեաց՝ գնոյ յէջմիածին . և լինի եպիսկոպոս , նա և
վանօքն տեղւոյն . առլեննեան՝ վերադարձելով զանուն իւր — ՚ի պայծառ ծառա-
յ , և աշակերտօք՝ վարժապետն , առ Աստուածաշունչ Գրոց . .

զերեզմանաւ միայն բուժելի, առ տարաժամ մահուամբ ամուս-
նոյն մերոյ, որ գոգչիր զոհ եղեալ ան գթութեան սորին, ...
ներքին վատ դիտաւորութիւն, այլ արտաքին ցասկոտ և ան հա-
երբ բնաւորութեամբն այսպէս.

Յովհաննէս Մ. Զօրաբ եկեալ ’ի Մադրասայ, ուսե-
լով պատուիրանագիր ’ի տանէ Սեթայ Սամեանց, որպէս զի Ա-
մենափրկչեան անուանեալ, (1) դպրոցին Ջուղայ՝ յանձն առնե-
ի դաստիարակութեն նորա, յամսեան յունվարի՝ յորում սա-
մածեալ զերկրաւ, և ծիւն անկօպար տեղայր յերկրի, յառա-
ւօտու միում կոչէ սա զմեզ ’ի գնալ ընդ իւր ’ի դպրոցն՝ ...
’ի կարգադրել զոր հարկ, բայց ’ի սմին ժամանակի տարաբախ-
ամուսին մեր յառն երկանց ծննդականի՝ ոչ կարացեալ մեր գնալ
ազդուամբ տուաք արհուոյն խնդրելով զթողութի ’ի նմանէ.

Մլ. տեսարանիս յեղակարծ, զի ինքն Եպիսկոպոս (Ֆիլ-
[illegible]) ընդ դրամբ տան մերոյ ցասում-
մեծաւ զօռ և գոչիւն արկեալ, զինչ՝ ծնուցիչ ես դու առե-
նլ նլ բազմեալ ընդ կանայս, զարհուրեալ իսկ ծննդականն
աղաչէ զմեզ կատարել զհրամանն, մեք յոտս նորա աղաչեմք
հայր՝ բուռն է ժամանակս, չէ՞ք ’ի տան մերում արտաքոյ մօր
օգնական ոք, թո՛յլ արա ինձ այսօր ’ի կոչել զընտանիս ...
զծնուցիչ, ’ի վաղիւ երթիցուք ’ի տնօրինել զոր հրամայեսդ

Ո՛չ—ո՛չ կրկնէ, ան շուշտ երթիցուք այժմ. Ճարահատեա-
մնացաք զտուն՝ և չոգաք զհետ, ընդ երեկս ’ի դառնալ
’ի տուն՝ գտաք զծննդականն ’ի դող սաստիկ, որ ցրտահարեալ
էր՝ և զրաւեցաւ ’ի կենաց յետ երից աւուրց.

Զև անցեալ եօթնեակ մի ’ի վր, այն ինչ արբեալ մի-
ազով դառնութեան չիմանայաք ինչ, հանէ ’ի գլուխ մեր հր-

---

(1) Դպրոցն Ջուղայ յանուն Ամենափրկչեան. հաստատեալ յամի տեառն 18-
առ ժամանակաւ Յովհաննու եպիսկոպոսի, քան հազար ռուփեաց կտակեալ դրամ-
Գրիգորի Սամեան. ([illegible]) զինի ...
մինչ փոխեցաւ յանուն Սամեանց, փոխեցաւ և միջակ դպրոցին յանաջողն կոյս, ...
պէս և հանգամանք տան Սամեանց. որով ի կորուստ մնեալ և դրամն. առ ճիշտ ...
զեկուցիւն բանիս՝ կարդա՛ զմիծաբանական տեղեկ համապատասխանութեան
հանգուցեալ Թ. Եպիսկոպոսի ընդ Յովհաննու Մ. Զօրաբեան, տպեալ ’ի Կ-
...թա ’ի տպարանի Միսիոնարաց, յամի տեառն 1858.

...ւէրակ Մահմադ շահ արքայէն պարսից , որ առ ժամանակաւն ...կայր Սպահան , և զարս երկու 'ի դասուց Հայ գիտնականաց ...ընտրեալ յառաջնորդէն վանաց , սա մին զմեզ , և մին՝ զյա- ...լորդ Յակոբոս վարդապետն նշանաւորեալ , որ թէպէտ այր ...հանճարեղ և գրագէտ , սակայն 'ի բարբառ մայրականին տար- ...ամ՝ թող զպարսիկականին , եղեալ յոտս արհւոյն արտասուօք ...պաղատեցաք զթողութի , բայց ոչինչ կարցին ընկալաւ 'ի խիղճ ...ուր , այլ յաւէտ ցասուցեալ՝ երթ առէ զբացասականն թա- ...գաւորին ծանն , զայսմանէ առարկայէ խօսիցեալ մեր կանխաւ ...ճառէն Յովհաննու Ճգնազգեաց վարդապետի , տես երես 4 , ...ի կարգս զ քերթածս՝ որ 'ի ժամանակին մեր յառեմնէ թագաւո- ...րին՝ առաք յօրագրի մերում .

---

(1) Զանցս այս ոչ յայլ միոս բերաք առա , քան ի առաջ զինել ամենեցուն , ...ը անաքանդութեան և կորստեան մերս պատճառ՝ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ , ...ջին խել պիտակ առաջնորդք՝ յիսկզբանէ ցկատարած . մե՛ղք մեծ յարու- ...ց զնոսայն 'ի պաշտօն սրբազան .

ՀՐԵՇՏԱԿ ՀՈԳԻԵ ԱՌ՝ ԶԻՄ ԶՈԳԻՆ ԵԿ ԱՌ
ԳԷԹ ԱԶԱՏԵՑԱՑ ԻԳԱՀԾԱՑ ԽԵԼԱՌ.

Արքայ երկնային՝ տիրող ընդհանուր .
Դու ամենատես՝ դու յամենայն ուր ,
Քեւ եկի յաշխարհ՝ քեւ կալնուամ բաժին ,
Զախողակ բաղդիւս՝ զոր ինչ տա բերին .

Ունիմ 'ի բերան՝ իրաւանց լեզու .
Ի բողոք ընդդէմ՝ ելից ահարկու .
Տալայ և տանեմ՝ զոր ցարդ ինձ պայգ .
Քոյին տեսչութիւն՝ յիս դալ տեղացին .

Քոյեմ արարած՝ քոյեմ գործ ձեռաց .
Քոյեմ պատուական՝ տուրք արեամբ գնած ,
Քոյեմ ծառայ չար՝ զոր ինչ և իցեմ ,
Բաց ի քէն յայլմէ՝ կանգնիլ ոչ գիտեմ .

Յատուկէր այն հուր՝ զովարար շնորհաց ,
Ցանձնաւոր երիս՝ երկրի Հրեշտակաց ,
Ի բաբիլոնի՝ բոցաբոյլ հնոց ,
Ուր ՀՈԳԻՆ ցօղէր՝ անմարմին ոգւոց .

Յատուկ է զոր այժմ՝ 'ի մերում դարու .
Ահեղ դարձուածովք՝ զիւր շրջան առնու ,
Ի հուր և 'ի ջուր՝ տարերօք ահեղ .
Մերթ յայս և մերթ յայն՝ խորհրդով մեղմես

Երկոքումբք անհաշտ՝ թշնամեօք 'ի պար ,
Զի մրգ ան վլթար՝ քնարից ըղ լար ,
Մուսայից երկնի՝ միայն Ձահաւոր ,
Զերգ ըստ արժանւոյ՝ ներդաշնակաւոր .

Այլ քեզ փառք ով տէր՝ բիւրից բիւրաւոր ,
Գործողիդ հրաշից՝ յատեան զօրաւոր ,
Ի կերչէ բղխեալ՝ կերակուր քոյոց ,
Ան զօր ծառայից՝ յաղթութիւն հոգւոց .

Այպէս կրկնեմ յիս՝ նոր կաթիլ շնորհաց ,
Անդր ի զովացումն՝ ցաւագին կենաց .
Թէ ոչ 'ի հովտէս՝ քո սուրբ յօթևան ,
Գոնէ վայր որիշ՝ յանդորրու կայեան .

Օգնուած զօր տեսաք մեք ի վիճոյ անտի օրինաց ընդ հրէ-ութ' այս է, զի Մահմուտ շահ. խաւարի. հրամայեալ զամենայն [illegible] զործիս հանել հաւաքել ի քաղաքացւոց. արձակեալ [illegible] յարձակումն 'ի տանէ 'ի տուն, որպէս և խումբ մի արև-մտից ի Ջուղայ. յաւուր մեծի հինգշաբաթւոյ.

Եւ ինչ գործէաք զնշխար այլ պատարագին յեկեղեցւոջ, [illegible] եղեկողոն հեռացեալ 'ի տեղ մեր հանդիստանայ, զի է քեզ որ-[illegible] (ուէ) ձևալ անհող, առաւ եկեալ Եթմբրարոց 'ի վանս, [illegible] 'ի սրբոցն զառնես ժողովրդեան մի առ մի, յուշ ած [illegible] զօր առնիմք ունի թափանցել ի հասարակութեան, զի [illegible] բառնան զհարցանս և զսուրս, այլ և զանկեալն ընդ-[illegible]. մնացուանց և Օտարի մեր օր ուրախութե' փոխարկի [illegible] և 'ի տրտմութի, եւ' թող զպատարագ քո, և փութա [illegible] պատարագն' որ հայի 'ի փրկութիւն հասարակաց. զի այ-[illegible] հանճ Եւստած.

Եծեալ զմեզ ի վանս, կոչէ զերադէրն պարսից, (Մօլայ Աէւ) [illegible] գերել զաղաչանս առ Նասրօլայ խան տար քէշիկչի բաշին, (...յանձն եղեալ չխարալան գործոյ) կոչեալ և զպարոն Շա-[illegible] Մարդիս. հրամայէ երկոցունցս տանել զգիրն առ [illegible], և Ջանալ ի և իցէ հնարիւք (գոնէ և չոլատօք) տալ [illegible] զհրամանն, որպէս և եղաք խորհրդմանէ հարկին.

Այն այս Շահազար' այր հանրածանօթ ճարտարութեան և [illegible] մեծամեծաց պարսից' և խոկ ընդ խանին, մանա-[illegible] և համարձակախօս ընդ ամենեսին—ի մատուցանել զորս [illegible] և զայս, Թաղաւորն հրամայեալ է տանել զզէնս 'ի քա-[illegible]' որք սպառազմեալ 'ի քանի ամաց հետէ գործե-[illegible] մահուանս անթիւ. խոկ հայոց զէ' որք են երկիւղած և հլու [illegible] — ունտի անկանի քեզ Թողուլ զՋուղա, ընդ [illegible] բան սրտմտեալ խանին' տաց մերժել զնա յատենէն [illegible], և զայրագին դիմօք տաց ցմեզ. Եւ ծանն խնելո [illegible] չէ ինչ մեծ ամն' քան զմեր զենացեաց, որոց օչ [illegible] նորոգեմն.

Յարտաքս եկեալ չտեսաք զՇահազար, որ ի բարկութէ [illegible]' դարձեալ էր 'ի տուն, մինչ շուարեալ և մեր 'ի պատա-

Հայրն. ազդեաց Հոգին սուրբ՝ դիմել յայն հանդէպ Մ[ազա]
եպարքոսի. թերևս 'ի նմանէ հնար իցէ. սա 'ի տեսանել
զմեզ՝ ընկալաւ յինքն սիրով, և զկնի իմանալոյ պատճառին,
թէ պատկերք է աւուրն մեծի հինգշաբաթու (ըստորում ծանօ[թ]
մերումս օրինաց, որպէս կանխաւ ևս առացեալ) վայր մի ձ[ա]
լռիկ՝ ապա ասաց, թէ պէտ ծանր է խնդիրդ. սակայն տաց քե[զ]
ծառայ մի (ֆառաշ) 'ի տանել զքեզ առ Թագաւորն, երթ մա[տ]
նեա զաղերս քո՝ եկից և ես զկնի քո ։

Տեսեալ առ Թագաւորն՝ գտաք զնա 'ի քուն, և մինչ ա[ր]
թնութեան սպասէաք եկն եպարքոս և ած մեզ առ Թագա[ւ]
որն. սա նայելով զերեսս մեր՝ ասաց— (չէ խօշ) եկեալ ե[ք]
'ի խնդիր պարգևին (ինւայէ) զոր խոստացայ քեզ յաւուր առա[ջ]
կութեան ընդ հրէայս, ոչ Պէքլէ (1) ասացաք. այլ եկեա[լ]
եմ 'ի խնդիր ընդհանուր իմն ողորմութեան, որ հայի յ[ա]
զուտ տառապեալ հասարակութի մեր՝ այս է, ջուղայ յե[ր]
կոսին լերան՝ ունի այգիք և անօրայք. ուր և անպակաս ա[ռ]
գազանաց. զի եթէ չիցեն քան մի ժանկհար հրացանք ի մէջ՝ ա[ն]
հնարին է կեալ և ապրիլ ապահով. աւասիկ զօրք արքայ[ի]
եկեալ պահանջեն զայնս՝ յայսոսիկ աւուր զատկականի մերու[մ]
թող ողորմեսցի ուշիմութիւն ձեր մեզ և գթասցի, տալով միջ[ն]
աղօթերայ միշտ վասն արեգակնափայլ ձերդ թագաւորութեան

Պարձուցեալ թագաւորն զերեսն ցեպարքոսն ժպտմամբ
ասէ. զինչ արասցուք, այս 'նր բացեալ զբերան իւր. անդ է
լսել զվարդապետութիւն նորա 'ի վերայ հաւատոյս՝ և ծ[ա]
սականի արարողութեց մերս հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ոչ միայ[ն]
'ի վեր քան զկար պատւ պապին մերոյ՝ այլ և բուն վարդ[ա]
պետաց մերոյ, իբրև ժամու միոյ խօսելոյն զկնի. առեա[լ]
թագաւորին 'ի ձեռն կտորիկ թուղթ մի՝ իւրով գրչաւ գ[ր]
ղնեբրումն, ըստորում գրագիր անդ՝ և ոչ ըստ ... սովորութ[եան]
տալ կնքել եպարքոսին և յանձնէ մեզ, երթ ասէ ուրախո[ւ]
թեամբ կատարեցէք զՕ[ր]ատիկ ձեր աղօթս առնելով և վասն մեր
և մեր երկրպագութեամբ ելեալ անտի դարձաք 'ի տուն ։

(1) Պէքլէ բառէ՝ մեկնի կոչմ աշխարանի, որ և ածական պատիւ նու[իրեալ]
թագաւորաց ։

[illegible] Մեր 'ի վանս՝ գաւ. կայք ամենալուսաւորին սկսեալ,
[illegible] յերկնից [illegible] գործոց 'ի մասն
[illegible] եւ ծառայի, [illegible]
[illegible] Ջուղայու ոչ միայն 'ի նիւթական [illegible]
[illegible] եւ կաղապարս [illegible] ընչից—այլ եւ
[illegible] եւ 'ի մասնաւորական շարաշար կերպ, այն; որ
[illegible] զմեզ զարթուցանել դհառաչանս 'ի խորոց սրտէ, թէ
[illegible] մինչ [illegible] թագաւորութեան հարթեալ 'ի Հնդկաստանս, եւ թէ [illegible]
[illegible] մինչ հաստատեցաւ ընդունելի յաղխական ընկերաց,
[illegible] յանձնառուն, թէպէտ պարծանք մեր այսպիսիս, եւ
[illegible] անհնարին լիցին՝ այնքան գործոյ, եւ [illegible]
[illegible] զբաղման ոչ [illegible] ազդեալ.

Արդ ընտանեաց 'ի տեղիս տեղիս խաղացեալ զՋուղայեցւոց յա-
[illegible] հարկ [illegible] եւ զբազմաբարութիւն [illegible]
[illegible] եկեալ 'ի Մադրաս, ուր եւ հրահան-
[illegible] Հրամանաւ [illegible] վանաց Ջու-
[illegible] 'ի Փիլիպպոս [illegible]
[illegible] Մադրասեա, եւ 'ի դիմաց Ջուղայ վանաց կարգէ
[illegible] Հնդկաստանի, հաւաքեալ զառաջս բաւական [illegible] յա-
[illegible] յաջողութեան ժողովրդոց, տասն հազար [illegible]
(որ [illegible] 10,600 [illegible]) [illegible]
[illegible] կառավարութեան [illegible] Ն. Երեղեցւոյ,
[illegible] մինչ ցայսօր՝ եւ որոյ [illegible] չորս [illegible]
[illegible] ըստ ամի [illegible] վանքն, քանզի [illegible] վանաց
[illegible] բերեալ [illegible] եւ ոչ յա-
[illegible] 'ի ձեռն ընդդիմութեան [illegible] տեղւոյս: (1)

Ի վերադառնալն [illegible] 'ի վանս Ջուղայ, ընտրեալ [illegible]

(1) Յամի տեառն 1844 'ի գալն մեր աստ [illegible] ընդհանուր Նուիրակ վանաց [illegible] Կալկաթա, լուաք զբանն վանաց ընդ գրանց եկեղեցւոյն [illegible] կալուածս, [illegible] եկեղեցին [illegible] վանաց [illegible] Համբարեալ [illegible] եւ [illegible] եկեղեցին [illegible] վանաց, [illegible] եկեղեցւոյ [illegible] Համբարեալ [illegible] վանաց [illegible] մինչ ցայսօր [illegible] վանք.

տասանց զօրաւոր մանկագնդեամբ ի Հալպայ ել՝ 'ի Պլանուն. եւ զոլ նորա ունելով եւ հանդարտէր. Ն մեծամեծ ցեղայունս իւրեւ ջնջելին հիկնեք՝ յաղթել մեծարել, եւ ընտրել յաղթութենէ ի կառ վարութիւն վանաց. որով եւ որդեմուրթե իշխեցոյ 'ի զանհարկու

Յոյժ էին ժամանակ կամեցեալ առըս զգուշանմէան եղեւ կող ուեթեան եւ առաջնորդութեան վանացն, քայց եւ ոչ կամեցեա կեալն ընդ իշխանութեամբ առաջնորդաց, որչափ փոյթ եղեւ նորա յաղորդական արտօնութեան իշխող զօրն ամենեցուն, դնել ըստ կամս անձին, այլ 'ի դիպելն ներհակաց ինչ մերթ այսու՝ եւ մերթ այնու հարթէ զմիջոցն, ըստ պերման ժամանակին.

Առիթն վերջնոյ որ պատառեաց զքօղ հնազանդութեա նորա՝ որպէս ցուցեալ եղեւ ք—Ա. 150 թուման պահանջ վանաց 'ի հաշուոյ ծախս արարուածն որ յինքն մնացեալ՝ յանձն առ չլինէր վճարել—Բ. պահանջ Աւետ Օդաքարեան՝ ընդ ա ամուսնացուցեալ զՄերխաթուն քոյր իւր, 500 թումանոց զորմէ ասէր յընծայս լինելութեան իւրոյ ի Թէհրան, բայց ե զփականս անձնէի իւրոյ տան, եւ առեալ անտի զարգերշներ զանօթս ոսկւոյ եւ արծաթոյ, ընդ քանի մի զառնացուցանելոց մ ծաղնոյ եւայլն—Գ. Այդէն 'ի չարաշու թաղի կալուածք ան Հայրապետի՝ որ ունկանէր ժառանգութիւն երկուց որդւոց որոց մին՝ տէր Գրիգորի ամուսնոյ (քեռն) Մերխաթունի, միւս մին՝ Սահմանեանի, վերջինս այս զիւր զէս բաժին վա ճառեալ կալկաթա Մ. կրտիչ Յ. Կիրակոսին, որոյ 'ի դա ջուղայ վաճառական վաճառագրովք պահանջէ ըստ օրին Ն Մերխաթունէ, որում եւ ընդդէմ ելանէր Յակոբոս Յաջորդ

Երեքին սոքին իրաւունք հարկեցին զնա դիմել 'ի պաշ պանութիւն Պապական Դեսպանին Ռուսաց որ ի Թէհրան յարիլ 'ի պապականութիւն, եւ այսպէս 'ի գլուխ եհան զ ցումն, միայն Աւետ Օդաքարեան հրամանաւ Մեծի Դեսպանա տեղւոյն ընկալաւ զՄերխաթուն կին իւր, որ չկամէր թո ղուլ զերդումն եւ գնալ բնակիլ ընդ առն իւրում.

Ի հանդերձանս չուելոյ մերոյ 'ի Հնդիկս, յաւուր միում ա

...ն մեզ. նախ ՚ի խորտակել զմեզ ։ Թէ չէր, անկ Թագաւոր
...ին որդւոց մեր, ՚ի յոյժ մեծութեան՝ ընդ պաշտպանութեամբ.
...ք ծերութեան, մանաւանդ անկեալ չամենայն, զի կարօտա-
...ալիցս նայիր (1) երկիրօրդ յառաջ նշանակել մեզ խնդիր,
...կ՝ այնէ, միջնորդիլ առ ասպետն. Յ. եպիսկոպոսս,
...զառամեալց հայոց ՚ի վաղնջուց ՚ի պատիւ իւրոյ անձինն, որ
...և մեր միջնորդել՝ յանձն առաւ չերթեալ եպիսկոպոսն, Թեր-
...երկիւղէ անձին իւրոյ։

Որպէս քաղաքացիք մեր կեանք առին զՅակոբայ զուգելի յոյժ,
...հէ, հեզ և քաղցրաբարոյ եւ երկիւղած ի յայս, բայց նա
...ղէ և ախորժելի, զհրաշափառութիւն իմաստակի և պատկա-
..., բայց անկանոյն ոչ այնպէս, աւաղ սա է յառաջ որ քա-
...րութեամբ որ է զմարդ ՚ի հաստատ միտ հանճարոյն,
...՚ի վերայ այսր միտ՝ մինչ էր և անզգոյշ ՚ի վնաս ջուղայ և
...ելի յոյժ յոյժ։

Մանաւանդ ...երէց՝ զոր ՚ի վերադարձի ընդ սա խօսե-
...ակերտ էր սորա՝ վարժեալ յուսումն բաւականին, ուս-
...և զբարս համեստ՝ նախանձելի դասու յաչս դասակից
..., որով վշտացեալ մանաւանդ և չաճեցեալ զխրատունս
...անի՝ ոչ յեպիսկոպոսէ ընդ որ քանիցս բողոքեալ, և
...անդամապաշտ և անարդարամիտ ժողովրդոց Թաղին, ելեալ

---

(1) Աղաչեմ մեք վասն այսր համբաւաբերին խորհրդոյ նորին՝ միշտ ողորմի կար-
...ութեան, սակայն չզիտէր նա զնկրքինս մեր՝ Թէ քանի զզուեալ և վշտա-
...օրէն գնացից առաջնորդաց, որք շքանշանաւ Ռուսաց առեալ՝ յայլ
...րէին եանէ, և զհպատակս իւրեանց՝ ըստ գիրւոյ ՚ի կամսն զրեն, ըստ
...նպատակ նեղից ամենայն զժուարութեանց կալեալ, ձրի պաշտօն
...ան տուր. վասն այս կամ այն ինչ խնդրոյ՝ պատճառս տուր առ
...և քաղաքացեան, ՚ի վերապատուելւոյ բեր մեզ չոյ, շաքար, այս ինչ և
...լուսաւորեալ ՚ի մուրհակ մերս պարտուց ՚ի վաճառականսն, բեր մեզ զղը-
...մագ, փող տուր, գինի և ցքի տուր, զկարասիս տան քո յաղձապակի.
..., բաժակ մինչ անզամ զվերմակ և զանկողին, զի հիւր
... մեզ, ունիմք պակասութիւն մահճաց և այլն, նաև ՚ի տալդ՝ յետ մի
..., քանզի զուք շատ ունէք, որոց ընդդէմ եԹէ ներհակութիւն ինչ լիցի,
...նոքա ոտնակոխ լիցին ՚ի վերայ, տեսցուք այսու ամենայնիւ Թէ որքան և
... քան զայս ամենայն զմարդիկ, առնեմ մեք տարաց լաւութեամբ
..., և տուաք ՚ի վերայ զաղօԹս մահ ամուսնոյ և մայրնոյ զաւակի մերոյ

Արթուղիկոսաւ, և որում ապառնոյ զգուշանն է մարկթ. Նախա
ձուէ, ափառնեք մեր և ... աչ ... , ... էր լէ ...
ատութեամբ ի հանձրին քահանայս ջուղայու, բայց ... և արդե
յաղգումբր՝ ջատագով իմաստութեան―լեր ան զդայ. և ...
զօր կամիս―այս է ընդալարութիւն արդի ջուղայ որ նեքաղ
ցոյս վայր, ակնոք մեռուցանելով՝ զիմաստուն ման իւրոյ

ԺԹ.—Յովհաննէս Գ. , Եպիսկոպոս՝ Պարսիցի, այր խոր
մանկ, բերա, ան պատկառ, և զուրկ զլխովին ի հոմուական ձր
միայն ճարպիկ ի գիտոս ստութեան, յեղգ ի ճշմարտութիւն
ժիր ՚ի ճոռոմաբանութիւնս, առայգ ՚ի քմակարծս՝ և լ
՚ի ճանաչուածս սքեմին, արագ ՚ի ծանր ծանր փոխառութ
դրամոց, և յամր ի վճարն, անհոգ, անպիտան շռայլ և մծածա
զի եթէ մի առ մի պատմեսցուք զաշխարհապարառ վարս
րին՝ մեծամեծ մատեանք պիտոյանան, թող զոր տաղտկալի զ
մերում և վերծանողաց, ուստի դանց զբաղմօք եղեալ՝ ...
ուք և եթ զառհաւատչեայս դիցուք առաջի, թողլով խ
տասիրելն բազմաց՝ նովաւ.

Ի մտանիլն սորա ՚ի վանս ջուղայ սրօք և բրօք, արքա
պաշտօնէիւք, և ծառայիւք դեսպանին Ռուսաց՝ ցուց
զհանդէս ռռնաւորաց և ոչ հովուաց հօտին ըստ աւետա
նին շնորհաց, զառաջին ցատուած բարկութեան հեղուլ կ
ցեալ ՚ի Կարապետ եպիսկոպոս, զի ըստ ասիցն մինչ ՚ի Ս
հաստան լուեալ զնմանէ թէ օրինազանցութք ընդդէմ գր
ուխտին առ Կաթուղիկոսն՝ ձեռնադրեալ զոմանս ՚ի քա
նայութիւն, գրեալ յէջմիածին և ընկալեալ անտի պատուէր
լանաւորելոյ զԿ. Եպիսկոպոս և առաքելոյ յէջմիածին
զձեռնադրեալս նոր ընծայս ՚ի նմանէ ընկենուլ կարգէն

Երկուց աւուրց զկնի, կազմէ ժողով հոգևորականաց, վա
զառաջեաւ զԿ. Եպիսկոպոս և զնոր ընծայսն, ներկայ
ցուցեալ ՚ի ժողովն և զընդդէմ բերեալ օրէնս ՚ի Թէհրան
անտի, և ինքն շքանշանօք վառեալ զլանջ իւր՝ բազմի յ

...ուա, որովհետ Նախաշաղափառաց 'ի Բաբելոն, հանդերձ զհրա-
...մանեաւ Իշխանին ընթեռնու 'ի լուր ժողովոյն, ծանուցա-
...նեալ եղեալ յաղխաղաղան և ի ձեռնադրելով նոր ընծայման,
...ըստ Զօրաբաբելայ պաղպանձեալ Տաճարին զխոնց կային
...ման կանգուն ։

Մինչ համբանէ չէ ողջակէն. թե զինչ մոլեկը գանել՝
...մանէ զանձնեալ լուռ սատակել զանկ զեղեցկագ յանցա-
...ող, (1) ուր ազատութիւն մեր մանաւանդ և փառաւորութի(ն)
...կի կառավարչի և առեղնադրի վանկի ։ (Տեղնագրիչ ...
[illegible]
...) յառն կաց եալ՝ սկսաք խօսել, զ [...] ամբար-
...ոյ որբոյն Միրսիսի բան հեղինակութիւն մեզ աւ եալ —
...ննեխեալ եա և եթէ փաեալ, իմոյ գլխոյ եա անզամ, բժշ-
...կեմ պարատական՝ և ոչ հաստնել, (Մեկն․ Գրոց․, եղե․ 32․)

Իւ թէ, յորժամ ատք Նեստորականացն խաղաղութե Նա-
...ակլեաց որբոց ընդ սահմանաւ հրէից և հեթանոսաց անցեալ ․
...լաադջին վնաս մոլորութեան նոցա զատէր․ այլ ձիգն ուղ-
...ութեան և հաւատոյ 'ի վերայ թափել շառանայր ․ ընդ օրենս
...ընդ այսմիկ, ձեր մեծութեան զաղափարել անկանի մ.քե-
...ա կրձնի Մարգարեութեան Քրիստոսի — Խաստութիւն
...ստանիք ոչ պատիւ 'ի վեհ" Կաթողիկոսն ընծայէ ․ և՛ ոչ
...ձերաւմ նորա պսակ գահակալութեան — Յունշ աշնոյլ
...անէ և զօրէնս նորապսակ քրիստոնեայ թագաւորաց, որոց
...նախքն յաթոռ իշխանութեան, արձակեն զբանտարկեալս
...ութիւն — զինչ պարծանս աթոռոյդ․ ձեզ, մեզ․ և առ
...ական ժողովրդոց, դրօշմն 'ի Հակառաւ վանացս յիշատա-
...ոչուք և արտասուելի անցիւք․ մինչ ցերեկեան ցաւալի
...նախորդին ձերոյ անմոռաց, և որոյ դառն յիշատակն ան ջըն-
...յաւիտեննիւ, այլ զոր վայելուչ յամենայն կողմանց՝
...'ի մառագութեան, մանաւանդ զոր գործեալ՝ գործեալ

(1) Այս սեպհական ասէ վիճակ Ջուղայ վանաց և ժողովրդոց․ զի զոր առաջ-
...նորդին եթէ բարի և եթէ չար․ ճատապարտութիւն յանէ ըստ ցուցակաց
...մաննչ․ և յիշատակս, յորժամ 'ի խօսքին ոչ ինչ շահի․ ըստ որում կամք
...յին ան քննելի․ այլ յաւէտ մասնին 'ի թշնամանս․ 'ի գանս, և 'ի հալածանս
...յին, ըստ նախակալ փորձոյ, բազմի թուղթ, ոնի թուղթ ։

անգին ճշմարտութեամբ և հրամանաւ բանսարկուին զոլորշամբք սուզեալ ։ այս * ո՜ ամփոփէ զօրս խմանաւ և համեմատել՝ ամօլ վարել ՚ի ժողով ան բանից ՚ թողէք հայր ", թողէք զոր ազգակից փոկելնաւն, ազատօրէնք մեզ այսուհետև պատուիրս արժանի պահպանաց ։ յազ գէ յազգ ։

Նա՛ քաւ, մեր եղբարց, ոչ ղղէ բանն առ Մ. Յովհաննէսպո ղոսէ զինչ ասես — պատասխանեալ նորա ։ չիմանաց այլ ինչ ասե լոյ ինձ անգղ, զոր հարկ ձեռնամուխ ծանօթութեան ։ արդէն առա ՚ի լսելիս ձեր, ըստ լաւ՝ կրկին, արհեստ, ուսեալ գործել ա ղանկել զձեզ ՚ի պաշտօնական գործս վանաց, ոչ երբէք ասէ սաց երկնային ձեզ յարկար ուխտի ՚ի հաստատութե ։

Պարձուցեալ արհեստն զայս ևս առաքելոց իմն բանիւ առ նոր ընծայն, ելէք ասէ այժմ և մատուցէք լեբուք ընթեր-ցուածոց սուրբ գրոց, յետ անոնց քննեցից զձեզ և աղօթից զարժանն, և այսպէս եղեալ կատարեք ՚ի բերան վհեն, արձակէ զամենեսեան այլ ոչ յիշելով ինչզունց — մնասցանք յորժամ առանցայ ... իւր՝ սկսանելք պարգևաց և օժանդ նոցին նորընծայից ։

Յետ աւուրց երկուց կոչեալ զմեզ առ ինքն՝ չորրորդ բարուք ասէ, սորվեցեալ եմ ի բերեն ընդիս Մերզունեուա և ՚ի դեսպանէ զանձինս 12 ։ ուրոց օր ըստ օրէնական ծախս վճա-րել ինձ ծանրանայ, բեր ինձ երկ երիւր թումանս ՚ի պարգևել նոցա և արձակել աստ, մինչ յաղա տնօրինեսցուք, պատաս-խանեալ մեր, արդէն վանքդ ձանձի ընդ վնասիւք նախորդին ձերոյ՝ և անտէին վիճակից իւրոց, ևւստ հնար վճարումն առա-ցելոյդ ։ ճարն ինչ ասէ արհեն, եթէ այսօր և եթէ ՚ի վաղիւ պարտ լինիլ, և որքան կանխաւ՝ այնքան բարեգոյն, զի չունիմ ես կարողութիւն ՚ի վճարդ՝ եթէ ոչ չունէի արկանել զվնաս-Մթոռս ։

Ի հանգամանաց առնի ստիպեալ մեր, հարկիւր թումանն զուտ դրամ, և հիսուն թումանի Պալամքար, Մահուդ, Պուլ-քայ, և այլ պարգևս մատուցեալ նոցա՝ բազում փժուարութեամբ դարձուցաք յետս, մտածելով թէ մեծապատիւ արհեն ունէր յետս ՚ի մեզ վճարել զայն յաղա ։

ս՝ Զկնի թուոյ յիշատակութեան թագաւորելոյ զայս ։ զի. նախ [illegible] զերծանելն արտաքոյ ։ կատարեցաւ. չոյց եղանել նորա [illegible] 'ակզբանն [illegible] որ արձակեալ ծառայութեամբ և ընդ [illegible] թշնամեաց, քանզի յետ ամենայն [illegible] Մահմետական (1) մերժի 'ի դրանէ անտի Նորին, այլ պատուհասս առ արհմն [illegible] թէ զօրութեան չեկեր զասպատակն. որպէս Եպիսկո-պոսս (Քէրէբէդ) այլ. որպէս քահանայք. ընդ [illegible] ածելով ըզ-[illegible] փոքրունս. զրան եւս, թերևս յանցուցանել զեր-[illegible], որպէս թէ մեծ [illegible] զու, ուստի և ոչ ընկալեալ ընդ-[illegible] ընկալեալ զարձակեալ՝ յարուցանել եկեղեցիս լոյս քունք պա-[illegible] և տառապանօք, սոյն պատմագիրն Հայ զ[illegible] իշ-[illegible]ութե որ [illegible] զՄահմետական [illegible] առնել 'ի մեծութիւն [illegible] գործեսցին; եղեալ էր [illegible] խաղխաղել [illegible] զազգս; որոյ 'ի լուր 'ի գիրս [illegible] երկու [illegible] 'ի բողոքել, թէ [illegible] նորա [illegible] եկեղեցեաց եղեալ [illegible] և [illegible] 'ի ծառայութիւն թագաւ-[illegible] հայ [illegible], նեղեն և վշտացուցանեն զազգս, և գործեն [illegible] բազում, ընդ որս չ էին [illegible], աղաչեմք [illegible] [illegible] աղօթութիւն [illegible], այլ փախչել զհամարումն [illegible] [illegible] առ քաղաքապետսն, 'ի խրատել զնոսա ։

Իսկ փոքր [illegible] զկնի յետ [illegible] ամենայն դրանս, հնար [illegible] պատգամ առ Մօհէթամէդ դօվլայ քաղաքապետն [illegible] թէ Պետրոս եղբայր քո [illegible] մահուամբ 'ի [illegible] [illegible] յիշատակ [illegible] [illegible] [illegible] վարդապետ մի [illegible] և յիշատակ նորա, եթէ հա-[illegible] առնել արձակութիւն ։

(1) Պատմութիւն այս 'ի մօրեղանդ ազգէն պատշաճել [illegible] զերմարզակ [illegible] [illegible] Հարսյ առեղն Հօրսայ՝ առ Նուրին զերբինոք, համբոյր ձեռացն՝ [illegible] եղանս. թէ, [illegible] եթէ մերթ զհայ-ամենայր՝ [illegible] թէ ընդ Հրեշտակն երկնի [illegible], 'ի համօրէն պարսս չզատանէր զնմանին, [illegible] չէր միայն հօգևոր [illegible] և այ, բազում անգամ [illegible] զխաւարեալ զօրինադիմեցս, և որոց կինքն հա-[illegible] [illegible] զասեթին. 'ի չարս երանելեաց, թուրն զոր 'ի կիր առնայր՝ [illegible] [illegible] թուրն Մահմէտի, իշխանութիւն և զօրութիւն սորա՝ [illegible] [illegible] [illegible], և հինգն թագաւոր՝ երկրպագու [illegible], զի չէրն [illegible] [illegible] զթագաւորն 'ի միջոյ ։ եթէ զեմ նման զնիւթէ ։

Ո՛ւ յայսու ժամանակաւ Գրիգոր սարկաւագ Պօղոսի Ն
պիսկոպոսի երբեմնական նուիրակին էջմիածնի ։ որ ՚ի Մադ
րաս կացեալ ամս քանի մի և վերադարձեալ ՚ի Ջուղայ
ղատ յառաջ վարեալ ձեռնադրի վարդապետ , փոխելով զանու
նորա Գէորգ Էնդաքօլօփեանց ։

Ի լրանալ քառասնեկի աւուրց՝ Հանդերձի առաքել ա
Մօհթամէտ (1) զվարդապետն ՚ի ծանուցումն, թէ պարտէր պա
տարագել ՚ի վաղիւ, լուեալ զայն կնեազ Գուլթի Ց. Մէլ
քեան քեռ որդւոյ նորին Մօհթամէտին, ըշտապաւ կոչէ զգրիչ
Երթ ասէ առ սրբազանն և ծածուկ նմա, զի խափան արասցէ զեր
վարդապետոյ յինքն , և զերկ երկուս բաժանիս ոսկւոյ առեալ
առ ասէ մատն եպիսկոպոսին , և եա ՚ի վաղիւ յառաւօտ
ներկայացուց ՚ի վանս , ընթեռնուլ զայնչէնք պատարագչին Հայ
ոց այսպէս Գրիգոր որդին մահտեսի Մկրտչին՝ եղեալ Գէոր
Վարդապետ Էնդաքօլօփեանց , որ զկնի եպիսկոպոսին եղեա
յէջմիածին ընկալաւ զատուիճան եպիսկոպոսութեան , և կարգ
առաջնորդ վանից աւրուք ՚ զոր այժմէն ոչ ՚ի կայի ։

Ի խնդրել նմա յերկերիւր ոսկւոյ դանէ զկէսն ՚ի վճա
150 թումանց առեալցեալ ծառայից որդւոյն դրան , առէ Մեզ
Համբերը և մի ըշտապեր ։ զի եկեսցէ աւուր՝ յորում 100 ոսկ
յաչս իմոյ ընծեալցէ պաշնձեայ դրամ մի, և այսպէս յետ ոչ բազու
աւուրց սպառեալ զոսկին ՝ ասէ ՚ի նորոյ բեր ինձ դրամս ։ ա
թէ ձեռոք՝ չիմանայ, ՚ի տեսանելն թէ չգտանէ զոր խնդրէ
զՄղումնալեանց կոչեցեալ այգին վանաց՝ հարիւր հիսուն թու
նաւ վաճառէ Եղիազար Գ. Պռոսպարին, թէպէտ ասէ Հանդեր
ձեալ եմ այնու հոգևոր դպրոց հաստատել, սակայն դրամ
յանձնեալ ՚ի Յովհաննէս Վարդապետ ։ (2) առնէ նա բա
հանձոյն ; չասեմք թէ կալցենք..

Յայտնիկ յաւուրս առաջեալ ցենդ շողոքորթութեամբ

(1) Մօհթամէտ այս վասն Հայ ՚ի բնէ՝ որոյ առաւօտական անունն Մանուչար
՚ի տես մանկութեան ըմբռնեալ ՚ի պարս ներքինացուցեալ, վերակացու էր կանանց
արքունի, մատուցեալ տաղանդ առաւ վերացուցեալ զինքն ՚ի պատուի իշխանութեան, զ
ակր խօսել հայերէն՝ բայց Քրիստոնեայ ։

(2) Սա նոյն է, զորմէ ՚ի Հատուածն Ժ ; Եպիսկոպոսին ասացաք ։

...ղեսակ տեսանես զՀանդերձանս մեծամեծ գործոց 'ի շինութե 'ի բարգաւաճութիւն Հայրենեաց ․ ուստի գերալեմ և ...ղէլ զԳ․ադար վարդապետ ի Պոլսօրեայ, (1) 'ի կարգել ... վերծանել Հոգևոր դպրոցին, (2) պայծառէին ոչ յաջողէին ...անց դպրանոց, եւ արդէն գրեալ եմ 'ի Ռուսաստան և խնդ-...ալ յորդորանօք ձեռնտուութե դպրանական՝ առ և յուսամ ...անել, սակայն ոչ թուլթով ․ այր վեհն արամախօհեալ 'ի մեր-...րան ինչ՝ զոր քեզ յայտնեմ ծածուկ ։

Մինչ եւ Ալէջմիածին՝ գտանեն քո 'ի Ջողա միայն լսէի, և ...ս սա, զքեզ միայն տեսանեմ գործունեայ 'ի Հաւմօրէն ...Հիայ, ուստի և. քեզ կարծեմ թէ յենարան գրեալ ...էջմիածին ․ և 'ի փոքու դալոցէ վեհն քո 'ի վեհա՛՛ ...ուզիքնու խաչ լանջակիր, որով ունիս վերանալ ի պա-...տուել, որոյ վեհն լաւր զոր տեսնես ։

Այլ ազգի վանականք քաղաքիս՝ ոչ մանուկներն զիս, ...իանն զքեզ՝ և զու ունիս Համարումն 'ի նոսա, յանուն ...դուգ նշանաւորեացես՝ տաց մուրհակ վաշխակեր պարտուց ...վանացս, Հինգ Հարիւր թումանի վասն միոյ ամի, բեր ...ն դրամ՝ մինչ յապա Հատուցից տոկոսիւք ։

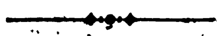
Ոչ այդպէս տէր իմ՝ տսացաք նմա, նախ վանականք ...գործաթ 'ի վարձու՝ որ ընդդէմ ասի շարիաթի իւր-...ո, երկրորդ՝ ձուկն ի ծովու, ոչ արժան ընել զտապակն ...ւր, ունիք դուք արդէն 'ի թեմի ձերոյ աստ քահանայք ...ղուրդք բազում, 'ի մի վայր կոչեցէք զնոսա և դիք ... զՀանդերձանս ձեր, և նոքօք որոշեսջիք՝ զոր պատ-...և Հիմնաւոր ։

Մեր 'ի վաղուց հետէ վասնակեալ 'ի կառավարչական ...ս վանացդ, մօրթ լինէր մեզ հրաժարել վաղուրեմն, ...հանգուր դեսպանեան ձերոյ՝ շլթակապ զմեզ արար յուսով, ...թէ այնու ազատէաք 'ի նեղութէ, բայց տեսանեմք զմեզ

(1) Ի սմին ժամանակի օրըշեալ զասուն մի եւբև դպրոց Հոգևոր, և Հանդիսիւ ...եալ զնմանակատրին ։

(2) Դպրոցս այս Սարգմաւորեցի, բազմօրէնեան քան զերախապուն, ի զաւն ...ոյ և ի քշտանեկն զոր ակնածնէր, յետս դարձեալ 'ի տեղի իւր ։

այժմ վերիպեալ 'ի յուսոյ անտի, առաջին անանք թէ ուսու
ցանէ զմարդ երջանիկ ; բայց չառաջին թէ յանխոռս վայր
քանոյ նմա գերեզմանոյն թէ որ քան ծանր կեանք երկի
ղածաց 'ի վայրի՝ ուր չէք օրէնք և արդարութիւն ։

Զի՞ք յուսով պահիժ՝ զգօնամտին,
Քան թէ յարակցիլն՝ ընդ ամբարշտին,
Ցօժարէ փութով՝ թափել զխուր զօգին,
Առ յոչ ընդ նմին՝ մնալ կենդանին ։

Մահ ասի կենաց՝ ժամանախտ լուծական,
կեանք չարայուզից՝ հոգւոց կենսական ,
Աշաչեմ զԱծ՝ չառնել քեզ արժան,
ընկեր այնպիսույ՝ այժմ և յաւիտեան ։

Քանզի թէ կեանք քո՝ է հարիւր ամեան
կարծի հատանի՝ զէտ փառեալ չըւան ,
Սոյն այս ինձ թուի՝ առիթ բնական,
Հանդոյք Սոփեստաց՝ կեանք մշտնջենական ։

Որդ լուր ինձ եղբայր՝ մի՛ առ զիս խրատ
Ցանգիտաց միշտ՝ կա՛ց՝ երկար և 'ի զատ,
Թէ կամիս անդորր՝ կեալ և մեռանել,
Ի սեւազգեցից՝ լե՛ր միշտ տարանջատ ։

Ինձ տես քեզ ողբա՛՝ տիպարս աշխարհից.
Խուզալից անձամբ՝ 'ի չարաց նեղից ,
Մինչ ցայգ և ցերեկ՝ մրմռնջ ցաւագին ,
Բարձեալ 'ի հոգիս՝ չունիմ կարեկից ։

Բնրականութեն՝ արհեստն ժիր ուսիր,
Մակբայից յուսոյ՝ լեալ քաջ մտադիր .
Ժամանակականն՝ որիշ հատ ընտիր,
Ապրուստից գործի՝ մէն միայն ընտրէր ։

«Ո ի մակբայք բայից՝ կարգեցեալ եղխանք,
Քեզ վեր ընծայեն, քաղցր մեճակ և կեանք»,
Ում կան հետևողք՝ մասունք գործնականք.
Մերթ յայս և մերթ յայն՝ նիւթ փոփոխականք.

Ուր նստան հնչէ՝ թև նուագ կենաց.
Հրճեմ զառագաստ՝ յաջող իւր գլմաց,
Զոր ուսան ունել՝ յարգասիս փառաց,
Որք վեհ քան զքեզ՝ 'ի գահ պանծանաց.

Բայց թէ անաչառ՝ ըստախ եղիցես,
Համաձայնութեան՝ ոչ կցորդիցիս,
Ցոտից մինչ ցգլուխ՝ փոյթ ջախջախիցիս,
Ի սխնլիքորաց՝ վեհս յանձին կալցես.

Սակայն տանելի՝ կեանք իմ յայս վախճան.
Քան ընդ մուլերլոյ՝ բազմիլ 'ի խրախճան,
Մարդն մարդ առի՝ արդեամբ Այբական,
Եւ կնաւն իբրև՝ անհոգի արձան.

Հեռանեալ աւուր դարձեալ 'ի նոյն իմաստ սկսան
ստիպել մեզ՝ առ որ ասացաք, դիրունքդ մեծամեծ զոր դու
բանալ խորհրդածէք, Ուսումնատան միայն չէաւ է ընդ սեմօք
անցանիլ, այլ հարկ ձեռնտուութիւն հնդկահայոց, և այս
բաւական պաշտօն գրչի, զի հարիւրից առաւել եթէ գրիցէք
չունի ներգործել 'ի նոսա, որչափ կարէ լինել ձայն կենդա
նական, զայս գործ մեք յանձն առնումք սիրով, եթէ հա
ճեսչիք տալ մեզ զթերթս Կալկաթայ (1) ան ատեն
ժամանակաւ, որպէս զի որքան մեք կամիցիմք կեալ, զ
մի ընդ երկար ոտնակապիցեն մեզ ժողովուրդք տեղւոյն, (2
այլ այնքան՝ մինչ մարթանայցեմ վասն ձեր 'ի կարգի դնել զ

Գէորգ Վարդապետ Մկրտչեան (Խանքօլօփեանց)
միւս Գէորգ վարդապետ տէր Յովսէփեան, ակն արկեալ մ
ժպտօք ընդ քիմս, չիմանալով մեր թէ երկոցունց մտ
նացին գաղտ 'ի միմեանց՝ նուիրակութեան ըղձիւ խլրտեալ
իսկ արհւոյն դէմք թէ և տապեալ 'ի բանս, սակայն մեղմութ
ասացեալ ցմեզ—Ծնիբաց տար զկատակդ, փախչել կամիս յիմ
ձեռաց, բեր նախ ինձ զնմանին քո յօժանդակ խնդրոց
ապա թողից զքեզ հեռանալ յինէն—պատասխանեցաք, ա
բանք անդամ անկեալ 'ի նեղս՝ զայրանան ընդդիմաբար։

Յետ երկուց աւուրց՝ մանուածոյ բանիւք սկսաւ ասե
որոճելով իմոյ զառաջարկութիւն քո՝ հաւանական համ
րեմ երրակի գլխովք—Ա. պարտիս ընդունել 'ի դիմաց ամ
ռոյս նուիրակութիւն Հնդկաստանի—Բ. հարիւր յիսու
թուման փոխդ առ մեզ զոր տուաք պաշտօնէից ընդ մեզ եկող
'ի թէհրանայ՝ թողուլ պարգև Աթոռոյս—Գ. երկերի
թուման զուտ դրամ պարտիս տալ մեզ աստ. մինչ յառ
'ի դոյից անտի նուիրակութեան առնուլ ևայլն։

Եթէ այդէիցէ իրաւունք ձեր հայր՝ ասացաք, չունի
ինչ պատասխանի—զոր վասն նուիրակութեն ասէք թէ և ծա

(1) Առ ժամանակաւն խնդրէր Կալկաթայ՝ Քահանայ մի.

(2) Չէր ուղիղ պատճառն զոր տուաւ, այլ ասացաւ վասն ազատելոյ ...
ինձ և այլ ոչ ևս յետ դառնալոյ, որպէս և այնու եղեալ իսկ.

...նան իմ․ սակայն 'ի սէր ձեր և աթոռայդ Հնարէ յանձն առ-նուլ, և զոր վասն փոխ առնելոյ գումարդն ասէք՝ առակա-գի Հնար 'ի վերայ ծանրաբեռնութեան․ այլ վասն երկեր-եր Թաւմանին խնամ է ինձ․ գիտուք մարթացայց փոխառու-ել ձեզ, սակայն ըստորուս մարդ եթէ կցանաքի կամ 'ի ծա-ն վասնզի կենաց մեզ գիրկեսցի՝ ոչ պատասխանի արասցէ րանաց, նա՝ մի՞ թէ դժուարին 'ի Հնդկաստանէ վաղ ընդ-դէ ձեզ Հասուցանելն զրամս․ արդ եթէ Հաճոյ ձեզ՝ Հրա-մեսջիք պատրաստել զկոնդակն․ իսկ եթէ ոչ՝ կալջիք ս Հրաժարեալ, և լսարեսջիք զայլ ոք ձեզ գրագիր, և վա-դ կառավարիչ։

Այսպէս 'ի ձեռն Հազար և մի դժուարութեանց՝ ընկա-լ մեր զկոնդակս, յուսահատ 'ի կենաց, յուսահատ 'ի վե-դարձմանէ, թողաք զտուն․ զմայրս․ և զեղբարս որդիս՝ ամ միայն ունէաք մեզ նեցուկ կենաց, և տուաք զանձն 'ի պանդխտութիւն բովս ան ակնունելի նորանոր վշտաց, որ-ս և Հեռանանք անցիցս քեզ խելամուտ լիցէ․ մխիթարեալ քերթածովքս, զոր արարաք 'ի Պումիշայ իջևանի․

Ուր ուխք Հեղեղաց, Ի բարձու լերանց․ Առ պատիժ մեղաց,
Հովին մշտ 'ի վայր․ յԱնտառ և 'ի մայր, Բանեղէն մնաց,
Տարալի քաղաք, Լինի փլուստակ․ Շուք խմանալեաց,
Առաւօտ և անտուատ․ Յաւէին 'ի փախուստ Կարողք 'ի գլխոց։

Ի՞ր քեզ տագնապիլ, Յոր ցաւօք տանջիլ․ Մեղկ Հոգիդ լքեալ,
Թէ 'ի քոյ տանէ, Ի կեղծեալ Հօր է․ Լինիս Հալածեալ,
Զի մինչ յաշխարհի, Ի փորձ տեսանի, Անիւ թեկնածեալ․
Զինչ այլ խրախոյս, Կեղծ քոյ 'ի յոյս․ Բարեաց Հրաժարեալ։

Առած է նախկին, Թէ չյաջողի մին, Փորձեա՛ զու կրկին,
Իսկ եթէ այնու, Ճաշակ մտաւու․ Առցես անդստին,
Յաժմուս անմռունչ, Զարդուկդ մրմունջ, Տո՛ւր անշունչ բաղդին․
Շրջեա՛ զնաւանակ․ Շրջանիդ գիմակ, Լուակոյց զկառքին։

Աշխարհս չէ կայուն, Յիւր դիրս Հաստատուն, Այլ յեղափոխիս․
Յեցեալն օրինակ, Կո՛ւլ քեզ Հեղինակ․ Իսկ և 'ի զոգ․
Զարդանըայն իմմ, Ով գիտէ ասա․ Թերևս Հակակո,
Մինթ անդ 'ի բարբն․ Մերթ դարձ 'ի չարին․ Զես կողոպտիչ զող ։

Ընդ այս քեզ ձայնէ, Զայն 'ի սուրբ լեռնէ, Զայն Հօր որբացան,
Լուր զու իմ որդի․ Սրտառուչ Հոգի, Խրատ գերարժան,
Մի՛ բնաւ վՀատիր․ Մի՛ 'ի յուսոյ կտրիր, Այլ կեանց անտառան,
Դարձ 'ի սէր յուսոյ․ Զոր կամիս կարողն, Գոցես անխափան․

Օ՛ այսու ժամանակաւ ՚ի Բուխարայի ՚ի մէջ ատելութե
ժողովրդոց մերոց պատճառաւ արտաքին կառավարութե եկե
ղեցւոյ՝ խառնմամբ մեծ յուզեալ կուսակցօք, արկեալ զմեծ
յատեան օրինաց. ուսումն և արկեալ յերկխոսութեան ջուղ
վանաց, որպէս զի յերկուց կողմանց զիրաւունս նա վճռեսցէ
այլ սորա անփոյթ՝ տուեալ զանցառութեանն, բազմիցս ա
այս աղաչաւոր եղեալ մեր՝ թէ տուր զդատակնիքն, զի ՚ի գնա
մեր անդր՝ անշուշտ պահանջել ունին ՚ի մէնջ. որոյ ՚ի չունե
ոչ միայն մնամք ամօթով՝ այլ և վնասակար արդեանց
որոց նոցին յաթոռդ, նա մանաւանդ՝ հարկէ ձեզ գրել քա
մի նամականիք առ երևելի անձինս քաղաքայ, վասն նպա
բաւորել մեզ լինելոյ յօգուտ վնացդ և այլն, այո տաց քեզ ա
զայնս. բայց այսօր և ՚ի վաղիւ արկանելով ամսօրեայ միջոցա
վաղաբերեալ ցեղն մեր, և ՚ի վերջոյ խոստանայ առաքել ա
մեզ ՚ի բուշեռ, զոր ցարդ առաքէ : (1)

Ի ժամանելն մեր ՚ի Բուխարայի՝ մարթէր տեսանել մի զկ
միոյ անճապարութե երկուց հակառակ կողմանց ՚ի նաւ մե
իւրաքանչիւր ըստ իւրոյն ակնունելով իրաւանց, ուր
՚ի կարիս բովանդակել զիւրս ամօթոյ. այլ այսու ամենայնիւ
խնամօք տն բաւականացաք ՚ի կարգուորութ ամենայնի, և յածե
զնոսա ՚ի հաշտութիւն և ՚ի խաղաղութիւն, որպէս վկայէ չնո
հակալութե գիր նոցա առ անարժն, որոյ օրինակն և այժմ
առ մեզ :

Ընդ երեալ խաղացեալ մեր անտի ՚ի Կալկաթա, գտանե
զԽոսահակ Վ(Օ)ր. վարդապետ նուիրակն Երուսաղէմի բազմա
յաթոռ մեծի իշխանութեան, ի կողմ իւր համոզեալ զհաս

(1) Արդարև պատկառ ելոյթիւն ՚ի յիշատակելն. թէ ՚ի վերջին աւ
մինչ ելաք ՚ի համբուրել զաջն և բարեմաղթ առնել. փոխանակ գոնէ միով ցնցա
փեխնաւ. (որպէս ինձ նոանէր) մեծարելոյ զմեզ. ձգեալ զձեռն հանէ զժամ
ցոյց. մեր ՚ի ծոցէն մերմէ. թող ասէ մնասցէ առ իս յիշատակ քո. զոր ՚ի վեր
լուաք ընծայեալ յուղմե մահմետականի. որ ըստ խնդրոյն վարք իւր
կեանք՝ ջերթողաբար գրեր յաձ պարոնց—առ... զի չունեցաք պատեհ ա
լոյ ցնա. յորժամ տեսանիցէք զձեզ անժամանցց՝ այնու յիշեցէք զմեզ,
խնդրեցէք և ոչ ընկալայք, ով տոկալի անամօթութեան.

...ութեան · բարձեալ զանուն Թեմական առաջնորդի ՝ յորդո-
րութեան որդւոյ պատուիրակի , և 'ի մէջ բերեալ զանուն
Ամենայն հայոց պատրիարքին Երուսաղէմայ , զանձն 'ի վեր թողեալ
...փափաքելի զենքնսարուանս 'ի անցութեան և խղճմտութեան
...եղոյն , և ժողովրդեան հանձոյ ...։ ։

Այս ձայնս և այն համարակի պատահար ՝ անկութեան թեր-
թերքն համարեցի ընդդէմ այլոց , յորժամ ժողովուրդն 'ի սեա
...հանդիպեցելոց · զառաջինն բերան հարցանել ... առաջնորդն
...ներքին մեր այսպէս զմեզ գաւառական , մինչ յուրոց անձա-
...դրութէ զաղարեալ բաւականէ , մերոց առաջ գրութեց
...և ոչ հաւանեալ պատասխանի · մի՛ թէ ստիպ զոր կամիք
...ի նմանէ մանաւանդ խնդրով արքեցութն , հարկ դիմել
...ամենայն ... մեր · թէ քանի անօթով և մարմնոցելով խո-
նարհութեամբ ; ընդ որ և վարիլն մեր ընդ խռաշանաց վար-
դապետին ուղղուեցանեալ հնարիւք ։ (1)

Զև անցեալ աւուրց բազմաց 'ի վերայ Պարոնայք Յով-
հաննէս և Գրիգոր Արզարեան , (առաջնորդաց տոհմ) եկ-
եալ առ մեզ 'ի ընթեռնուլ զգիր մի գրեալ 'ի Ջուղայ
...եղբօր որդւոյ իւրեանց , առ այս թէ , առաջնորդն
...րութիւնք Յովհաննու վարդապետի ...եալ զինքն ընդ-
...տառապեցուցեալ , մինչ յետ ամսոց ... 'ի մահ-
...հաղիւ կենդանեալ յոտն ։

Ահա քեզ այլ փորձանք մի նոր ՝ 'ի վեր փորձանաց · յոր մինչ
... թէ եւ փարատեցից զհարուածն առաջին ՝ հասեալ
...զ...—որովք ոչ ...ցեալ ,
...հարկ չկրեմք ...ձեռնարկս յաղթ և յաջողաւ ,

(1) Այս այր բնական , բանագէտ , կրօնաւոր , զգաստ , փորձառեալ և զօր-
..., (թող ոչ ...) էր անձն արժանի Պատրիարքու-
թեան ... եթէ բաւէին կեանք նորա—սա ընդ մեզ վարեալ սիրով
...—...երբեք զպատասխանի նորա երբեմն 'ի զուարճա-
...հարցս—թէ հեր բազումք 'ի սեաց վարդապետաց ... զօրով
...իւրեանց—վասն զի (սոքա) չեն ...աւոր , ... ։ ։ ։

և ըստ Յորայ նկարեալ զօրն մտից մերոց 'ի կենցաղս ։ մանա
ւանդ թէ 'ի կարգ ալէկոծեալ հոգևորականութեանս, ուր ա
ռս ՝ և ոչ գլուխ որոշի, զի լուծ ծանր պաշտման 'ի վերայ
հակառակորդն զօրեղ ՝ յանդիման, ժողովուրդն 'ի մերոյ հայ
րենեաց ցրուեալ ։ գլուխ իմ ՝ իմա առաջնորդն ՝ ակար—
իմ մնացեալ յանձանօթ վայրիս թարց ուրուք օգնականի

Բայց այսու ամենայն մի զարմասցիս ով ուղիղ ընթերցող
յորժամ լուիցես թէ օժանդակութեամբ ան. հարթեալ զա
դժուարութիւնս և անցեալ 'ի գագաթ յաղթանակին, փրկե
լով զթեմս հնդկաստանի ՝ յանդարձ կորստենէ, հաւաքելո
զտուրս առատ 'ի ժողովրդոց ։ և հաստատելով զամենեսեա
'ի սէր և 'ի հպատակութիւն վանացս Ջուղայ ։ զկէս զդրամսն յ
ռաջնորդն ուղարկելով, և զկէսն 'ի կառավարութեան եկե
ղեցւոյ տեղւոյս աւանդելով ։ զոր զկնի տարեալ տանս կա
վարչաց վանացն ՝ 'ի վճար պարտուց եպիսկոպոսի, և յազատու
թիւն 'ի գրաւու տուեալ կալուածոցն վանաց ։

Ամենայն փորձառեալ անձն, որ յուս իւր ունիցի բարձրա
գլուխ լցեալ իմաստութեամբ, (և ոչ Պոլսոյ են հոգեւոր) կար
'ի կշիռ բերել զչափ դժուարութեանս, զի ոչ բանիւ և եւ
վճարին գործք, այլ գործնական արդեամբք աշխատանաց,
զոր ասեմքս ՝ ոչ վարկպարազի և սնոտի պարծանօք ՝ այլ հա
ւաստարիմ վկայութեամբք բազմաց ։ (1) յորոց մին յանդիմա
ածեմք զյօդուածս գրոյ հանգուցեալ Թ. Եպիսկոպոսի
առ ժողովուրդ Կալկաթու, զոր հրատարակեալ միջոցաւ ու
սումնասէր Լրագրի Անկախուրայ, օրինակ զայս ։

“ Թէպէտ նա ([illegible]) ճարտարութիւն բան
“ իւրոց, և խոհեմութեամբ առ ինքն գրաւեաց զսիրտ
“ զսէր պատուելի հասարակութեանց ձերոց, սակայն զի՞ն
“ կարծէք սիրելիք մեր, նա առանձին մտախոհութիւն իւրու

(1) Իրական պարծանք զօրավիգն հայրենասիրաց յաղթանակս Թ. բոցաբոյլ ձե
կատարմանք և ոչ յապահով տան առ խարոյկաւ շողշողմամբ թրոյն — ես են
ես, քաջն Հերքիւլէս, որպէս առ ժամանակաւ ցուցանեն կենամարտ
ոմանք Ջուղայ..

" ընդ միում իւր՝ չհնդհնէր զդիւրահաւանութի ձեր քաղա-
" քիս հասարակութեանց, զի նոքին օտարական ոք մտեալ
" ի տուն և ՚ի սահման վիճակի վանացս ամենափրկչեան, ա-
" ռանց հրամանի կամ հաւանութե նոյն ի տանուտեանց, (1) լոկ
" շողոմաբար վարուք, այնչափ ընդարձակեալ զիշխանութի
" իւր ի տան օտարի, մինչ յետ առ նոքին դրաւելոյ. (2) զանէր
" բնակչացն ի տանն այնմիկ, համարձակեցաւ խորհել սպա-
" նականել և զտունն հանել կամելով զհնդկատան ՚ի վի-
" ճակաւորութենէ ամենափրկչեան վանաց. և հնազանդե-
" ցուցանել զնա ընդ վիճակաւորութը Երուսաղէմի, և
" տանէր առանց երկիւղ դժուարութեան, զի սէր ամենայն
" ուսելոյ միաբանեաց Հնդկաբնակ հասարակութեց գերեալ
" ունելով առ նոքօք՝ դիւրին էր ի կատար հանել զխորհեալն
" իւր. եթէ տեսչութիւնն Այ՝ չհանէր նմա ակնյայտ
" զճշմարիտ Ջուղայեցի հայրենասէր ոք. զարժանայիշատակ
" ՏՐ Յովհաննէս Խաչիկեան աւագերէցն ասեմ, որ խորով
" իմաստնութեամբ խոյս ընդոտան եղեալ ստղանակալութ
" խորհրդոյ օտարին. ամ զործունեայ եղող զայն. և աղա-
" ղակց զվանս ՚ի մեծագոյն կորստենէ, և զդիւրահաւանու-
" թիւն ոմանց յիրաւացի միզադրանաց աշխարհի և այլն,
" յունի ամ 1862, սեպտ" 10. (3)

(1) Ո՞ւր Ցանուտէրն՝ ցոյց մեզ. մինչ ամենեքին որք ՚ի տան՝ անձնա-
նք և վարձկանք, եթէ տունն տէր ունենայր՝ ախնք շինածոյն լինէր այսօր
կործանեալ, և բնակիչք տանն փառաւոր՝ քան զամենեսին, թեմն Կաղաստայ՝
զարմանացանէր զերեսն ՚ի հպատակութենէ տան, հարիւր հազար ռուփիք Հե-
նդկական Ցանկոբայ Ջուղեցի նուէր յիշխանածին, յերուսաղէմ, ՚ի վանս
յանապատս Կոստանդ Ջուղայ՝ ոչ յանդարտս հքանայր, այպէս և բա-
նքն. զորոց խօսիլն՝ արտաքոյ ցաւոց չբերէ շահ ինչ.
(2) Ամսուածահանձոյ շնորհ հոգևորականին է՝ դրաւել սիրով զամենեսին
առնել առեխութեամբ, զոլեալ մեծ նմա առ այս.
(3) Եթէ մեզ մեք յանքաւելիս՝ մեղաք սովոր, քանզի եթէ թեմք
Հնդկաստանի անկեալ ՚ի ցեղ ընդ իշխանութեամբ Երուսաղէմի, ոչ միայն ցորդ
յաջողանալ լինելոցէր ազգի ազգի վայելչութեամբ, կամ հասարակութիւնն
հիմնել ՚ի մեղաւորացն և խռովարկու ոմանց քահանայից Ջուղայ, կամ մեք
ինք զանենաք ՚ի չարաչար կրից՝ ՚ի ծրիավարձ թշնամեաց անտի հայրենեացն.

Այսուքիկ այսպէս լինելով, անցուցք և գայր իմն չնոր-հովուիս այսմիկ, զի մինչ կառավարութիւն եկեղեցւոյն Կալկա-թայ յանուն Կուսանց Ջուղայ նամակ մի պարունակեալ 'ի թղ-թոջ նորին' վասն ապահովութե 'ի նոցա հասանելոյ, ինք-լուծեալ զինեք գրոյն գտանէ զփոխանակագիրն բաւականի դրամոյ, ի վերայ հաճի Մահմադ Ալղայ Շիրազեցւոյ վաճա-ռականի, (որ է որպէսն գուշանիք) առ որին առաքեալ 'ի նա ստա-նայ զդրամն և շախարշէ 'ի տեղմ, մինչ 'ի ժամանիլ երկրորդ օրինակի գրոյն 'ի կուսանս և անծի փոխանակագիր 'ի վճար, կա-լանաւորի գրատալն' իբրև խարդախ ոք, և խարհի տալ ի պատժոյ քաղաքապետին, ապա պատառի քօղն դաւաճանու-

Եղանէ ինքն վաճառական առ Եպիսկոպոսն բազում հայ-հոյանօք, ապա յետ աւուրց սատցեալ զդրամն յանձնէ կու-սանաց, (1) քանզի վատնեալ պատուելոյն զդրամն, հարկա-դրի զկալուածս վանաց գրաւոյ տալ Միրխան Յովհաննէսի ծանր վաշխիւ, առ 'ի տալ վախճան ամօթալի գործոյն :

Ի սմին ժամանակի անծանօթ գոլով մեր զպատահարէն ազնիւ իմն փեղոնցու ծաղկեալ կերպասեայ, առաքեալ ա-մայրն մեր 'ի մատուցանել նմա մերով խոնարհութեամբ, որ-'ի մատուցանելն' մատնի 'ի փորձանս զրպարտանաց, իբր թէ չէր այնքան' այլ թէ եղեալ ամբողջ պրակ, կամ թէ ունէ-ընդ իւր զայլ ինչ թաքուցեալ, որ վասն պարտաւորեալ մօր մերում 'ի ձեռն հանդուցեալ տն Յ. Գալստանեան տան-զգիրն 'ի յընթերցումն' ապա թէ բաւարարի :

բայց տակաւին այսու ամենայնիւ' ոչ զղջացեալ մեր 'ի գործս բարի, չէ փոյ-թէ երախտամոռք Ջուղայ եկեալք 'ի թեմս հնդկաստանի յօրացեալ և լի-որայիւք յետս հայրենին դարձեալ զչարել զմեզ ոչ պակասեցան, չէ այս այն-քան զարմանալի ի սոորէն վիճակաց անխրատից նոցին, որչափ քստմնելի 'ի վե-հագունից ուսելոց, որոց պարագլուխն սոի' ինքն նամակագիր Եպիսկոպոս, զին-և յաջորդք իւր, զորոց յետագայ բանիւք' ակաս լինելոցես, զի թէ ըն-փայտ դալար այսպէս, ընդ չորն զինչ լինիցի, Ղուկաս 'ի Գ. 31.

(1) Եթէ չէյէր երկիւղ 'ի Ռուսական չքանչանէ նորին Եպիսկոպոսի 'ի վաճառականէն զանակածիւք և որպէս խարդախ ոք մատնիւր 'ի դատաստան, ան-այսպէս չուքն մեծարանաց արքունի, եղեալ այսպիսեաց' պարիսպ անվթա-'ի կորուստ հպատակաց.

Ի Յաճախել համբաւոյ ապօրէն գնացից սորա, յորոց ...ելանէ հասարակութիւն Պոլկաթայ ի բողոք առ Իշխանութիւն, և ...ատեալ համառօտ կարգ իւն ձեռագիր առաջէ անդ ...դրոշմել, որպէս և ի Ջուղայ առ վանականս և քահանայս՝ ...ուիրանաւ այնու կարգադրել զվանքն. և զապօրէն գնացս ...քահանայիցն։

Օրինակ այսմիկ կարգադրութեան գիտ և կարդա յազ...գային լրագրի Պոլկաթայ յամի ... 1849, մարտի 19. և ... 15, ուր և վերատեսուչն Մ. Գ. Թաղիադեան՝ յեր...դնէ խօսի այսպէս։

« Ասացաք թէ աթոռք մեր եթէ տպագրեսցին զմի կամ " զերկուս 'ի կանոնագրոց՝ առաւել զարթուցանիցեն զուշա- " դրութիւն ազգին յաւագ աչօք հայել 'ի ժամանակն՝ քան " թէ այլով միջոցօք "—Իւր առ ընթեր կարծեացս եդաք " ի զգուշաձայն թէ, ազգն զինքն առանց օրինաց՝ խուժ ճա- " նաչէ, և զհովիւս իւր ինքնակամ բռնաւոր—Ի պնդելս " մերում զայս՝ ոչ կամիմք ասել թէ նորանոր կարգաց " պէտս չունիմք, կամ թէ՝ կարգ և կանոնքն 'ի հայաստան- " եայսն նոյնպէս զօրեսցեն 'ի Հնդիկս և 'ի Չին՝ որպէս " անդ—բայց միայն թէ՝ հաւատացեալ զի կարգադրելքն " ...քեկ՝ հոգւով սրբով կանոնեցին, մեք՝ և զկնի " մեր միշտ նոսին կրթեսցուք, և նոցա օրինակօքն շահե- " ցուք զխնամատութիւն ...այ, որովք թագաւորքն թագաւ- " որին, և հզօրք գրեն զիրաւունս—Ակնունիմք յողոր- " մութեանն բարձրելոյն, զի խոնարհ այս առաքելութիւն " հաստատելով ուր հարկն է, և երևելով անդ՝ որպէս զար- " գել ... մեղ երևի՝ յոյժ պիտանի և օգտարար. շարժեսցէ " զհասարակախնամ գթութիւն հովուոր տերանց մերոց՝ " ...յառաջ փոյթ տանել սմին"—Աւա՜ղ. զի ոչ առաջ՝ " և ոչ զկնի։

Իշխանութիւն չէզոքացեալ իսպառ, իսկ Ջուղայ մինչ քահա-...անքն ընդ քանի մի իբր ականաւոր ժողովրդովք ածեն ...արակ կարգադրութեան 'ի տեսութեան արհւոյն՝ ասէ շատ լաւ,

խորհեսցուք զայսմանէ՝ և արասցուք զոր արժան — Յաւուր
հետևեալ զեղբայրբուր (ոչ առ ժամանակեան անդր) առաքէ ա
քաղաքապետն 'ի քաղաք, որպէս թէ հովուորականք և ա
խորհականք Ջուղայ ապստամբեալ՝ նուաճել զինքն խորհ
դածլին, առեալ անտի 'ի նմանէ զօրինակս քանի մի, և բերեա
'ի վանս՝ պահէ 'ի դարանի. (ըստ յիշեալ Նիկօլ Եպիսկոպոսի՝
ի Լէհաստան։)

Արդ 'ի քահանայս և յաշխարհականս արձակեալ աս
եկայք անօրինեսցուք զկարգաց եկեղեցւոյն 'ի հանդիպատանէ,
մինչ նոցա պարզմտութեամբ եկեալ 'ի վանս. յեղակար
հանէ 'ի նոսա զօրինակս, մատնանիշ բունի թուղթ, օնի թուղթ
Ի կալանաւորելն ոմանց, և ի ծպտելն սակաւուց, Ընդրե
վարդապետ հնչեցուցեալ զզանգակս վանաց 'ի տարաժամու
ամբոխն շփոթմամբ խռնի 'ի լուր. և միւս կողմէ կնի
Դուքիթ քեռորդին Մօհթամէդ դովլէի արագահաս 'ի
արձակէ զկալանաւորս՝ նախատէ զԵպիսկոպոսն, և ծանօ
տուեալ քեռուն քաղաքապետի, յայնմ հետէ այլ ոչ ախո
ժեալ նորա 'ի տեսանել զերես եպիսկոպոսին. (1)

Զինչ այլ յաւելից զմանէ 'ի զզուանս և 'ի դայթա
ղութիւն ընթերցողաց. զի 'ի համօրէն հովիւս վանաց՝ ոչ
սեալ զնմանն, յետ բազմաբեղուն չարեաց և վնասու՝ ընկղմ
զաթոռն յանքանակ պարտիս. և յինքն ալբեալ յանկողնի իւ
ում թափէ զհոգին, յամի տն 1848 Դեկտեմ" 25, (2) թ
ղով յարկեղի իւրում մէն մի խարդախեալ դահեկան, ա
աղքատէր լրագիր ժամանակին, մահագուժն բանիւք. Տ
ներբողէ զյանցանս իւր.

---

(1) Ափսոս, զի 'ի խուռն թղթեանց մերոց ոչ կարացաք գտանել զօրինա
թղթոյն, որով զերկայնամտութիւն թախանձէ եպիսկոպոսն յորոց վճարուցե
վասն գնելոյ ասա 'ի գիտութիւն վերծանողաց:

(2) Ապաքէն ասիցէ ցմեզ ոք. թէ մահ Եպիսկոպոսի միով ամաւ առա
քան զտպագրութիւն ծանուցեալ կարգացն, գիտասցէ այնպիսին զի այն թու
կանէ զկնւոյ տպագրութեան, և ոչ հաստատութեանն:

Թադդէոս Եպիսկոպոս Բէգնազարեան, այր խորագէտ, ուսմունեայ, ճարտար 'ի գիւտս, վսեմ 'ի քաղաքական իրողութիւնս, և ի փառասիրութիւն անգը քանչափ, որոյ 'ի ժամանակին ուղղոյ յամի տն 1850, ժամանեալ և անդ զերկոքին ձեռնաուն միաբանք մեր ասուի, այն է հանգուցեալ տէր Բարսեղ ալստան, և տէր Մարտիրոս տէր Յովակիմեան, ընդ Եպիսկոպոսին՝ կալեալ զձորձս իբեար—կարօտաւորն նիւթանպաստից՝ զուգի ընդ կարօտաւորս արտաքին շքոյ և աց, մին՝ ակնկալ գոյից նոցին և ծանօթութեանց վարժից յանծանօթ վայրին, և միւսք աշխոյժք ընտւորութանձնեայ նովաւ 'ի մնալ փառս կենցաղական—դրկախառն 'ի մի կամս հաճութեան և խորհրդոյ, մին՝ երկոքումբք, իրեքեանն՝ մօք և մերով ազնուութեամբ վերծնեալ գական վիճակէ կենաց յանընականն. յամ ուրեք զմեզ եք զիւրութեց քնքեանց կալեալ չասեմք թէ ձրի ծառայ.

Պաշտմն Եպիսկոպոսին զառ 'ի մէնջ՝ և զառ յանցից թոյ, առ այն թէ, հասարակութիւնն սիրադրաւ ընդ ն ընդհանուր ժողովով վերջաւորեալ ունիլ զմեզ առաջ մեծակիս ցուչափ կենդանի եցեմք, կամ Ֆայլ յօժաք առա, յայսմիտ գրեալ հասարակութեն առ նախորդ քնոցս, խնդրելով զմայր նորա և զորդի առաքել առ. այլ նորա թէ առ ենչ զանց զխնդրովք եղեալ, և ուցեալ զհասարակութիւնն՝ չգիտեմք.

Եւ թէ, ինքն տէր Յովհաննէս՝ ցյետին շունչ վերջուալ յանկարգ կառավարութեց վանացս իրաւամբք, քանզի քո օրէնի անցեալ ընդիւր, ոչ խոստովանեալ ցարդ զուղութիւն հաշուոյ նուիրակութեն և զստացմանէ ձեռեկեալ նուիրակութեան, ոչ արձակեալ զմայր և զորդին քին. մինչ 'ի զոհ մահու գրաւեալ զմիակ որդին; այսու ամիւ ցրտացեալ զեռանդ հոգւոյ հայրենասիութեան նորա—արդ եթէ զսա ոչ համոզեսջիք 'ի սէր և յե-

ռանդ առաջին՝ ան հնար լինի ձեզ արդիւնաւորել 'ի թեմս
վիճակի, զի հասարակութի զհետ լինի կամայ և հաճութեա
քահանային, և ասեմք մեք՝ զոր տեսեալեմք աչօք մանու
ւանդ եթէ ձեզ հաճոյ՝ ունիմք խոնարհաբար ասել. թէ ն
նոքին ընդ մեզ այն քան հայրական սիրով շաղկապեալ, մին
զգրութիւն մեր ընկալնու աներկբայելի հաւատով: (1)

Որքա զայս առարկեն 'ի մեծարանս անձանց, իսկ Եպիս
կոպոսին զուշ յիւր օգուտ ընդ հանուր վերածեալ. տե
ցուք զհանդէս կատարածին, մին Եպիսկոպոս զօգտութ
մեր գավառականն և յարգական ոճով անդր քան զչափ վե
րածէ, կոչմանակի պարսաւանօք մեղադրելով զնա խորդ ն
'ի գնացան ան վայել ընդ մեզ, 'ի դիմաց կառավարութեն վա
նաց խոստովանի զուղղութի տուեալս հաշուագրոյ նուիրա
կութե, ընդ որ և զնտացումն առաքեալ դրամոյն, ևս և թա
խանձ առ անցեալս երկայնամտութե արկանէ, դնելով ու խ
առաջի՝ զազգային փոխարինութի նախանձելի բերմամբ: (2

Իսկ միւս երկոքին ան հարազատք իմ, ահա տես թէ քան
դովք, քանի հանճարեղութիւնք, քանի գործունէութեա
համբաւ, քանի ան զուգական ձիրս 'ի հոգի եպիսկոպոսի
ըշտեմարաններն, ընդ որ և աւետիս խրախուսական ի մեզ, որպէ
թէ իբրև նոր Քերշիաս, նոր Միկենաս, կամ նոր Աթանա
փառազարդեալ հոգւով և մարմնով, իմաստութեամբ և հան
ճարով, ունէր ծաւալել բարիս 'ի Ջուղայ և վանքն բա
րեկարգութեամբ. և այլով յարուցանել երոպէական տե
սարան, և յաւել զմերն անարժանութիւն գրկել համբուրե
որպէս յենարան ենեցուկ ի ձեռն, առ որ ժամէ արդէն ձեռն
տութեան ձերոյ (...), զի մի բեկցին թեւք աշխուժից
մնացէ վիճակ վանցս յողորմելութե. յոր էրն, և—եթէ տէր

---

(1) Այս միայն ուղիղ ըստ մերում անխարդախ հաւատոյ, այլ յիւ
եանց անտի՝ Աստուած միայն կարէ դատել, որպէս դատեալ և դատելոց է:

(2) Արդարև նախանձելի բերմունք՝ ան լուր աշխարհի, կարդա զՅիշա
ծագիլք մեր, տպեալ յամի տեառն 1863:

...յացէ այս իսկ , որ ի մէնջ և ի ձէնջ խնդրելոյն պիտի է։ (1)

Այսօրէն եւս տակաւին ոչ ՚ի միտս տարրացեալ և ոչ ...պարտեալ զգաստասխանիս , կամ զշնորհաւորութիւն ՚ի գալուստ ...գհուոյն , մին զկնի միոյ շարունակին մեզ պատիւք անսովոր , ...նկատելով հանուր ուրախութիւն հնդկաստանի — ծաղկեայ ...լին — համբաւ աւետաւորութեան մեր մերոյ ի Ջուղայ առ մեզ աստ , ...կամաւ նորին արհւոյն — և ի փոքու զկնի սփռաց (գուզ) Այս ...րբերութեան յեկեղեցիս — պատիւ փոխանորդութեան առաջ- ...նորդ վանաց ՚ի հնդիկս — ՚ի Կաթուղիկոսէ խաչ լանջակիր — ...մանուշակագոյն ծաղկեայ փիլոն — զոյգ գաւազան վասն ...լոյ ՚ի ձեռս , և ՚ի ժամու քարոզից յեկեղեցւոջ — և ...Յովհաննէսեան Կասպէտ Աւուսոց շքանշան — վասն ՚ի վէր ...ոց , և պատիւ ՚Իսպահանու առ բերեալ , որով և զմեզ այս- ...պէս սաստանի մարդկութեն ՚ի շնաշխարհիկս տուեալ։ (2) ...յասացելոցս թէպէտ համառօտեալ յարկածագրի անդ- ...ամ եւս , սակայն զլխակատարն տուեալ ՚ի վիպասանական ...մեր , որ կարօտի տպագրութեան , զորոյ ի յաջորդելն ունե- ...ծանիլ զկնիւքն գաղթնեաց , և ՚ի լոյս ցուցանել հրաշալեաց ...ւոյ ի հեացումն ազգի ։

Աստանօր մեք որպէս մարդ ՚ զմարդկային սխալանս ոչ ...ի մէնջ թաքուցանեմք , թէ նոքա ՚ի Ջուղայ անտի զմեզ ...եալ կերպարանաւոր նենգութը , և մեք այսր զհաստա- ...տութիւն ազգիս պարզ մտութեանը ՚ հաւատով , յուսով և ...ոչ անգամ ՚ի միտս շօշափեալ , թէ այնու անխրատեալք ...և զհաստարմկութիւն մեր հնդկաստանի , և թէ հիմունք ...նացին շինարարութեան ՚ յաւազոյ էր , բստ անստերիւր ...մածոյն հանդուցն Ա. Պ. Թաղիադեանց առ մեզ ի քուէ-

---

(1) Թէպէտ գիտեմք ոչ ոք յաղջմոաց տարակուսեսցի յայս մեր իրաւունքին ; սակայն եթէ գտցի ոք , հրաւիրեմք ՚ի տեսութիւն գրաւոր ...թեանց :

(2) Զինչ այլ ճարպկութիւն հնարից քան զայս , չգիտեմք — թերեւս այս ...հասարակեալ յաշխարհի — "Երբ բանանեն ՚ աչք հողին — երկար ...նեն ՚ սուտ սուտ զօղան — երբ փծանին ՚ զօրթ տան տղան "։

բայց — Եթէ որքան դու զՔ· Եպիսկոպոս քարոզեցի[ր]
քարոզես, զՔրիստոս ԱԾ քարոզէիր՝ առաքեալն հաստատո[ւ]
վարձուց էիր արժանաւոր, ՚ի փրկութիւն հոգւոց բազմաց ե
(տե՛ս [illegible] 119)

Յընթացս ժամանակի մերում 22000 · ռուփիք մի
մերով ձեռամբ առ նա ՚ի վանս հասուցեալ, թող և զառաւել
արժէից քան երից հազարաց ռուփոց արծաթ անօթից և սպաս
եկեղեցւոյն Պաւղոսէրայ, ոսկեղէն, արծաթեղէն մեծա
զառնաւուրս զգեստք և այլն, (1) զոր զկնի փակման թեմի
ղւոյն խնդրեցաք ՚ի Հնդիկք այրւոյն Յակոբայ Ջրպետի առա
զմեզ և առաքեաց, առաքեցաք և մեք յարհէին տեղս բաշխե
կարօտաւոր եկեղեցեաց, է զոր վաճառեալ ՚ի գիւղական գն
և է զոր ձուլեալ յաշտանակ և ըսպասք սեղանոյ կերպեալ
կարօտիւքն խմանել թէ մնացեալ արդէօք այժմ ՚ի վանս ·
մնացեալ չքացեալ ՚ի թանիրն Տաթևայ ·

Ո՛ւր այլ քեզ յաւելից ձանձրոյթս, այս մինչ ց
ժամանակի վիճակաւորութեանն՝ յորում կենդանի էր բա
յիշատակ Սերոբէս Կաթողիկոս ձեռնադրող և առաքիչն
՚ի Ջուղայ, և մինչ չեւս տիրեալ ՚ինա ոգին մեծամտութ
ինքնահաւանութեան և ագահութեան, վարէր արժանաւորութ
ըստ կարգէր զեկեղեցին, ուղղէր զանուղղիս հոգևորակա
աշխարհականն և ազդու ատենաբանութեամբ հեզոյր Ջեր
անդորրութի ՚ի ժողովուրդն · մաքրէր յարգարէր Ջուղայ ·
թեթևացուցանէր զհոգս ծանունս և դժուարակիրս ժողովրդ
ըմբռնանէր զկապ դժուարութեան տէրունի հարկաց, ՚ի դ
կալով միշտ խոտութեանց աշխականին իշխանութեան
պանելով զհօան իւր բարեպէծ, յարդէր զյարդեկս · Ճա
չէր զարժանաւորս և զաշխատաւորս տան ժողովրդեան,

(1) Առ այս և ոչ սակաւ միշտ բամբասանաց յոմանց, տարապար
ընկալեալ ՚ի ծոց մեր, որպէս թէ մերացուցաք զայնս ընդդէմ մեր
եկեղեցւոյ դատութեան · մինչ զմին պատմուճան զգլոց անգամ յետս մնաց
մասնաւորութեամբ, այն ինչ յամի տեառն 1856 · ՚ի գալն առեր Մարտիրոս
Յովակիմեան, առն՝ տուաք զնա ՚ի տանել և յանձնել ՚ի վանսն — չգիտեմք թէ
խղճմտանօք ՚ի տես մեր արարեալ պատեան միոյ նորագին մահարձանայ տփղին

և վարձաւորէր զնա արժանւոյն, և այսպէս քաղաքական տըն-տեսութեամբ ՚ի կարգի բերեալ զամ, վայելչէր և ինքն խաղաղարար յամենից գլխոց, զվարկ՝ զսէր, զշնորհ և երախտաւորութիւն, զկնի որոյ ՚ի մեռանիլ ՚ն. Կոմթաւուզիկոսի՝ [illegible] արտաքսէր՝ զորդիս նորա քարոզական մանկունս, և [illegible]թական կենաց իւր. պատիւ և փառաց. (1)

Քանզի մինչ մեծացաւ ինքն՝ զերացան սպառնալեացն և [illegible] համախոհք իւր, և բռնացեալ ՚ի վերայ, եթոն [illegible] զժառանգութ վարդապետաց մնոց առ և անդ, զԳէորգ [illegible]պետն ([illegible]) յՆշխանածին, Յովհան վարդա-[illegible] ՚ի բուռն մարի գիւղ, ([illegible]) կալեալ զՆ. վար-[illegible] ըստ հաւրուպետանն ծիսայի՝ ըստ հանդոյս լցուց [illegible]րհաւոյն մարդեկուզօք, տարբեր տարբի կոչմամբ թմբե-[illegible]ելով զինքն առին շրջեցին զերասանակ կառամփորն-[illegible] նորա ՚ի հակառակն.

Այլ ՚ի կարծս առեալ, թէ քանի երեւթային մնաս չու-[illegible]ց՝ բարեկամաց՝ և առ հասարակ վիճակեսնից զոր-[illegible], որչափ և մաւորականն, քաղաքականն, հոգեւորականն և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] զժուարինս՝ հասարակ հողոյ և [illegible] [illegible] ՚ի զենպետս և յիշխանաւորս՝ սիրաշխար և նախան[illegible] և յամ դէպս ազգին զօրաւոր և յաղթական, [illegible] [illegible] առ ժողովրդոց վիճակին, և անդրդուոյ յաւերժական [illegible] արժանեաց՝ եթէ կեցեալ էր ՚ի դէպս իւր [illegible] [illegible] կենացն անյողդ յողդ, քանզի եթէ շնորհեալ է

---

(1) [illegible] [illegible] և ս զարմանալի յոյժ, զի յաղորդ. լռելով և զօրայս անգք [illegible] ոչ զգաստացեալ յանձինս առ ՚ի չինելն զոր անօրէնութեան [illegible] և հեռաւորաց չարաց.

պատմութեանն իրաւախօս և անաչառ ի դէպ էր լինել՝ այս վանքն Զէյթունոյ՝ Հալէպ երկրէն տեսեալ գահավէժ նման սա սահմանին զէնք զինուորեալ ողջունեցուք զօրքս՝ զ... եկեց ձերքին։

*Ասեն մարդիկն թէ խորհրդեամբ համախորհ ի փոխեցին զնա ի բարուց արժանեաց՝ Թերեւս սակս ան քաղ միջամտող Զէյթունոյ, վերջին վիճակ սորին և կեանք, հա հանդէպ պատերազմաց մարդարէին, (Զօրա". ԺԱ. 16, 17). Հ յաւածն նախկին՝ յաւէտ առ մեզ հնազանդ — թէ և անհոգ ի մանկի մահուան, խղճահար ի լոյս բազմաց և անհար զատից խորոց սակ — Աներեւոյթ դուք՝ որ զիս յայտ առաքինաց հաստեցիք, ուր Յովհաննէս իմ էր որդի հա զատ, և ես եղէ նմա հայր բարերարաւ ինձ. նմանօ, նմա իմ ծնողեքս — եթէ յանն յարեաց՝ զինեալ զէնս ար րեց, զնա — նա ինքն եղեալ ընդդէմ ձեռնարկ բարեկամ և ատ հաւատարիմ աթոռոյ, ահա ընթերցէք զցաւագին գրուց նորա առ իս ուղղեալ, գիտիցէք թէ առաքելութեան կամ կեղծ որութիւն ինչ գտանի անդ. (1).

Օ այս բան վերջին նորա, ոչ միայն գրեցի մեզ ան Զուլոյթ մեր ձակայք, այլ և Պրն Յ. Յ. Մէլքոնեան բ րեկամն մեր Խաչեան՝ ընթերցեալ ի հաւատարի ազգեր Զէյթունոյ՝ մեզ հաղորդէ, ընդ որ և գերբերեալ իմ եր ղորդաւոր առ մեզ ընծայէ, յորմէ զգուշալեակ տող և ելթ նմանեալ սա, ի բաց լինել զմիայնորդն վասն զերուզա

---

* Սմ. տարաբաղդակս ի ժամանակի վարդապետութեան իւրում եղ ի Պոլիս սաղաքի, կորուսեալ զլոյս աչաց ական — ի ձեռնադրելն Եղիկո ատեցեալ հալածեալ Ն. Կաթուղիկոսի ցնա — օծանել զգեղ սրբալոյս Մեռ նաւս, որպէս զի անկեղծ շնորհք հոգւոյն սրբոյ լուսաւորեսցէ զաչս հողւ ի տեղի մարմնականից — զայս ասացեալ մեզ Մ. Նալբանդեան, որ ընդ ատ ներկայ եղեալ ի հանդիսի ձեռնադրութեանն.

(1) Այս այն է զոր մեք գրեալ յինքն յամի տեառն 1862 փետր վարէ ի պատասխանի վերջասան իշխայ զրպարտական գրութեան յանուն...բրայ առ (Տես «Արկածագիրս մեր, երես 59)

...թեան ոճոյն ի վեր քան զպարծանս մեր․ զի ոչ յաչս խճ-
ից ծածկաբար գտանիցուք ։

« Ընկեր զու ընդ ծով՝ լոյս ու վառ բարձրից,
« Հանեն ու ցանկաք՝ յերկնէր բարերէց,
« Զանեցեր թագնուց՝ վարդ քաղցր և գինիս,
« Երանէն քեզ տառապեալ՝ արտուցմն լոգեն »։

Ըստ այսմ Պողոս ասէ, զի յարմարիմ տեղաբանական՝ յայսմ-
...զօրանման (Եւ կոչ. ձր 10) Թէպէտ բանք սորոյն յայլ ...
...ք, սակայն անձնումք մեք սոսա յօրինակ զգալի, թէ բա-
...մ մեծ զամ տկարն մարմնով՝ այլ ոչ 'ի կենսա ...անայ, որ
... երկեալ վիճակ սորա․ որ զրու առեալ 'ի կենաց յամի
... 1262 յաւելուածի ամսոյ ։

Հանդամանք և անուանան մահու սորին՝ պատմին յայլ
այլս, սմանք եթէ թէ 'ի պատմել յանդիմանական և վե-
...ան զսորոյն կրկնումանի 'ի պատմաստանաւութեան բա-
... մերայ անդ, մեծութեան և անիրաւութեց արարեցելոց
... Կ. Պ. Մարտինեզեանց Կ. Պօլսեցւոյ վաճառականա-
...ն Թէհրանայ․ (Ա) յերկինուղէ կամ յամօթոյ՝ յանկո Ալա-
... տարագրեալ, կամ ինքն զինքն թունաւորեալ, վեր-
ջին, այս հաւանական յաւէտ 'ի պարագայից․ զի ակերն
...ք՝ տագնապանք և փախուստ, ջերմակեր և քերան
...եալ․ կ վախճանի ուռոյց ...՝ և թեւութիւն
...յն, այլ թէ այս և թէ այն՝ ելից զկարօտութիւն Հա-
...կ, և զոր թերթի՝ այն և յետ մահուն պարգեւանք իւկ։

Ջինք անմահ ...ք զմահ ... լաւ կատակ արտաքեալ․
...էր Արարտերոս կտակակատար կարգեալ․ թէ զգոյս իւր
...ոյ և զինուոյ ուր ապոպարզել չիմացաւ․ և զոր 'ի Համբակաց

(Ա) Ի բաղդեցի սորա 'ի Թէհրան առ դեսպանն Ռուսաց, ասոյ կալանաւորել ... սորա, որպէս թէ ունեցեալ պահանջ մեծագումար դրամոյ 'ի նմանէ․ այլ ... զգործն անիրաւ և անպատ զոնաւ վաճառականացն․ բա- ... յառեան կրկնածնի և խնէրէ զվրէժ անպատուութեան, ուստի և ... հրամայէ վերադառնալ անդ 'ի դառնալ — զինելով և սորա զխոստութիւն ... տեղւոյ առ հօգեորդանս, ըստ կարգադրութեան Ռուսաց․ ... ուեալ գվճիռն — ահա քեզ վախճան չարաչար փառասիրութեան ։

լուեալ թէ մասն դոյից իւրոց աւանդեալ ՚ի գաղթացն Ջուղայ, այ
եւ ցարդ մնայ առ կաթողիկոսարանն, չունէր ցայս վայր ո
պահանջող ՚ի նմանէ, կամ թէ ո՛ր յանդունդ դժոխոց խոր
զեալ՝ ցարդ ոչ ոք ծանեաւ, և մինչ ՚ի հնդկաստանէ գրեա
առ Մ. Եպիսկոպոս խնդրեցաւ զօրինակ կտակին և ծ
նօթս դոյից նորուն, ոչ ինչ առեալ նորա պատասխանի։

Բայց ՚ի գրութեանց ոմանց Ջուղայ՝ այսպէս ծանուցեալ
թէ ՚ի մեռանելն նորա՝ ժողովուրդ թաղին Մ. Էջմիածնի՝ որ մ
ձաւոր վանաց, ընդ Սահփաննոսի Բարխուդարեան երիցու եղեա
՚ի վանս խորհրդով կնքելոյ ըստ սովորութեան զառաջնորդ
րան՝ մինչ եկեսցէ առաջնորդ նոր, գիշախանձք հալածեա
զնոսա, և Յ. Թ. Սահնազարեան վանաց (Անէւ օւչն ւէւ Մա
ւիէ..ն) ապտակաւ ուժգին զերեսօք քահանային՝ առէ, մե
արդէն կնքեալն մք զառաջնորդարանն։

Եւ որք ՚ի ցերեկի առացին կնքեալ, ընդ գիշերայն բա
ցեալ, նաւակատիս խնդութեան կատարեցին, և մինչ զհո
ձայնն հրաւիրեալ խաչատրոյ նոր ընծայ վարդապետի Հա
սանէ ՚ի վերայ, լսէ՝ օրհնեալ է տէր ի պարգևս իւր ամէն, ա
այսպէս զկողոպուտն երկրաւորն առնց՝ ապրեալ ՚ի մեռ
գիշերի, փառք քեզ վանք, քոյով կենդանութեամբ։

Յիմար է նա որ կենցաղոյս հոգն ծծէ,
ԱԾ գիտէ թէ ով զանձէ ով կրծէ։

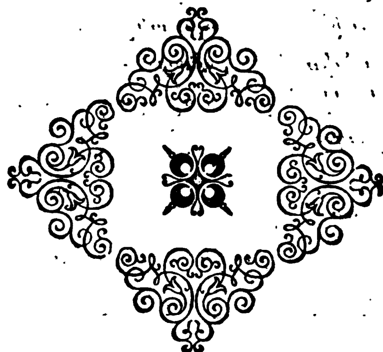
Ափսոս զի Պաղալեանց արհին Սարգիս, կամ զնման
ոչ յաջորդեալ ՚ի տեղին. վասն այլոյ հատադեղօք փոխուցմ
որոց կլեալ մարսեցին զինչս նորա, անարին Մ. Եպիսկոպ
այլ ընդ այլով պատրեցեալ, դիր ասէ երկու արծաթ ՚ի ձեռն
և արմ զոր կամիս. բայց այս օրինակ բաղդաւորութեան

Պատմեալ մեզ այսր երբեմն ականատես և ականջալու
ղայեցի ոմն, թէ աղայ Պօղոսն Հիրմազանով, որոյ յաւուր
անցեալ ՚ի Ջուղա և ՚ի գիւղս ՚ի վանս՝ գտեալ զարհւրն
սասամբ, որ զայրոյթ անիծից և հայհոյանաց ամբառնայ
՚ի գլուխս Բահանայից և ժողովրդոց, ընչուիք, կործանի

խորս դժոխոց խորտակիչք — մինչ վասն դեղապիտոյ չնմայք
...դանի — սովղաբայդաղ — երկաթադլուխ — լակոտ — մի
...ւք — աղքատաքած — գիտկիր — չնաբարոյ — չնծեր — ղարիա-
...ակ (ինն բողունիչ) և այլ պատուածական անարգ նոց տալով ։

Մ՛չ կարացեալ աղքատիրքն այնմիկ ժուժալ, 'ի տանդա-
...ճառական բարբառս արհւոյն՝ ասէ ցնա — Ո՜ եէ քեզ, զի
...է այդ քան ծանրացաստումն լինիս յանպարտ և երկիւղած
...ծնողս և ժողովուրդս քո, որք զքեզ իբրև երկնաքաղա-
...ցայ 'ի լանջս սիրոյ իւրեանց ընկալեալ, 'ի մեծուէ ցփո-
...յս յարգեն մեծարեն և զոմ հրամանս քո պաշտեն։ որ-
...ապատգամ երկնային — մի թէ մոռացեալ քո զՊ՝րիմ.
...նգք անտի վաճառականին Թորոսի Պ՛ռնթիկլեան. ընդ
...([illegible]) ոչ, ու ունէր 'ի յերբեմն խնձ
...եւ, զի վերձակ քո արդի՝ նախանձաւոր յոյժ, և կենաք քո
...ր, քան զայլ եպիսկոպոսաց Թեմականաց, զորոց ան-
...յ էմ աչօք և այլն ։

Ա՛հ թէ տուն ազգութեն մերում արդէ, քանի և որքան
...ւոյ Շիրմազանովեանց պէտս ունի, ([illegible]
...[illegible]) ասեմք լով վասն անաչառ խօսից՝ և
...ութեան դատաստանի մտացն — սակայն տեսցուք, թէ որի-
...ք յազգասէրս ժամանակիս՝ զինչ առնել քան զպատա-
...ուժգին ի չարասիրաց և վասակաց տան ազգիս, և պար
...մէ մեր լռեալ այսր (...) շնորհ մեծ պարհեալ
...կանց՝ փրկողին զնա 'ի մեծուէ վտանգէն ։

ԽԱ.—Մ՛ովսէս Բ. Եղիազարեան Գանձակեցի, որոյ կեն
նախին թէպէտ ձիւնափայլ հերօք արտաքինովէս այլ
ցուցանէ զօր անձն, սակայն գործովք և անակութբ յայ
նեալ այլ քննադէտս ՚ի զեան առիւծուն թէպէտ ընծն
առեալ փափուխ արտի զուեոյ, սակայն ոչ յամենայնո
վայրի, բայց զարպայս՝ ոչ այնպէս, զի զոր անօրինեալ ա
այսօր՝ ՚ի վաղիւ դարձէ զնորհաւն, քան ՚ի բերան՝ ածէ
տունն ՚ի վերայ, որոյ յոյս՝ հաւատ և սէր՝ եղեալ ՚ի
մեռայ և ՚ի մեծի փառաւորութիս, որով և երբեմն զա
զանաւ ձեռին՝ խորատեալ զգլուխ ումեմն (ռճիգ) Մ՛ահ
տակամբ, առ ճանապարհաւ Միջանայ, պատճառաւ ոչ յա
կալոյ մեկրպադութիւն իւր։

Աղաղակ պատահարիս տարածեալ զանեալ Խամշջո
դենովիտի, պատճառ յասմնական առ արհին ուղղեալ
ծանիր դեբեզ և զօդի սատիճանիգ կոչման, և մի յաւելը
զօտ ՚ի վերջմակէզ, ապա թէ ոչ վաղ ընդ փոյթ ունիս կրե
զոր ոչ ակն կալաւ, և այնու հեան հանէ զնա յայց
մեծարանաց։

Օմնցեցս ոխ՝ արմատացեալ ՚ի սրտի Մ՛ահմետականա
առ թիւ միոյ աւազանի ջրոյ յարուցման ի Ջուղայ, յառնէ ի
ժանն սրօք և քրօք ՚ի վերայ, և տայ զրոհ ՚ի խաղխաղո
բնակչաց Թաղին Թարվիզու՝ ուր եկաց աւազանն, որոյ ՚ի
թերևս ստախականութ՚ի տեղւոյն մերաւական ի գխմադրուե
հրապարին յորջունիս թեհրանայ—ուստի հասեալ պատո
խիստ ՚ի հոգևոր և ՚ի մարմնաւոր կառավարութիւն տեղւոյ
ապա թէ հոգին խաղաղի՝ և զդատի Ջուղայ ՚ի վերահաս
Թորկէն։

Ի մտանել սորին ՚ի վանս Ջուղայ՝ ՚ի տարաժամու յ
առնէ զառաջին ցնոր իւր, զի մինչ տեսանէ զպատուոյ (Գ
սփռոց տէր Մ՛արտիրոսի Աւագերիցու մերձաւոր աթոռ

[illegible]պանծեալ՝ ցագաւորս Հրոմայեցւոց ՚ի բաց բառնալ, (1) զի անզգէ է [illegible]ժողովս վախճանեալ սաստ՝ և ոչ արտաքսեցան քահանայքն, և այսպէս [illegible] կաղզեդոնականաց Աւագերիցու բայց՝ յորդորեցան Թէ- [illegible] մնացին, չարչարեալ զայն արտամոլորելոց զարմանս, [illegible] յանդիմանեալ էր զուրբն չարաչար զինեալ։ (2)

Ոչ ընդ այսպէս՝ եթէ առաքինին ՚ի նորին կայսեր Հա- [illegible] ծանրք. և ոչ կրկին առաւել խնամարկանութեամբ գիտեն [illegible] արտօնութեան իւր յառաջ նորին Ակակիոսի՝ [illegible] զերկրպագութիւն ՚ի նմանէ, և յետոյ ՚ի բանիցն սրբոյ [illegible] զգուշացն, և այսու ամբարշտութեան հերձուած զեղծուած յետոյ [illegible] բարձրացեալ առ ընդդէմ սուրբ ժողովոյն նիկիոյ։

Յանդիման որք առ ընծայեալ եղեւ կալ զօրութեան իւր բերեալ [illegible] քէ՝ զորեցին ՚ի Հրեաւոյն կայսր՝ և բարձին զզօր [illegible] ութեան յանձնեցին, և ապա բացեալ յիշեցեալ զբանից [illegible] զհաւատութեանց, որոց և վնասն բարձաւ՝ առ [illegible] — Ուր այն յայտ ասացի է։ զի մինչ հանճարեցան [illegible] ՚ի բաց համբերել անտի վաղուց զերդն ուղղեալ, [illegible] սաստկացեալ սպառեալ յամենայնի ՚ի հայհոյականս Քրիս- [illegible] է խուն ՚ի մարդասպանս կաղզեդոնականս առաքելեցուցն, [illegible] ժողովեալ յաւ և ՚ի զօրս զօրացեալ, և արտաքսին կա- [illegible]թէ եկեղեցւոյ անդէն՝ պատկառ օտարարութեամբ [illegible] զանհնարին լինէր։

[illegible] մինչ հակառակ ամէն համբերութեամբ զերկրպագեցին էր։

---

(1) Գործ համաձայնութեան մծղալի և ապօրէն. քանզի եղեւ զայն հրամա- [illegible] եպիսկոպոսի՝ և ոչ ինքնուրոյն, որ եթէ անկանոն՝ ընդէր արտա- [illegible] նորա, բայց եթէ կարգաւոր՝ զի և հրաման բարձմանն, ապա ուրեմն [illegible] ՚ի հանդէս. և ոչ յօրէնս ցանկէ եկեղեցւոյ, անհնար զործ [illegible] առոյց բարուեալ, ում համարձակեալ անարգութեամբ Քրիստոսի և [illegible]։

(2) Կաղզեդոնականք առաքելեցուն բյոր մեծ մասին հոգեորականք՝ ոչ ՚ի սրբոյ [illegible] այլ յիրկբեալ. զի անկեալ զնոյն անձնայն յարբեալ առաւելութ [illegible] և եկեղեցւոյ զազրակէ, աթոռոյն բայց զհորն նորա կանխեալ մեկնու- [illegible] քանզի անմեկնելեան անկարող և կարգաւորք թէպէտ հոգևորական [illegible] զհնազանդ, բայց եթէ այս չեցեր ՚ի մէջ՝ նոքա զան զգամենայն ա- [illegible] զօրութիւն ընդունէ, զայս իմացեալ մեր սուրբն։

զինման և զաւշձի արհւոյն , զի՞մ վիճակի շրջեալ ՚ի հակամէտ
ուր ամս դոլ զհանդէս պարուց անհրկիրւղածացն ոմանց ։
զայլամբք երկեալ ըստ կամս անձանց , ոչ ոք ՚ի համարի բերե
թէ կայ գըուեր և առաջնորդ ոք ՚ի վանս ջուղայ , և թէ յա
պատշաճ գնայից՝ դոյ քննադատող և վերահասու ոք ։

Պատկանին զոր ըստ օձի չարի արկեալ ընդ ոտիւք արհւոյ
ցուցու այս լինիլ , թէ հասարակութիւն Ջիթուլփայ ընտանի
և բարեկամք առաջնորդացու՝ ունին ներհակիլ և չարաքե
զհաշիւ և զմնացնս վանաց , սակայն այս խոչ ունէր մերժո
իրաւացի պահանջմամբ արհւոյն՝ եթէ մարթանայցէր խնլ
մուել նոցա ըստ օրինի , զի առաւելքին հաշիւք՝ չունին յ
բարերութեն ընդ ներքնոյն հոգևորականի իրաւանց , զառ յա
մանէ ամ պաշտպանիս զնձն կարէ վիճել , եթէ ոչ այսու ամ
առաջնորդք վանաց պարտաւորին զոյլ կամարար ամբարշտաց
և ոչ ծառայող օրինացն այ ։ (1) բայց մեր արդեօք այն՝ որ կա
նուցու զարւրբ խօսին ։

Ընդառին և նովիմբ իսկ առհեալ լիօք ՚ի զուբ վա
գին , զի զոր կարծէրն յիրաւանց թշնամութն առաջնորդացն
իսկ և իսկ ընկալաւ յանձն իւր ակնարկս ներկայծութ , որ
մին իմս զքամահանս ժողովրդոց Ջիթուլփայ առ նուիրակ ի
Ա . Վարդապետ բացառական գրութեամբ , մին կոնդակ
առ տէր Ն . պատրգևանս քահանայն թեմի անդուոյս—յա
ամ 1868 յունուարի 29 և մին առ ինքն նուիրակ ուղղակի
Ապրիլի 8 թուականօք ։ (2)

Այսօքիկ այսպէս լինելով , և որպէս ասացաք թէ ա

---

(1) Այս ամիր մերժարին զարթուցեալ ժամնկարս այսուիկ , առ առաջնո
դաւս նոր , զորս ունիս տեսանել ՚ի փոքու ։

(2) Չլինէր և այս այսպէս , եթէ արհեին] պատիւ ունիցէր գրել առ ժ
ղովուրդն Ջթուլփայ ՚ և յանդիմանել նոցա զոր արժան , քանզի զոլով նոցա
ձինք ուսեալք քաղաքակրթեալ՝ զիւրեա ունէին զիջանել ՚ի անօրէնութի
իրաւանց և խղճի , քան զի՞ր կուսութիւն միոյ կողման , և ներհական շարունա
կութիւնք մեծոյն՝ խանգարեցին և խղճին զշաւիղս իրաւանց և արդար դատաս
տանի , ընդոր և արհւոյս բաղում

չ յայլ իմն եռանդեան անդրդուելեաւ, կատարելապէս եկե-
ղեցւոյ անգլիացւոյ՝ կանգնեալ և զիւրոյն շաւիղ բառ ուխտի ժա-
ռանգեալ, ոչ միայն զիւրականութիւն արհեստն անդ պատուէ յա-
րեալ իւր դարձուցանելով. այլ և դրժեր նորա անփոփ կենդ
...թեան բաղդատմամբ յաւանդապահն պահելով. (Rusk. 1860ին ...
... 1870, երես 18)

Այս չափ բաւական առ արտաքինս, զոր նմանմամբ այժմ
...ք՝ համառօտ ասւորութիւն, երբեմն յանկարծութեան
...անձնորդի վանաց Չուդովայ՝ բարեկարգութեամբ միով վարձեալ
...գործակցին մեր տէր Մակարիոս՝ զերեկոսին միաբանս իւր
...Զինովիոսիւ և տէր Սերափիմէիւ, խաւարա դաշնագրութիւն
...թեան պաշտօնիւ այսպ հանել առա ի դրութ մեր՝ իբրև հա-
...միաբանք, որպէս զի բառ կարէ ընկերակցին կարգին ՚ի նո
...՝ և ան պարտուել զբաղհանդայութեն մեր առաւ, զՆշխ-
...եան բան առ Պոմբեն արքայս պաւլոյ՝ յայս ԻԿ բե-
...ոչ երկինք Ձ Սերգակոսնո ըմպանէի, և ոչ երկիր
...ութիւնս երկու, իմն աւագերեց.

Սոքին պաշտօնատարք դուլով երկնատարքը ան փարձա-
...ի աշխարհք, (... ...
...) թէպէտ վայր, մի ոչ մարթացեալ ՚ի վճար զաս
...ակայն զինի ակարանայ գլխոյն առաջնորդի. (1) և
...Ներսոսի իւրեանց և առաքելի առա. անհզդամնցեալ
...քնչակ, զրգռելով չարաբարոյ զոմանս ՚ի մեր ընդդէմ
...ելով զմեզ յան ողոքելիս վնասու և ան պարտութեն,
...թէպէտ զերջինս անօրէնութեան չնորհիւ ան փերեցաք
...ականեր օրէնօք, սակայն բան արմատ չարացն՝ եղին սատ
...՚ի ձեռաց մերոց. զառաջիկայ այսմիկ մարթ լինէր
...բացատրութեամբ փեղեկել զընթերցողս, եթէ
...թղթի մերում անսոյն տէր Մակարիոս չիցէր ընդ

(1) Մին Լազարեան Տանուտէր՝ տակաւին լինի բոլոր ընտանեաց. մին
... Հայկ՝ մոլորեցուցից լինի բոլոր հօտին. մին անգէտ Ղեկավար՝ ընդ...
... լինի ողջոյն նաւին, և մին գլխաւոր Հօտ՝ բոլոր արժանեացն ...
... անդամս Նորա" — Գունչ" Ժողով" Ե. դպր" երես 230.

լայնեալ. զոր ՚ի միախառն գործոյս ընթեռնլոցես:

Նոյն զօր մեր անձնական վնաս որիշ իմանէ՝ այս է, զ
այն մինչ հեռացեալ մեր ՚ի թեմական կառավարութենէ եկ
եղեցւոյ սորա. եւ հազիւ սթափեալ զգլուխ մեր ՚ի խժդժանկ
պահանջէին կառավարութեան վանաց, ոս մերոյոյն բռնաբարե
զմեզ ՚ի նոյն. կանգնել մի նոր թեմական առաքելով ասա
՚հանգուցեալ Ս. օրաք Ա. Անուիկ եկեղեցպանն՝ յառաւել
պատուիրանագրով առ նա, որպէս զի նախ զկոնդակն առ
թերանալ յեկեղեցւոջ եւ ապա յանձնել մեզ զայն.

Նա այս եւ յառաւել գրչաւ իւրով առ մեզ գրեալ, թ
առաջնորդք վանացս ոչ բարուօք ընթացս ընդ ձեզ ունեցեալ
ունիք խղճմտանս եւ ոչ անտարբեր մեզ. սակայն ոչ այնպէս. այ
զոր ասեմք՝ տիրով հաւատով զի եկեսցէ ժամանակ յորու
զոր խնդութեամբ տեսցեմ. անցաք մեք ընդ հուր, եւ ընդ
ջուր, եւ եւս եհան զմեզ ՚ի հանգիստ, եւ յաւել թէ: ՚ի փոքր
մարմնոյ աչօք տեսանելոց ես զնա այդր, եւ փորձիւ իմանալ
զամ, զայսմանէ հանդերձանաց եկեղեցութեանն սոր, յայ
նեալ եւ առ նոյն եկեղեցպան. (1)

Նա ևս այսպէս ՚ի հարկէ ստիպանացն յանձն առաք զայ
տօնն՝ առ ժամանակեայ ուխտիւ. այնքան մինչ գայցէ ինք
սա ՚ի ...ութիւն եւ ՚ի լրումն անձնից, սակայն մեր կառավարութ
ատացելոյն՝ ըստ մերում կանխաբանութեան, թէ զոր անօրէ
նեալ այսօր՝ ջնջէր ՚ի վաղիւ. առ որ եւ ոչ սակաւ վիշ
՚ի մեզ. մինչ պարուանդեցաք զկրկնակի հրաժարումն մե
յինքն առաքել՝ որ եւ ընկալեալ յօժարութեամբ.

---

(1) Ըստ մեզ՝ և զայս ոչ առանց ներքին զիտաւորութեամբ. Թերեւս ըզ
մտաւ ածեալ թէ ՚ի զալն այսր, կարօտիւր միոյ ուխտի եւ գործակցի, եւ
աչ ոք քան զմեզ ընտել եւ անկաւոր ՚ի մանաւանդ լուեալ թէ երբեմն խորհ
դակցեալ մեր ստ ընդ ակունաւոր ժողովրդոց ամանց՝ կոչեալ եաք զԹ
Եպիսկոպոս ՚ի հնդկաստան, որոյ և վասն եւ և զարձին և ծանուցն ասա
պատրաստեալ զհինգ հազար ռուփիս, այլ և յանդերձանք փառաւորպէ
տաացմանն այսր ՚ի մեզ, որում դէմ եդեալ խորհրդականաց. Թայլ չեաա
զալ, սակայն չիմացեալ թէ այն յառուկէր ժամանակ, յորում աւզն
մնում պարարիւր.

Տէրն՝ մինչ ընդդէմ ապիրատ գործոց նոցունց յանձառ
անհնարին տանջելոց բողոքեցաք յատեան իւր՝ զլացա-
ուցանէք մերովք, շատ համարեալ զմեղսական միոյն առ-
աջնորդին իւրով, թէ մեք խնդրեմք զմոռացումն յանցա-
նց և այլն ։ (Տես Տէրն. ազդարարն ... 19 ,) այլ
ն առաւել սրտմտեալ մեր՝ բողոքեցաք հրապարակական-
ք, և յատուկ Աբդիւլ Ազիզին, որով յետոյ կոչեալ եմք և
ընկալեալ Աբդիւլ Ազիզին յամի տն 1872 մարտի 6 ։

Որք՝ եթէ այս և եթէ այն, այլ ուղիղ զոր ասեմքս, զի
թ. Եպիսկոպոս վերադիրեաց զխաղաղութիւն հնդկաս-
հայոց ; ամ Ս. Եպիսկոպոս տապալեաց զեր 'ի վայր
կարգութեան եկեղեցւոյ, այնքան ահարկու հերձմանք՝
յուսխանէիւ կարկառեալ անհնար, քանզի անփոյթ առնելով
զեկեղեցին յաշխարհական կառավարութեան, և ըստ
օրինաց սրբոյն՝ ի սահմանականութիւն 'ի գլին և յարծաթ,
լով զելանս. Մերթ առ հազար թուման դրամօք զՍ. աղար-
նշխոր որդին 'ի վանաց արձակեալ յերկիր իւր՝ որ առի
եալ ի ճանապարհի, և թէ ևս ամացեալ զդրամն 'ի կերա-
ան միայն գիտէ. որոյ զկնի և ինքն ըստ վկայելոյ
իւն հազար թումանօք ելեալ 'ի վանաց, և ոչ դա-
մի՝ ընդ իւր տարեալ 'ի գերեզման ։

Քահիցէ ոք թերևս ցմեզ. թէ յաղագս վիճակին Ջու-
ուտի նմա իւն հազար թումանաց գանձումն, 'ի պատաս-
լուիցէ. թէ առն ընչասիրի 'ի պաշտօն հաւչակ և երև-
ի՝ ոչ ինչ դժուար հաւաքումն քանակին, նա զի՝ չասեմք
յանձնեալ նմա զայն 'ի Ջուղայ և եթ, այլ 'ի տեղեաց
եաց՝ յորս վարեալ նորա պաշտօն տեսչութեան, 'ի վանս
, Բամախեցւոյ, Ալէքսանդրապօլոյ, և 'ի Ղ ու-
աւր անձամբք շրջեալ 'ի գեղօրայս՝ և բազում խստութե-
դժողովուրդն ։ (1.)

(1.) Բազմաց ողբացեալ զմնասն է եկեղեցւոյ, սակայն և ոչ ոք հոգացեալ
զաղբիւրն ոխմնականութեան՝ յորմէ բղխեն չարիք անհամար. պատճառ
խնամել թէ 'ի գիւղօրայս, առ ընչեղ եւն խնդրով՝ բերեալ 'ի վերայ առա-

Ընդդէմ Լապտանեայց՝ պատրաստեալ մի կայեալ սուր ՚ի ձեռ
զկառուցումն միոյ նորոգ առաջնորդարանի ՚ի վանս Ջուղայ
և այն ունմպէտս, յորժամ երբեկի առաջնորդարանք ա
ղեալն վայելչաշէն՝ զատարկութիւն ծփէին — հանեալ նա
րակ ՚ի հնդիկս այնու միջարկութեամբ՝ և ընկալեալ զա
դիւնս բաւականին, զառ ՚ի մէնջ քարշեալ և զհարիւր թում
առ այն նպատակ, (1) արկեալ և զթեմս հնդկաստանի յ
Ճուրդս, որպէս վերն ասացաւ, թող և զոր ի վանաց բարձե
ընդ իւր՝ ՚ի չուելն անտի, թող և զատուն Եպիսկոպ. Թ
որ յետկոյս մնացին, ուր ընկեալ խնճոյշաղապատոյից՝ զա
ծէին բիւր չարիս, թէ քննի դժուարութիւն առուաք այրու
ընծայել զայն տուն վանաց՝ ոչ ոք ծանեաւ, զոր վաճառեր
երկերիւր և քառասուն թումանով, ուստի Անգղիացւոյ
արկեալ զդրամն ի քսակ իւր, և ոչ ոք ի ժողովրդոց ընդդ
կացեալ նմա։

Ապացոյց իմն է պարզ, և զվերջին վրիպակնորս ՚ի Թե
րան քաղաքի, ի Սանակ գեղջ, ընդդէմ օրինաց և հակառ

դանս մեծամեծ ՚ի քահանայս, յուշ առ և զընտրութիւն քահանայից ՚ի Թ
հնդկաստանի—ով առատ ՚ի ձեռս՝ նա տիրող արդիւնաւոր վիճակի, եթէ ի
՚ի նմին արժանի՝ կամ ոչ—մին ՚ի սոցանց տէր Աւետ Աստուածատուր, որ
Թումանով վարձեալ զթեմ Կալկաթայ, որոյ ՚ի բերանոյ տուեալ մեր զա
ղանակէ դարձեալ խօսեսցուք)

Ընթերցեալ մեր զտպագրեալ տետրակ մի Էջմիածնի, այն է կոնդակ մի
արդի Աստուածընտիր կաթողիկոսի գրեալ յամի տեառն 1868. և առա
՚ի համօրէն առաջնորդարանս Ազգիս. վասն ոչ անխտիր ձեռնադրելոյ զվարդապ
և զքահանայս, որոյ իմաստն հոգւոյ շքեղամբք համբուրելի. բայց տեսցուք
ծուր զազդեցութիւնն յեկեղեցիս, մինչ գնացք ոմանց Եպիսկոպոսաց համեմ
մայն հակառակ հրամանին, եթէ քահանայ մի պարզ շեղեսցի ՚ի հրամանաց
պիսկոպոսի առաջնորդին իւրոյ. հատ ընտիր կանոնօք անկցի ընդ պատուհաս
թեամբ. իսկ Եպիսկոպոսունք որք զհրամանաւ Աստուծոյ և կաթողիկ
զանցանին՝ մնան անպատիժ և բարձրագլուխ. ընդէր, զի՞նչ արդեօք պատճ
սորին, եթէ գիտէ ոք՝ թող և մեզ լուծցէ զառիթն.

(1) Առաջին իմն պատասխարաւ, այն ինչ երեք հարիւր թուման դր
մտեալ ՚ի ձեռս մեր. խիղճ եղեալ մեզ ունելն իւրև իրաւունք սեպհակ
առաքեցաք արհեայն ՚ի բաշխել կարօտելոց Ջուղայ, սա զինի մանաւո
պէս գործադրութեան, հարիւր թուման յանուն առաջնորդարանին ունել
քեան որոշէ. և մնացեալն ևս յանձնեալ յարկեղս աղքատաց տեղւոյն, որպէ
առաքել առ մեզ զստացական վերակացուացն, և մեր առ ամօթոյ՝ ոչ ներշնչե

…մանի Կաթուղիկոսի, արգելանաց Ջուղայ վանաց՝ և Հայ …ադրակութեան Թէհրանայ, դնդանի ընդ գիշերոյն ձեռնա…կի զգանի մի Չինահնայս, յիւրաքանչիւրոց հետուն Թու…փառաւորելով, (Զմյուռնիոյ [illegible] Արշալոյս'' ազգասիրական լրագրին, յունուար 1871, Թիւ 916) (2)

…Ընդ այսքան գեղեցիկ 'ի մէջ Կաթուղիկոսաց և Եպիսկոպո…ց այն ազգիս զգանն քանի շինողք, որպիսիք եղեն Մ՝եծ…պետանք, Սահակեանք և այլք, և կամ այժմէն մերս Պ. Կա…ղ…ան, տակայն զի մեր ոչ ողբացուք զԹշնեշեանց, …ակէլեանց, զՄուրմակաց և զայլոց բազմազեղջուն աւեր…ջնար արդեօք միոյն կեղոյ ընդդէմ յորձանաց, և Թէ …ին ժամանէ փայլաօ, յորժամ մին շինէ՝ և բազումք …կէն յանկուցն՝ ոչ, — աՀա այս է վիճակ տանս մերում …աւութեան, զոր խնամոց այս յանձնառնելով, ափսո…ոք զատնամք ի քերթած մը., զոր տուաք ի Մ. Եպիս…ոս, ղօՀելով զժամանակ մեր և զերանոյ Հոգւոյ.

(2) Եթէ ի գաղանի և յանարժան ձեռնադրութեան ինչ ինչ աննօզեսլի …ինան և ծնանին յենեպեցնս՝ յայանի է աշխարհի. ի բազմաց մին …ը մը այս հանրահաշուէ գործն Մելքիսեդեկ Կաթուղիկոսի, յամի …1626, ձեռնել քաղաքի Նիկողայոս Եպիսկոպոսս, որ ընծայեաց զԵղ…ին մը անուր՝ ի կսկիծ յաւիտեան (տեսցես [illegible] Այվազովսկի …պատմութիւն, [illegible] Հատոր Գ. Երես 630.)

Երկինք տանջիս, ով Վեհապետ մեր պատուական,
Երբ եղանիր ձեռքին ժամուն, չունիր զիւր ձայն,
Քեզ փորագրելուին վաշտաւց միգկեց ան յաղթական,
Յաւէտ զիւր կեանք՝ 'ի նպատակ նուիրց մահուան.

Մ՚ինչ Ընեղին խնամք ան քաւ առ Իսրայէլ՝ ծովանայր.
Եգիպտական հոծ երաշխէպ՝ անդ ՚ի հեղձնուլ զօրանայր
Ի լոյծ Շիրմէ՝ գոգ գետ յանջէ, յորոյց ծհան ՚ի հանգէս
կայտառն ՚ի ձեռն յանկոխն Սինա՝ Ամբամածքնն մեր ՄՈՎՍԷՍ

Որոյ ՚ի ձեռն՝ կուռ ՚ի գնացս Ածային պահեստից,
Ի ցոյց ահեղ սպառնալեաց՝ Ազգին խաւար թակարդից,
Անզոյգ ՚ի գայս յաւիտենից՝ տայ տեսանել՝ ասպարէս,
Որ ՚ի ճակատ մենամարտից՝ պսակաւորէն քաջն ՄՈՎՍԷՍ։

Վսեմն ՚ի յաղթ հոգւովն անտես կայր ՚ի պատուեց խուժանի
Ընդ մառախլով ամպոց բարձանց՝ աճախօս պատգամին,
Ժիր պաշտօնեայ զերթ զԱրծուոյ սրատես ՚ի ձախըն Նորայէ
Ով քան զԱրփւոյն համատարած՝ լուսովն անշէջ մեր ՄՈՎՍԷ

Սրբոյն Աջով հոչե պնտեալ ՚ի հրաշակերտս անդ հրաշէ
Տայ հովանի Իսրայելեան տարտամ հոգւոց վայր ուխից,
Ի չու իւահ առ ՚ի Սիօն՝ բանայ սեղան հոգեպէս,
Ուխտին Նորոյ վաղաքարոզ՝ ժիր մատրուակ հեզն ՄՈՎՍԷՍ

Լ՞ր դժուրին ծակիւ մատին՝ Ածային զօրութեան,
Ճեղքել վանել ՚ի պարտ մատնել՝ զԱմաղեկայն ռազմ էջա
Ի ցոյց ՚ի յոյս հովուաց յետնոց քաջ խրախոյս էապէս,
Տիպար անգայթ՝ հանուրց ազգաց տան՝ հեղինակ ինքն ՄՈՎՍԷՍ

Սորին հանգոյն Ընտանակցին արդ՝ ձեզ Ճեայ մեծ յոյս մեր
Ով սրբազան հովիւ բարի և Առաջնորդ տանս մեր,
Ի բաց վարել զԱմաղեկայն մեր թշնամւոյ զեղծ հանդէս,
Հոգւոյ վիճակ բարեյարդար՝ մեզ օժանդակ տէր ՄՈՎՍԷՍ

Գրիգորիս Եպիսկոպոս Փիլիպպեցի, որ այժմէն ի կալ-
[illegible]թղ. Պիտանիկաւ վարէ զպաշտօնիւր, զի որպէս կեանք սորա
[illegible]ի նախորդացն, ըստ որոյ և մեր որոշեալ զճառ սորին
[illegible]տուկ գլուխ բանից, եթէ և երկրորդ մասն աշխատասիրու-
[illegible]ն մերում: որպէս տեսանի 'ի գործս — բայց և այնպէս
[illegible]րհայք ինչ ինչ՝ պարաւանդեն եթէ նախաշաւիղ սկզ-
[illegible]ց՝ հեղուլ աստ և զգուշնաքեայս 'ի ծանօթութիւն:

Յայտնի է բազմաց զպատիւն զոր մեք բարի գիտաւ-
[illegible]եամբ սմա մատուցաք՝ ազգի ազգի. առ բերմամբ, (1)
[illegible] ծայրագոյն իմն զընտանի և զփորձառեալ խորհուրդ և
[illegible]ութիւնս սատի կողմանց և անտի Ջուղայ՝ առ գնացս իւր
[illegible]եալ, յուսալով թէ եթէ առաջնորդ հայրենեացն մերոյ՝
[illegible]ր այնու յարդարել յանծանօթ վիճակի անդ զոր հարկ
[illegible]մ նուիրական պարտուց ի չինութիւն ժողովրդեան, և
[illegible]պէս զպարտս հայրենասիրութեան, կրօնասիրութեան, և բա
[illegible]թեան վճարել՝ առացուք վարձս իւրեանց, և ոչ մնասցուք
[illegible]կել մեղաց ըստ առաքելոյն Յակոբու (Դ. 17:

Սակայն մինչ նորա առ ոչ ինչ գրեալ զայս մերն փանաքի
[illegible]րկութիւն, հետևապէս մատնեալ զինքն 'ի գնացս
[illegible]մայն ներհակ օրինաց ադ, կանոնաց եկեղեցւոյ և
[illegible]ւմ վսեմ սատիճանի կոչմանն, որովք վնաս մեծ կրօնի՝
[illegible]եղեցւոյ՝ մեզ և բազմաց — արդ մեք եթէ Քրիստոնեայ և
[illegible]անեայ եկեղեցւոյ եթէ ընդ ցաւօք սրտի դարձուցեալ
[illegible]ք զերեսս ընդդէմ նմա՝ չկրեմք մերուցեալ: ըստա-
[illegible] բան՝ առ իւրն իւրն՝ և երիտասարդութիւն իւր: (2)

Յղեաց մեզ յանծանօթ վայրէ՝ կարօտաւոր տեղա-
[illegible]ջնորդի առ գնացս անխոտոր, և այսպէս եթէ հրեշ-

(1) Տես Արշալոյս Արարատեան, յամի տեառն 1872-73, թիւ 943 և 961
[illegible] զանգն ապագրեալ Վահան հաւատոյ գրոց ընծայումն առ նա. ([illegible]
[illegible])

(2) Եւ վայրապար օրէնագրեալ Առաքելոյն յեկեղեցին, չանդուռնել զմա-
[illegible]ն յեպիսկոպոսութիւն. Ա. Տիմոթէոսի Գ. 6)

տակի բարւոյ դնելով ըստ Ցօբէլա. (Ե. 6. Ը. 2) յաղ
դիւքն չարի, հարթէ զընթացս իւր աղահով. որով և աղա
'ի վտանգէ փորձանաց, այս է, զի եթէ հեղինակն ուշիմ
փորձառու, բնականաւ իւրով յաղթ իմացուածս, իսկ եթէ ո
կոյր ընդ կուրայն 'ի միասին գահավէժ 'ի խորխորատ կո
տեան, (Մատթէոսի ԺԵ. 14)

Որք միանգամ զհետ եղեն առուգութէ խառնակման
ծակաց հնդկաստանի, գտան զԹ. և Մ. Եպիսկոպոսք, ո
խորհրդովք և հրապուրանօք Ստորաճամային խորհրդարանի
ուր մերթ պարագլուխ տէր Մ. Տ. Յովակիմ ընդ աներ ո
ևոմն առենադպրի, և մերթ միայնով առենադպրաւ, (ոչ հաճ
և համաձայնելոյ քննութեան ի հետեւաւոր վայելս դաշնագրի) և զոր ըստ քա
վճարեալ՝ յանուն նոցին եպիսկոպոսաց դրոշմեալ հաս
տեալ, է զոր անազան ուրեմն իմացեալ նոցա, և է զոր ոչ
Ի Մեկնիլ Մ. Եպիսկոպոսի 'ի վանաց, և ի մեռան
առենադպրի տեղւոյն. Խաչատուր Վարդապետ, անօրէնո
թեամբ կառավարչաց ընտրէ զտէր Եղիշէ Քահանայն 'ի պա
տոն գրագրութեան վանաց՝ առ ժամանակեայ, որպէս զի ի գա
նորոգ եպիսկոպոսի եթէ հաճեսցի՝ պահեսցէ, իսկ եթէ ո
ընտրեսցէ զայլ ոք — որոյ 'ի լուր՝ գալարի աղիք տէր Մ
միրոսի (կոչնակս) որ յուսայր առնուլ յայն պաշտօն՝ որո
ինքն ըղձայր, աներկեւյթ իմն եղանակաւ գրգռէ զոմանս ի
ղայ, առ 'ի ջանս մերժման նորին՝ և բերման 'ի տեղի անձ
որ այժմէն կայ ։

Գործեալքն՝ անդրէն հրապուրեն զմիտս ոմանց. որպ
թէ բարւոք նախ քան զգալուստ նոր առաջնորդի 'ի վանս՝ հ
սարակաց ժողովով կարգել զկարգ իմն կառավարութեան
ընտրել զարս քանի մի՝ 'ի հոգաբարձութի, ըստ որոյ կազ
ժողով՝ ուր և ընտրին անդամք 24, որպէս զի 'ի դիմաց
սարակութեան արասցեն նոքա՝ և զոր արժան ; (1)

(1) Խնայեմք նշանակել զանուանս և զվէճանս ընտրելոց: անձանց.
անդամակցին զէթ ի բարւոյ յուսոյ մանաւանդ որք սոցա եղբարց, այլ թողու
զատել՝ որոց ճանաչէն զնոսա.

Այս ասացից 'ի նորա տաղին, առանց ո՛ եւ լցէ նիւթոց յերգածութեան՝ տաղաչափին զի տէր Ներսէս որձակեցի գեղջկական գրագրութե, ընդ որ հիացեալ Խաչատուրայ վարդապետի Ոստանիկեցին՝ ասէ. Նախ որոշումն չէ 'ի ձեռնում [illegible]ութեան, զի գործ է այդ ներքին՝ կախեալ ընդ կամս [illegible] — երկրորդ սովոր կամ այլով ոչ շահ եւ ոչ նիւթական հաստատութեամբ, մեք ոչ անխափանութեամբ կոչեցաք Ներսէս 'ի պաշտօն գրչութե՝ եւ ոչ առ մշտնջենաւորս, [illegible]՝ մինչ տաղաչափ ոք եկեսցէ, յայնժամ պահեսցէն [illegible]՝ 'ի նորա կամս [illegible], մնասցուք յընթացս քանի [illegible]՝ չեմք անսալ 'ի նմանէ թերութիւն ինչ, ասէ եւ [illegible] բացահայտել զնա, այլ եթէ ունիք դուք իրաւացի [illegible] ինչ ընդդէմ կելոյն՝ յայտնեցէք, որ եթէ համաձայ[illegible] տալ եւ մեք հանցուք զնա 'ի պաշտօնէ անտի.

Մի գծնդակութեան նախանձու՝ իբրեւ չինարար անդամ, մնասցուք եւ պատճառին վարեցելոյ յառաջ, զի յա[illegible] 'ի նոցունց ոչ բարեաւ 'ի գլուխ իբրեւ հաղորդականք, [illegible] պաշտօնէութեան) յորոց երեւալ մեծայն ասեն, բայց [illegible] տէր Ներսէս առնէ բարեկամութեան ընդ տեառն Յովհաննու Խաչկեան, անշուշտ յայտնեսցէ նմա՝ զառաջ[illegible], այլ վասն չկարէ կեալ 'ի սմին պաշտօնի — ժամ[illegible] վարդապետի 'ի ցնորս՝ ասէ.

Շնորհիւ այլ վանքս չունի ինչ տարակոյս ամօթոյ, որ [illegible]է տէր Ներսէս եւ եթէ այլք գրեցին 'ի հիաւտորս, թող [illegible] տէր Յովհաննէս՝ որ միշտ բարեկամ եղեալ ընդ վա[illegible]նորայես երբեմն կառավարութիւն վանացս՝ խօսք զնա [illegible] բնական վերագրեր — մեր թողցուք եւ զարժարժ [illegible] այնպիսեօք 'ի վերայ երեւցան ցայս վայր, որոց են [illegible] տէր Յովհաննէս 'ի տրամութիւն մեր հրաժարեալ յամէ [illegible]; մի այլ խօսցէք զսէրս նորա ; եւ մի զարձեալ [illegible] զսպառնալիս եւ զերկուցի կշտամբանս նոր 'ի վանս

և 'ի մեզ , առ վնաս ընդ հանուր , յորժամ գնէր անցեալս
առաջնոյ՝ ոչ չքացեալ 'ի մէջ եղելն .

Դժկամակեալ տիրամարտէցն՝ տան Հրաժարական .
յօրէ անտի երբեք չքացեալք՝ այլ ոչ յոքին 'ի խորհուրդս ե
Հոգեսպան . (1) քանզի և անծանօթից ոմանց 'ի նմին քաղա
ան տեղեակ նորքին նենգից նոցին , պարտաւանօք 'ի բաց հր
ժարին . այսպէս ակնկալութիւն հակառակորդացն՝ զնի է
երկաւորութեան առաջնորդին նորա , թերևս նա ընդ իւր
նիցի զրուէր . կամ զոէր Եղիշէ 'ի բաց արձակեացէ ինքնին

Ի փոքու ժամանեալ առաջնորդին 'ի վնաս , չէ մարթ հ
ւատալ թէ չունիցէր նա տեղեկութի նախկնոյ անցից , 'ի ձ
ոըն յաջորդի վարդապետի իւրոյ և վանաց . հաւանէ զ
Եղիշէ , և օրհնութբ դրոշմէ զպաշտօն , որով պայծառացեալ
զսիրտ անագորոյն հակառակորդացն՝ տայ վարանել 'ի կ
նակի խորհուրդ չար . թէ զի մեք նենգութեամբ քարձաց
զանպարտն 'ի միջոյ .

Նեստոր և պարագլուխ նոցին 'ի Պալկաթա տան ու
երեցական տիտղոսաւ . և 'ի շնորհուկս . . . զօրացեալ 'ի քաղա
ական արուեստ իւր վաղեմի . վարձեալ այնու և գքանի
թեթևամիտ մարդապաշտս մերձաւոր և հեռաւոր՝ ըստ
ձեռաման ախտացեալ ժամանակիս , պատուաստ և անտուսա
տուեալ զողջախոհ միտս արհւոյն՝ շրջեն զնա ի հակառակն կ
ըստ ըղձի իւրեանց , ոչ այնքան 'ի վնաս տարաբաղդին տ
Եղիշէի , որքան վանաց , արհւոյն՝ և քաղաքաց , որպէս ի սոյ
մի առ մի բացատրել ունիմ .

Խորատի նախապէս տէր Եղիշէ ինքնագիր նամակաւ հր
ժարել 'ի պաշտօնէն ատենադպրութեան . խոստանալով ն
զայլ իմն պաշտօն արդիւնաւոր՝ քան զոր ունէրն , իմն զվ
ժապետութիւն դպրոցի տեղւոյն , և մինչ պատասխանեալ
թէ ես ոչ ակնկալութեամբ վարձու ընկալայ յանձն զվան
պաշտօն , այլ երբև նուիրական պարտիս սրբազան պաշտաման

(1) Երանի արտոյն՝ ասէր խաղէեալ Թիֆլիզ ապակնձէ Արևելեան

[illegible] որ [illegible] [illegible] իւր եւ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] զինել՝ [illegible] առ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] եւ [illegible] եւ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], եւ այս [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], առ որ [illegible] առ ի [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] որ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —
[illegible] [illegible] 'ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] եւ առ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] եւ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

Ի [illegible] 1873 } [illegible] [illegible] [illegible] Ց. [illegible],
[illegible] 16 [illegible]: } Հրամանաւ [illegible] Ա. [illegible].

[illegible] [illegible] այս [illegible] գրութեամբ առ [illegible] առ [illegible]
[illegible] [illegible], որպէս զի զինի յանձնելոյ [illegible] [illegible]
[illegible] ընկալեալ յիւրմէ զոր 'ի [illegible] [illegible] ընդ [illegible]
[illegible] իւրով, որոյ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]։

[illegible] Խաչատուր Վ. [illegible] ընդ [illegible]
[illegible] [illegible] Ա. [illegible], [illegible] [illegible]... եւ
[illegible] Հ. [illegible], զինի [illegible] [illegible] առ ի [illegible]

չէի, պաշտօնական գրութիւն մի երկար ըլ խրատումը և յա
դիմանութեամբ գրեն առ արհին, առիպելով զպատճառն,
Թախանձեն Թոյլտուութիւն 'ի տէր Եղիշէ, յառաջ վարելո
զարժանաւորութիւն նորա. և զհաստատամութիւն՝ ընթա
ժամանակի պաշտօնատարութեանն, իսկ արհեայն ։ ոչ մին՝
ոչ միւս անսալով պատասխանէ բանիւ, "Իմ հրաման է՝
պարտի կատարիլ, (1) անճառացեալ նոցա ։ ըն արամութեա
գրեն և տան առ տէր Եղիշէ վկայական մի՝ յայտնելով՝ ըն
Նմին զցաւակցութիւնս և զզարմանս ի սոր օրինակ գնաց
արհեայն — որոց ամենից ճիշտ օրինակն առ մեզ լինելո
վասն երկարութեան ոճոյն՝ չկամեցաք բերել աստ — քանի
'ի բերելն հարկ լինէր մի մի ևս զդիտողութիւն յիմաստս գ
րուածոյն, որով կարի երկարէր զգործ և զվատակ՝ մի
զոր կամիմք որքան հնար՝ 'ի կարճոյ հատանել՝ զամենայն

Յետ ցայսվայր յառաջ վարելոյ մեր զանուանական 'առ հ
ւաստչեայս, իբր նախադրութի անցից, մոռանեմք յայլ բացա
րութիս բանից, որպէս զի մարթասցուք վաւերացուցանել զ
րաւունս՝ ընդդէմ խաւար գործոց անէրիկիւզածաց այ
Թշնամեաց եկեղեցւոյ — այնց ասեմք՝ որք պատրուչակաւ կրօ
անցին և անցանին քան զան հաւատ հեթանոսս.

Ակիզբն արասցուք զպատճառաց ընտրութեան և մեր
ման տէր Եղիշէի 'ի պաշտօն գրագրութեան վանացս, որ
'ի ձայն ընտրութե՝ գծգջիր ամպք մթագին պատեալ զպար
պաւ բնակութեան քահանայից տեղւոյս, որոց դասադրութ
տէր Մարտիրոս, որպէս թէ տէր Եղիշէ չէր արժանաւոր այ
պաշտօնի, և թէ գործէր այն ընտրողութեան հասարակաց ժ
ղովոյ, և ոչ յաջորդի և կառավարչաց միայնոյ, ընդ այս հ

(1) Խրատէ Սիրաք ոչ հեղուլ զխօսս՝ ուր չիք լուր — ԼԲ. 6.

Առաջնորդ եթէ 'ի հաճոյս իւր և յօգուտ վարէ զիշխանութիւն իւր՝
բռնաւոր — Առաջնորդ պարտէ երկար խուզարկութեամբ քննել զիրաւ
'ի դատաստանի. և հասու լինել ճշմարտութեան, զի ոչ ամենայն ամբաստա
նեալ է յանցաւոր, և ոչ ևս կարծիք յանցանացն կարէ առնել զոք արժա
դատապարտութեան՝ ըստ բողոքելոյ դատախազին. (տանգ "ուշոփ", Եղեռ

[illegible]տանելով մեր՝ թէ չունէր և չունի համարձակութիւն ձայն [illegible]ատ ․ զի գործ է սեղհական իշխանութեն վանականաց , որ[illegible]ոց ընդդէմ մեզ իսկ ծանուցեալ , յորժամ ընդդիմութեամբ [illegible] ամենայնիւք և յաջորդի վանաց ․ զամս իբրև երիս տա[illegible]եալ մեր զայն պաշտօն առաջնորդութեն վանաց ձրիաբար ։ (1)

Սակայն իմացեալ եղբարքն , թէ առժամնեայ չարին նախան[illegible] յանձինս բացումեր [illegible] առեր Սըրբէքէի , զմեզ և զանուն մեր [illegible]լ իբրև զործի անօրէնութեան , և զնա իմն սուտեալ ևս [illegible]աստուածութեան ընդ մեզ ․ որպէս զի որք ընդ մեզ վարին [illegible] հալածանաց և պատժոյ են վայելուչք , որպէս և ինք[illegible] իբրև 'ի ժամանակէ զարշելի 'ի մէնջ , կարծելով և սուտ [illegible] ամ մանուցեալ ․ (2) մեք ընդ այս անլուր դժնէ[illegible] Երեմիայի զոլով ․ զբնտոր հարց առ խոստովանութ յաջորդ [illegible] եղբարսն , քան որում ինքն աթոռակալ ժողովոյն [illegible] ! և ինքն դիմադիր ամենայն ․ բայց սա առ ժամ [illegible] վերջ մեր եկեալ , թերևս 'ի ծածկել զանձնս [illegible] 'ի լերան Հաստատել ։

(1) [illegible] յաջորդ է եկեալ սաս ամենայն անդամոց այնր ժողովոյ , [illegible] ամենայն ծանօթից զալարականութեալ այնր ժողովոյ անցից , [illegible] ղեկավար յերկրում , որոց ոչ կարացեալ ջնջել՝ խոստո[illegible] զառաջնորդութեան , առ որ կրկնեալ զհայրս առ նոյն [illegible] առաջնորդն ․ անապակ ուրեմն հարկեցաւ մեզ զրել այսպէս ։

(2) Զեր առանձնական առ Մ․ զունդինքութենէ բանից նորոց , զի մինչ ինքն [illegible] որդի իւր եմոյծ յայն պաշտօն առաջնորդութեան վանաց ․ եմոյծ [illegible]թեամբ Թ․ Եպիսկոպոսի միայն , և ոչ համանութեամբ համարմակու[illegible] զեւրէն լինէր մեզ հարցանել , առա դիմանէ ․ թէ զի՞ կայ քո ընդ [illegible] վանաց , ա՛ ես զառ որ իշխել պաշտօն 'ի վերայ վանաց , եթէ չէ[illegible] պատասխանեալ ընդ հալ ՝ թէ նոքին իսկ յիմար առաջնորդք [illegible] ասելով են ինձ զձեռնհրաւութեանց ․

(3) Այսպէս է երբեմն զժբաղդ վիճակ բազմաց բարեացապարտ անձանց , [illegible] ոչ ասացել երախտաւոր զաման առ (Սղփն) Հայրենիս մեծամեծ ծառայ[illegible] մատուցանելով նմա , ոչ միայն 'ի մոռացօնս անկանին պանծալի ար[illegible] այլ և 'ի վերայ բարդին մեղադրութիւնք և յանցանք , կամ զէթ լի[illegible] ընդհանուր կարծաւորք ․ (տես Ողլի հատոր Ա․ երես 212)

« Ի Պատասխանի դամասկոսացւոց թէ չէրեւցի զանուա...
« չարչարանաց ի Չէն, որք 'ի պատճառս բարեկամութեան առ
« Եղիշէին ընդ ձեզ՝ մերձեցաւ առ էին զնա 'ի պաշտօնէ գր...
« գրութեան վանաց երբեմն վերակացուի, այն էր և զի նա...
« առաջարկութք և պնդուք բանին զդիպուած 'ի վերջոյ, և մ...
« տուաք ան յիշատակութեան, այլ թէ առակաւին ցանկալի զ...
« առ՝ այսուքիկ են, մին՝ արժան հանդուցելոյ առ Յովսէ...
« թիւն, մին՝ առ Միքայէլ, միւս՝ առ Պաւղոսի, (1) ...
« զմիւս՝ մին չերկայ 'ի ձեռն չկարեմ հաւատալ առ...
« թերեւս առ Աղեքսանդրոսի եղե»։

Նոյնաքիկ այսպէս ընթեռլով, տարակուսանք և այլ ըստ կա...
արարածի, այսինքն թէ յետ դարձեալ նաւամենագոյն... զմի...
փոփոխութեան առաջարկեր — Նա ... առ Գրիգորիս Եղիշ...
կաւոս, համաձայն զմտութեան առ Եղիշէի և զորշափոյ...
օրհնութեան դադարման, որպէս 'ի վեր ծանուցաք. որոյ 'ի ըստ...
այլ ու ձախ բերանք քահանայից ընդդէմ բազում ընդդէմ նորի...
դահակալի — «Եթէ հասարակ ան փայլ... չկամեմ, ...
փութով առնել 'ի գուշ մոլորութեան և ապաշխարանաց»։ (2

Նաստուստ սկսանի հետեւեալն խորամանկութիւն ցանկի...
փափաքման և մերձման առ Եղիշէի. որպէս արդ մինչ 'ի ընա...
կանէ լուսոյ ոչ խաւարեալ, անաշխատ ընծայել կարեն զ...
մնացուածս՝ բառ Նաւաքերլոյն թէ. Եղեւերեօք զանեռեալ...
եղեւալ, (Նէր․ ժԱ. 5) և եթէ, բառ Փիլիսոփայից, ան ցե...
լով՝ զապաստանին նկատելի, որ քան ցայս վայր. և որ քա...
առ հանդերձեալն։

Ի թեկնածութեան շրջանին փափոխման. մին 'ի կառա...
վարչաց վանացն առաջնութեանն գրեալ առ մեզ. եթէ կառավա...

(1) Քանիցս ուրացեալ սորա 'ի մեր և այլոց առաջի, մնանալով և երդ...
մամբ և առացեալ, թէ քրիստոնէութեան անզամ յայնպիսւոյ ոչ ընծայել 'ի հաւատոյ...
օրհնեալ բերան և ճշմարտութիւն.

(2) Հակառակ մասամբք սուտ գեղցաւ բանն անփորձառութեան. և առաջա...
նորանն 'ի զուլն վնասու. որպէս թէ բանի զօր "գլորեացն 'ի խորխորատ ին...
յան ծանօթ անապատի.

…թեան եկեղեցւոյ անզուգայս գրեալ առ որհնն, և առեալ
…ս սրբանկէ զտէր Աշխէն 'ի պաշտամանէն դրազութեան, սպա
…եւ ոչ՝ չածէր զմուսա և զհաշխս վանայ առաքել առա
…ձին Զուղայ և այլն։ (1)

Գրիգոր և 'ի սմին ժամանակի զբոյց ինն ի մասին այսմիկ
…առ Մարտիրոս — շատ լաւ եղեալ է՝ սաոյց. մեզ զի ոչ
…ձաչեաք զտէր Աշխէն, և ոչ ինկ տեղեակէք զսա ընաւորու-
…եան նորին, քանզի անգամ հարկաւորեալ եմ պաշտօնա-
…տանձին քանս գրել առաջնորդին. այլ յերկիւղէ սորին՝
…եմ վատահացեալ, որպէս և նոյնութեամբ գրեալ յայտնեալ
…աջնորդին, և զինչ այլ առնել հատատութիւն՝ քան
…ձեռաւորը նորին առ իս, որով զգաղտնիս վանաց խորհրդոց՝
…գել այլում, 'ի վերադարձն իմ Զուղայ. զառ վարելոցեմ
…յանուան առաջնորդի, սոյն այս քան առացեալ նորա ցե-
…եղեցական և ցամենս, որք յայտնեցին մեզ. բայց զարմանա-
…այն է որ 'ի խնդրելն մեր զանսաութիւն առացեալ գրոյն՝
…ն պատասխանի։

Յաւուրց անտի տարաձայնութեան Մերայ ընդ Թ. Եղիս-
…ազանի, գրակաւ վիճաբանեաց ընդդէմ Թղթոց Մերոց ածեցան,
…յանուն մեր գրեալ յայլացէ, և թէ առ այլս գրեցելոց
…որով և ոչ սակաւ վնաս մեզ պատճառեալ, այր վասն
…ցայսօր պարտաւորեալ զզգուշութիւն մեր առաջի առ Զուղայ՝
…իւրն այլոց առանց 'ի թուղթ թագաւորս, բայց վասն եկեղեց
…յանուն մեր՝ չգտանեմք զեղծ տարաձայնութեան. զի եթէ 'ի վե
…ղակ զթիւ ընակութեան Մերում (Ու. էէէ Զ. ... ...
…) ուղղակի առ մեզ բերին ան կոչաւում, ինկ որք չու-
…ին զայն՝ սովորաբար առանին յեկեղեցին, է զոր գտանեմք և
… զոր ոչ։

Օ այսու ժամանակաւ գրեալ մեր յատակն զիր մի առ տէր
…եէ 'ի Զուղայ, և խնդրեալ զնոր ընթերցման վերադարձու

(1) Հոյն և այս խոսյառաքքեա չաւան օձանէ, որ եղբեան Ֆրզիմեց Թեռւկոյ … ժողովրդոյ. առնեալ ընդ ասուս Մ. Եղիսեկոպոս. նման խանդա-
… յառ անց … և այնս … զինս … իշխա-
…ութեան . . .

ցանել առ մեզ. որպէս և նորա յատուկ գրութբ իւրով յանձն առարեալ հանգուցեալ տէր ԵՅ. տէր Ստեփաննոսին 'ի բերել մեզ այսր. մատնեալ նորա 'ի ճանապարհի Բուշերայ յաւազակս, և մերկացեալ յամենից՝ ընդ որ էր գիր մեր և աւանդ իմն; յետ աւուրց մինչ գտեալ զգողսն և յետ առացեալ զգողօնսն, ամենեցուն որոց էին աւանդք և նամականիք՝ անարատ եկին հասին առ տէարսն, այլ մերս նամակ ևեթ անհետացեալ 'ի միջոյ.

Գիտեմք և զայս մեր հաւաստեաւ, զի տէր Եղիշէ բաց 'ի մէնջ՝ ընդ ոչ ոք ունեցեալ թղթակցութիւն 'ի կողմանս, որով երբ հնար ըմբռնման գրութեան նորին, զոր մեք լի վստահութբ ասէր տէր Մարտիրոս, այլ վասն երկբայացուք թէ սոյն այս իցէ թերևս կալանաւորեալն մեր գիր վտարաբաղդ. որ իբրև զէն 'ի ձեռս՝ բանալ ասէ պատերազմ ընդ տէր Եղիշէի մանաւանդ մինչ ցանկացաք ուսանել՝ ոչ եցոյց մեզ.

Այսմանէ մեք 'ի պարզոյ ասացաք ցտէր Մարտիրոս, թէ սպասեմք ժամանման քո 'ի Ջուղայ, և ըստ ասիցդ զատբանալ ընդ տէր Եղիշէ յատենի առաջնորդին կալանաւորելոյ ձեռագրոյն նորին, ուր յայնժամ պարզեսցէ բանն՝ եթէ չէ զիմն գիր կորուսեալ, այլ եթէ իմս եղև՝ խորհեսցուք յայնժամ զարժանն — ընդ այս բան մեր շտապեալ դիմօք ասաց մեզ, իմոյ է կամք վարելն զնա 'ի դատ՝ կամ թողուլն. կրկնեցաք ցնա, այլ այժմ յորում բանն 'ի բանէ անցեալ, և իղձ քո լցեալ, տէր Եղիշէ հալածեալ զայդ ասես, սակայն դէր հաւատաւ 'ի քումդ մտի, որ եթէ մեք անբաւական քեզ առ այս 'ի վրէժ ; Ոչ չունի լուծանել զքեզ ան վրէժ.

Չէր բաւական չարիքդ անբերելի զոր սուտութեամբ զարթուցեր ընդդէմ իմոյ, որպէս թէ երբեմն գրեալ մեր առոք աքեզ բարքուրս ընդդէմ ոմանց, և զնոյն իբրև հաստատել կամելով հաներ առ 'ի գլուխ մեր զերկոսին Բաղդասար Եղիազեցւոյ քո իբրև պատիժ մեղանաց՝ կեղծեալ գրութեամբ, որոց ընդդէմ 'ի բողոքելս առ անօրէն Մ. Եպիսկոպոսս, զուզնա անգէտէն 'ի լռութիւն փութեցեր. և զբազում բանիւք զնա

...ղէ՝ և զնմա այսր թմբկացուցեր ի բանն թէ՝ 600 թուման ...ապատեր ...լոցեեր վանաց՝ եթէ մատն քո խառն ընդ նոցին ...եղդակութեան իցէր, և մինչ ընդ այս խորհեալ մեր օրի-...ն քաղաքիս առնուլ զկրեժ ի նոցունց՝ ծպտեալ սատի ան-...նայցան. զարձեալ բողոքեցաք առ անտրին՝ և առ քեզ, ...թէ առաջն Այծին և Այծատէրն (Այօինօ՝ նոլա և գոս) ներ-...ոյ, մին յերկուցս անշուշտ ընդ պարտիւք անկցի՝ երբ ...ան ատեան քննողութեան։

Ընարքն ի գիտմաց իւրոց այլ կերպ, և դու ի գիտմաց քոց այլ ...կերպ համոզանօք մեռուցիք զերաւանս, առ այն թէ, ...արեքն զնա փութայր թլփատել և ընդ գրկել զորբնանահ-...անք, զնոյն և այսր ընդ մեզ կրկնեցեր, սակայն բաւ ...ա-...թիւն, անհաղորդամիտական խաբէութիւն, և ամբակն խար ...ութի, որդ բառ օրինակիս ընդ այսմիկ իբրև զաստիարա-...կալ փարձիւք ...ես որկեր զձեռք վերստին ի տէր Յուլիէ, որ-...թէ մարթացիս պարտիպատ սատութեամբ հանել ի գլուխ ...նարդ չարութեան, յոր ետուիս կատարելագործեալ։

...եքեկցս 'ի ջուղայէ տէր Պօլոնեզիոս գրեալ առ մեզ զմի-...ս՝ այլ մեր ոչ ընկալեալ 'ի հաճոյս (Գ Ա Տ Ճ Ա Թ) ...ոչ 'ի պարզոյ խոստովանել զայն զառաթէն հրապուրանաց, ...մինչ ի վերջոյ միջնորդ կալեալ զՅաջորդ Խ. Մարգա-...րտ ընդ այլ երկու հոգևորականաց՝ խնդրեցին զան յիշաչա-...րութիւն մեր բանիւն թէ, գրգամամբ այլոյ (Այօինօ քօ) սա-...հեալ 'ի նմին թակարդ որոգայթից և այլն և այլն։

Արդ եթէ սիրաբան և խաղաղասէր ոք առեցէ ցմեզ՝ թէ ...մինչ օգուտ քեզ ցուցելի յիշատակօքդ անցեալ հնացեալ, ...թէ աղօթակօքդ 'ի նորոյ կարես բերել 'ի քեզ զկորու-...սեալդ, կամ տալ դադարել չարեաց 'ի մանծեալ ունակու-թեանց և այլն. 'ի պատասխանի ասեմք, արդարև ան շահ մեզ

Սոյն Նազարեթին ունէր էշ մի բաբծիահաւսուոկ, երկայնականջք և ցուցան-...ք, յառաջնմ՝ խածանէր, ի յետուստ՝ կիցս հարկանէր, ի հեծնուլն՝ յատակ ...իջանէր առասանէր, և զվերելեակն՝ ի տապաստ յերկիր թաւալէր, ի բառնալ բե-...ռին ի զաւակն՝ ծնկէր. անյագ ուտէր և զանշայր — ի մսուր սաստ հան ի սանա-...ւնոա. որոց զննեալ տացեն՝ զինչ այս էշ հրէշ, որ խենդ յօժարէ ունել զդա, ...ուփոլայ, չածի զդա ի վաճառ, զետեղով քաղ թէ ոչ ոք խնդրող՝ այլ ածի ...չխաութիւն ձեր, թէ ինչ ինչ վէշտս կրեալ իմ յերեսաց ան օրինակ անասնոյս այս։

Նորոգութեան հանդերձեալ փրկչին, և մատուցանել տալով ՚ի միաւորութեան՝ եթէ թագաւորին մեզ հանդերձեալ ՚ի չարեաց մերոց փրկեալ ծերութեան, յորում բնակէ առ բնակն ազատեմք փրկագործեն մահու, և դատ ՚ի քոյն վերջնոյ, բայց բարերարում ոչ մնալոյ, և առեալք մեր եղբարն. մեր որդին եւան զերեան ՚ի յուղիս իւրանց, առնեմք զայս կրկնակի պատճառաւ. մին՝ թերևս թշնամիք մեր դադարեսցին ՚ի խորհելոյ զմեզ չարիս խնդրել և միւս՝ խնդրեալ անտարակուսելով զհաւատ առ մեզ սաստիկս. ՚Ի զաւառմանութիւն չար արհնաւորեցո. այնց առաւել՝ որք յարգոյն հանդերձանութեան և զաւալորուային կրոնի, ... և ... զազարդարութիւն ՚ի մեծարանութիւն.

Արդարեւ զայս մեր ատեցելոյք, որքան ... բարեաց փրկութեան զատաստանս, այնքան մեք արտեմք, կրկնեմք և կրկնեմք, թէ չարիքս որ ընդ դրկեալ եկեղեցւոյ և միաբանութեան խաղաղութեան միայն ցայսօր, բնաւ յառաջացեալ ՚ի թալամորթութեանէ, յանդգնութենէ, յանհրաժեշտութեանէ, յապահութենէ, և ՚ի կաշառակերութենէ Առաջնորդաց վերջնոց՝ վանաց Ջուղայ, (1) որք արդեամբք իսկ նմանեցան հերձուածոց Ասորեստանեայց. (Մէկ ... չատ բան ... Առաջնորդ եղեալ ...

(1) Եւ մեք գիտեմք զնոյնս. ոք զատ ... մեզ ... և ոչ ... զանձինս, և ոչ զառաջնորդս.

(Աւետիս՝ «Հ. Մէկին» ... երես 39)

Ինձ թուի յանխնայ առաջնորդաց. և ՚ի ... մերումեցուց. որք թշուառ... անձանց ... զհաւատ Եկեղեցւոյ ... ոչ ... Աստուծոյ, այլ որպէս զմարմնական իշխանութիւն, շահավաճառ ... զԱստուածապաշտութիւն, ... թատերական ... և ...

(Նոյն, երես 40)

Եկեղեցւոյ մեր ... անօրէնաց. և զինք վաճառաւ ... Աստուծոյ, կարծեմք ... յաշխարհ է. Աստուածապաշտութիւն բարձեալ և յանապատս վտարեալ.

(Նոյն երես 45)

Փոխանակ ... (...) Ինձ թուի թէ ...

(Նոյն երես 59)

Ո՞վ այր զ... Աստուծոյ ... ... թէ ոչ ... ՚ի ... հեղգութիւն, և այն ՚ի մեր ... թիւն... մեք ... Հոգւոյ, ... Աստուած ոչ ... և ... ՚ի ... մեզ, ... Հոգւոյ.

(Նոյն երես 153)

[illegible]

[illegible]

չիք քաղաքերութիւն յուսումնասէրս և յաշխատասէրս յեկեղեցի և յազգ մեր, զի այն ինչ սորեկան վաստակօք շարադրեալ մեր (օգուտ) գիրք մի 'ի վերայ Մեքենաբանականին վարդապետութեան — նկատեալ յՄխիթարեանն Հրեշտակապետացն ուկոյան սուրբ` 'ի մարդեղէութի [illegible] այ, մինչ ցՊետեանէկասուէ յուսով տպագրութեան և պարգևման յեկեղեցին, եւս ոչ 'ի մերում հարկեցաք. սոյլ ճարակ հրոյ — և յիրաւունս — յարժամ տուն ազգիս` զմեզիս քան զաշխատասէրս յարգէ մեծարէ, և զդասս կղերաց` առեցող նմին խմասուութե ընծայարէ.

Արդարև մեծ եղեալ ձեռնտուութիւն մեր յայս գործ ի վերաքան զհար մի, սակայն մեծ եղեալ և յոյս մեր, թէ յեռանդութեան և մատուցման յառաջան քննողութե և սրբագրութե սէյ Եղիսաբեթի, ունէաք ոն մեղանալ որպէս տուաք և ընկալաք հրաման տպագրութեան, և ոչ սակաւ գոհութիւնս ունիմք զսրբագրչէն, վասն բազմերիտ աշխատանացն, որպէս և ոչ սակաւ արտունեւթեւս սրտի` ի վերահասու յրտացուցիչ առաքելոյ.

Ի վերադառնալ գրքոյն ընդ հրամանագրոյ սրբազնումար Մինհոտոսի առ տպագրութիւնն, 'ի ձեռն Տեառն Գրիգորիսի Եպիսկոպոսի Նարդեանց Աղաջանարդի, յորմէ և 'ի ձեռն տէր Յ. ասացեալ Քահանայի մատենագրոյ յուսադրելս` որպէս կանխաքանեալ (Եէջ. 80) յետ վերաստացման պահէն վայր մի 'ի Բուշիռ. և ապա յանձնեին 'ի տէր Կիւրեղ 'ի բերել մեզ այսր. որոյ ժամանման ասա զինի աւուրց լուաք զի տէր Մարտիրոս Թմրց մերս գիտութեան ընթեռնոյր զայն գիրք, (1) 'ի կոչելն մեր զտէր Յարութիւն և 'ի հարցանելն զայնմանէ` ոչ կարացեալ ծածկել` այժ ասաց եկեալ հասեալ է և 'ի վազիւ ածից 'ի քեզ որպէս և արար, գիրքն քայքայեալ և գրութիւն Մինհոդոսի բացակնեք առանց պահարանի մրծոտեալ — և ուրեք ուրեք բծաւորեալ սևակաւ, որպէս թէ ոք առեալ զօրէն ակն, ի հարցանելն մեր զայնմանէ` ասաց չգիտել, և խոս-

(1) Զունէաք մեք խնայել զընթերցումն մատենին 'ի մարդկօրէն խնդրաղաց, բայց նախանձ և լրբութիւնն` քակէ զցանկ օրինէն.

…ւէ սրտիւ զսուրբն լուծման կնքոց մասանցն և զորոյն . Պասն ինչ ուսուցց զինէ ՝ հաշակեալ ՚ի հասարակութեան …յս զմասանցն , և զկրթութիւնն Միւնհօղօփ (Զօրն Տէր չրկան … Աէրէ օչ ..) նաև զցանկէն սրբազրութեան բարդ խարդ …ացիւք , որպէս թէ Միջօթն ծաղրեալ զգործ մեր , և …նանք ինքնակարդ հեղինակ զմեզ գրոշմեալ . (1)

Երդ Յետ մեր հարցանել ցիմաստասէս ազգէս , թէ զինչ …ւելացուցանք զասա , որք զգուշենք ՝ գործել ՚ի խարդա- …թէ շրջեն , ահա սոս զաւ , զի եթէ զոյգս լուծին զինիւք …ը մասանցն , Էր զայլոց նմանակամիւք և ուսմամբ սնեալս …ղ հասին սա , զիշուք ես բացեալք ՚ի գնդոց , որ յանձ- …նեա ի Բուշերայ վասն բերելոյ այսր ՝ Քահանայ էր , … ասէրով և բերողն (Ոսկեսէն) Քահանայ էր , Նոքա փոքր- …զինարականս ընդունել ՝ վասն եղծման կնքոցն , երկրորդ …ց այսր ՝ խոկալ մեզ յանձնել և ոչ փեսայն երդու- …իւնսմեզն մերայ .

… Խոյլ երկրորդ ասացուղ ՝ համարեմք չգիտաց և զոր … բայց հնացեալ Քաղդեայէն զինչ , որ պահեալ զգիրն … ցուցեալ ներշնչեալ մեծն և այլոց բաւական չէ , կա- … զքրիստոնէին առաքել և յայլ ուր , (չասեմ եթէ ոչ ընկալաւ զայն՝ … փոքր ՝ թան շատացին) ահա այսպէս բացեալ և զգիրս … սս մեզ , և կոչեալ ՚ի ձեռս իւրև զէնս ընդդէմ … ՚ի յայտնի զի մի խոստովանեցաի յան լուր չարիս , … զի որսացէ զիւրս նման խելաբդ ասա և անդ . … ամ 1832 , մինչ թեմական քահանայ մեր ի Բուշերա , …ցուցեալ և ՚ի Պաշտակցաց ապստամբութի ծաղրել … Շէխ Ռեզօլ Աստուլ Քաղաքապետի անդրոյն , քա- … հանել մասնաւոր փոյթեքաց ընդ գրենոք ՚ի Թիֆլ- … բացման նմանկաց յանձնաւոր վերստին ՚ի Թիֆլա-

(1) Այս զրոյց մասնաւորապէս ՝ ուղիղ է , բայց ոչ ձևովն զոր ՚ի հաշակ …, որպէս ասացի ՚ի կարգ ի կըրում , նա եթէ ուղիղ զոր ասէն , ոչ գնէր … ապացուցութեան ՚ի վերայ :

բերան . զոր [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ՚ի [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] . ՚ի [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible]
[illegible] ՚ի [illegible] [illegible] .

[illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
՚ի [illegible] [illegible] [illegible] ՝ և [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ՝ [illegible] [illegible] .

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ՚ի [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] և [illegible] . [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] , թէ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] և [illegible]
կարեմք զլանալ . թէ յաստանս ասեղիս՝ ոչ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , թէ և [illegible] .
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] և [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] , [illegible] [illegible] ՚ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ՚ի [illegible] . ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible]
[illegible] [illegible] 1852 , երես 546 , և 47) [illegible] , [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] , [illegible] ՚ի [illegible] [illegible] [illegible] 1767
(երես 707) [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] ՚ի [illegible] [illegible]
[illegible] 1800 , (երես 126) — [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible]
գրել աստ . սակայն սակաւուքս շատանալն է բարւ .

Նա զոր ցուցաք՝ ոչ յանդուգն հոգւով՝ քան , այլ պատ
կառ իրաւասութեամբ . թէ չէաք հեղինակ ինքնակարգ . այլ

[illegible] (1) ([illegible])

[illegible]

(1) [illegible] 8)

րէժ խնդրութիւն Եպիսկոպոսի· բայց ուրկայն մինչ ոչ տեսանէ դատաւորդ և քննիչ գործոց՝ առնէ զոր առնէ ներքնակ անդա-խղճիւ, ընդունելն և զոր ընդունելն անփորձառու. եկեղեցւոյ. և ընդ չատէր Առաջնորդք վանացն, առանց մասպրութեան ներքին հեղինակութեան սահմանի և պաշտամանց, զոր նախ թեականն պա-տիւ, ընդ կարգաւորական նուիրականին փոխադրելով.

Աչ վայրապար ուսանգեալ է հարց սրբոց, թէ Պատճառ տրոյ ժողովրդեան, առանց կարծեաց իմն զօլ Առաջնորդ-նոյս—Այս թէ, Ընչուն հովուէն մահաբեր հօտին (1) վասն զի փոքր յանցանք առաջնորդին՝ պատճառէ մեծամեծ չարեաց ժողովրդեան—Հնազանդութեան փորձիւ՝ բազմաց վկայեալ զառ յայսմանէ; անձնական փորձիւ վկայեմք և մեք, մանաւանդ մասնաւոր գործովք Եպիսկոպոսաց Թուր. Մովսէսի, և Աորայի՝ անկելոց ընդ իշխանութը անարժանեաց, սակս մար-մնաւոր փառաց և օգտի—(2) որոյ և վնասն արշաւէ առ իւր-եանս՝ բազմապատկաբար և 'ի հնդկական.

Սովսէս Եպիսկոպոս, իշխանութեան պայծառ իւր երբեմն հաւատացեալ յեկեղեցեացն Արմկամթայ, որոյ անօրէնութիւն թէ բաս օրինի և թէ ագօրէն՝ դրոշմեալ հաւանական նկզոմ իւ-րով, ուր վասն Քահանայք թեմիս առաքանեկեալ 'ի հարկէ պաշ-տաւորութեան, բառ Հարիւրապետաց ծառայից կամակար յաւա հրամանի եկեղեցեացն՝ քան Առաջնորդին ծնորել բանադ-րանեալ, որով և օրէնք ժողովրդոց՝ քան ժողովուրդք օրէ-նաց հնազանդեալ. (Տե. Աշխէս. Գ. 9)

Ընդ օրինակին ընդ այս—խառնարհեալ և Գործադրեալ Եպիսկոպոսի իբրանգամ կամս Եկեղեցեացն և Աշխարհիցու-կալթայ, հաւատալով զխորհուրդս ներքին և արտաքին.

(1) Գեորգ Բերդանեան, 'ի Մեկնութեան Ցայտնութեան՝ Յովհաննու, տպեալ 'ի Կալկաթա յամի տեառն 1846, տես երես, 42, և 53, նաև Թուղ-թարան Կաթողիկ, երես 6.

(2) Առաջնորդք արժանի լինին պատուոյ, յորժամ զան զկատարելութիւն իւրեանց 'ի ձեռս անարժանից, որք չարիս հասուցանեն հասարակութեան — նոյն Թանգարան, 'ի նոյն էջ.

…ելով երկրպագու նմ գրուածոց նոցին, սակայն այս մերձ
…ուտոյ և անխոհեմութեն՝ բռնան և թանկագին ինքեան,
…պէս խառնեն ոձն ձառից՝ քեզ հաւատով առնլոցէ.

Ս. յլութիւն նմ ըղձից ներքնոյ՝ արտաքին և տեսա-
…ն իմն գործի պիտոյ, որպէս Մ. Եպիփանոս 'ի լինել
…բաղձանս ազատութեան՝ որսին, գործէ կալեալ պղնձութիւն.
…ւորդ Առաջնորդարանի — նոյնպէս և սա Գրիգորիս՝ առիթ.
…յորս ուցաւմն փոշոտեալ աղարանի վանաց, զորմէ գոլորակա-
…եալ յոլորտս պղպի՝ անուամբ և եթ.

Արդարև սմ կարի յաղեսալի ժամանակի ողութեն ոսկու-
…փրկասամեր՝ միծակեալ Առաջնորդութեն վանաց Լռիզայ,
…դ ժողովուրդն յաւէտ պէսս ունէր մարմնաւոր մնդրեան՝
…ն. հոգևորին ծարաւոյ, սակայն և այնպէս կերպիւ 'ի մէջ
… ինքն սակ ծանրացեալ 'ի վերայ, որպէս տեսցի յայլում
…եղի — ըստ նախորդին առնուլ զինքն 'ի հող դանձման —
…թեամս հնդկաստանի՝ լռելեան 'ի հաճուրդ եղեւ, զի որոյ սակ-
…ութիւն զուարթ, թեպէտ և ս ճարպաւոր — զառաջին փորձ
…ձեալ տէր Յ. տէր Ստեփաննոսաւ, որ գործէր 70 թու-
…կաց մարձեալ զգերեզման իւր 'ի Կալկաթա, (1) ցաւալի
…ուք և առաւութիւն պատրուակաւ կրօնի և հաստատութեան
…ւորանի վանաց՝ իբր և օգնականութեն, բայց դեռ ևս 'ի մէջ՝
…ին ննթաղաւորութեան քուէք մնաց.

Երկրորդ փորձն տեղի առեալ տէր Կիւրեղաւ, մերա-
…երամբ թեմի Դաքայ քաղաքի, զառ խմանէ համբաւեալ

---

(1) Ցարաքաղէ այս Քահանայ. (ոնկին և անդամոյ) 'ի բնէ վատառողջ, եղ-
…են յառաջին միծակաւորութեանն այսր՝ գրեթէ 'ի մահուան է զերծեալ, ու-
…էր 'ի Լռւզայ տուն՝ և ձոխ կարասիք տան, Աջիք և բաւականին գոյք, ու-
…աղ քան զերկու հազար թումանաց — սակաւին իբրև կարօտաւոր թեմ-
…ձարաքեաց մերայոցն գալ այսր՝ և յետ երից ամսոց մեռանիլ — որոյ արեան
…ատախանատուն՝ ինքն թեմակալձառ Եպիփանոս — բարի անձնէր սա և ջերմ
…անդ յոյժ, յորոյ բերանոյ իսկ լուաք զմձարն 70 թումանաց՝ իբր օգնա-
…նութիւն առ տաճարն.

տուրք Հետոյ Թուականաց ըստ ուխտին . մերոյ տարեկան ժամա-
ցուցի , որ անցեալ է ի Թեսծն ամսոյ . (1)

Երրորդ փորձն՝ տէր Նիկողայոսին որդի է կայ գաւա-
ռնուեւ Բաղհանայէն . (2) և տէր Գրիգոր Նիկողայոսեան . (3)
Թէպէտ , առաջին տարւոյ և ասէ կնքեալ գաղափարաց ձեռագ .
մանկայն ընդ և երկոտասան պատաւորաց Հօրեղբօր նորա , և
որդիքն Թողու աշխատանաց ժամանակի , նաև զօրավարութեան
Հեղինակաց .

Երեւեցուք արդ յայտնապէս և յիշեալ կարգաւորութեանց քահա-
նայս , որք անցուցանեն ի մնալն ամենայնութեան , մարդիկ ի
նորանոր ազգաց , մին՝ իմն զանէր Անդրէաս (Սեմշոհ զեն-
տերիք յուն Բոլ դէօ Եւֆիլ — Պեն յեանդրուզեն) Թագաւորեալն
ի Սինկափուր , ուր չընկալեալ ծննդեանն ; (Զեկնէնջ ան
տէրւոյ) Թագաւորեալ ' ի Մանգլէ Բրիտանիա , անդանօր և
համանեալ զանեալ առն կրկին , ի լուր զայրանան կատա-
կոպոսի փոխ Հնդիկս՝ եղանէ ի Բուսրայի , և փոխադրեալ նորա
զիծանութիւն ի Բասրայ .

Մին և տէր Պ. Յորդանան , (ան կեայն յոքնաղէս գնացեալ)
Թագաւորեալն ի Բասրայ , անգամակեան յաւուրս առեալ զգեստ
ման առաջնոյն , բոլորեցէ ան արծին չուղայ ' լի վասնայութեան
որպէս զի արձակեսցէ զինքն յանուպատ ուրեք , Թողեալ զաշ-
խարհ և զարիւն գերդաստանի ' ի պարանոցի արձակումն ... և

(1) Սորա չէ են լրացեալ զամս հինգ վերջաւորեալն ' ի Մադրասայ լի օրայնք .

(2) Զորայս է ոչ յաւել քան զամս երկս ' ի վերջակարծն ամսոյ , որոյ
փոխանորդ եղ տէր Մարտիրոս ' և զորձեալ առ նորա , ոչ ինչ զանխանք Թէ վի-
ճակին նա զոյգ յաղօրդ սորա , զուարճալի անուանն , և օրհնեալ կատարելու-
Թիւն — են նկրս կոտոմ զու զրուքս տուր , Աստուած չէն և արար զանէ Հա զա
խոհ մեացելոց ' Հուր տուր ու ջերի խոնհրդնխունոյ հանդալն .

(3) Սա էր մտրան նորա ., ոչ յաւել քան զամս 5 ' ի վերջաւորեն . Հու-
թոյ ի Թեսոն Գրիգորի , բաւականին կոյիւ , որոյ Հնչումն ի Հարաւի ' վիճակոյ
երոյ ինքեան մայն Հասակնուրք — ի չնորհաւորեն , Թեպէտ առաւելութեան որ-
բաղան Թանի առաջնոյն ' սակայն ոչ եղեւ փոխեալ — զէ մեր Թ ' փոխադրեալ
' ի Բումբայի , և այժմն ' ի Բէնդաւէր , առնելի կատարելոյ Թեւն .

գուն շարժեալ էր՝ սփոփել զնա յուսադրական բանիւն. թէ 'ի փոքու փոխադրելոց էր զինքն՝ 'ի թեմ Սողկովյայ. (1)

Օ այսու ժամանակաւ լուացեալ գերամեալ սովորական թեմակէր Մ. Աւագերիցու ([illegible]) ընդ եկեղեցպանելին գրեն առ արհին, խնդրելով այլ եւ 6 ամաց ժամանակ Մոսկվայ աւագերիցուն այսր. (2) ընդ որ հաճեալ արհայն փոխադարձ խնդրուածովք՝ այս է — զարէք Մնդրեան առաքել 'ի թեմ Չիչրու, (3) և ընկալեալ զարէք Ս. Յարութիւն 'ի թեմ անդրայս. զոր հանդերձէր առաքել 'ի փոխանորդութիւն աւագերիցուն — սակայն վերկուց սորա խնդրուածոց՝ և ոչ մին յանդ ելեալ — միայն աւագերիցուն թոյլ լցեալ առաւ հասուցեաց Չորրհնաց և դաշտկականի. միջոցաւ վեցից ամաց. (4)

Առաջնորդ հանգոյն տնօրէնութեան այս հասեալ 'ի Բարդայ յակամբ տէր Կարապետի. այն ինչ յուսով մեծամեծայ 'ի խնդութիւն, յեղակարծ լուր զհանգստեանն, թէ ոչ ևս քահանայ տնօրէնեալ վասն տեղւոյս և մերժեալ զինքն. յուսահատեալ թողու զթեմն՝ գայ ի Շուշի, և անդապէն վաղվաղակի առաքէ նախկին գժամանումն փոխանորդին. որպէս և յաջորդ զմնուն 'ի քաղաքս ընդ գիշերայն. սակայն ղանայ Աւագերէցն զգացումն գրան եկեղեցւոյ՝ մնայ 'ի փողոցի շուարեալ.

---

(1) Ըստ Աստուածոյ խօսելով, որքան զթանձրութիւն արհեստ 'ի սա ... նելի՝ այնքան և ան պատշաճ — վասն զի պաշտօնն (Առաջնորդութեան) չէր գործ սորա, որպէս նմանիօք ... ամենայն բարեկարգութիւնք և ծնան մերժեցին՝ ցաւելիք բազում.

(2) Այս կարգ լուծել չկամեցեալ Մ. Եպիսկոպոս ընդդէմ երից ամաց առ նոյն Եկեղեցպանսն. յորժամ խնդրեցաւ զթեմ տեղւոյս վասն ամի միոյ ...լ 'ի նոյն տէր Կարապետ, թ'րեւս պատճառաւ հիւանդ թուլանաց տէր Ա. Աստուածատրի, ում խոստացեալ էր կանխաւ.

(3) Թեմն Չիչրու չէր ընդ իշխանութեամբ առաջնորդի. այլ Եկեղեցպանն. որ երբ կամի փոխէ և բառնայ. յամօթ և 'ի նախատինս հոգևոր կառավարութեան վանաց Չուղայ.

(4) Երկու են գեղք առաւելութեամբ մոտից քահանայից տեղւոյս—այն է Չորրհնաց, և 'ի Զառակաւանի տան.

Գուրացին կռապաշտ՝ գթացեալ 'ի նա ընկալնու 'ի տուն իւր և տանջական լինի ըստ կարելւոյն, (1) յառաւօտու պարտաւորէ գնալ յանկելանոց աղքիս, (Խէչինաէրիւնէ) ուր պատրաստս սպառնալեաց ընդունի յանուն Եկեղեցպանի և աւագերիցու՝ չգնալ յեկեղեցին, եւ թէ գնալ՝ չիշխել ելանել իղաս, և եթէ յանդգնեալ ելանիցէ՝ հրապարակաւ զանարգանս կրելոցէ, (ԳԱՅՃԱՌ) զի եկեալ է թարց հրամանի առաջնորդին, (2) շատ լաւ, շատ ուղիղ, սակայն ասացուք՝ թէ վրէժն ըստ չափու յանցանացն արդեօք, կամ անկանէր 'ի նոսա զահաւորդձեռներիցութեան՝ ոչ երբէք ։

Զարթիր զարթիր խորենացիդ մեր սուրբ հայր ։ զարթիք և դուք հաւօրէն հարք և սիւնք եկեղեցւոյ ։ 'ի նորոգել զողբս ձեր առաւել յաւուրս յայսոսիկ որ օրէ վերջին՝ քան երբեմն յանկումն և կործանումն աշխս դաւաղանի իշխանութեան և շքոյն եկեղեցւոյ, ողբացիք ։

Ո՞ւր Երեմիաս՝ ողբերգուն 'ի մեզ,
Առ ողբալ զաղէտս՝ 'ի լար քնարին,
Ո՞ւր երջանիկ հարք՝ իմաստունք և հեզ,
Դարմանիչք հոգւոց՝ մերոց ցաւագին ։

Այս արդեօք ինձ մայր՝ մխիթար վշտիս,
Որբիչ արտասուացս՝ կայլակեալ 'ի սիրտ,
Մինչ չև մաշնեցեալ՝ 'ի հողախշտիս,
Տեսից կամ լուայց՝ զոր ինձ տայ օժիտ ։

(1) Թերևս յայս հայեցեալ բան առաքելոյն — Հեթանոսք որք ոչ երթային զ՚հետ արարութեան՝ հասին արդարութեանն, այլ Իսրայէլ երթայր զհետ օրինաց արդարութեան... ոչ ժամանեաւ. (Հռովմ՚, թ. 30)

(2) Եթէ դիմադիրք հրամանի Առաջնորդին ասին պատժապարտք, զաւաղէ վրէժն անկանի յԱւագերէցն, սակս զոման շնորհի Եպիսկոպոսին առ վայելումն աւելորդ ժամանակի կեցից 'ի թեմն, և մերժման հրամանի և կամաց Նորին, որ ետ այն Քահանայ — Առ ձեռն ակնարկէ պատգամ տեառն 'ի հանել յաչաց նախ զգերան, և ապա քննել զշիւղ աչաց ընկերին, (Մատ՚ է. 5)

Յայնժամ թէ մնայց՝ մնայց յանդորրու,
Այլ ոչ յուսահատ՝ և ոն բաւարար,
Դու տէր 'ի բարձունս հանուրց ձեռնտու.
Դու յոյս ապաւէն՝ ամենահնար։

Թէ քեզ հաճելի՝ աղաչեմ ցօղել,
Շնորհ 'ի հոգիս՝ որոց պատահին,
Ցայտմիկ քերթածոյ՝ առ յոչ պարտաւել.
Մեր ճշմարտութիւնք՝ զոր սովոր ճառեն։

Յօրէնս ընդ հանուր. հոգևորն 'ի մարմնաւորէն զատել պաշտեալ, արտօնութիւն եկեղեցականի ընդարձակեալ յարտաքին կառավարութիւն եկեղեցւոյ, և հոգևորականին ՚ի ներքին մատակարարութիւն օրինաց. բայց յաւուրս յայսմիկ որ հոգևորութեանց և որ 'ի թուլամորթութեանց ոմանց առաջնորդաց եկեղեցւոյ՝ խառնաընդորեալ. և առք ընդ գլխովք անցեալ դար Ս. մակամծնոյն, (ԺԴ) ներգործութիւնք ընդդէմ ներգործութեանց. թափ ընդդէմ թափանցման. և որով ամ լինակ խառնակեալ, թող մեհափառ կաթուղիկոսն մեր ապահով ՚ի յոյս իւր կեցցէ, թէ Եպիսկոպոսունք իւր 'ի հեռաւոր վայրս բառ օրինի ամենին 'ի հոգ հօտին, և հօտն բարդաւաճեալ պարարի ՚ի փարախ շնորհաց և եկեղեցւոյ։

Յեռ յեղեղման բանից ցայս վայր, դառնամք վերստին յանցս նոր՝ որ ընդ նոյն տէր Եղիշէ, զի զկնի արկանելոյն զնա ՚ի պաշտօնէ գրագրութեան վնացն, հասարակութիւն Ջուղայ որոշեալ ափսոսեալ զնա՝ յօրինէ (Մանդատ) խնդրագիր առ եպիսկոպոսն՝ վասն տալոյ նմա կնգուղ և առնլոյ մանուզին ՚ի վանս անդր. յոյր վր թէ ինչ ինչ պատահեալ՝ յանանց այլ և այլ առնովք հաղորդեալ մեզ 'ի Ջուղայ է. որոց բանից երկրպաւոր չլինելով՝ զմիոյն և եթ օրինակեմք աստ, որում փորձիւ զտեալ այր երկիւղած և պարզամիտ։

“ Մեր Առաջնորդն յախտին խեղճ տէր Եղիշէին աքսո-
“ րեց Բաղդայ վիճակին քաղաքայ, տեղի յորն վատէ դուցէ
“ մնանի յետ չգոյ—երկու վարդապետաց շունչն քաղէց. Ա.
“ Ս արդապետն՝ գնաց իմամ ջամի մօտն դանգատ, առաջնորդն
“ հնարքով յետ բերէց. քանի օր իցուն բանտարկէց. և
“ յետոյ բանտէրէց, նա գնաց փոտորոս վանքն Կաթօղիկացաւ,
“ լսեմք երեկի որ էր ամսոյս 4, պատարագէ մատուցել Ջրա-
“ խառն—Խաչատուր վարդապետն և շատ ներդանէ, սա շատ
“ կաշմանկուն ունի, ինձ երեւումէ մին մեծ դուլաքարուղ կալա-
“ տանհի այս միջոցումս. հասարակութիւն 2 են բաժանված,
“ մին միուսին ներհակ, և հասարակապէս յուսահատվածեն.
“ մեր Բրուս ինկլիզ քաղաքի աչքն լուս, գեղարէրքի հայ-
“ երից շատոնց քաշէց իւր հաւատն, ջուղացիս և շատ ծածուկ
“ մեր ազգէցն որսացած ունի, ու մեր առաջնորդն իմանալէ
“ յետելի տեղիքէ սույման, որ գիմանումն փարոս և մեր Բ.
“ քաղաքին—Խասից վատ ժամանակէ հանդիպած չենք. և
“ ինձ որպէս երեւումէ՝ սա վերջ կռայ ջուղայ անէծքով և
“ նզովքով—առումայ ով Ջուղուց լաւր գրի հնդստան, կամ
“ քաղաքայաեուն պամէ... Այս խերն կանքայք.
“ Ասումամ՝ տեղէցդ գրեցին տէր Եղիշէին վանքէցն դուրս
“ գծի. Ջուղայեցուայ, հասարակութիւնն մանչար չէնէց որ
“ տանի սոյ առաջնորդին տէր Եղիշէին վարդապետ չեմի.
“ երկու հարիւրից յաւել սուրհադրութիւն եղածէր, ակեր
“ Մինաս Բարսեղն որ վանքումն առաջնորդի բայէ քալէ ա-
“ ռաջ միննէ, իւր աներ ձագ Աբրահամ Վ.. որ Խաչատուրին.
“ որ երեանու եկեղեցուն, մօլթափալին լենի, սովորացնումայ,
“ յեփ քո մասն բերեն ձեռնադրելոյ՝ ճղատիր, մի վախենալ
“ սրբազանն քեզ կպաշտպանի, սա էլ ճղատումայ, հասա-
“ րակութիւն գնաց առաջնորդի մօտ գանգատ. գնացէք գնա-
“ ցէք՝ ասաց եպիսկոպոս, առանց իմ գիտութեան բան չի լի-
“ նիլ, լաւէ արէլ որ ճղատ՝լոյ, դուք պիտէր առանձ ին-
ձանէ խորհուրդ հարցանիք, ապա թէ մանչար չենիք. (1)

---

(1) Մեր բարեբաղդ համարեմք զտէր Եղիշէ, որ ի՛նէ ըզդ արդ. հանգամանաց և ապօրէն ընթացից վանաց Ջուղայ՝ ոչ արժանացեալ վերջին Վարդապետական :

« Ամենաշնորհքն վախճանեալ, որ եթէ տէր Եղիշէ վարդա-
« պետ. լինի՝ զկտակն իմաստուն անձնէ, հասարակութիւն
« յետոյ կարէ լինել ուղարկէ Էջմիածնին եպիսկոպոս ձեռնա-
« դրել տալ և յետ բերել վանքումս պահել, և իրան զուս ա-
« նենք. քահանայքն եւ նորա գլխուն վերայ նախանձ վելով
« քանդեցին. Հաղորդ ջրուս զձեռն... ես էլ մեր ջրան առաջ-
« նորդի հոգւ ուհանգստեան, գրեցի էր, Հուլիսի թուին 1874,
« Հուլիսի 6 ։ (1).

Երևակի յետկասութիւնս առ սա անսանի. Նախ պահանջ պիտի՝ թէ պարտէք լինէն խորհուրդ հարցանել, մինչ պէտ տրամադրութիւն այս արտաքոյ է կանոնաց եպիսկոպոսի, և կախեալ 'ի համայն ժողովրդեան, և հետևապէս խնդիրն առ ... ուղղել հանդերձէր, և եթէ ընդդէմ կանոնացն՝ կալէր հրաւիրական փաստ 'ի բաց մերժել — Երկրորդ՝ չէ օրէն դատաւորին դատախազել յառեննի, այլ լսել զիրաւունս՝ և ըստ այնմ պատշաճել զվճիռն, (2) ուստի լուր թէ արհին անծանօթ եղեալ օրինաց՝ բուռն հարեալ է զաւրական խստութե և խղճմտութեան, — Իսկ երրորդ՝ լաւ էր ամբոխին ընդդէմ անհնազանդի ո՞չ ... զի եթէ չկարէր անձամբ առնուլ ... մօրթ լինէր բողոքել հոգևոր յատեան Էջմիածնի և պահանջել զիրաւունս անձի, ոչ ապաքէն պայմանի լաւութեան՝ որք յամառեն զառահակս՝ յառաջել վնասակարութեան, օրէնք չեդան վասն արդարոց անմեղաց, այլ վասն մեղաւորաց պատժապարտից ։ (Ա. Տիմ. Ա. 9)

Ի կարգադրել յօրէնս Ռուսաստանեայ իշխանութեան, մին ... տուել ի յանդգանս քրիստոնէական, զի թէ մին զինուորք զրոյ ուրուք ...ուծել, կամ զգեր նորա պատառեալ լծորդ իւր բանաւոր

(1) Օրինակ այս Լրագրոյ տառացեալ մեր ի Հուլիս ամ ... և գրեալ ... ամփոփմամբ զոր հարկ ի ... բացակայութեան ի վնասակարաց անձի ։

(2) ... անձին ... և ... ոչ զօրէն... այլ զկամս իւր առնի կանոն դատաւորութեան — (... Գ. Երես 508)

պատճառաւաց՝ չունի անցանել առանց պատժոյ ծանրագունի, ուր մնացէ զանարժանութիւն և զանուանակիրս Հարիւրոց, ահա քեզ արդարութեան դատաստանի առաջնորդաց կենաց Ջաւղայ ։

Լուարուք ինձ, (Քուրդիստանի) Հայրենակիցք իմ սիրելիք աստացեալ ցօս (Զոհաբերեցի) թէ փայլատակ (Ո…) զքեզ Հանդիսանէ սաստ, Մոլորեալն (կ.բ.ն) յիշէն է, դուք եթէ անձնիւ գերութեան և և տուայտիս ստիպեալ՝ ոչ քեզ պատիժէ երկնաւորք, յաղագս մեղաց և անօրէնութեանց. (1) — Բայց մինչ ցերբ ի քոյոց" այլ պատուհաս առք ի քումէ աշխատութենէ — Մովսէս Հովիւ Իսրայէլեան տոհմի, պժողովուրդ իւր խորհրդակրութեան բա-Նագաւորաց. (Բ. Օրէն" ԼԲ.) Որդ դուք թողութիւնք զձեզ՝ ի նմին Հաստատէք — Եզգասէր Կաթուղիկոսն մեր քուեան ճը-գամբ ճարակ փրկութեան ազգիս Հնարէ. յամ ուրեք Կրթա-րան Մարզարան և Վարժարան յաճախէ. Քաջանդամուորաց դանք մեծարէ; ձեզ և ազգին Համօրէն ըստ այլ Հովիւս իմաստուն և Հանճարեղս յարուցանել նկրտի, ի մերձաւորս և ի Հեռաւո-րս տար փողել՝ զցրուեալ և զվարատեալ մանկունս ազգին ընդ Հայրախնամ թևոցն տածել աշխատասիրի, բայց պարտաւորաց Հովիւք տան քո՝ չսիրեն ստանել զայր իմաստուն առ ըն-թեր, թէպէտ ըստ մեղաց չունին ի միջի և զլինել կան յամէ; սակայն եթէ ի ձեռն պատահմանց կողմնակաց զոյցն գիւս Հան-ճարեղս մին կամ երկու, իբրև ի ժամանակէ մահարեր է զարշին ի նմանէ, և ստանդակալ զնա մերժեն՝ ըստ օրինակին տէր Եղիշէից — մի՛ անբերելի ողորմութեանս ։

Զեր այնիւ մրէժխնդրութեան զօր ընդդէմ առաջնորդին Հանարեցիք գործադրել, այսինքն կերպիւ ի մէջ զ կոնդակ Նորին առ տէր Եղիշէ վասն թեմին Քաւրայու ի ձեռս բե-րել և ծուէնս ծուէնս պատառել, զի մինչ զայերս բժշ-կելն անհնար է ։

(1) Եւ Հարք զձեզ պատուհասք թմնից վասն մեղաց քոց — ասէ Տէր" Զ. 13

Յանցուածք սքօղեալ՝ անտես յիշխանաց,
Ցփակ ընդ Արև՝ բոլոր Նախարարաց,
Թող կէտ զամօթն՝ որ հազիւ գիտաց,
Թէ ում արժանի՝ ում զուրկ 'ի շնորհաց։
Այսպէս մերթ կարկուտ՝ և ջուրք անձրևոյ,
Անօրէն լափեն՝ զորեար 'ի յանդոյ,
Պայծ արծարծ շանթոյ՝ 'ի ճայթմանց ամպոյ,
Ցարդ ընդ ցորենոյն՝ հուր փոխէ շեղջոյ։
Արտավարին անհոգ՝ քաղաքում մշակ,
Ի հիւղ իւր 'ի քուն՝ ննջեալ անուշակ,
Բայց ահա զու զակէր՝ արտոյն հրաճարակ,
Ջինջ մայ կորդայ՝ զմահւան իւր գուշակ։
Որ երէկ բաղձեալ՝ 'ի գահ իւր փառաց,
Ցանկմանէն հազիւ. երեկէք երազեաց, (1)
Այսօր մնայր գերեալ՝ յանպարտ զրպարտուց,
Ում յանիրաւելն՝ պատիւ զողզողաց։
Մ՞է յախորժանար՝ մինչ կեաս 'ի բարին,
Մի արհամարհեր՝ պատիւ զընկերին.
Ջի մի շանթ յերկնուստ՝ 'ի քեզ պատ բերցին,
Մինչ կղկղանաց ձուլ՝ մաքրել չէ դիւրին։

Այսքան ձեր՝ մեզ վահան է հաւատոյ, և պարիսպ ամրութեան, ևեղծ է պարծանաց և շնորհաց։ որոյ և զմնամն աչօք բացօք տեսանէք՝ ոչ այնքան յանհաւատից պարսից սան, որ ինքն ուսեալ յայն ըստ կարգաբուրբ կրօնին. այլ որքան իւր ի Մեանց հաւատացելոց սան քում— զի եթէ անձանօթէք հրնութեանց՝ 'ի ձեռն գործոյս հմտասջիք, եթէ նիրհեալ էք՝ զարթիք, եթէ մոռացեալ հոգով թմրեալ՝ զգաստասջիք և խնդասջիք, թէ այք եղեն և են՝ թշնամիք սան ձերոյ, համազօրելք զաս՝ ընդ կարեկցական գրոյս, զոր ձեզ մատուցանք յամ տեսոյն 1861 Ապրիլի 30 Թուականաւ, (2) և ընդ նմին

(1) Կայսրն Գաղղիոյ։
2) Ցես յառաջաբանք մերում, յէջս 5։

յուշ ՚ի ձեր ածէք, թէ՛ հեղինակն գոլոյ բարեկամ հայրենեաց՝ չէ ՚ի կայս լինելոց միշտ, զի հրեշտակն մահու՝ արդեօք բախել հանդերձեալէ զդրունս տան կենաց նորա ։

Տխուր հանդիսից՝ խաւար տեսարան.
Ձեզ ձեան կալու՝ այժմ և առ յապայն,
Եթէ խուզեսջիք՝ լուսով իմաստից,
Գտջիք անվրէպ՝ զոր|ինչ պիտեան ։
Պիտեան հոգւոյ՝ ան որիշ անձին,
Զուգափառ կցորդ՝ կենցաղոյս այս սին.
Որովք և փոփոխ՝ տուր և յառս բանից,
Ընդայթաք ՚ի առհ՝ անմոլար յուղին ։
Ընդհաշտ ասին զոլ՝ կեանք պարզամտին,
Հաւատով յուսով՝ ընդ խորամանկին,
Զի մինչ գայ ՚ի մին՝ զիղջ ՚ի հոգին պարզ,
Անցանէ առ միւս՝ խորհուրդ չար նենգին ։
Տարացոյց այսմիկ՝ երկոքումբք ՚ի տես.
Ճուրջ ձեր շողշողուն՝ ուր միամ և ես.
Եթէ պատեհ ժամ՝ կալնուք անազան,
Դիւրին ըմբռնումն՝ շաւղոյ բարեաց ձեզ ։
Ընցոյց զաղափարն՝ պատիւ սրբազան,
Յանապատ անշէն՝ ուր ախմարք խաղան,
Այո՛ կեանք չարին՝ զօրաւոր յաւէտ,
Մշեաց և մղէ՝ բարիք ՚ի կործան — (1)
Յերկար այս ահեղ՝ պատերազմ գաղտնի,
Լափեաց լռելեան՝ զօրեարըս Դաշտի,
Ի դաշտ խաւարի՝ ուր չիք աչք ՚ի տես,
Եւ ոչ լոյս աչօտ՝ ՚ի նշաւակի ։

(1) Եթէ Քրիստոս ոչ փրկեաց զծագուղմւոր իւր. . . յեկեղեցական բանաւորութենէ առեալ, գիւղաղոյն էջէ, որդեօք հանդուրժել, ամենայն բանաւորութեան, առաջ Ֆիշէր Եղիսկոպոս — Տես ՚ի գիրս Ցանկոյ, յերես 295. Թարգմանեալ ՚ի Հ. Գաբրիէլէ Այվազովսկէ ։

Պատրեալ վաշտուց ցանկ՝ 'ի զօրագլխէն,
Զօրագլուխն յաւէտ՝ 'ի խորամանկէն,
Զոհեալ զոր զոհեաց՝ ընդ բազմաց և զիւր,
Գտանէ սրբազան՝ լոյս յաշտանակէն, (1)
Կայծ մի 'ի հրոյ՝ յանզգոյշ լապտեր.
Հրձիգ ի յածիւն՝ փոխարկէ պատկեր.
Խնկաբեր 'նոճից՝ կամ Գիոց տեսիլ,
Բարեյոյս կեցից՝ արկած մահաբեր.
Ըստէ իմաստնոյն՝ արուեստ 'ի գիտել,
Թէ ճուստի մնասն՝ ճուստի այս վերել.
Մեքենայք գործեաց՝ արուեստից վսեմ,
Չնչին պատճառաւ՝ դնին փոյթ յարգել.
Եւ որ միշտ ճարտար՝ գործավարն արթուն,
Դիտէ ամենից՝ շրջան 'ի շարժուն.
Ի խորչոյն փոքու՝ գոյութեան ընդ մէջ,
Դիտէ խանգարումն՝ գործեաց իսկ համբուն.
Ի ստեղծուածս անբան՝ միայն հանճարեղ,
Աշուէսուն ասէ՝ Առակն իւր յեղեղ,
Խորամանկ վարուք՝ շողոմող բարուք,
Գնէ 'ի վտանգ՝ Զառիւծուն զօրեղ.
Յայս իսկ վերածի՝ վիճակ առ տնին,
Վանացն ան ընդհատ՝ յիւր գնացք ներքին,
Ոչ ոք վերահաս՝ խորչոյն ան յայտ.
Որով միշտ բարիք՝ եղծեալ խանգարին.
Ըղետիս պյոմիկ՝ անհնար դարման,
Մինչ ոչ ըստ ձեռոյն՝ կալցէ զիւր սահման,
Կանոն գիրքն իմն՝ քանոն և ուղղիչ.
Անոպայ վարուց՝ և գործոց խոտան.
Բայց թէ ասիցես՝ զինչ քանոն ընտիր,
Քան ըզ սուրբ գրոց՝ ճոխ և հոգելիր,
Զի որ զԱստուծոյն՝ թողեալ պատուիրան,
Զնարդ ընթեռնու՝ կանոնաց քոց գիր.

---

(1) Խորհրդարան վանաց Զաւղայ, ուր 'ի տեղի Աշտանեկ բարոյից՝ նստեալ Օծաբարոյք.

Ի պատասխանի՝ դառնամ համբուրել,
Ըզ սուրբ շրթունս քո՝ և ողբալ կածել.
Զի սոքին նշան՝ գալստեան նորին,
Այլ ինձ փրկութիւն՝ ի Տեառնէ մաղթել։

Եթէ Էջմիածին քեզ զլացեալ, Հնդկաստան տրար քեզ կարգ և ցանկ բարւոք. կրատեաց քեզ արխանալ. ի գալ առաջնորդի 'ի վանսդ՝ ի ցուցակ արկանել զառանձին և զսեպհական ինչս նորին, որպէս զի 'ի դէպս իրիք ձախողակի՝ մի զվանացդ իրաւունք ընդ նմին կառն կորնչիցի. բայց դուռն լուր և չէ զօք եղեր։

Արդ եկ ցոյց մեզ՝ թէ ուր չքացաւ արդեօք զառատադոյս Թ. Եպիսկոպոսի, և թէ առ ինչ գիտութիւն կարծեցեր զաչսդ՝ 'ի չտեսանել զկողոպտումն ընչից նորա — զի մորդ թոյլ ետուր Մ. Եպիսկոպոսի 240 թումանով վաճառել զտուն Եսայեայ Թումկի՝ որ յետ կոյս վանացդ, և զարժէսն զետեղել 'ի քսակ իւր։

Գիտացեր արդեօք, թէ քանի քրտունս ջանից և նեւկան արդեանց թափեալ մեր 'ի վերայ, մինչ տուեալ Հռիփսիմէ այրւոյն ընծայել զայն տուն աթոռոյդ, և ընդէ՞ր արդեօք, վասն սրբելոյ զանդլին՝ 'ի պղծութեանց ամօթուրաց և խենեշաբարոյ բնակչացն, (Ոստոյ Փռանգին Յովսէփայ) և յապագայ վտանգէ բացակայ պահելոյ զվանքդ — Եւ մի՞ թէ այս օրինակ վնասու չեն ենթակայ և այլ միւս կալուածք վանացդ, այո՛ են և կան՝ ցորչափ դուք ննջեալ և ներհեալ համարիք։

Գրեցիք երբեմն առ վեհափառ Կաթուղիկոսն՝ և խնդրեցիք ձեզ առաջնորդ ոք իմաստուն, հանճարեղ քաղաքակիրթ և գործունեայ — բայց 'ի նմին ժամու ոչ ածիք զմտաւ, թէ այնպիսւոյ առաջնորդին՝ պիտոյ է և նոյնահանդէտ հանճարեղ ժողովուրդ, որ ըստ մեղաց մերոց այդր 'ի ձեզ չիք, ('ի բա՛ց տար զխենթն՝ զոր երբեմն կալեալ զձեռանէ կնոջն և ածեալ առ Թ. Եպիսկոպոս — օրհնեա՛ զսա հայր սուրբ, զի լաւ կին է 'ինձ շատ սիրէ, սիրեմ և ես զնա յոյժ — ամօթ մեծ)

Թ. Երևս պատրեալ 'ի համբաւոյ նախապատիւ եպիսկոպո-սաց, որպիսիք են Ջալալեան Սարգիս — Վեհապետեան Պէ-տրոս, — Գ. Այվազովսկի — Մակար — Խրիմեան Մ. Հայրիկ, և այլ նմանիք — սակայն ոչ ազդեցաւ ձեզ՝ Թէ ձեր այդ վանաց տարեկան մուտք, չառնէ պատասխանի ամսականւոյ ծախուց նոցին, և Թէ զիա՞րդ նոքին զծախս պատիւս բազմամարդ ...լիծակացն Քրիստոնեայ իշխանութեան Թողեալ՝ յօժարեցին ...մանել ընդ Թեւովք Ջուղայ՝ և նահատակիլ յանօրէն իշխա-նութեն տան Պարսից — ուստի այսու ամիւ, և այլ ևս բազմաց պատճառաց՝ մի՛ ակնունիցի վիճակ ձեր տեղւոյդ լաւագոյնս ...ութիւն, որպէս և որք առ տեղեաւդ յօժարեալ՝ քաջ վերա-հասեն, Թէ լաւագոյնի քան զձերոյն տեղւոյ՝ չունին ժա-մանդաւորիլ — Այլ վասն և յաւուրս բարձրագոյն վիճակի՝ Ջանս 'ի զանձնութիւն առ բերեն, ուսեալ 'ի համբաւատուս փորձոյ Թէ, ...մանձիւք՝ անհնարինք հնարաւորին, և ամ մեզ քաւին, առ ...ր մի ընդ վայր աշխատիք, զի եթէ վա՜յ մի անցանէ՝ եր-կուք 'ի տեղի գան: (Յոյսն" Թ. 12)

Ժ. Եպիսկոպոս նախ քան զԵպիսկոպոսանալն՝ առաջ-նորդէր Արևմտեայ քաղաքի — 'ի պատճառս իրիք անհաճոյ գի-պի, ([illegible]) մերժեալ Էջմիածնին — ուր 'ի խնդիրն Առաջնորդութեան Ջուղայ վանուց, եպիսկոպոսացեալ 'ի Ն. կաթողիկոսէ առաքի այդր:

ԺԱ. Եպիսկոպոս, պատճառաւ բուծման կալի ամուս-նութեան այլոյ Վարդանի և ամուսնացուցանելոյն զնա ընդ որիորդի միոջ, մերժեալ 'ի Շամախւոյ՝ կարգի յառաջնորդու-թիւն Ջուղայոյդ — որոյ անցք 'ի դիւանի Էջմիածնի, հարց և 'ի Շամախեցւոց և յարձակեալ կնոջէն, որ կոկին ամուսնա-ցեալ ընդ Մոսիս չինովնիկի ումեմն, և վերստին ըստ օրինաց նոցին միացեալ և մնացեալ 'ի դաւանութիւն առն:

Օ առ 'ի ծագմանէ Գրիգորիս Եպիսկոպոսիդ՝ այսպէս ...մնամք 'ի յայտարարութենէ Էջմիածնի, Ա՛ եթէ պարզ վարդապետ տաճի և անտի, առանց բացայայտելոյ իմն աւելի՝

դարձեալ Էջմիածին — յամի տեառն 1872 Մարտի 26 ձեռանադրի Եպիսկոպոս և առաքի Ջուղայ, (1) ուր տեսիք զոր տեսիք 'ի նմանէ, լսելոցէք ևս՝ զոր հազիւ երբէք լուեալ։

Եւ ողջունեմք զոսա՝ զանուանեալք ընդ ձեզ խօսել Ածակոյս կողմանէ․ չպիտի հաւատալ թէ սոքին առաջնորդք 'ի բնէ ընդհանրապէս վատ և անպիտանք — վասն զի առաջնորդն ըստ ինքեան մին աւի՝ և 'ի մէջ ձերում անզօր օտարական, զի եթէ դուք համակարիք և լսիցէք՝ դիւրաւ կարէք զվասն ևս լուացանել, զան ընտելն՝ ընտելացուցանել․ և փոխադարձ սիրով մխիթարիլ և մխիթարել, տակ եթէ ոչ՝ ոչ կարէ յորձանաց ընդդէմ կեալ — ահա յուշ ձեր լիցին զորն՝ յորում մուտ 'ի ձեզ գործեալ Գրիգորիս, առանց իմանալոյ թէ որպիսի հոգի է նա․ առանց սուգելոյ զգործնական արդիւնս նորա, փողեցիք զալարափողեցիք զնա ովսաննայ երգով, որոյ զշուրջն առեալ նոճիւ լի բաններ զնա 'ի բարձունս հասուցիք, և զկնի այսօր խաչեցարուք առելով զնա յանդուգնս խոնարհեցուցանէք։

Զասեմք արդ թէ ով ուղիղ՝ կամ ով վրէպ․ այլ սա միայն 'ի ձէնջ հարցանեմք, թէ որոյ բանից ձերոց հաւատալ անկանիմք — անցելոյն խրախուսականի՝ թէ նարգենւոյս ողբականի — նա թէ բանին Պղատոնի՝ որ ասէ — բնութիւն է ժողովրդեան դատապարտել․ և ապա անպարտ առնել, մեռուցանել և իսկոյն ափսոսելով զօր հասին յիշատակ՝ կամիլ կենդանացուցանել — մեռեր ասէ՝ մին լամ քեզ, ոչ ապաքէն բարեգոյն լեցի քեզ և ինձ չմեռանիլ, և գիրկս սիրոյ մեմեանց ապրիլ կենակցիլ — ծիլ թշուառութեանցս։

Հապա ի՞ներքոյ այսպիսի ծանուցեալ հանգամանաց, թուի եթէ Մովսէս և Ահարոն զարթիցեն յառաջնորդութիւն ձեր, ոչ կարեն բաւարարել ձեզ՝ և բաւարարիլ ձեօք․ վասն զի ըստ առակին՝ ձուկն հոտեալ ի գլխոյն․ զի տուն ձեր արդէ չունի իմաստութիւն բնական, չունի կարգ և կանոն դրական․ կամ գլուխ պարառական, զի ուր չիք զասացեալս՝ անդ առ դժոխք տեսական — ըստորում ամբողութիւն իշխանութեան՝ զնի օրէնք և կարգ, որ 'ի սուրբ գիրս աւի ցանկ, 'ի քակել

...անկոյն՝ անցաւորք կթեն զպտուղս — խօսք և Խրխէկայրիք ...նս արմատքն, (Սաղմոս ՀԹ.)

Մի՛ հուպ լինիր՝ ուր չիք օրէնք,
Զի անօրէնն քեզ հրկիզէ.
Եւ որ 'ի խիղճն՝ սաւի գոլ չար,
Զի՛ յոյս բարեաց՝ քեզ 'ի՛ նմանէ, (Սիրաք ժԴ. 5)

Ուրեմն դարձ բուռն հար 'ի քո տանէ քեզ Առաջնորդ, եթէ կայր իցէ՝ և եթէ խեղ — զի այսպէս քեզ կոչեցաւ Յակոբոս Առաջնորդ վանացդ՝ և յիրաւիս, ուստի 'ի զօրը մերժեցեր զառեր Նշկէ, մինչ զօրոյ զնմանն այլ քեզ ունիլ ...ճաւարին յոյժ — այս կարգ գերարժան՝ պաշտէ Աթոռն Երուսաղէմի, զի առնու Պատրիարգ իւր՝ յիւրմէ ուխտէ, ...քօղ յարմարեալ զանհատարմութենէ դրսեցւոյն, և զկարեկցութենէ անեցւոյն, որով թերևս ամփոփ և սիրաշաղկապ միաբանութիւն ունելոյն.

Ասիցէք թերևս, մեք ունիմք չունիմք՝ մին կիսաձոյլ վարդապետ ունիմք, ու իբրև միաբան, յաջորդ և Առաջնորդ լոլով լուչով կառավարէ զվանս մեր, այլ ճեմտ ի՝ կամ որ կայէ կամ հնձանէ մուրացօղք մեզ զաւիշկդ քրմնարեր և այլն.

Ի պատասխանի միայ մեզ հարցանել 'ի ձէնջ զկարևորն. զի եթէ տէր մի՛ արարցէ մեռանիլ հասանիցի և զմիոյդ՝ ըստորում մարդ. յայնժամ ո՞ւմ նմանիցի վանքդ՝ եթէ ոչ խոնարհեալ քերթ, այն է ամայացեալ եկեղեցեաց՝ որոց մին աւի Յովհաննէս վանք — մի՞ թէ դուք ունիք կնդուղ 'ի գլուխ ձեր դնել, թողուլ զաշխարհ և գնալ բնակիլ անդ — արդ որովհետև այս ձեզ անհնար՝ արդ փութացարուք ժամանակին բուռն արկանել զհնարաւորն, զի մի՛ խպան անկցի շուք և պատիւ վանացդ. որ ըստ ասացելոյն 'ի վեր՝ ձեզ վահանէ ամրութեան և պարծանք կենաց.

— Արդ քէն հայցանիցէք զեղանակէն հնարքն, յօժարամիտ ասացից ձեզ՝ եթէ անսալն հանձայական — ըստ մեզ՝ երեք են միջոցք հրապուրիչ մարդկան 'ի միանձնութիւն և 'ի կրօնաւո-

րութեան — որք սիրեն զվանորայս և զվարդապետական սքեմս
չեն արտաքոյ յերից ասաի ուխտութեանց. առաջին՝ հաւան-
դեամբ Հոգւոյն վառեալ 'ի սէր սրբութեան, ստանձնելով
զունայնութիւն մտաց և վաղանցուկ կենցաղուս՝ որպէս ըզ
տեղի ուր բնակին օձք, առաքինիք և անձն աւրացք (Այս է Հոռ-
չոս անապատ) ուր և ըստ Մ՝ որգարէին ասէ, ընտրեցի Է աշք կա
'ի տանն այյ առաւել՝ քան զբնականալ 'ի յարկս մեղաւորաց
Սաղմոս ՁԳ. 11) և այս ասի 'ի փառս այյ, կամաւոր ներքինութի
վասն անանց երանութեն երկնից, (Մտթ.' Թժ. 12) բայց աւաղ
թէ որքան պակաս թիւ սոցին այժմիկն 'ի մեզ.

Երկրորդ՝ մեղկութիւն Հոգւոյ, 'ի չակամիլն քրտամբք
երեսաց Հոգալ զկարիս մարմնոյ՝ փութան վարդապետական
սքեմաւ. վատասիրօք ազգին պարարել, և փոխանակ կրթելոյ
զազգին ըստ այյ՝ մարմնապաշտութեամբ զհետ լինիլ յայտնի
և անյայտ ցոփութեանց և եղծման օրինաց սրբոյն, և այս անուա-
նի կեղծ ներքինութի, որոյ և թիւ զարդիս յաճախեալ յանձ-
կիւնս վանորէից յոյժ ուրեք.

Իսկ երրորդն, պատրուակաւ կրօնի և տարազու Հոգեւորա-
կանութեան կողոպտել զժողովուրդն, և այնու վերանալ յաս-
տիճան բարձր, կամ ծայրագունութեն կամ եպիսկոպոսութեն
որ ասի լրումն եկեղեցւոյ, (չասեմք այնու եւս Կաթուղիկո-
սութեան եթէ հնար) յայնժամ օձագլուխ գաւազանաւ ջա-
խել ջախջախել զոսկերս հպատակաց, անիծեալ նզովէից ար-
մատ, մի՞ թէ եպիսկոպոս չեմ և առաջնորդ քոյ, մի՞ թէ օրի-
նադրեալ չէ՝ քո լինիլ հնազանդ Առաջնորդին քում, աք
զվեղարս առ 'ի գլուխ քո, դէհ, արդա՛լ, բունիթութ օնի-
թութ, աւաղ ցաւոցս՝ թէ որքան աչօք մերովք և ականջօք
տեսեալ և լուեալ զայսցանեաց.

Արդ ըստ որում 'ի վերեւ մեղաց մերոց 'ի բազում ամաց
հետէ և այսր խուսափեալ սրբազան ընտրութեան առաջնոյ
'ի վանաց այդի, երկուց վերջնոց արժանացեալ վանացդ, ու
մանք յուսահատ 'ի կրօնէ դառնալ յօժարի՝ քան անդ կեալ
և ապրիլ, զի որդ յայս ախտի վարդապետաց 'ի նմին, չասեմ

քոյս տեանց հաւատաւոր և ճշգրիտ փորձոյ , վասն զի յորժամ [illegible] թեն վերջին երկարձ 'ի գլխոյ մերմէ զթագն ամուս-[illegible]թեան . երգաք 'ի մեր գնալ ընկնիլ 'ի վանս անդր , և [illegible] ապաստանորհութեանց վճարել զհուսկապարկան պատահ [illegible] կեցելոյ անձին . քանզի որ և զկեանս վերադարձուցելոյ [illegible] , սակայն անտանելով զվտանգականաց խուժ դուժ և ան դգօն վիճակ , հարկեցաք 'ի բաց մերկանալ յուխտէ անտի , մանա-[illegible] յորժամ ասուր ատեան հաւատ մեր առողջ և ան փորձ [illegible] ընծայեցան : զայն ընդարձակ մեզ իբր վիճակ ան-[illegible] կենաց 'ի փառս այ . [illegible] ծածկեցաւ փոր-[illegible] ամենք փառս ոչ յաղաղակելն մեզ և փրկողին զայնմանէ [illegible] , վա զի եթէ արդի [illegible] 'ի [illegible] վայրի [illegible] և ան զերծ զառեալ [illegible] վտանգականաց , զի [illegible] չարիք իմեզ . եթէ [illegible] լինելոց , [illegible] ցայս վայր չերկարէր կեանք մեր , և կաթուածական ախտիւ մեզ մեռանիլ հասանէր :

Զ[illegible] [illegible]թիւն մեր 'ի բնէ զխառնուած իւր յայլ [illegible] , այսինքն ոչ [illegible] մեզ [illegible]թական [illegible] , և ոչ [illegible]թիւն [illegible] և [illegible] , [illegible] և [illegible] [illegible] և [illegible] անդամ և 'ի վ[illegible] մեզ զ[illegible] [illegible]թէ , սակայն [illegible] զի բաւ [illegible] , [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] :

[illegible] Ո՛չ [illegible] [illegible] ձեզ զ[illegible] [illegible]թիւնս ; յոր-[illegible] [illegible] , թէ Հռովմայ ձեր և [illegible] , [illegible] [illegible] յորս երկարութեան կեցից . [illegible] , [illegible] յանկարծ [illegible] , յաւուրց [illegible] հինգերի [illegible] ամս զի եթէ 'ի 24 հազարաց [illegible] [illegible] հազար 300 . և 'ի 24 [illegible] երեք ամսն , (Կիւ[illegible]) [illegible] ձեզ յայս յարուցանելոյ զչարիս [illegible] մեռեալ . [illegible] [illegible] 'ի [illegible] յերկիրս երեւեալ . [illegible] [illegible] զերանորդութիւն ; (Մա . " ծգ . 58)

[illegible] Ո՛չ [illegible] եթէ կամիք ' արարէք զոր ձեզ խորհրդատուեմք , [illegible] զաղերս պաղատանաց յաստ վեհափառ կաթուղիկոսի ,

զի խոտիւ հրաման արձակեսցէ յայրս քահանայս ձեր այդր, որ-
պէս զի կամ յօժարեալ ընկալցին զվերջար և մեկնեսցին ի
վանս, կամ մերկասցին 'ի քաղաքայական պատուոյ, և այսպէս
կերպիւ ի մէջ՝ անդորրեսցին վիճակք, նախ ինքեանք զերծ-
ցին ի հոգեկորոյս վտանգէ մեղաց, երկրորդ՝ տան ժողովր-
դեանց մաքրեալ 'ի հաղեաց սատանայական խլրտմանց, ուր 'ի
բան ածայնոյն Պօղոսի եղեալ, (Բ. Տիմ.' Դ. 6)

Զ այս արարեալ ձեր, ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ վար-
ձքս բազում ունիք գտանել յայդ. զգուշան վանացդ՝ անփակ
մնալոցէ — զբարոյականութեան գլուխ ձեր՝ յանբարոյական
ցուցս զերծ լինելոցէ — զխառնիճաղանճից թիւ՝ պակա-
սելոցէ, զվարդ վարդ գովելին, զնարոտախաղ՝ զգուշէյ, և
զայլ մոլեկան ախտս, յամանց բառնալոցէ — մանաւանդ եթէ
զնա 'ի մի մի պաշտօն կացուցեալ, թող 'ի ցեն վերահասու-
թ. անձին պիտոյից, կամ արտաքին կառավարութեան այգեաց և
արտորէից վանացդ։ (1)

Իսկ թերևս այսու ամիւ շնորհք հոգւոյն ոչ 'ի թիկունս
նոցին զօրավիգ գտցին, փախելով զվիճակ նոցա՝ յայլ իմն
եկութիւն, այսինքն լինել ընթերցասէր և փափագող ուսման,
և հետևաբար առեցանք ազնուութի և կարեկից ժողովրդեանց,
դաստիարակելով և կրթելով զմանկունս ձեր յերկիւղ և
'ի շնորհս այ — զմատակայ վտանգ ապականութեան հայրենեացն՝
եղծանելով — անհնար գործ հանձնելի այ և մարդկան։

Յաւուրս այսոսիկ ամ ազգ և ազինք օր ըստ օրէ լու-
սաւորութեամբ կրթեալ անձին և զարգանան. մինչ գաւառա-
կանաց անգամ յայտնի եղեալ զօգուտ համակրութեան՝ սի-
րոյ և միաբանութեան, արդարև ուսման և կրթման, սակայն
զմեզն ջուղայ ոչ այնպէս՝ եթէ ոչ ընդ հակառակն — մի՞ թէ
մանկունք ջուղայուց չեն սրամիտ քան զծնունդս այլ քաղա-
քաց. այո սրամիտ անգր քան զայլոյ, զի առողջարար սիզ՝. և
հովն ու զով եղանակ աերլոյդ՝ ընտրելագոյն և կենսատու,

(1) Ջինջ է մեզ սոս զբացատրութիւն անլուր պատահարին՝ որ չ՛ կա-
ռանոցի, 'ի կոյսն ծղխարեթ — սակայն ըստ պահանջման հարկին ասեմք, մեծի
Նաւավարութեան վանաց ջուղայ...

...այց սակայն ուր մշակն բնորի արտօրէիցդ · ըստ առակաւոր
...անի որբոյ աւետարանի · (Ղուկ․․ Ժ · 2)

Ս. անդէպ աստանօր զանգս Մխիթարայ Սեբաստացւոյ, որ
թէպէտ մինչ էր հետեւեալ անդամ եկեղեցւոյ, սակայն առա-
ջնորդական պաշտօնիւ ծնաւ զբազում դիտանի անդամս յեկե-
ղեցին և յազգս — ով կարէ ուրանալ զբազմապատիկ ջանս
երկանց միաբանից Վենետկոյ և Վիեննայու, որովք և զծաւա-
լեալ իմաստալից մատենից ՚ի տուն մերում ազգութեան, որ
...թէ ՚ի տուներ ի խաւար տգիտութեն՝ զմտաւորս կորուսեալ
...ղուէ իւրոյ հառաչէր — որոյ ասեն այս չնորհ արդեանց՝
...թէ ոչ Նորին Մխիթարայ՝ որ հոգևորապէս մխիթարեաց զաշխ-
արհ · որ ըստ մեզ ոչ մեռանից մտաւին այ — արդ՝ ով ինչ կամի
...եղ խորհիցէ ՚ի միտս իւր և ասասցէ, սակայն մեք հաղիւ ան-
յուցանեմք զօր՝ առանց ողորմի կարդալոյ հոգւոյ նորուն ·
յաղօթս միշտ ՚ի գրեանս վենետկոյ և վիեննայի, որոց ամենից
...ուն պատճառ նա՝ և այլ ոչ ոք ·

Յայսպիսի առ այժմ բաւական հայրենակցացդ, դառ-
նամք յառանձինս մեր բան՝ ընդ որհուոյն, յորժամ արդ ՚ի
...ուն այդր մեք ևս ոչ պէս Զուղայեցի, որպէս Քրիստոնեայ ·
և էբրև քահանայ ոչ ՚ի նու իրական ձրից և պարգեւաց առ նա՝
յետս նահանջեալ — և ոչ ՚ի կարեւոր խորհրդոց բարեաց յինքն
թերացեալ · և մանաւանդ առ վրիպակն որ ՚ի տէր Յիշիչէ ·
...րով և յանպարտ կիրս մերում վնասու, այլ մինչ բարեկա-
մական համոզմունք մեր առ նա անէարծ, հարկեցաք պաշտօն-
...ան իմն ոճով բողոքել առ նա՝ ըստ յետադայ օրինակիդ ·

Մինչ բարեկամն զքեզ յարգէ՝ պատուեա և դու զնա սիրով,
...էմ զիւղ իմն յառաջ գայցէ՝ խաղաղ վիճակդ յանձնել վրդով՝
...իրակողման սէրն անհաստատ՝ ոչ կարէ կեալ յաւէժաբար ·
...րպէս զի սէրն անհամեմատ՝ չունի բղխել ծիլ հաւասար ·
...այրըն որպէս զաչս ՚ի յերկինս՝ համբառնայցէ մասց աչօք ·
...որպէս Աձ փնացք հորթինս՝ ձրէ ՚ի նա առատ շնորհօք ·
... այս և իսկ պատուական սորոյ՝ մեզ աւանդէ հոգեկեցոյց ·
...րատ քաջիկ ուխտիւ նորոյ՝ երա. ս-թեան վճար և ցոյց ·

Բարձրապատիւ Տէր Գրիգորիս Արք Եպիսկոպոս Ա-ռաջնորդ Ամենափրկչեան վանից Ջուղայու։

Գերապատիւ տէր

Արժանագոյն 'ի պատճառս՝ թելադրէ զայս թուղթ խոնարհաբար գրել առ ձեզ. և որպէս քահանայ առ եպիսկոպոսդ բողոքել, և որոյ պատասխանին սպասել 'ի ձէնջ զոր ինչ և իցէ.

Արդէն 'ի քանի նամակս թէ կոչմամբ և թէ ուղղակի բարեկամաբար գրաւոր ազդումն ձեզ տուեալ, և ըստ նիւթոյն իմաստաւորեալ զանցից այլի ընտրութեան առհնաչպրի վանացդ օրով և յուզումն երեւակայութեանց անխորհրդից ոմանց 'ի միջոյ ընկղմեալ՝ զոր թուէին յուսմնաս եղեալ — յորժամ և ոչ 'ի շոյլ իմն պատասխանից առ մեզ ցուցեալ, զոր կարծեմք չիցէ գործ պատուաւոր։

Ոչ փոյթ մեզ առ այժմուս դատեխնադպրին վանացդ, թէ սա իցէ անձն կամ նա. (թէ և երբեմն ըստ օրէնս գրչա-աշխարհականին վճռոյ բաղում, 'ի վանացդ՝ 'ի գաւառականն, 'ի մեզ և յայլս ներգործեալ, այն վասն թէ մեր՝ և թէ այլոց ոմանց աղերսեալ առ կառավարութիւն վանացդ՝ փոխադրել զնա 'ի հաղորդականին գրիչ) սակայն փոյթ մեծ յիրաւունս տնօրինեալք, յորժամ ցաւօք սրտի զգամք թէ սրբազան պատիւ մեր այնու 'ի ձեռն վայ քարոզդ անձանց ոմանց եղերոց այդր՝ տուայտի.

Եթէ նախ քան զմուտ ձեր յԱթոռդ, կառավարութիւն վանացդ զտէր Եղիշէ քահանայ ընտրեաց յայնմ պաշտօն դպրութեան, և ձեր 'ի զայն հաւանեալ զնա և օրհնութեամբ դրոշմեալ, և թէ յետ փոքու առանց իմն ընաւոր պատճառի մերժեալ զնա 'ի պաշտօնէ անտի գրագրութեան, և թէ վասն այսր տարապարտ հանգամանաց, ինքն տէր Եղիշէ կամ կառավարիչք ժամանակին գրաւոր պատճառ 'ի ձէնջ աղերսեալ. և ձեր բանիւ և եթ պատասխանել, թէ բաժանումն տէր Եղիշէէ 'ի դպրաց պաշտօնէն. թուի ինձ որպէս միս 'ի մարմնոյ իմմէ անջատել, սակայն այսու տմիս չկարեմ ասել զպատճառն և այլն. բարբառ եղեն և մնան 'ի կամս ձեր, սակայն զոր յայտնի տեսութեամբ՝ չկարեմք զանց զնովաւ լինել.

Օ՛ է որպէս այդր 'ի ձեռն հաղորդեալ, եթէ տէր Եղիշէ ատանձին խորհրդոյն վանաց և ձեր. տեառ և անդ հռչակեալ, [illegible] այսպէս և սր-բակրօն տէր Մարտիրոս տէր Յովակիմեան Ուստ․ Քահանայ ու Ն․ մեզ է յեկեղեցեացն տեղչեալս և այլոց ոմանց ասացեալ, րոյ և 'ի հաստատութի եթէ իսկ գրութիւն տէր Եղիշէի ունե-ն յիւրում ձեռին․ 'ի դատանայն այդր ունէք զնա դատ վե-ել յատեան ձեր ։

Ի խնդրելն մեր 'ի Նմանէ զերաշխաւորութիւն գրոյն ասացելոյ՝ եա էինչ պատասխանի, որով և մատնեալ զմեզ․ Թերևս 'ի հաս-տատութի կասկածանաց, քանզի քաս մերում հաւատոյ տե-ղեկութեն տէր Եղիշէ չեղեալ ընդ ումեք Նամակադիր 'ի Հն-եկոս, բայց յերբեմնապէս 'ի մէնջ, և 'ի նմին ժամանակի տա-ապաղդապէս փորձանք մի վերաժամանեալ 'ի մէ․ այն է մնաւն ուփոփոխակաց պատահեալ 'ի հանդ՞ տէր Յ․ տէր Սահակմանոս ա Ճամապարհաւ Բուշեռայ, որ մերկացեալ յընչից իւրոց և ազանդից այլոց՝ յինքն յանձն առաքեալ, ընդորս էին աւանդն ք յէջմիածնէ՝ շնորհիւ ձեռով, և կոնդակն սրբազանմայր Սր-եղծի՝ յանձնեալն ձեր 'ի Նա առ բերելոյ մեզ այսր, զոր զկնի վերադարձման իւ զողոց, ամենեցուն որոց էին Նամականիք՝ անա-պատ եկին հասին առ ցանարան, բայց զմերն բացականիք, մնձա-եալ և քայքայեալ 'ի շնորհ տէր Կիւրեղի անէր որդւոյ Նո-րին տէր Մարտիրոսի, և այն զկնի ութնից փու․ րց ժաման-մանն առս, զորմէ ասացին պահեալ յընթերցանե գրքոյն ծայր ի ծայր ։

Արդ Թուղթ մի 'ի տէր Եղիշէ էն առ մեզ գրեալ (Ց-- [illegible]) յանձնեալն 'ի Նոյն նոսդուցեալ քահանայ՝ զոր ընդ իւրացն ասացելոյ մատնեալ ի վերանդ կողոպտման, զկնի վերադարձելոյն անհետացեալ զայն ենհա 'ի ձեռս մեր․ ուստի համոզեալ կամք՝ թէ այն իցէ գիւն ինքնաբաւորեալ՝ զորմէ ասէք տէր Մարտիրոս, և եթէ չէր այս՝ ոչ զլանայր նա 'ի ցուցանելն մեզ, առ բարձումն կասկա-ծանացս, որով այժմ բռնադատիմք հաւաստ պնդութեամբ 'ի յայդ լինել ։

Մեք զայս յայսմանէ խնդրոյ առքին ուժով ծանուցայ
նոյն տէր Մատթէոսին ՝ յաւուր երանելոյն սորա, զի եթ
ըստ ասիցն ի գալն այդր ոչ 'ի լոյս հանցէ զամբաստանեալ գի
նորին տէր Եղիշէի, և ոչ վարեցաւ զնա յառաջան ձեր ի դատ
մեք որպէս դատապարտ անողոքելի ՝ ունիմք 'ի ձեզ բողոքել
և տանուլ զլուծումն, և արդ տէր Եղիշէ չէ այդր 'ի բողո
քել ՝ մեք 'ի դիմաց մերս իրաւանց ՝ առ սովաւ բաւան թա
խանձանօք բողոք 'ի ձեզ համբաւանամք — բողոք ՝ որ ոչ այլ
ազգ միջոցաւ զիջանի, քան նուէր քննադատութի այնր գրոյ
թէ չէր և չէ մերն կորուսեալ գիր, որոյ օրինակն վաւերացու
ցեալ քանի մի հաւատարիմ վկայութեամբ անձանց ՝ առաջեր
մեզ աստ պաշտաւոր առ ձեզ լինիմք, քանզի հռչակ այ
յայտարարութիւն նորա աստ առ մեզ, առ եկեղեցական տե
ղւոյս, և առ այլ ոմանս, դժուարինէ ժխտել ։ (1)

Իսկ եթէ նա այսինքն տէր Մարտիրոս ոչ ցուցցէ ձեզ
զայն գիր ՝ կամ որքութիւն ձեր կերպիւ իմիք բարձի թողի
զնա առցէ ՝ մեք յայնժամ պարտաւորիմք ընտրել շաւիղ իմն
նոր ՝ անծանօթ ձեր և աշխարհի ՝ առ այնու հասանիլ իրաւանց
և արդարութեան, քանզի այսպիսի ոճիր ան հետացուցման նամա
կաց անուան մերոյ յայլոց ՝ կամ միւոց առ այլս մերով ծանօթ
ձեռագրով՝ չէ նոր լուր, այլ 'ի 1862 ամաց հետէ և այսր —
որպէս իրքեմն կոնդակաւ իք հանդուցեալ Մատթէոսի Կաթու
ղիկոսի առ մեզ՝ բոցապահեալ այդր 'ի վանս, սոսպէս և զայլ
գրեանս աստ և անդ ՝ որով և մեզ մնաս ոչ սակաւ, մինչ պար
տաւորեալ գծլրեանս թաքթաքուր հասուցանել՝ ուր հարկ
բայց փասն եկեղեց թղթոց ի հեռաւոր վայրէ առ մեզ ՝ չասա
նեմք զհնարս ապահովութեան ՝ զի որք ծանօթեն անուան փո
ղոցի և թուոյ բնակութեան մերում տան, և 'ի վերնագրի նշա
նակեն, դատանեմք ան կորուստ ՝ իսկ որ ոչն ՝ մեան ընդ վտան
գօք ՝ յորժամ ըստ մակագրութեանն Անգլիերէն ածին յե
կեղեցին, է զոր ստանամք ՝ և է զոր ոչ ։

(1) Ցայս վայր՝ չէր իմացեալ մի՛ եկեղեցականէն՝ թէ ինքն՝ իսկ ընթեր
եալ ունէր զայն գիր ։

Մեք համոզեալ կամք․ թէ մեք ամենք եմք՝ որք մշտորեն ...չարիք, առնել չէ ի կարիս մեր օրէնք ունիլ զառաջին, ընդ ...ամ չունիմք այսպիսի 'ի ձեռս․ թէ և շատ հետամուտ եղեալ ...իր 'ի գտանել․ խոկ զոր վասն այժմուս ասեմք ցուցել կիպրոյ՝ ...երկու թարգմանք․ ցորչափ չէ ցուցեալ նա ձեզ գիրս, այլ թէ ժխտեցի նա կամ զլացի՝ յայնժամ կարի աղետալիք ...ենն գալ 'ի վերայ, որչափ և մեզ առյժմեանական հանուն ...ելութ ամենից ազգաց — Ընկերակցութեան պատասխանատուաց գրու- ...թեան այսմիկ, հանդերձ ակնածութեամբ մեծաւ, ձերդ բարձ- րութեան ողջունարարք․

Ի Կիպրոս․ 1874
Դեկտեմբեր 30
Նորոգ տոմարի,

Որդի և ծառայ
(Ձեռն) Տէր Յովհաննէս խոջիկեան,
խոջա՛՛ Ընդ. Քահանայ Հայոց․

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՔ․

Արժանապատիւ խոջիկեան խոջ՛՛ Տէր Յովհաննէս երբամենապատ Ընդ. Քահանայի հասցէ ողջոյն փրկչական․

Երկոքեան գրութիւնք սիրելութեան ձեր առաքեալք 'ի յ30 և 11 Դեկտեմբերի "Ս" Տ․ հասեալ առ մեզ յայտնեաց զմտա- ...ր, յաւուրք զի 'ի 25 Դեկտեմբերի գրութիւն առ ձերդ սի- րելութիւն հասեալ է․

Առաջին նամակն՝ որ բովանդակ մի է ընդդէմ նամակի միոյ ...որուսելոյ զոր գրեալ է առէք սրբակրօն տէր Եղիշէ Քահա- նայն առ ձերդ սիրելութիւն — ցանկալի էր մեզ յայս նուազ ...րել ձեզ բաւարարութիւն՝ այլ չեղև պատեհ, ուստի միւս ...ուրհանդակաւ ունիմք կատարել զխնդիր ձեր․ եթէ նի էր զի ...որթե երօք չպատահէին երբէք, որպէս և ձերդ սիրե- լութեան չկամի, (1) սակայն երբ Թշնամին սիրոյ սատանայ (2) ...այ վերջացեալ զխաղաղ ծերութիւն ձեր որ միաբանութեան է ...րժանի, (3) այլ յաւուրք զի գիտէք զմեքենայս նորին խոր-

---

(1) Իրական բողոք և ցաւ սրտի մերոյ՝ յերանութիւնս հայր, սակայն ...մեզ վայելել զայն, յորժամ մանուանդ բժշկող զառ՝ այնու խակ սխառացեալ:

(2) Բռն սատանայն՝ փախիչի յարդի մարմնացեալ սատանայից․

(3) Օ՛Հ թէ փախանակ միաբանութեան՝ ոչ յաւելուր վէճս 'ի վերայ․

անկեր, փորձ՝ անձկայ՝ հայրենասիրութեամբ մերով զի անայ սիրե-
լութիւն ձեր զի ցանկութիւն մեր է ; և ընծայ խաղաղել զվե-
րակէտն հանգիստ ձեր ։ (1)

Արժանապատիւ խաչիկեան խոջայ՝՝ Տէր Յովհաննէս ծե-
րունազարդ Ազատ Պատուական Քահանայի խնդալ 'ի տէր ։

Ընթերցաք ուրախութեամբ յՅ0 Դեկտեմբերի ամսոյն գրեալ
գրեալ գրութեամբ խառնեալ առաւ ձեզ բարեկամութեան [illegible]
բողոքական գրոյն որ զարժ՝՝ խոջ՝՝, Մ. Ազատ Քահանայի
ներկայիւս կատարեմք, վերահասցեալ 'ի բարեկարգութեան ձեր
Մեք տարդէն լուեալ էր բազմիցս, զի 'ի զգայնիլն [illegible]
յեչեալ ասաց քահանայ եղբօր ձերոյ, պատուաւորութեամբ
վարեալ էր նա ընդ ծերունազարդ սիրելութիւն ձեր. (2) և
ուրախեաք, զի բարեսրտութեամբ կիմանէ, (3) նոյնպէս լուեալ
եմք զի կարէ սիրելւոյն բաժանեալ էք 'ի նմանէ 'ի գաւա-
ռականն այդր. (4)

Արշեցաք առ մեզ և խնդրեցաք զբացատրութիւն, այլ ու-
րախեմք, ասէք, զի ինքն ամ պատուով ճանապարհ զձեզ, (5)
յայտնեցաք թէ կարի յայժ ցաւ էր այն էր, զի 'ի զանազանել
իւրեն այսր՝ չէ կարացեալ գրել, գիր զհոգեւորականութեան զձեզ.
որպէս ունէր ակարութիւն, այլ այսու ամենայն խառնեցաք զի
ծանուցէ զպատիւ իւր, յանձնել զձեզ կրօնաւոր իւրով ։ (6)

(1) Ի զանազանան աշխարհի թողումք, զհանգստութիւն մերոյ վերջնորութեան աղդի.
(2) Այս կերպարանութեամբ նմանութեամբ, առ երեկս այլ և [illegible]
գործովք այլ և այլ։
(3) Բարերարութիւնն մեր յննթակայն՝ և ոչ յանհաղորդն, այլ եթէ. ուստի
ոչ մերոյ եղեալ բնութիւն և խնայեալ զզօրութիւն մերոյ կրից՝ [illegible]
(4) Ժամանակն [illegible] ոչ [illegible] [illegible] այլ [illegible]
հայցուք եղեալ և ազդեալ զայնմանէ՝ այնու և զիմաստ բանիցն [illegible].
(5) Զունէր նա և ճունի զառ [illegible] կրթուածս անբաւարարութեան, բայց
ընդ հանգամանս խնդրելեաց կիւրեղ առ փոխարարձութենէ,
(6) Այս [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] այլ և այլ [illegible]
բանց. թէ աստուածութիւն նա՝ զօրէ և աստուծոյ, որով մեզ զատէ զմար-
դիկ [illegible] [illegible] [illegible] ոչ [illegible] [illegible] [illegible] նորա,
([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] զառ [illegible] զատուցելոյ) [illegible] ուրե-
հարցանել թէ [illegible] այն՝ որ [illegible] [illegible] ամենայն զմամ իւր...

է. Հարցանէ զՄխիթարայ թէ երբեմն արդեօք 'ի ձեռս եկն գիր առ Եղիշէի զորմէ գրեցիք թէ ունի առաքեալ ձեզ անդ. այլ պատասխանի նորին այս է. զի ինքն չէ առաքեալ անդ սիրելութեանդ ձեր թէ ունի 'ի ձեռս գիր այնպիսի. սակայն 'ի պնդելն ձեր վասն այսր և այլ առարկայից՝ առաքեալ է ձեզ թէ 'ի Հայուկեան ունի խօսել ընդ ձեզ առաջնորդութիւ. (1) որ և 'ի վերջւոյ գիշերալ ձեր, եղբայրական սիրոյն. Համբաւոյն. սիրոյ մեկնեալ էք 'ի միմեանց, ընդ որ և մեր ուրախացեալ գովեմք զալքեն գ. ա թէ յայտնել պատուական ծնրութեան ձերում. (2) զի յետ միաբանական եղբայրաբար բաժանելոյդ չկիշել զառաջին խօսեցելեան 'ի մէջ ձերում, և արդարև իրաւունս համաձայնէ յուսալ 'ի ձէնջ զի ունիք լսել, եթէ ոչ եթէ Հայր, գէթ լսել պաշտօնակից եկեղեցւոյն Երուսաղէմի, զՅորդանան մեր որ եկեալ ընդ արքունիս խօսել ընդ ձեզ. (3)

... Ակնկալեալ ձեր գրոյս՝ զամենայն անշուշտ. (4) զի յորդոր մտացութեան կարդամք առ ձեզ վասն ամենայնի, այլ և մեք եւս իրաւունս ունիմք 'ի ձէնջ պահանջել զայս. (5) ամենայնի վասն պաշտօնակցիդ, (6) որ ամենայն պատուով

---

(1) Ահա մեկնութիւն սոյն. եթէ չէր եղեալ 'ի մէջ՝ զի՞ այլ պահանջ համբերին առաքելոյ, և թէ զեր հարկ առնուլ՝ քան զոր պահանջէր այժմն..

(2) Զարմանալի պատուականութիւն, որ յանարգաց հնչեալ առաջնորդի.

(3) Յորդան և խոսա հօր առ արքունին, պար ի գոլ հաւաստի անուանեալ ոչ մեկնողի կուսակցութեանն — այլ յորժամ ոչ այսպէս. անշուշտ զհետ զոյ առաջնորդութիւն 'ի տեղի հնազանդութեանն, բնականէ այս — մեք ըստ մերում եղեն և հա սոսյ, յամենայնի կեանս մեր ծանուցեալ էք և պետի ծանուցեմք զյորդ առաջնորդեալ հարց անդր քան զարժանն, սակայն 'ի որխառը կոչեալք 'ի ծոցի զարկսս բազում. սա եղութիւն բանիս՝ յայտ առնել զործոց և յելից ժամանակս անանիս. ուստի վաստակեալ 'ի ննջից խաղթահարց՝ եղանաւորեմք զոչ արժանացելոց բաժակիս դառնութեան.

(4) Ընդ զարմանալիս նեմ զարմանալ ոչ համանէ — որպէս և արհեն ինքն ուրոյն զգայ, քաղ յարմարեալ զպատասխանւոյն անյայտ մերում պահանջուն և իրաւանց — արդարև մեր իսկզբան զարմացեալ՝ սակայն ոչ 'ի մայմնոյ աչօք տեսանեան զայհեայն և փորձիւ հաշտական ունակութեան նորա՝ սթափեալ 'ի մանկանց հաւատոյ մերձ ողբացաք, յորժամ զԱրուիս խնացեալ եաք եթէ Սոկի.

(5) Պաշտօնակից մեղանչսնամբ՝ և ոչ գործնական արդեամբ, առ զաւ-ըղակալեն և չափեան զարամագիծն. հոյ է հաւաստ կարիս զատանել.

(6) յիշեցեալ է անոր ծանօթութեանն չէ ունեցեալ նորա գիրաւունս անպատճառութեան զձէնջ, մանաւանդ եթէ ոչ այնպէս խօսեցէր՝ չաւնէր որպէս զետեղս արհեայն. թող զոր առաւելն է նորին ըստ սեղանոյն յարմարել զխորհրդոյն փոյթ՝ թէ համանգամայն Ներհակ Աստուծոյ և եղէիր,

Հասեալ զձեռս ախորժութեանց, որոյ և կենցաղավարութիւն ընդ-մեզ լեալ է ընդ երկար ամբողջաբար․ (1)

Ի վերջոյ խնդրելով ՚ի Ձէնջ (2) և այն երրասամբ եղ-բայր ամրութեան, (3) մատուցանել զամենայն․ և ՚ի Նորոյ վարել ամրով, (4) Ընծայելով զձեզ առ ատաղձն շնորհաց սուրբ Հո-գւոյն։ Մնամ Ձերումդ արժանապատուութեան․

27 Յունվար, 1875
Ի վանս սուրբ՝՝ Ջուղայ․
Համար 32

Օրհնարար և աղօթարար․
(Ձեր) Գ․րիգորիս արք․ եպիսկոպոս․
Պարսից՝՝ և Հնդկաստանի․ (5)

---

(1) ՚Միով կենակցութեան Նորատակն եղեալ մեզ զանխիչչափարութեամբ մեր․ յայնմ վիճակի երկիցս գրուած մեծայական եւ․ թող զինչ վիճակեալ անդ խոս-խիւ բերով․ եթէ ոչ մնացեալ խաղաղ․

(2) Աղանչելի է զայս, զի արհեստ այնպէս ձեռնտուցանէ զգրան իւր՝ որպէս թէ ականատես ՚ի մէջ, ՚ոչ տուեալ ՚ի ձեռանն, զոր եթէ զինուեն՝ էր ամա յա-ջողութեան ՚ի նորայ․ և եթէ համբաւրքն սիրոյ՝ զի այս բազում խառնեալ որոք, և թէ զիմացր զնորայն բան հաւատոյ՝ և զմերն ոչ․ Նոյին արարեալ և Մ․ Եպիսկո-պոսն ընդ մեզ․ բնդդէմ բաղաքոյ մերոյ ՚ի տէր Գրիգորիոս․ (Տես Տեսիլ Աժանեաց ՚Փնտռեալ Խր․ Երես 19)

(3) Ո՜ւր յաջողուածն անու՝ եղբայր ամրութիւն․ մանաւանդ յորժամ մեր Երել՝ և մեր պայծառ, մեր սիրող՝ և մեր առաջող։

(4) Մտանելով զմեծաս Թչնամեոյն և սկսանելով զմեր Նոր՝ Հաւաք յա-ջնոր վերջին․ ուր անդրան արգանք զօրութեանց հաւատոյն մերոյ։

(5) Յառաջացեալ անուանեալ Հայոց՝ բարձեալ․ զի արտաքոյ հայ ժողովր-դեան՝ ոչ Պարսկաստան և ոչ Հնդկաստան կարօտ Եպիսկոպոսութեան առհասարակ։

Օ՜ հնի թշուառ ուր Մովսիսեան զգաստացքս․ զերկու մեր գիր մի յանդիմանակին․ որոյ զպատճէն առեալ յղբումն առջի— այն ըստ ընի առաւութե թուի վերծանողաց (Ընծանոցին ընտրեալ ներսէս նորա) իբրև կիր՝ք սուտուութը․ սակայն ը մերում խղճի ոչ պիտակեա․ այլ թէ պատշաճ նորին համեմատութեանց վերջուց — այն խիստ՝ բայց ոչ անտեղի․ գրեցաք հաւատով յանդիմանութեան առ ի խրատ՝ որով մեք սիրեմք զխրատիչս մեր․ յորժամ ը այս մեզ դիմադիր անուղղութե․ թող սրա ահն իցէ խիստ՝ և զխոստումն ուղղելոյ յօրէնս արդարութեան Աստուծոյ․ (1)

Գլխաւոր օրինացն այս շարժէ զերկիւղածս 'ի սուրբ պաշտման վարդապետութի․ մինչ անդամ զպատգամս այս 'ի վերայ խնդրութի խորատելոյ․ որպէս հովիւն Իսրայէլեան պահելի հետքն Մովսէսի, զորոյ զճշմարտութիւն մկայելով աստուծոյ․ (Թուոց ԺԲ․ 7) 'ի մեծամեծ զորութապաշտութի ժողովրդեան զառախտակս պատգամաց ան 'ի սրտմտութե առ ոտան խորտակելոյ, և անպատիժ յայտնեցելոյ—առհաւ անոս զնախապատութի նախանձու օրինաց․ առաս և զօրինապահութե և զնահատակութե Եղիազարու քահանայի, և Համուէլայ ընդ եօթնեկի որդւոցն․ (Բ․ Մակ՛՛ Զ․) առս և 'ի նոր օրէնս շնորհաց՝ քարկոծումն առց Ստեփաննոսի, Պետրոսի Պօղոսի, և այլոց բազմաց զպսակս յեկեղեցին․

Այլ առ է ամ ոք զոր ինչ ըստ համայսն ասացէ․ բայց չէ պարտ առանց քննողութե իբրաւանց դատաւոր ը քմացն կեալ․ զի զոր ցայս վայր գրեցաք և գրեսցուք առ յայտ․ գրեցաք խղճի մտօք և խնդրաղութար, և պատրաստեմք պատասխանել ղերեալն մեր 'ի անին․ եթէ ոք կամեսցի՛ պրցելու լինել մեզ քննադատական ոճով— սակայն այնպիսւոյն ունել յանթառակն պարտի պատերը գիրս, և ոչ յենուլ 'ի կամս իւր հակառակ դարձուածովք՝ ըստ Պորբեկոնին թէ, կամք հրամանքն այս այն է՝ զորեսս առեմ— ով անդրադարձումն յաջուածոյս, որում միայն բաւական իշխանութի ունել զօրութը զինու վաշտուց, Ամիրայ Օսմանեան, և Հրայանին․ զոյս 'ի մէնջ անձնկար ըստ առաջելոյն․ զի Ո՛ չէ զինուորութեան մերոյ չէն մարմնաւոր՝ այլ հոգևոր․ (Բ․ Կոր՛՛ Ժ․ 4)

(1) Սոյն այս գիր գտեալ նորա՝ և տուեալ չեմանալոյն, գովելի հանճար․

Երբ փորձառուք լսեսցին՝ անփորձառուք թող կայծակեն,
Զի այլ խնդիր իմաստնոյն՝ և այլ պաշտօնն յիմարին։
Իմաստութիւն թօրց փորձոյ՝ զերթ ըղ քաղի զառ տսկելոյ,
Թափեալ 'ի գոյս անկեալ տան՝ ըստ անպիտան խոտելոյ։
Զափեմ դու չափ պահանջօղն՝ ընդդէմ ծանունց վճռոյին,
Որ ըղ նժար երկոցունց՝ փորձիւ ունի 'ի ձեռսին։
Նա դատաւոր անաչառ՝ արդարութեամբ վառ. 'ի վառ։
Նա բաւական 'ի կողմոյն՝ սուրբ պաշտօնէին վեհափառ։
Որ 'ի տանեաց գլորեալ՝ ջարդ նմանոյն խորտամնեալ։
Իսկ ան ճաշակն և անփորձ՝ զի՜ մրդ կլեց քոց հմուտ։
Նա ոչ զգայ յանձըն իւր՝ թէ յոշխարհի կան փորձանք;
Եւ թէ անհաշտ հուր և ջուր՝ ածեն վըճռատու յորձանք։
Հունձ ցորեանոյն քաղցր 'ի տես՝ լոկ բայական 'ի դաշտի։
Բայց երբ մանգաղ 'ի ձեռ քո՝ մտեալ 'ի փորձ զգալի։
Յայնժամ հալուանս ծանր կողման՝ փոյթ ծանիցիս վաստակին։
Ըստ այնմ և քոյդ կարծեաց յոյզ՝ ցաւօք սլաքի փոփոխին։
Պնահատ լինիս յառուկ՝ աշխատանաց մշակին,
Կարեկցական քո խղճիւ՝ յօդուտ աշխատասիրին։
Յարաբերեմք սա կերպիւ՝ ի կիրըս մեր դատողին,
Ցանձն առնեմք մեր զիրաւունս՝ 'ի դատ փորձառուին։
Քանզի գիտեմք հաւատեալ՝ զրախօսից բարբաջանս,
Անէծք սրտանունջ ի վտանգիս՝ քան ըստ խղճի գոհաբանս։
Սակայն մեր յոյս ոչ ի սա՝ և ոչ 'ի նա բեւեռեալ։
Այլ ի տեսողն ամենից՝ խորոց սրտից բան ծածկեալ։
Մեր դատաւորն նա լիցի՝ թէ կրիւք ընդ սա անցեալ։
Այլ զոր ցայս վայր զրոյց մեր՝ յանկեղծ խղճէ վեր յիրեալ։
Այն գիտեմք և զայս մին՝ թէ աշխատիմք ընդ ունայն,
Զի ուր խաւարն շօշափէ՝ անդ վաստակին 'ի զուր ջան։
Բայց և այնպէս բնութիւնն՝ ոչ խոստանայ մեզ համբեր,
Սիրեմք սերմանս յապաւած՝ գէթ դոյզն լիցի պտղաբեր։
Իսկ թէ համակ ապաշօւն՝ մեզ ոչ վնաս առաւել։
Ցորչափ տարաք և տանիմք՝ քան ըղկորիս մեր աւել։
Յայնժամ լիցին պարտաւորք՝ բժիշկք անկից տանս ակար։
Եւ մեր ան պարտ 'ի հոգիս՝ այսու լումայիւ վճար։

Ստացուած քուռն՝ արկանեմք զՊատճէնիւք ՚ի Բերթաթոց
Մերոց, պատարագչելոյ ՚ի մեծարանս Սրբոյն...

ՈՒՂՋՈՅՆ ՄԻՐՈՑ ԵՒ ՑԱՆԳԱՆԱՑ ԵՌ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆՈՐ ԸՆՏԻՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՁՈՐՈՒՑ ՎԱՆԱՑ

Յուսոյն Իսրայէլեան՝ մինչ փոխեալ զիւր ոտ,
Ի յուն ՚ի փախուստ՝ յերկրէն գարշահոտ,
Զինչ արդեօք Նորուն՝ վիճակ ահաւոր,
Անեղ ՚ի տեսիլ՝ կարմիր ծովուն մօտ.
Իւր ծովն առաջի՝ և մահն ընդ առաջմէ.
Թշնամին յետ կոյս՝ կորուստն յահիկէ,
Գոռչիւն և գոչիւն՝ ՚ի լանջաց ՚ի լանջս.
Ան յոյս ՚ի կենաց՝ ՚ի փրկութենէ.
Բենատեղն հովիւ՝ գաւազանն հզօր,
Ձգեալ ՚ի ծովն անդր՝ զերթ պմած յորոր.
Ճեղքէ պատառէ՝ ըզ յորձանս ծովուն,
Յայ ժողովրդեան՝ անցանիլ ընդ հօր.
Գիւտոյց այն տիպար՝ ընտրեալ ձեր արդ,
Ի հոգւոյն սրբոյ՝ հովիւ բարեկարգ,
Ի տալ հալածել՝ զԱմաղէկն հպարտ.
Թշնամւոյն հոգւոյ՝ դժնդակն ՚ի դաշ.
Բարունուոյն վերնոյ՝ Աշակերտ յարմար. (1)
Ընդ Նախնեաց սրբոյ՝ բոլորեցոյց պար,
Որք ՚ի գահ վսեմ՝ տաճարեդ փեսայ,
Բազմեալ Թագակապ՝ ան ընդ հատաքաւ.
Իւրաքանչիւր ոք՝ ըստ իւրում կարէ.
Ցնկել Ջանացեալ՝ հոգեկանն զԱյդի.
Այլ ոչ ամենից՝ արդիւնք բարերեր,
Ըստ որում եռանդն՝ ամենից ոչ մի.

(1) Ապաքէն ասասցէ ոք ցմեզ. զիարդ յիմարաբար ասանց փոքունց մինչ յաշ-պրեալ զգլխաւորն՝ ասոր ՚ի նմանէ. սակայն նոյն ոճ առ խարխափ ավանդոյ յանդուածոյ — եւ թէ բազում անգամ թերեւսն՝ ուղղի զգլխաւորն

Գ․խանոց մշակաց՝ նախկին առն հօր,
Ամփոփել սերմանս՝ իմաստից յիւր գոգ,
Անխառն որոմանց՝ Թշնամեաց զեղծից,
Որք զանձամբք կրեն՝ չար Նախանձուն խորն.
Սուեբլոց այսմիկ՝ Արուեստին այժ,
Ձնղանին համբարք՝ զատել ցորենոյ,
Անպակաս ի գոյս՝ անյաղթ ի սովու,
Վառեալ Թոշակօք՝ Հոգւոյ և մարմնոյ.
Բողէք երջանիկ՝ կենաց մեր ակար,
Աննիւթից թեւօք՝ ճախրին անդադար.
Ո՛չ ուրեք հանգիստ՝ գտեալ անդառային.
Դառնան յօթնանս՝ բնութեանս ան յարգաւ.
Իսկ ներկայս հաւլին՝ մինչ կիւր և արէ,
Թէ խաղոյ յալիս՝ ծովուն ահեղի,
Ջուր նաւուն կենաց՝ չէ կ զգաստութեամբ.
Մեկնէ ան շփոթ՝ յանվկանք ուղի,
Այնպէս ձեզ յուսամք՝ յայդ նոր ասպարէս,
Ուր մտէք հարթել՝ սուրբ հոգւոյն հանդէս.
Նա ինքն օժանդակ՝ զօրավիգ համայն.
Ձեռն արկ ձեր բարի՝ Յիսուսայ նուերան պէտ.
Ընձել արժանի՝ փրկ․ցման իմն.
Նոր Երիքովին՝ Գարիապ անապատ,
Որ 'ի Գուրջիստան՝ վայր մշտապատան.
Ի տենդ եւ օրեայ՝ դշի և գողաց.
Իմեց ոգիսայ՝ բանալ սեղան նոր,
Կրթութեամբ տալ դարձ՝ յընթացից մոլոր. (Յէ․ր․ւէ)
Այսպէս հաւատամ՝ կարի վաղ ընդ փոյթ,
Վիճակ ձեր զգեցցի՝ կեանք քաղցր և անդորր,
Բանալի փորձառեալ՝ հողագործն ցաւօք,
Մինչ թափէ զիւր քիրտն՝ բուռն աշխատանօք,
Համոզեալ 'ի յոյս՝ ի գոյր ի հանգիստ,
Ի հունձ սերմանց իւր՝ առատ և առոգ.
Եղերուք այնպէս՝ և զուք սուրբ Հայր մեր,
Քրտնաջան երկամբք՝ հոգւոյ մշակաբեր,

Ցնծայ հոգւոյ փթթիլ՝ ուռճանալ ծաղկիլ։
Թէպէտ կորզեցեալ՝ խիստ անզգաստութեամբ ձեր ,
Պիտոյից կարեաց՝ կեցողին պարապ ,
Ձեր հաստիչն էիցս՝ վճարել ան տագնապ ,
Զի քրտամբք ուսոյց՝ ջամբել մեզ զուտ ուտեստ ,
Տալ ճիգն վաստակոց՝ յանկուց և շաղկապ ,
Իրական համեմունք՝ և շողք 'ի մարմնի ,
Բաշխադրեալ մասամբք՝ ըստ վճռոյն բանի ,
Ձեռք ոչ գործողաց՝ ուտել ոչ կարեն ,
Թէ և ծիւակերք՝ յուլովք 'ի կենս ։
Սակայն անձկալեան՝ որ յայն և որ յայս ,
Հաստանէ միջոց՝ անցեալն ընդ Ներիկոյս ,
Ապաւինէին զիւր բաղդ՝ ինքնին վճռեսցէ ,
Աջով կամ ձախով՝ շրջել զառարկայս ,
Սուրբն մինչ փայլէր՝ գլխութեան պիտոյ ,
Եղեգնուկ վճիռ՝ կենաց մեր նամբոյ ,
Ոչինչ հիմնաւոր՝ 'ի ոյն յայս կենցաղ ,
Ի ձեռն առ օրհայ՝ աղետից փորձն ,
Պարծանք 'ի պարծանս՝ հոլովին 'ի դէպ ,
Առ բռնգուկ քաջին՝ միցողին ոտէպ ,
Եւրաշխէպս կենաց՝ ընդ ոչուոց չարաց ,
Յարուցոյց անձինս՝ անբարըն 'ի վէգ ,
Ով տէր 'ի քարձուոն՝ հարիւրօք լցո ,
Ջամբո կենաց հօր մեր՝ և զԱՂ զօրայս ,
Սապէս տուր հօտի՝ փոքուն բանաւոր ,
Տէր 'ի ամենահօւթեան՝ հօգի հանճարոյ ,
Ոսոն ոիրս նորին՝ առ մեզ մշտահաս ,
Ջերթ զմնաւշահաս՝ ջքքուժ և նարգաս ,
Որով լեալ ոգեաց՝ հեջն տէր Յովաննես ,
Առ տէր Ներիկոլեոս՝ արք եպիսկոպոսն ,

[illegible] , 1819 , [illegible]

ԴՐԱԽԱՅԵԱՆ ԹԻՒՌՈՑ՝ ԻՒ ՈՒԽՏԻ ԱՌ ՏԷՐ ԳՈՒԹՈՒՐԻՄ ԱՐՔ ԵՊԻՍ ԿՈՊՈՍ ԲԱՐԵԽՆԱՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ՝ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ։

Յաւիտեան անեղ՝ մինչ առ հեղն Մովսէս,
Զայնեալ ընդ ամպով՝ օրինադրէր ձեռս.
Երախտեաց սիրոյ՝ սեպհին բանական,
Ո՛չ դատապարտածեան՝ գնալ յետ հանդէս.
Ո՜հ ինչ սորայս խորհուրդ՝ հաշտարար ախպար.
Քան ամենից հոգւոց՝ անմահից պաշար,
Որ լսող բանի՝ նոյն և երկիւղած,
Առ պատուէր էին՝ լուրջ և անպաշտար։
Հպատակութիւն՝ առ բանին սիրոյ.
Կեանք կենդանարար՝ հօր անուշ դիմաց.
Որք ուսան նովաւ՝ օծանիլ իւղոյ.
Չհատայ գնացից՝ փառային Հոգւոյ.
Որ ունէր երկինք՝ այժմս նորին էր.
Երկիր պատուիրեալն՝ ամէն յանձին ունէր.
Անդամին խնդրէր՝ կայեան օժտայան,
Սիրտ հեզ և խոնարհ՝ յայտարարս էր.
Պատգամս քաղցրաւ՝ խնկեալ ի սմին.
Ի տուն սիրելոյն՝ Յակոբեան տոհմի,
Այն որ եղկութեանց՝ չէին պատուէր նմին,
Վերս յանձին զերծեալ՝ անդարմանելի.
Ո՛չ կանգն իւր միայն՝ այլ և առաջին.
Ըստ Զաքարիայի՝ վկայեալ ձայնին,
Ի տան սրբութեան՝ գտեալ մխիթարող.
Առ՝ վէրք ծնդամբ՝ [illegible] ցուցանէ.
Ո՜հ ինչ այն չար եղեռն՝ մահ ամբարիշտ զան.
Թոյն հոգեկործան՝ վէհ բացեալ զծնունդ.
Ուր [illegible]
Տայ ի պատժապարտ [illegible] անխնայ.
Ո՛վ կոչէք զիս տէր՝ առ ոց բան որդին.
Քոյր աստ մա չնանէք՝ պարտ ձերոց անձին.

Ուստի եւ ես ձեզ՝ չունիմ ծանուցել.
Ցաւալիցն, մեր երէկ՝ Հանգուցելոյս մեր զատակն.
Ընդ սոյն ամսոյ՝ յարգաւորեալ կեցից,
զառաւօտս անպայծ՝ անզգուշ մեղկեցս,
Որ ոչ Տեառն իւրոյ՝ պաշտէ զպատուիրան,
դասակցի ընդ ծննդոց՝ ծանուցեալ 'ի մէջ.
Բայց 'ի ընդդէմ՝ յայս կենդանոյս աւուր,
Տեսցուք թէ զանձն՝ հասցոյք խրախճան.
Զօրք 'ի չարէն՝ ընդանեի բարեաց.
Հաւատով միշտ՝ հոգւոյն ապաստան.
Ըստ որքէն թէպէտ՝ կոչեցեալքն յայս անդրանն.
Ուսկաւք 'ի յոգւոցն՝ զանուն սրբազան.
Սակայն եւ այսպէս՝ 'ի նոցին ձախաւ.
Դիւք առաջին զգուշոյն՝ խոստովանեալ ընդդանոյ.
Ի սոցունց եւ մին՝ մեր բարձեալ զատա.
Անպիտան ծառայս՝ կալջիք ձեր փոքու,
Կարօտ օրհնութեանց՝ ծարաւի շնորհաց.
Որքան զանձնայն՝ մեզ քաղցր եւ աղու.
Ընդ այս մեք գրել՝ ընդ մեզ 'ի յանդէտս.
զարթուց պաշտամանց՝ ընձեց առ 'ի պէտս.
Թէ ունայնաձեռն՝ ի ձեր սեղանն,
Ըստ այժմուս փութոյ՝ առ հրաժեշտ յաջողեալս.
Խնդրեմք զարմանս՝ զորթուցեալ ծաղկին,
Արմատք ցամաքեալ՝ 'ի բերոյ սաղին,
Դոյն զգայն բանան՝ երանդ հրաշաբեղ,
Ջարդարեն զերկան՝ լոյն արձակ զաշտին.
Որ եւ ամենայն Տէրն՝ ծերանի վերանաւ.
Ջմայլն հոգւոյ՝ խնդութեամբ բազմաւ.
Հաւաքեալ զգեստս՝ 'ի հոտ իւր անոյշ.
Կարգայ առ հասարակ՝ զօրհնութիւն տեառն բաւ.
Ի սոյն աւուրսս՝ վերիկլեք մեր զայս բան.
Ոչ 'ի մեծատունս՝ ոչ իսկ ցնցոտեան,
Որ ամենը հանդուրցն՝ եղական սեղեկ.
Նորինքն կարօտեալը՝ երախաւորաց մարդկան.

Ան նուէթ յեւր խորան՝ 'ի յարկ՝ իւր վերին,
Ցանթառ Քրովբէից՝ բազմեալ ան քննին,
Ո՛րպիսի տուն ինձ՝ աւէ չինեցիք,
Ըստ ասացելոյն՝ 'ի բան առաջին,
Խօ՛ոլ և զօր Մովսէս՝ Այր սքանչելին,
Ի կատար Բլրոյն՝ Թալկացմամբ ձեռին,
Կարօտեալ և խակ՝ բնութենակցաց,
Նպաստից Ովրայ՝ և Ահարօնին,
Զառ 'ի սոյն հարկէ՝ խօսեցեալ բազմաց,
Մանաւանդ լցեալ՝ Հովւով սրբով Հայոց,
Տեառ շնորհալիք՝ Ներսէս և Սարգիս,
Ի մատենագիրս՝ երկանց և ձգանց,
Ի սոցունց առեալ՝ զաւանդ տօներին,
Ի զարդու ան դոյ՝ պաշտամամբք մեծին,
Մերթ գաւառակարգի՝ կոստանդնու Պօլսոյ,
Գողտրիկն իմն՝ բարեացապարտին.
Որ 'ի Թագաւորան՝ ըստ մեզ գանձարան,
Շնորհաց երկնային՝ հնչեալ 'ի բերան,
Արմատ և ընծիւղ՝ կիրթ փորձառութեան,
Հայերէն վճիռ՝ քերթուք պատուական.
Յանձնայն վիճակ՝ Քանոն ուղղագիծ,
Զերծեալ կարգաւ՝ աւետութեամբ անբիծ,
Որք իսա վարժեալ՝ գործնական արդեամբք,
Յանդորրու կենօք՝ վարին ան Թախիծ.
Արդ եթէ վրիպակ՝ ինչ առ սա գացի,
Հայրական գթով՝ թողութեան տացի,
Որպէս թոթովունն՝ Եզաւոյ Որդւոյ՝ Հօր.
Ան յարիր 'ի բան՝ սայթաքեալ գրչի.
Հոգւով ընկալնուլ՝ միայն ըզ Հոգին,
Խանդացեալ սովիմք՝ յասպարէս բանին,
Թէպէտ 'ի բացուստ՝ այլ իբր 'ի մօտոյ,
Տայ մատուցանէ՝ ըզ պարտիս ուխտին.
Ուխտին որ Հայր՝ յեղձ յատուկ Ներքին,
Մարզոյն անուանի՝ յանիւթ խորանին,

Որովք սեռք ելայց՝ ընտանի հիւսամբ ,
Ցօդիւ միութեան՝ ան լոյծ ամանձին .
Թուեցեալ-ցայս վայր՝ բանիս յայտնութիւն ,
Անյօդ պատճառել՝ զամաղոսուկ ձանձրութիւն .
Շնորհաց սուրբ հոգւոյն՝ ելով ապաստան ,
Զի ինքն լցուսցէ՝ զվիպոյս թերութիւն .
Իւ ձեր ով սուրբ հայր՝ եթէ հաճելի ,
Տէր Ցովհաննիսիս՝ ունել 'ի մտի ,
Ի ժամ աղօթից՝ 'ի սուրբ խնդրուածս ,
Օրհնութեամբ յիշման՝ առնել արժանի .

Տէս Աբրհ" Աստգոփ՝ Լեոգիր , 1873 . Յիշ 961 .

Օգնի ցայս վայր ճառից մերոց , հարկ լինի և ծանու- ցանել զամփոփ կալուածոց և մտից վանաց , որպէս զի ամ ոք դիւրասցէ զներքին և զարտաքին հանգամանս վանաց .

ԱՆՇԱՐԺ ԿԱԼՈՒԱԾՔ

Խաղողի այգին , 24 Ջրիւ — Զարազարէնց 2 Նայիքն 10 Ջրիւ 4 . 7 Դափիս — Սանմի այգին 4 Ջ. — Գոմչարեգէնց այգին 9 Ջ. — Գուրգորեանց այգին 3 Ջ. և 5 Դ. — Սորաշենի ... այգին 26 Ջ. — Հաքիմ Սոսփանեանց տուն և այգին 3 Ջ. և 4 Դ. — Յուսէնի անացեալ այգին 3 Ջ. և 5 Դ. — Սայաթեանց մուլք 8 Ջ. և 5 Դ. — սորա միւս ... 5 Ջ. — Բաղամստան ասացեալն 7 Դ. — Տէր Յակոբեանց մուլք 1 Ջ. և 4 Դ. — Պալանդարեանց մուլք 1 Ջ. և 4 Դ. — Յուրիխանեանց մուլք՝ 8 Ջ. — Նազէնց մուլք՝ 14 Ջ. — Քարուղատան 6 Դ. — Մազա մուլք՝ 2 Ջ. — Դանդրէնց մուլք՝ 8 Ջ. — Մուրադաղէնց Եկեղեցին՝ 5 Ջ. և 4 Դ. — Բաղչէն ... ասացեալն 4 Ջ. — Հաւէլանց Եկեղեցին՝ 1 Ջ. և 4 Դ. — Յովհաննայ վանքն 6 Դ. — ընդամէնն՝ 151 Ջ. և 6 Դ.

Ա). Ջրոյ Դափիսն՝ լինի մի Ջրեր — իսկ Դափիսն քառանկիւնի 21 և ... — որոյ ձողաչափն 5 գազ և 6 գրկ , երկիցս լայնութեամբ և երկայնութեամբ չափեալն՝ առ մի Դափիս — Ջ. ՝ նիշ Ջրեր . և Դ. ՝ Դափիս իսկ Մուլք առ զատորի գետին՝ ուր գետն ցանել սերմանց :

Ըստ յուշից կալուածք էին բարեպէս կառավարեալք, որ պա-
կաս քան 400 թումանաց՝ պտղաբերէին. (Այժմ նոյն շահին [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 260 թումանի) է՝ զոր այժմ իւրացուցանել, և է՝ զոր [illegible] [illegible].

ԱՐՏԱՔԻՆ ՄՈՒՏՔ.

Տարեկան վաշխ 1,0000 սքայ Ոսկեփոց աւանդելոց ի անգղիական եկեղեցւոյ տեղւոյս. (1) 400 սքայ, կամ	Պոլսոյ Ոսկեփոց	986
Վաշխ Բժշկական Պարոն Պ. Մանուկի կտակաւ առ կառավարութիւն տեղւոյս թողեալ տասն հազար ռուփիոց, առ ամի 400 ռուփիք կամ ...	Պ. Ո.	920
Պարոն Փ. [illegible] կտակեալ [illegible] տարեկան 111½ ռուփիք խնդրէ եկեղեցւոյն, կամ ...	Պ. Ո.	255
Հնդկաստանի [illegible] [illegible] (Տ[illegible]) [illegible] կապալ, մի հազար ռուփիք, (2) կամ ...	Պ. Ո.	2300
Պատկերք (Մ[illegible]) յանձնակացացն Հնդկաստանի յաւել պակաս առ ամի 100 ռուփիք (3) կամ ...	Պ. Ո.	230
Յամի տեառն 1857 ի [illegible] [illegible] գրամով գնեալ [illegible] տարեկան վարձն ...	Պ. Ո.	3000
Ի [illegible] [illegible] ([illegible]) առ [illegible]		300
Ի հասարակութենէ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] պակաս		400
Ի [illegible] և ի Ս. անուն գերեզմանի, [illegible] գանձանակ [illegible]		150
Ներ [illegible] և [illegible] [illegible] տարեկան բերք կալուածոցն		4000
	Պոլսոյ Ոսկեփոց	13,441

(1) [illegible] [illegible] ի [illegible] Բ. Վ. [illegible]. երես 38.

(2) [illegible] [illegible] ի [illegible] հաստատեալ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 10 [illegible] [illegible] և [illegible] ըստ հաշւոյն եկեղեցւոյ [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] կառավարութեան՝ [illegible] ըստ [illegible] — է՝ զոր այժմ [illegible] [illegible], և է՝ զոր [illegible]

(3). Այս կտակ յամի տեառն 1684 հաստատեալ ի Սանթամէ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 400 ռուփիք, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ի մի հազար ռուփիս, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Հնդկաստանի՝ [illegible] [illegible] ըստ [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ըստ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] ոչ [illegible] [illegible] [illegible] ի [illegible], այլ և կառավարութիւն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — երե [illegible].

Պոլիտարաբար-մին յեօթնից ամաց ժամուցի և Նաւթիւսկու-թեան ի Հնդկաստանէ, ի Հնուէ յաշխարհէն զարաւ Հաւատոու-թեան եկեղեցւոյ՝ ի 25 Հազարաց 650 անձինս. թողեալ զառ-նելոյ և զարծաթեայ սպասս յեղանակաց ընդ մեծագին զանձա-ւորս զգեստուց. (Չորոց հնոց այսօր համեմատելի)

Խոկ զինի ի Նուապէ եկեղեցւոյ և արքեպիսկոպոսաց յաջորդու-թեան պակասեալ և դ. քահանայ տարին, որպէս երկիցս մերով ձեռ-ամբ, յամի ամ 1844 և 53—յառաջնում Նուապի իբրև 10 Հազար ռուփիս, և յերկրորդում 5—յամին 1868 'ի ձեռն Աբրահամու Ա. արքեպիսկոպոսի 4000, զորս զիէմն Հազէր Հասեալ է միանգ (1) և զոր այժմեայս 'ի ձեռն Պերճպարիսի Եպիսկոպոսի տացուք յայլում գիւղս.

Եկեցուք արդ 'ի Հաշիւ, որոց գիւղօրէից տաճկաց [illegible] ըստ Հնոյ կարգադրութեան. և ըստ արքեպիսկոպոսու-թեան թ. Եպիսկոպոսէ յամի ամ 1858.

Գիւղաւան չարմահալայ՝ ամ [illegible] ամի տայ ալիւր 18 բեռն, [illegible] խաղ՝ 5 լիտր—պանիր՝ 25—չորթան՝ 50—ռեչիար՝ 4 Հատ.

Գիւղաւան փէրիա. ամ. ըստ ամի տայ ալիւր 70 բեռն—խաղ՝ 10 լիտր—պանիր 25—չորթան 50—ռեչիար՝ 20, և եզն 2 Հատ.

Գիւղաւն Բնակարան թանխար. Գանոփալեայ Սմալսի-գայ. և Գ. արքայական. ընծեռէ ամբէկան զատ զրամ 70 թու-մանս, զ[illegible] գիւղաւն թաղաց, քասորում 'ի ցաւ սրտի զարձեալ 'ի բողոքականութէ—յեսադայս են տեղանիք գիւ-ղօրէից Հայոց, ընդ թուոյ տանց նոցա.

Խօջեղալայ՝ 12 տունք—Հաղար ջերիբ՝ 20—Բօլօրան 34—Մէշնա[illegible]՝ 80—Հոզան՝ 62—Նաժապէկրա՝ 84—Գօրախսեւ՝ 14—Մէկլապէկրա՝ 50—Շ[illegible]՝ 44 Բ[illegible]՝ 21

---

(1) Փառք քարկզարին Աստուծոյ, որ եկեղեցւոյս մեր մեծարեալ զարծաթ Նուաւրեա-կութեան ոչ միայն ըստ կարգի այն [illegible] [illegible], այլ և ոչ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. և [illegible] [illegible] [illegible]՝ [illegible] 28—[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] 2500 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 228.

* [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

21 — Խաչէնք՝ 40 — Մանկլիքարան՝ 89 — Խոյլան՝ 73 — Կաղզան՝ 36 — Պ. որղուն՝ 49 — Միհարան՝ 19 — Մուղան՝ 26 — Եղիզան՝ 64 — Նանաղթչան՝ 49 — Բրդէր՝ 20 — Գոա-րաբուրդ՝ 16 — Ընդամէն՝ 21 Գիւղ — 10 20 Տունք. և Հոգիք՝ 6517 — (3)

Յայսմ տարւոջ 1839, 'ի գալ Խ. Եպիսկոպոսի յառաջ-նորդութիւն Շուշայ, 'ի Թեհրանայ անցեալ 'ի գեղորայս՝ և հաւաքեալ նուիրակութիւն վանացս, տեսաք աչօք մերովք ըզ-գորգս պատուական, զկէչիմս, զանկապաւս բրդոյ որոյ սատաղոր-ծեալ — զհարիւրաւոր կովս և ոչ խարս, զբուռկս ցորենոյ ալեր, ոսպոյ, սիսառն, հաճարոյ, մեղեր, մամոյ, ձիթոյ, իւ-ղոյ, պանրոյ, չորաթանի և այլն, որոց արժէնք անդր քան զերիս հարիւրս թումանաց անցանէր։

Որդ տես զու զլխութիւն վանացս, և որքան 'ի վերայ չքա-ւորութեն և ան ընդ հատ պարտուցն, և եթէ ընթերցեալ ու-նիցիս զԱնանեայ Շիրակացւոյ եօթն հազարակ. կամ զտրամա-բանական զրեանս Գրիգորի Մագիստրոսի՝ թերևս մարթա-ցիս հանել զայս հանելուկ, թէ ուր վատնեալ չքանան առատ մուտք վանացս, և թէ զի մարդ, ու լուսոյ ձայն ազդակի պար-տուցն — տացեալեմք և կրկնեմք զիրաւացիս, զի եթէ վանքն 'ի բնէ ունիցէր կարգաւորութիւն, և ելս մուտք նորին պահ-պանիւր խնամով, մինչ տակաւին ոսկեղարդ լինէին, բայց մինչ որպէս կարգ ծակ քար անկանի կորնչի՝ զինչ այլ խն-դիր պարտեաց 'ի նա։

Ով ոչ զարմասցի արդեօք 'ի լսել զաւացեալս, թէ գոյքս այսպիսիս 'ի միում միայն վանս հօր Մնաւենդրի, ([illegible] ջաղա-ցաց յիշատակ) և միոյ աշխարհի սուպանս — զմի ըն հասարակ [illegible] յենկութի [illegible] վիճակէ, զի եթէ ոչ յայլ ուստեքէ ճանապ-տաւորեացն վանքն իւրով այգեաց որթոց ուռոց և ծառոց խոշտեցելոց. [illegible] կեալ ամի բաւականութի — բայց [illegible] եթէ այսպէս [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] վերակուն. Բիշմիրայ [illegible] — 'ի [illegible] [illegible]

(3) Թուագրութիւնքս այսպիսի եղեալ [illegible] 1838 ամի [illegible] [illegible] [illegible] տարւոյ սովոր անցեալ՝ չթուէ զան կեսոյ լաւագոյն անցեալ։

Ձայնք. ծնկեզեցայ՝ ջուրծ և խոտայն ապաշխարութեանց՝ յերկրպագութեան, յաւժ պէտս և ձայն Ս. Եւտարանին, որք ժամակալն ընծայեցան՝ ի տուն աղօթից կոչեցաւ են, (Մտթ. ԻԱ. 13) թէոչ մերապետացն պղծութեամբ մարդիկ թէ ոչ պատճառէին ի տնանցն մեր։

Զինչ առ ի թ օգուտ պատճառ, ծանուցումն ընծայայ թէ՝ Եպիսկոպոսի ի մեզ, քան զհնդկական պահելոյ զկառավարիչս։ յորժամ մեղմով դիւրին ծանուցանէ, թէ ժողովրդեան քրիստոնէ զձեռն վասն չպահելոյ ի վանսդ կառավարիչ և այլն. որոյ ի յղութիւն գրեալ առ և խնդրեալ առաւել զկառավարիչսն՝ որ զնէր յանձնառեալ առ է։

Յուլիսի. առաջի Ս. Աստուածածնութեան Յովհաննու երկրորդի բարձեալ զկառավարչութիւն վանացն. և եթէ երբեմն բերեալ ի տեղի՝ անուանք և եթ. յայտ ծածկեալ գործոց չարեաց Ս. Աստուածածնի՝ քան կանխանուէր վարչութեանց. զոր առեալ վճարեալ՝ հաշիւ մի բերեալ յանդիման. և նոցա յերկիւղէ առաջադրեալ զուղղութիւնն լուսաւորեալ թաթախման հաշուոյն — որպէս երբեմն և մեք։

Այսպէս թերևս ընդէր աղքատք այսպէս, իբրու առաւել քեզ պատասխանի — յերկիւղէ խաղաղութեան թշնամեաց և մեղանացն, զի ի խաղաղութիւն վանքին՝ անկարգ և բարբարոս. յանդիման աչաց Քաղաքիս և խորհրդոյ դալար փայլից, զառուղութ՝ երկաթեա ծայր մահակաւ, որդայլիք՝ յանձն և իմաստադան. բանող, և առաջ առ ընթեր, և հնչումն հրամանին պարոնաց, (Թուոյն ԻԱ-Բ, օնի Ի-Բ) յայժամ թող կարդացեն զՍաղմոսն Կն. ձայն լող աղաղակի անպատին — ահա քեզ բոլ չարաչար, յորում բազմօք խորովեալ մեր՝ և լուա և տեսի. քայց և այնպէս մինչ ցայսօր փակեալ զմեզ ունի. և զանգեալ զգաստամեր, փառք արդարութեան նորա։

Մ՝ինչ ցայս ժամ զոր փոքր ինչ խօսեցաք առաւել ծանօթս մը-
րարան ընթերցողաց՝ կարծեմք բաւական լինի․ այլ զոր
թերի՝ փութամք ՚ի լրութիւն բերել․ այն է թիւ հանգամանս
և խմբարկեալ եկեղեցւոյ զաւակն և չորից, կառուցելոց յառա-
ւուրս շահ Աբբասայ․

Ըստ արձանի փորագրու Աբրահամեան ՚ի ճակատն ՚ի Ջուղայ
Նախիջևանայ կեր լինի եկեղեցւոյն Աւետեացն՝ բանայի և
հրաշալեօք զմբէթու իւրով․ որ ևս է թագաւորի հանդէպ
եկեղեցւոյ Ջուղայ․ սուրբ ըստ գրելով վարդապետ յորմ ցուցա-
գին․ զի չունի ծաղկեալ և ոչ Ամենայն․

Ի մանկութ ՚ի նորոգ եկեղեցին՝ առաջնորդ Թէոդ Ա-
ղուանից բանիցս միայն լուսաւորե՝ և հաստատեալ յորդորա-
նելոյ — Շինեալ այս եկեղեցի ՚ի Խօջայ Պետրոսի յամի
ամ 1027․ ՚ի շարժէ արդարանալ եղբարն՝ ցուցեալ թէ ըստ
փլուզանից զաւիր․ եւեթ այլն այ Խոջա Ավետիքեան Ալեքսան՝
մերով յորդորմամբ չեղէր ձեռնտուաւ վերանորոգման․

Իսկ զար ընթեց երկու Տիրամօրութիւ ըստ Կարաւան
զանազանեալ եկեղեցին որոյ անուանի․ կառուցեալ ՚ի Խօջայ
Աւետէք․ յամի տեառն 1616․ — ՚ի գմբէթի այլեւ տեառնի
պատղապրոկանէ կերտուած իմ․ ուր ամի ի Չորրենաց առաւ
նանի Շահ Աբբասայ Միայն ՚ի Հեռաստանութի համադ ջոնի․ (1)
ունի սա այժմ տանիս ծուխկիկերդց 60․ և քահանայս 6․

Պաւան ինչ ՚ի խաղաղ ըստ արևմուտս՝ անուանեալ զնա-
րանեալ վանս սրբոց Ամենափրկչէ․ զորեն բաւականին խոնե-
ցեալ կանխաւ՝ կոթողութեան անելով վարդապետ․ միայն
լինի արդիւնք գերերնոյ․ թէ յանուրց առաջ չինութեան ՚ի խա-
կածխոյ և ՚ի փոխաղ նորոգեցեալ զարդեկերտ նկարս սրբոց և
այլոց․ յառաստաղէ ցորմունս սրբեալ պայծառացեալ արդեամբ
մերոյ առաջնորդ Խոջայ Յովհան Ջանի․ և ոչ այսչափ միայն՝
այլ և զցնցոտի մաշեալ և փտեալ սփռացս (գորգ) եկեղեցւոյ
նորոգեցեալ ըստ մերում խնդրոյ․

Ըստ հրեշտակաց զարձեալ․ (Առ խոչնդէ Զանգակատան Կէփոյն)

(1) Տես Առաջին պատմագիրք երես 46․

անձամբ փոխանակ զեկեղեցին (Մեծ Թաղէն) սուրբն Գրիգորայ Լուսաւորչին շինեալ ի Խօճայ Նազարէ յամի տեառն 1611, որոյ շուրջն անկեալ է բակն ընդարձակ, ի մէջ փողոցաց մնացեալ ։ ... եկեղեցի ... գեղեցիկ ... է ... երեք ... ամենայն ... ժողովրդոց ... , ուր ... կործան-ման ... ձեռն Գ. Տէր Գրիգոր ։

Ի սմին եկեղեցւոջ պահին Քարինք Լուսաւորչին, Հաւ ... Նշխարաց ... ի մասնս, ուր զանձս ... ծածկեալ ... հանգեալ ... տեառն 1821 յարուցեալ Պօղոսն Խանճեան Մերձաւորեան ... ընդ ... ամարային և ձմեռային ։ (1) եկեղեցեաց յարուցեալ շինուած ... ամս, ուր և լուալ ... տեղի առանձնութեան ... Լուսաւորչի, Գ. Լ. Ծէ ։

Ընդ հիւսիսոյ կողմն ի վայր, գտանել ունիս զեկեղեցին (Փոքր Թաղէն) սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին (2) կառուցեալ հասարակաց ... յամի տեառն 1633, որոյ ... է ամարային եկեղեցի ... շինեալ ի Պր ... յամի տեառն 1714, ունի սա զատուցեալ ... ժողովրդոց 20, և քահանայս 2 ։

Արտաքոյ երկար ... ընդ ամենայն, ... զեկեղեցին սուրբն Աստուածածնի Նախավկային, (ի Թաղէ ...) (3) կառուցեալ ժողովրդ ... յամի տեառն 1640, որոյ ... և ... ունի սա զատուցեալ ժողովրդոց 30, և քահանայս 2 ։

Ընդ հարաւոյ կողմն ներքս (ի Զատայ ...) ունիս տեսանել զեկեղեցին սուրբն Յովհաննու Մկրտչի, կառուցեալ ի Խօճայ Եղիազարէ յամի տն 1620, ունի սա զատուցեալ ժողովրդոց 60, և քահանայս 6 ։

---

(1) Եկեղեցիք Լեհաց գոյգեն և որիշ ամարայինն և ձմեռայինն, հաւ ... ։

(2) Այս Թաղ ... գինէ ... ընդ ... ի ձեռն Ջօղա Մկրտչի ... և ... ։

(3) ... յայսմ Թաղէ ... մանուկն ... ։

Ի [illegible] կողմ սորին եկեղեցւոյ՝ [illegible] [illegible] 1623 [illegible] [illegible] 43 ։

Ի [illegible] [illegible] [illegible] 1600 [illegible] 67 [illegible] ։

Ի [illegible] կողմ սորին եկեղեցւոյ՝ [illegible] 1710 [illegible] ։

[illegible] 15 [illegible] ։

[illegible] 1662 [illegible] 100 [illegible] ։

[illegible] 1662 ։

[illegible]

Հայաբնակաց են գաւառն Ժամշեղբայեն . եւ գլխաւորն է , որոյ յեմ[illegible] ունէր . եւ գեղջկաց [illegible] աշխարհն , (Կեսարի) քաղա- քաց ՚ի [illegible] [illegible] . մինչ [illegible] [illegible] բնակչաց [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] քահա- նայից եկեղեցեաց . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ՚ի [illegible] առ Սոփիայ առ Պ [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] ՚ի բնակութիւն . եւ այժմէս յետ [illegible] [illegible] [illegible] բնակին մինչ ցայսօր . (1)

Որք այսքանս Համբարձմանէ բաւական զոր մի կէս փոխայր եկեղեցեաց . գաւառամաք յամսայիս եւ ՚ի խոնարհեալն խաչակ , որպէս եւ զնոյն ՚ յանձնառուեալն ՚ի մէջս ; առ ՚ի բովանդակելն զԹիւ քանից եւ չորից եկեղեցեաց որք ՚ի գաղթականութեան անդ մերոց շինեալ ՚ի Ջուղայ , չէ այս նուազութիւն եկեղեցեաց զար- մանալի ՚ ցուցանէ ՚ ապառումն ժողովրդեան , հարց Թէ ձեր չեքա- ցան քան եւ չորս հազար տունք գաղթականաց ազգիս , որ հազիւ այսօր ծառայող կարեն 100 տունք [illegible] . [illegible] ՚ի մեծ Թէ այլ զիւնդանութիւն գաւառաց Ջուղայ , բնաւ ոչ .

ԹՈՒԻՔ ԽԱՆԳԱՐՀԻԼԱ ԵԿԵՂԵՑԵԱՑ ԱՅԺՄ ԳՏԵԱԼ ՚ ԵՒ ԵՆ ՍԱՍՆ .

Ա. — Սուրբ Ստեփանոս կոչեցեալ [illegible] [illegible] , [illegible] եկեղեցի ՚ որ եւ [illegible] , (2) [illegible] յամի տն 1611 .

Բ. — Սուրբ [illegible] [illegible] Յակոբայ եկեղեցի , շինեալ յամի տեառն 1632 .

Գ. — Թովմայի Առաքելոյ՝ կամ [illegible] (3) եկեղեցի .

(1) Ուրֆայ քաղաք ունի 1260 տունս բնակչաց՝ կառավարի մի վար- դապետ Սեբաստացւոյ . եւ [illegible] [illegible] Ջուղայ՝ նորա 300 տանց բնակչաց՝ [illegible] եւ [illegible] 32 Քահանայից [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] Քահանայից — Հոգեւոր [illegible] [illegible] [illegible] Հոգեւորականաց Ջուղայ [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] Քահանայից ՚ [illegible] . Ահա [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ՚ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ՚ [illegible] [illegible] [illegible] .

(2) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ՚ [illegible] [illegible] [illegible] .

(3) [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] ՚ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] , եւ [illegible] [illegible] ՚ի [illegible] [illegible] ՚ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] .

շինեալ ծախիւք Խաղչալեանց յամի տեառն 1695 ։

Դ. — Հաւէլոյց սուրբ Յովհաննու Եկեղեցի ․ կառուցեալ արդեամբք Յովսէփայ Մարգարեան ․ յամի տեառն 1677 ։

Ե. — Բաղաթայ սբ. Յակոբայ Եկեղեցի ․ շինեալ յամի տեառն 1666 ։

Զ. — Յովհաննայ վանք ․ որ ասի և սուրբ Սարգիս ․ (1) շինեալ յամի տեառն 1622 ։

Մատեցուք այլք յիշատակ անհետացեալ եկեղեցիս ․ որք նոյնութեամբ վերջեկի թուովք գան 'ի գրիչ ։

Բ. — Մէծ Մինասայ ․ և սբ. Հրծաննի եկեղեցիք ․ որք են ղաղդ-անուանեալ անկեալ և կործանեալ թաղի ։

Գ. — Հրեշտակապետաց Եկեղեցի ։

Դ. — Ընծաներայ սուրբ Ռաքելոյ Եկեղեցի ։

Ե. — Խօջայ Հափրանէնց եկեղեցի ։

Զ. — Հոգւոյն սրբոյ Եկեղեցի ։

Զանօթութիւնք անհետացեալ եկեղեցեացս ․ առաւ բազմաւ դժուարութի ․ որ 'ի հնոյ յիշատակարանաց մատենից ․ որ ի տապանաքարաց ննջեցելոց ․ և որ 'ի հինաւուրց ծերոց ․ որպէս օրինակի աղագաւ առեմք զմին ,— "Ի յիշատակարանի վայելչագիր Աւետարանի միում տեառն — "Զգեցայ Աւետարանս ընդ հովանեաւ մայր եկեղեցւոյս ․ Հոգւոյն սրբոյ ձեռամբ Աւետիկ տէր երեցու"։ (Աչոյ Լուսանկարչեան եկեղեցւոյ ․․․)

Յորոնելն մեր այս եկեղեցի ․ չկարէաք գտանել ․ եթէ չէր ցուցեալ մեզ զտեղին , ականջէս փանոս Պօղարգեան յամի տեառն 1840 , որոյ ամք կենաց իւրն առէր 106 , և զկնի կեցեալ զամս 10 — ապրեալ սորա մեզ առ ձանապարհաւ նորաշինի ․ ընդ հիւսիսոյ յարևմտից , երգոյ զտեղին հարթեալ արտորայք ցանքից , (Սէլաւին ․․․) կալուած Գրիգորի Յովակիմեան օձաւեփի , ուր հեռագօտեալ յանկեան ուրեք տեսաք և զհետս կմախից մեռելոց ․ զոր հեր-

(1) Ի սմին Եկեղեցւոջ 'ի սմին սրբոյն Սարգսի են մասունք պատարագ ․․․ ․ ․․․ և մեր պաշտօն սարկաւագութե ․․․ ։

կեալ ընտանեացն ՚ի բնութեան էր նոցա ՚ի հաւատ Հառաչանօք և տա-
ռապանօք մեծաւ խորտակեալ ՚ի մտի արտաքնոցն յօրագրի մե-
րեալ; յիշե՛ գրեթէ մեծ թեթևեալ այս ՚ի ծանուցմանէ, ղեկ-
գամապահեալ՝ ընդ Հաւատացելութիւն ինչ այսր ըստ մեզ ոչ
անգէտ, ըստ որում և գործ մեր այս՝ ՚Հայոց ՚ի Հանդիսութենէ ;

Ընդ այնձանէ Հանդստարան տեղւոյն՝ ընդ Հարաւոյ կա-
տարման լերան (Սաֆի Դողելակսալ) (1) կայր մի մկրտութ. Հեղուե-
ի չէնէ, իբրև ուստ անծանօթ տեղացին՝ Թերեւս Թուրքեց իբրև
բանակ զօրու օթեվանդ անա տեղեաւն, Հազարաւոր Թանձր
բարձր՝ լայն և երկայն տապանաքարօք, յորոց մի այլ ոչ միայն
փորագրեալ զանուանս, զտոհմս և զանցս մեռելոցն, այլ և քան-
դակեալ զարհեստս նոցա՝ զոր օրինակ, եթէ դարբին՝ զսալն ուռն
և զմուրճ ՚ի ձեռին, եթէ բան երգող՝ (Աշուղ) կիթառն ՚ի ձեռի
և մատունքն ՚ի լար երգարանին, և ոչ սակաւ զգալի տեսարան
ծննդականաց ընդ երկամբք ՚ի մահ վարեցելոց, որոց ՚ի գերեզ-
մանացն խանձարրապատ՝ գլխակոր ՚ի նա տղայն ;

Անտի աւանդութիւն եղեւ ականատեսից, յուռուս
մեռելոց ի Հանդստարանի շրջել Է կողմամբք Համօրէն նշխարաց և
դարձել յերկր Հանդստարանին լուանալ զձեռս և զոտս, և խոյս
տալով զանօթ ջրոյն՝ դառնալ ՚ի տուն, թողցեալ տանն կայելալ, ոտ
թէ ախտն բայաբեցեր զանձնէ՝ մի այլ առ ինքն դարձցի յետս.

Սակայն մի զարմասցես դու, թէ Հաւատք նոցին արդիւնա-
որին յուսով, թէ ՚ի մեռելոց սնոտի սոյնց ընկալնումք զփարա-
տումն, և զինչ առ այս թերևս մեզ երկբայական, յորժամ քերան
Պօղոսի, բաշխեր զբժշկութիւն ախտաժէտաց (Գործ. ԺԹ. 12)
Հաւատով ՚ի կիր առողաց—ըստ այնմ թէ՝ Հաւատ քո կեցու-
ցին քեզ, (Մարկոս Թ. 29) թէ և այլք ումանք տան զայն ներ-
գործութիւն յօդափոխութեան, և ՚ի պարզ առողջարար օդոյ
տեղւոյն, զոր Համբաւաց՝ զոր և կամիցիս ;

(1) Թերևս Սաֆաֆիրայն՝ կոչեցեալ Սօֆայ, Սաֆաֆիրեանք կոչին ցեղակեալք
էին Յաւակ... ՚ի Մահմետ, սոքա բռնանան էին իշխանութեան Թագի եւ ժառան-
գաւորք, որ ... զանցելոց և զնորընդունեալ թագաւորն՝ բռնակալ Համարին և
ոչ տոհմական իշխող—առանձին թէ. ... յանախ ելեալ անդ ՚ի ...
էին պարսիկս, առ որ Սաֆաֆայի՝ կամ սօֆի առեալ զանուն ;

Մ՝ եղջերակս՝ ձեռամբ ճնշելով զանձն, լեալ խոնարհեալ. Թէ ոգւ պղծեալ լինի հանդերձանաւն սեւացեալ, ոչ միայն զբաւականան դրոշ մեղքնոյ, այլ և բռնահարեալ դժէ զպարգեւն ընտանին Թէ այն է սրտահաւատ սեւացեալ մեղքնոյ և թէ ՚ի մեռեալ խրատն, զեկեան զոր.

Մա՛ն կանանցն, զի՞նչ խնդրես՝ երբ ՚ի վաղիւ այսօր գնայցես.
Տեսջ զդէմ յոր խորհիւ՝ ցորչափ ՚ի մահ վարեալ չես.
Եւ լուսն և մեր քո հանի՝ ՚ի ձեռս եկեալ այժմիկ առն,
Տուն սեղմանական ամենից՝ որք յերաշխեպս մեղաց կան.
Ձեր մեր ՚ի մեռս թէ ՚ի վաղ՝ դնէին մեզ ՚ի դաշտ.
Մեն խնդութեանն մեծ ըմպով՝ հեռի ասա կողեկաղ.
Մաքրեալ սառ սերտելիք՝ կեն և ողբերք ընտանիք.
Ցամնայն է մերկացեալ՝ և ՚ի գոյից բացալիք.
Մի դու յուսար յինչըս քո՝ այն որ ՚ի քեզ չէ ինչ քո.
Որպէս յայլմէ քեզ տուաւ՝ այնպէս այլոց տայ զոր քո.
Եթէ ունիս բնական՝ գործ ինչ բարի անխոտան.
Ցայտ մի ինչ քեզ հերիք՝ թողակ կենաց ան վախճան.
Կուտէ կենդանւոյս և մեռեր՝ դու առդ զքեզ փոյթ ծանիր.
Մի յաղօրայս հեշտութեանց՝ քեզ արկանել, այլ փախիր.
Դու զմեր թող քոյդ զողում՝ թէ ՚ի վաղիւ առ քեզ գայ,
Անխնդմւոր դաչերծ մահն՝ ՚ի կենդանւոյ քեզ բառնայ.
Մինչ կարեաք չիմացաք՝ երբ իմացաք վաղ մեռաք.
Յանձնուկ վայրիս՝ ոչ կարեմք, գործել զոր յետոյ ուսաք.
Ի զինաց մեր երթ ձեռն՝ որոց ՚ի խաբս ներհեալ կան,
Զգօթեք բարիս գործեցէք՝ մինչ ժամանակ ձեր մնան.
Եւ մի շիջանին լապտերք ձեր՝ քաղցրիկ կենաց պատուական.
Այլ ոչ կարէք յառն յառնել՝ ՚ի գործ լուսոյ և պատկան.
Մի փոխարկէք ձեր բարին՝ ընդ յուզմանց հեղեղաց,
Եւ մի ծաղկածիլ գարուն՝ ընդ սառնաշունչ ձմերան.
Օ որոց սեւաք յանմաշեալ՝ ՚ի կեանս իւրեանց մոլորեալ.
Ընդ մեզ ատեամեմք՝ ՚ի խաղ այսը խոնարհեալ.
Այս բարական քեզ խրատ՝ թէ հոգի ես հոգաբառ,
Իսկ թէ հոգեգորբի Արձան՝ զի՞ այլ պլոյ քեզ խրատ.

Որք ի վախճանի Աստուածոյս աշխարհի՝ զայս և եթ խնդրեմք 'ի սիրասուն ընթերցողաց, եթէ փոխարինութիւն ի մեզ՝ և վարձ վաստակոց, ոչ հատուցանելս յայնց՝ որք ունին զփորձ զժուարութեան համաձայնեցելոյ գործոյս հաւաքման հնութեց և գիտեն գնահատել անբաւական արժէիւք զաշխատութիւն աշխատասիրաց, այլ յուշել 'ի մեղկասէր ոգւոց, որք սովորեն ծաղրել զեռանդ և զգործս այլոց, յայնպիսիսն կարգամբք զհրաւէրս՝ ոչ ի սատարդ-ծուցման նմանութեան այլ 'ի վերծանութեան՝ զոր առ ձեռն պատրաստ յինքն նուէրի, իբրև զանհաւանաչեայս ոիքսյ, և անդր ի գտանել զգործս՝ կալցէ զգերջափառձութիւն ի թղթի ; ոյինակելով միայն զյիսներորդ փոխն Մաշտոցի ; Ողորմեա ինձ Աստուած, ըստ մեծի ողորմութեան քում և այլն — հուսկ այնու փոքումբ իւրով գտանել զբազում ընկերսն աշխատանաց. զամենայն զմեծն կրկնապատիկ, այն է փոխումն շաղագրոյ՝ ի տպագիրս, ըստ վերծանելոյ հնդիկ գրաշարին — ըստ որում Հայ գրաշար չէր առ ի մեզ թող և զանչափութիւն վրիպակաց առաջեալն այնու, ոչ միայն ընթերցասէրուք, այլ և փոփոխ հոլովմամբ, զուղղականն, սեռականին տալով, և զսեռականն ուղղականին, սոյպէս և վրիպակք բազում, փոխարէն միոյ կամ երկուց տեսանելոյ և ուղղագրելոյ զփորձն, (Ընդէր այդ) տեսնեմք բազմօք, և սակաւին ոչ զերծ ի սխալանաց ;

Ահա այս է ներար կշռոյն արդարութեան 'ի մէր, որոց զամենեսեան օրհնեսցէ պարգևատուն Տէր Քրիստոս Աստուած, և եթէ արժան՝ վարձատրել մեզ՝ յանանց երանութեան իւրում, և ինքեան փառք յաւիտեանս ամէն ;

Կատարեցաւ հատուած առաջին ;

[illegible]

[illegible]

Էջ	Տող	ՍԽԱԼ		ՈՒՂԻՂ
2	20	[illegible]	...	[illegible]
15	23	[illegible]	...	[illegible]
32	24	[illegible]	...	[illegible]
44	33	[illegible]	...	[illegible]
46	13	[illegible]	...	[illegible]
53	28	[illegible]	...	[illegible]
54	21	[illegible]	...	[illegible]
60	8	[illegible]	...	[illegible]
..	30	[illegible]	...	[illegible]
61	10	[illegible]	...	[illegible]
62	24	[illegible]	...	[illegible]
87	24	[illegible]	...	[illegible]
88	33	[illegible]	...	[illegible]

ԱՀԱՒԱՍԻԿ ԳԱՌՆՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՈՐ ԲԱՌՆԱՅ ԶՄԵՂՍ ԱՇԽԱՐՀԻ.

(Յովհան. Ա. 29)

096

